

הבחירות בישראל

2022

עורכים

גדעון רהט | נעם גדרון | מיכל שמיר

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

הבחירות בישראל 2022

עורכים:

גדעון רהט | נעם גדרון | מיכל שמיר

The Elections in Israel – 2022

Editors: Gideon Rahat | Noam Gidron | Michal Shamir

עריכת הטקסט: קרן גליקליך

עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו Alfabees

ביצוע גרפי: נדב שטכמן פולישוק

הדפסה: דפוס מאור ולך, ירושלים

על העטיפה: משכן הכנסת; אמנון להד, בן 11, 1971

מסת"ב 3-475-519-965-978 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2025

נדפס בישראל, תשפ"ה/2025

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602

טל': 02-5300888

אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books

דוא"ל: orders@idi.org.il

טל': 02-5300800

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חנם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליוזם רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המתפרסמים בספר זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

7	תודות
9	המחברים והמחברות
	מבוא
15	נעם גדרון גדעון רהט מיכל שמיר
 שער ראשון: דמוקרטיה תחת לחץ – צללים ומעט אורות	
	קייטוב פוליטי בישראל, 1992-2022
41	יאיר אמיתי נעם גדרון עומר יעיר
	האם ועל מה אנחנו מסכימים? שסעים אידאולוגיים ומגמות בדעת הקהל בבחירות 2022
77	יניב שפירא לירן הרסגור אלון יקטר
	מי נהר לקלפיות? שיעורי ההצבעה בבחירות 2022
115	ניר אטמור חן פרידברג לירן הרסגור
	השתקת החברה האזרחית בימי בחירות(?) חוק 15 - V במבחן התוצאה
149	אסף שפירא גיא לוריא
	הממשלה הרדיקלית ביותר בתולדות ישראל: האומנם בכך רצה הציבור?
183	דורון נבות סאלם סח דני פילק
	סדרת ספרי הבחירות בישראל 1969-2021 כמקרה מבחן: האם המחקר משקף את הפרסונליזציה בפוליטיקה הישראלית או דבק בפרדיגמת המפלגות?
209	אביטל פרידמן גדעון רהט

שער שני: מפלגות - היורדות והעולות

מ"ד 44 ל"ד: דפוסי דעיכתה של מפלגת העבודה, 1992-2022	
עופר קניג גדעון רהט	243
מערכת משנה מפלגתית בהתרופפות מתמדת: מערכת המשנה "הציונית הדתית" ומפלגותיה בבחירות 2022	
מנחם לזר אשר כהן	283
מבנט לבן גביר: ההתנהגות הפוליטית של הציונות הדתית בבחירות 2019-2022	
מיכאל פרידמן נדב ג' שלף	317
מרועה רוחני לעוצר פוליטי: ש"ס בהנהגת אריה דרעי, 2013-2022	
נסים ליאון	345
האם הגידול בכוחה של יהדות התורה תואם את גידול האוכלוסייה החרדית?	
גלעד מלאך	371

תודות

תודות לאנשי המכון הישראלי לדמוקרטיה, הנשיא יוחנן פלסנר, סגניות הנשיא סוזי נבות וקרנית פלוג, וראש תחום המינהל דורית שובל על תמיכתם לאורך זמן בסדרת הספרים "הבחירות בישראל" שייסד פרופ' אשר אריאן ז"ל בשנת 1969; לצוות ההוצאה לאור והשיווק; לקרן גליקליך על העריכה המקצועית; ולחוקרים ולחוקרות ששפטו את המאמרים שהוגשו לספר באופן אנונימי.

גדעון רהט

נעם גדרון

מיכל שמיר

המחברים והמחברות

ד"ר ניר אטמור

מרצה למדע המדינה בחוג ללימודים רב-תחומיים במכללה האקדמית צפת. מחקריו מתמקדים בפוליטיקה השוואתית, השתתפות בבחירות, מפלגות ופוליטיקה ישראלית.

nira@zefat.ac.il

ד"ר יאיר אמיתי

פוסט-דוקטורנט במכון לחירות ואחריות באוניברסיטת רייכמן. מחקריו עוסקים בהתנהגות בוחרים, קיטוב פוליטי ופוליטיקה השוואתית.

Yair.amitai@mail.huji.ac.il

פרופ' נעם גדרון

פרופסור חבר במחלקה למדע המדינה ובתוכנית לפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו מתמקדים בדעת קהל, פופוליזם וקיטוב.

noam.gidron@mail.huji.ac.il

ד"ר לירן הרסגור

מרצה בכירה במחלקה לממשל ורעיון מדיני בבית הספר למדע המדינה באוניברסיטת חיפה. מחקריה עוסקים בעמדות פוליטיות, דעת קהל, התנהגות בוחרים ודפוסי הצבעה במבט השוואתי ובישראל.

lharsgor@poli.haifa.ac.il

ד"ר עומר יעיר

עמית מחקר במכון לחירות ואחריות בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן. מחקריו עוסקים בדעת קהל והתנהגות פוליטית.

omer.yair@post.runi.ac.il

ד"ר אלון יקטר

מרצה בכיר בבית הספר למדע המדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים באוניברסיטת תל אביב. מחקריו עוסקים בדינמיקה ובהשלכות פוליטיות של זהויות, תפיסות דעת קהל ומתחים בין־קבוצתיים בזווית השוואתית. כמו כן הוא חוקר דפוסי הצבעה ודעת קהל בישראל, בין היתר, בפרויקט מחקר הבחירות הישראלי (INES) ובפרויקט מדד השלום.

ayakter@tauex.tau.ac.il

פרופ' אשר כהן

פרופסור למדעי המדינה באוניברסיטת בר־אילן. מחקריו מתרכזים בנושאים של דת, חברה ומדינה בישראל, וכן בזהות ובפוליטיקה בחברה הדתית־לאומית ובהשפעותיהן על דפוסי ההצבעה במגזר הזה.

Asher.Cohen@biu.ac.il

ד"ר גיא לוריא

עמית מחקר בתוכנית להגנה על ערכים ומוסדות דמוקרטיים במכון הישראלי לדמוקרטיה. מחקריו עוסקים ברשות השופטת, היועץ המשפטי לממשלה ורשויות התביעה, דיני תעמולת בחירות, היסטוריה של המשפט והיסטוריה של המחשבה המדינית והאזרחות.

guy13@idi.org.il

ד"ר מנחם לזר

בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת בר־אילן ומנהל מכון מחקר פוליטי וחברתי. מחקריו בוחנים נקודות מבט שונות של החברה הישראלית, בכלל, ושל המגזר הדתי־לאומי על גווניו השונים, בפרט.

menachem.lazar@gmail.com

פרופ' נסים ליאון

ראש המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. מחקריו עוסקים בין היתר בסוציולוגיה ובהיסטוריה של הקהילות החרדיות-ספרדיות בישראל.

Nissim.Leon@biu.ac.il

ד"ר גלעד מלאך

עמית מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה. מחקריו עוסקים במדיניות ציבורית הקשורה למגזר החרדי בתחומים של תעסוקה, חינוך, השכלה גבוהה וצבא.

giladma@gmail.com

ד"ר דורון נבوت

מרצה בכיר וראש המחלקה לממשל ורעיון מדיני בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. מחקריו עוסקים בפוליטיקה ישראלית ובזיקות בין פוליטיקה, משפט ואתיקה.

dnavot@poli.haifa.ac.il

סאלם סח

סטודנט בתוכנית למחקר מקדים (תוכנית השלמות לדוקטורט) בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. חוקר את התנודתיות של המערכת המפלגתית הערבית בישראל בשנים 1996-2022 בכל הקשור להתארגנות המפלגות הפוליטיות לקראת מערכות הבחירות.

salemse7@hotmail.com

פרופ' דני פילק

פרופסור מן המניין במחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מחקריו עוסקים בפוליטיקה ישראלית, פופוליזם ומדיניות בריאות.

dflc@bgu.ac.il

ד"ר חן פרידברג

מרצה בכירה במחלקה למזרח תיכון ומדעי המדינה
באוניברסיטת אריאל ועמיתת מחקר במכון הישראלי
לדמוקרטיה. מחקריה עוסקים בכנסת, בפוליטיקה ישראלית,
בבחירות ובייצוג נשים.
chen.friedberg@gmail.com

אביטל פרידמן

דוקטורנטית במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית
בירושלים וחוקרת במכון הישראלי לדמוקרטיה. מחקריה
עוסקים בבתי מחוקקים, בפרסונליזציה ופרסונליזם, בפוליטיקה
השוואתית ובפוליטיקה ישראלית.
avital.friedman2@mail.huji.ac.il

ד"ר מינאל פרידמן

מרצה במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. מחקריה
מתמקדים בדת, באינטראקציות בין אזרחים ובקונפליקט
בישראל ובעולם המוסלמי. עבודתה משלבת ניסויים וגישות
כמותניות ואיכותיות.
mrfreed@poli.haifa.ac.il

פרופ' עופר קניג

פרופסור במכללה האקדמית אשקלון ועמית מחקר במכון
הישראלי לדמוקרטיה. מחקריה עוסקים בפוליטיקה השוואתית,
מפלגות, בחירת מנהיגים ומועמדים ופוליטיקה ישראלית.
ofer.kenig@gmail.com

פרופ' גדעון רהט

ראש המחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים,
מחזיק הקתדרה ע"ש גרסטן למדעי המדינה ועמית בכיר
במכון הישראלי לדמוקרטיה. מחקריו מתמקדים בפוליטיקה
של הרפורמה, מוסדות דמוקרטיים, מפלגות, בחירת מועמדים
ומנהיגים ופרסונליזציה ופרסונליזם פוליטיים.
msgrah@mail.huji.ac.il

פרופ' נדב ג' שלף

פרופסור ללימודי ישראל ולמדעי המדינה באוניברסיטת
ויסקונסין-מדיסון. מחקריו מתמקדים בלאומיות, סכסוכים
טריטוריאליים והדרכים שבהן אידאולוגיה משתנה.
shelef@wisc.edu

פרופ' מיכל שמיר

פרופסור אמריטה באוניברסיטת תל אביב. מחקרה מתמקדים
בפוליטיקה דמוקרטית, בכלל זה בחירות, ייצוג, מערכות מפלגות,
דעת קהל, סובלנות, תרבות דמוקרטית ונסיגה דמוקרטית.
m3600@tauex.tau.ac.il

ד"ר אסף שפירא

ראש התוכנית לרפורמות פוליטיות במכון הישראלי
לדמוקרטיה. מחקריו עוסקים במפלגות, ייצוגיות פוליטית,
השלטון המקומי בישראל והשירות הציבורי בישראל.
shapias@gmail.com

יניב שפירא

דוקטורנט בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה.
מחקריו עוסקים בקיטוב רגשי, בוחרים מתונים, העדפות
אידאולוגיות ודפוסי הצבעה בישראל.
doar.yaniv@gmail.com

מבוא

נעם גדרון | גדעון רהט | מיכל שמיר

בחירות 2022 הן אבן דרך בתולדות מדינת ישראל בכלל ובפוליטיקה הישראלית בפרט. ניתן לבסס טיעון זה במבט לאחור ובמבט לפנים. במבט לאחור – בחירות אלו נועלות רצף חסר תקדים של חמש מערכות בחירות וכהונה של שלושה ראשי ממשלה שונים בתוך שלוש שנים וחצי. מדובר בשרשרת תהפוכות פוליטיות שהסתיימו בחזרתו של בנימין נתניהו למשרד ראש הממשלה. במבט לפנים – בחירות אלו פותחות את הדלת לשנה הנוראית בתולדות מדינת ישראל, שהחלה בניסיונות של הממשלה לקדם תוכנית לעיצוב מחדש של המשטר הישראלי, תוך פגיעה מוצהרת במאפייניו הליברליים ואל מול מחאה חסרת תקדים בהיקפה. שנת 2023 המשיכה במתקפה הנוראית של חמאס בשבעה באוקטובר, שבעקבותיה פרצה המלחמה ברצועת עזה ובלבנון. ספר זה בוחן את בחירות 2022 מתוך נקודת מבט זו, המביטה אל העבר וצופה אל העתיד גם יחד. פרקי הספר בוחנים

כי צד התעצבו בחירות 2022 בעקבות התהפוכות הפוליטיות שקדמו להן דרך מגוון מערכי מחקר ונקודות מבט תאורטיות. הם גם מנסים להצביע על הזרעים שנזרעו במערכת בחירות זו ויכולים לשפוך אור על האירועים הקשים של 2023.

בפרק מבוא זה נציג תחילה את האירועים הפוליטיים שהובילו לקיומן של בחירות בשנת 2022, כשנה וחצי בלבד לאחר מערכת הבחירות הקודמת. לאחר מכן נעבור להתארגנות המפלגות לקראת בחירות 2022, ולבחירת המנהיגים והמועמדים והמועמדות לכנסת. משם אנחנו ממשיכים לתיאור תוצאות הבחירות, תוך הדגשת השינויים העיקריים מאז הבחירות של 2021, ולאחר מכן לדיון בשלוש התפתחויות ארוכות טווח שבאו לידי ביטוי מובהק בבחירות 2022: הפופוליזם, שקנה אחיזה במפלגת השלטון של הימין – הליכוד; הקיטוב המעמיק, המתבטא בראש ובראשונה בהתחזקות הרגשות השלייליים בין תומכי המפלגות השונות (קיטוב רגשי); והתחזקות הפרסונליזציה בפוליטיקה הישראלית, ובעיקר עליית מרכזיותו של המנהיג במערכת הפוליטית על חשבון כוחן של המפלגות. לקראת סיום נציג בקצרה את פרקי הספר, המאירים היבטים שונים של בחירות 2022, ובסוף נציע מעין-אפילוג: מחשבות על ההשלכות של בחירות 2022 על שנת הבלהות של 2023, שבוודאי עוד תהיה אכן שואבת למחקר במדעי החברה לשנים רבות.

א.

מדוע התקיימו (שוב) בחירות שלא במועדן?

ממשלת החילופים של בנט ולפיד (הממשלה ה-36) הושבעה ב־13 ביוני 2021, כחודשיים וחצי לאחר הבחירות לכנסת ה־24. ממשלה זו הייתה ייחודית בהרכבה, וכללה שמונה מפלגות

מכל קצות הקשת הפוליטית: מהשמאל (מרצ ועבודה), מהמרכז (יש עתיד וחוסן ישראל), ומהימין (ישראל ביתנו, תקווה חדשה וימינה). ואולם מה שהיה ייחודי עוד יותר בממשלה זו הוא שלראשונה בתולדות המדינה נכללה בקואליציה השלטת (אם כי ללא החזקה בתפקיד של שר) מפלגה ערבית – הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ). מאפיין ייחודי נוסף היה שבראשות הממשלה עמד נפתלי בנט, מנהיג מפלגה עם שבעה מושבים בלבד, וראש הממשלה הראשון מהמגזר הדתי-לאומי. ראש הממשלה החליפי, יאיר לפיד (שעמד בראש המפלגה הגדולה בקואליציה, יש עתיד, שזכתה ב־17 מושבים), אמור היה להחליפו לאחר שנתיים. ממשלת חילופים זו הורכבה משני גושי מפלגות שהוענקה להן יכולת של וטו

הרדי. גוש אחד שכלל שתי מפלגות ימין שנקבעה להן זיקה לראש הממשלה בנט: ימינה, שבראשה הוא עמד, ותקווה חדשה; והגוש השני שנקבעה לו זיקה ללפיד וכלל את מפלגת הימין ישראל ביתנו, את מפלגות המרכז חוסן ישראל ויש עתיד (מפלגתו של לפיד) וכן את מפלגות השמאל – העבודה ומרצ. לרע"מ לא נקבעה זיקה וממילא נציגיה לא החזיקו במשרות שרים.

קוטנה של הקואליציה (61 חברי כנסת), ריבוי המפלגות בה (8) והשוני האידאולוגי בין מרכיבותיה – כל אלו הקשו על תפקודה של ממשלה זו. ואולם למרות הכול, כבר בראשית נובמבר היא הצליחה להעביר את תקציב המדינה לשנים 2021–2022 – התקציב הראשון שעבר לאחר יותר משלוש שנים. היא פעלה לתת מענה ביטחוני לגל הטרור מכיוון יהודה ושומרון (מבצע "שובר גלים") ולירי טילים מרצועת עזה (כולל מבצע "עלות השחר" נגד הג'יהאד האסלאמי), ובמישור המדיני חלה בתקופתה התקדמות ביישום הסכמי אברהם והתקדמות במשא ומתן עם לבנון, שהובילה לחתימה על הסכם בנוגע לגבול הימי בין המדינות. מדיניות הממשלה הצליחה לבלוט את העלייה במספר הנרצחים בחברה הערבית, אבל לא הביאה לידי הפחתה ניכרת בו. מכל מקום, תקופת כהונתה הקצרה אינה מאפשרת להעריך במידה של ביטחון את היתרונות והחסרונות של הממשלה, שבשל תפיסות אידאולוגיות שונות אמורה הייתה לעסוק בקידום של נושאים אזרחיים מוסכמים ולהותיר את המחלוקות הגדולות מוקפאות. כמו כן, מי שקיווה כי ממשלה מגוונת כזאת תשכך במעט את המתח שנוצר בין המחנות הפוליטיים לאחר ארבע מערכות בחירות בתוך שנתיים, התבדה כשהקיטוב הרגשי בין מחנה תומכי נתניהו ותומכי קואליציית בנט¹ לפיד התעצם (Gidron and Sheffer, 2024).

בקואליציה המינימלית שהוקמה ניכרו חריקות כבר מהרגע הראשון. בהצבעת האמון גברה הממשלה על האופוזיציה ברוב של קול אחד בלבד (60:59) כשחבר הכנסת עמיחי שיקלי מימינה – חבר סיעתו של ראש הממשלה הנכנס – הצביע נגד הממשלה וחבר אחד מרע"מ נמנע. העברת התקציב בנובמבר נראתה כמבססת את יציבות הקואליציה ומבטיחה את הישרדותה, ובכך מסיימת את המשבר הפוליטי שארך שנתיים ובמהלכו התקיימו ארבע מערכות בחירות. ואולם מאבק נחוש מצד האופוזיציה – כולל לחץ יומיומי על חברי כנסת מימינה, סיעתו של ראש הממשלה – הביא לידי פרישה של חברים מהקואליציה. הראשונה לפרוש הייתה יושבת ראש הקואליציה עידית סילמן מסיעת ימינה, שפרשה באפריל 2022.

בקואליציה נותרו 60 חברי כנסת, וקיומה היה תלוי על בלימה. במאי נראה היה שהקואליציה מגיעה לסופה כשחברת כנסת ממרצ, רינאווי זועבי, פרשה ממנה. בסופו של דבר התרצתה זועבי ושבה לקואליציה לאחר כמה ימים, אבל ביוני נפל הפור כשחבר נוסף בסיעת ימינה, ניר אורבך, פרש מהקואליציה. כשבוע לאחר פרישתו החליטו ראש הממשלה בנט וראש הממשלה החלופי לפיד כי אין מנוס מהליכה לבחירות. כך, כשנה לאחר הקמתה, בעקבות צמצום הרוב הזעום שלה וריבוי חברי הכנסת "המורדים" מתוכה, הגיעה ממשלה זו אל קץ דרכה. ב־30 ביוני 2022 פיזרה את עצמה הכנסת בחקיקה והכריזה על בחירות חדשות שיערכו ב־1 בנובמבר. יום אחר כך, בהתאם להסכם של ממשלת החילופים, הוחלף ראש הממשלה המכהן בנט בלפיד. ישראל נכנסה שוב למערכת בחירות – החמישית בשלוש שנים וחצי.

1.

בחירת מנהיג ומועמדים

לקראת הבחירות כל מפלגה קובעת מי יעמוד

בראשה (ויהיה הראשון ברשימת מועמדיה) ומי

יהיו המועמדים לייצגה בכנסת. מכיוון שרק

כשנה חלפה מאז הבחירות הקודמות, לא ניכרו שינויים דרמטיים במנהיגות ובהרכב רשימות המועמדים, למעט במקרה של ימינה. מרשימת ימינה – רשימתו של ראש הממשלה בנט – לא נותר זכר. ראש הממשלה בנט הודיע על פרישה מהחיים הפוליטיים, ואיילת שקד החליפה אותו בהנהגתה, אך גם היא פרשה ובסופו של דבר התמודדה בראשות רשימת הבית היהודי. מתן כהנא ושירלי פינטו מימינה השתלבו ברשימת המחנה הממלכתי (ברית של כחול לבן/ חוסן ישראל ותקווה חדשה), ואילו עידית סילמן ועמיחי שיקלי שולבו כמשורייני היושב ראש בליכוד. ניר אורבך פרש מהפוליטיקה, ואביר קארה הקים מפלגה חדשה שזכתה ב־0.33% מהקולות ולא הצליחה לעבור את אחוז החסימה.

ברשימת יש עתיד נותר מעמדו של המייסד והיושב ראש לפיד איתן כתמיד, והוא אף המשיך להיות הגורם הדומיננטי בקביעת רשימת המועמדים. בהשוואה לרשימת המועמדים הקודמת לא ניכרו הבדלים גדולים, שכן עד המקום ה־12 היו הרשימות זהות, וגם במקומות הריאליים הבאים לא היו שינויים גדולים. רשימת המחנה הממלכתי כללה את מועמדי מפלגת חוסן ישראל (שהתמודדה בבחירות הקודמות בשם כחול לבן) בראשות בני גנץ, ואת תקווה חדשה של גדעון סער.

בשני המקרים מדובר במפלגות אישיות שמנהיגיהן הקימו אותן והם שקבעו מי יהיו מועמדיהן והיכן ימוקמו. עוד צורף לרשימה הרמטכ"ל לשעבר גדי איזנקוט, שמוקם במקום השלישי ואף ניתן לו לשבץ כמה מועמדים ברשימה (במקום התשיעי הוא שביץ את חבר הכנסת מתן כהנא שפרש מימינה).

בראש ישראל ביתנו המשיך לעמוד, ללא קריאת תיגר, אביגדור ליברמן, וכתמיד הוא שקבע את מועמדי הרשימה. הרכב הרשימה דמה לזה של הכנסת הקודמת, למעט המועמדת החדשה, תת-אלוף במילואים שרון ניר, והיעדרו של חבר הכנסת אלי אבידר שהודח מישראל ביתנו עקב התנהלותו העצמאית. אבידר, שהיה פעיל מאוד במחאת בלפור נגד ראש הממשלה נתניהו, הקים רשימה משלו שזכתה במעט מאד קולות ולא עברה את אחוז החסימה.

מרב מיכאלי המשיכה לעמוד בראשות מפלגת העבודה לאחר שניצחה בפריימריז ברוב קולות עצום (82.5%). היא הייתה למנהיגת העבודה הראשונה זה עשורים שלא הודחה לאחר כהונה יחידה. בפריימריז לקביעת רשימת המועמדים נדחקו ממקומות ריאליים ברשימה השר עמר בר-לב וחברת הכנסת אבתיסאם מראענה, וגם מיקומה (השלישי ברשימה) של חברת הכנסת מואטי לא הספיק לה להיבחר לכנסת. יושב ראש מרצ ניצן הורוביץ פרש, ועל מקומו התמודדו זהבה גלאון הוותיקה, ששבה לפעילות פוליטית, והאלוף במילואים יאיר גולן. גלאון ניצחה כשזכתה ב-60% מקולות חברי המפלגה. אחדים מחברי הכנסת של מרצ פרשו מפעילות פוליטית (תמר זנדברג, עיסאווי פראג', ומי ששוריינה ברשימה רינאווי זועבי), וכך נוצרה הזדמנות למי שמוקמו במקומות נמוכים יותר להתמודד ולשפר את מיקומם ברשימה. בראש רע"מ המשיך לעמוד מנסור עבאס, ואת יתר הרשימה לכנסת בחרו צירי המפלגה. חברי הכנסת ואליד טאהה ואימאן חטי'בי-יאסין נבחרו שוב, ואילו מאזן גנאים, שהיה השני ברשימה, לא המשיך בפוליטיקה הארצית.

בליכוד היה בנימין נתניהו – על אף התקדמות משפטו ואף שהפסיד את עמדת ראשות הממשלה – מועמד יחיד, ולכן לא נערכו בחירות. רשימת המפלגה נקבעה בפריימריז (לרשימה ארצית ולנבחרי עשרה מחוזות), למעט המקומות שניתנו ליושב ראש כדי שישבץ בהם את מי שפרשו מימינה והביאו להפלת ממשלת בנט-לפיד (שיקלי וסילמן) ומועמדים נוספים. בפריימריז, שבהם השתתפו כמעט 80,000 חברי מפלגה (מתוך כ-140,000 חברים בעלי זכות בחירה) זכו ברוב

המקומות הריאליים חברי הכנסת המכהנים. היו גם מי שמיקומם השתפר במידה ניכרת: יריב לוין (שזכה במקום הראשון בפריימריז בהשוואה למקום השישי בפעם קודמת), אלי כהן ויואב קיש, וכן מי שהיו ידועים כנאמניו הבולטים של נתניהו כמו דודי אמסלם, אמיר אוחנה, מיקי זהר ושלמה קרעי. במקביל היו מי שמקומם ברשימה ירד בחדות. בלט בהקשר זה יולי אדלשטיין, שבפריימריז הקודמים זכה במקום הראשון והפעם נדחק למקום ה-15 ולאחר השריונים שובץ במקום ה-18 ברשימת המועמדים; וישראל כ"ץ, שנדחק מהמקום השלישי ברשימה למקום ה-12. בשני אלה ניתן היה לחשוד שהם נושאים את עיניהם לכתר ההנהגה. גם מקרב אלה שלא נחשדו בחוסר נאמנות לנתניהו היו שמקומם נפגע: גלית דיסטל-אטבריאן, חיים כץ, צחי הנגבי, ואופיר אקוניס. חברת הכנסת הוותיקה גילה גמליאל צנחה ביותר מעשרים מקומות.

ברית הציונות דתית-עוצמה יהודית כללה חמש מפלגות ימין קיצוני: מפלגת האיחוד הלאומי-תקומה (שבבחירות הקודמות רצה בשם הציונות הדתית), מפלגת חזית יהודית לאומית (שרצה בשם עוצמה יהודית), לוזו (מפלגת נעם האנטי-להטב"קית), עתיד אחד וארץ ישראל שלנו. יושב ראש מפלגת הציונות הדתית, בצלאל סמוטריץ', נבחר ללא תחרות, ואילו מועמדי הרשימה מטעם הציונות הדתית נבחרו בבחירות מקדימות (פריימריז) דיגיטליות. את מועמדי עוצמה יהודית שיבץ ככל הנראה מנהיג המפלגה איתמר בן גביר.

בראש ש"ס, שבה הגוף הבוחר (או ליתר דיוק הממנה) הוא מועצת חכמי התורה, המשיך לעמוד אריה דרעי, וגם הרכב הרשימה היה זהה לזה שבבחירות הקודמות. גם בברית יהדות התורה, המורכבת ממפלגות אגודת ישראל ודגל התורה, נקבעו המועמדים בידי מועצות רבנים (מועצות גדולי התורה). ברשימה המשותפת הוקצו המקומות לסידורין למועמדי שתי המפלגות, כאשר בבחירות אלו, בשונה מהקודמות, מוקם נציג אגודת ישראל במקום הראשון ברשימה. ההרכב של דגל התורה וסדר מועמדיה נותר כשהיה, ואילו באגודת ישראל הוחלף (כראשון ברשימה) יעקב ליצמן ביצחק גולדקנופף, וכן הוחלפו ביניהם המועמדים במקומות השלישי והרביעי ברשימה, ככל הנראה ביטוי לחלוקת העוצמה בין חסידויות במפלגה.

בחד"ש בחרה מועצת המפלגה את היושב ראש איימן עודה לכהונה נוספת, וגם חברי הכנסת עאידה תומא סולימאן ועופר כסיף שמרו על מקומם. את תע"ל המשיך להוביל יושב ראש המפלגה אחמד טיבי. מפלגת בל"ד, שפרשה מברית

מפלגות הרשימה המשותפת (שבבחירות הקודמות איחדה את שלוש המפלגות הללו), רצה בנפרד, כאשר בבחירות בוועידת המפלגה נקבע כי בראשה ימשיך לכהן יושב ראש המפלגה סאמי אבו-שחאדה ובמקום השני הועמד יושב ראש המפלגה הקודם, מטאנס שחאדה.

ג.

תוצאות הבחירות

סקרים רבים נערכו מתחילת כהונתה של ממשלת בנט-לפיד ועד סמוך לבחירות, וכמכלול הם צפו נכונה את המגמות העיקריות.¹ המגמה העיקרית הייתה התחזקות גוש נתניהו, בעיקר של מפלגת הליכוד, אך גם של הציונות הדתית. בגוש מתנגדי נתניהו ניכרה התחזקות של יש עתיד (המפלגה הגדולה בגוש) והיחלשות של יתר המפלגות. עוד לפני פיזור הכנסת ניכרה ירידה חדה בכוחן של מרצ משמאל ושל ימינה ותקווה חדשה מימין. קרוב יותר למועד הבחירות כבר עמד גוש נתניהו בחלק מהסקרים על 60 מושבים, קרוב יותר להשגת רוב בהשוואה לסקרים קודמים. לנוכח התיקו הבין-גושי השתררה התפיסה כי ייתכן שמהבחינה הגושית יוכרעו הבחירות אם מפלגה שמאלה מהמרכז (מרצ או עבודה) או אחת המפלגות הלא-ציוניות (בל"ד) לא יעברו את אחוז החסימה. וכך אכן היה.

לוח 1 מציג את תוצאות הבחירות. 40 רשימות התמודדו בבחירות אלו – המספר הגבוה ביותר בהיסטוריה של מערכות הבחירות בישראל, למעט אפריל 2019, אז התמודד מספר זהה של רשימות. רק עשר מתוכן הצליחו לעבור את הסף הנדרש של 3.25% מהקולות הכשרים, מספר נמוך יחסית, שרק בשתי מערכות בחירות נרשמו נמוכים ממנו ובעוד ארבע זהים לו. שיעור ההצבעה (70.6%) היה גבוה בהשוואה לבחירות הקודמות (67.4%), אך קרוב לשלוש מערכות הבחירות של אפריל וספטמבר 2019 (68.5% ו-69.8% בהתאמה) ו-2020 (71.5%), כפי שנדון בהרחבה בפרק מאת אטמור, פרידברג והרסגור בספר זה. זהו שיעור ההשתתפות השלישי בגובהו מאז בחירות 2003 (לפני כן, מאז הבחירות השלישיות לכנסת בשנת 1955, נעו שיעורי ההשתתפות בבחירות בטווח שבין 77.4% ל-83%). עלייה זו שיקפה ככל הנראה את מאמץ גיוס המצביעים מצד הימין (קניג, 2022), ואת העלייה בהשתתפות האזרחים הערבים מ-44.6% ל-53.2% (מילשטיין, 2022).

1 לפירוט הסקרים ראו בחוך "הבחירות לכנסת ה-25", ויקיפדיה.

לוח 1
תוצאות הבחירות לכנסת ה־25 (נובמבר 2022)

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	שיעור הקולות (ב־%)	מושבים
הליכוד	מחל	1,115,336	23.41	32
יש עתיד	פה	847,435	17.79	24
הציונות הדתית ועוצמה יהודית	ט	516,470	10.84	14
המחנה הממלכתי	כן	432,482	9.08	12
ש"ס	שס	392,964	8.25	11
יהדות התורה	ג	280,194	5.88	7
ישראל ביתנו	ל	213,687	4.48	6
רע"ם	עם	194,047	4.07	5
חד"ש-תע"ל	ום	178,735	3.75	5
מפלגת העבודה	אמת	175,992	3.69	4
מרצ	מרצ	150,793	3.16	0
בל"ד	ד	138,617	2.91	0
הבית היהודי	ב	56,775	1.19	0
חופש כלכלי	אצ	15,801	0.33	0
באומץ בשבילך	קץ	14,694	0.31	0
הכלכלית החדשה	יז	13,920	0.29	0
צעירים בוערים	צ	8,800	0.18	0
הפיראטים	ף	1,728	0.04	0
קול הסביבה והחי	ק	1,618	0.03	0
דעת טוב ורע [ואחרים]	ח	1,524	0.03	0
נתיב	ני	1,354	0.03	0
כל קול קובע	קנ	1,292	0.03	0
יש כיוון	נק	1,215	0.03	0
ישראל חופשית דמוקרטית	י	1,157	0.02	0
סדר חדש	קר	1,078	0.02	0
העצמאים החדשים	נץ	1,020	0.02	0
מנהיגות חברתית	ץ	988	0.02	0
רשימת שלושים/ארבעים	רז	939	0.02	0
אני ואחא	ך	746	0.02	0
שחר כוח חברתי	ז	430	0.01	0
הלב היהודי	קי	415	0.01	0

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	שיעור הקולות (ב-%)	מושב
הגוש התנ"כי	יק	411	0.01	0
כבוד האדם	נז	350	0.01	0
"אנחנו"	נר	334	0.01	0
צומח	ץז	292	0.01	0
צו השעה	יץ	262	0.01	0
שמע	נף	255	0.01	0
איחוד בני הברית	ינ	234	0.00	0
קמ"ה	זך	205	0.00	0
כח להשפיע	זנ	153	0.00	0

הערה: מחוך 6,788,804 בעלי זכות הבחירה השתתפו בבחירות 1988-1991. סך כל הקולות הכשרים: 4,764,742; סך כל הקולות הפסולים: 29,851; שיעור ההצבעה: 70.63%.

מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022.

מספר הקולות שניתנו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה (שמאז בחירות 2015 עומד על 3.25%) היה הגבוה ביותר בהשוואה לכל מערכות הבחירות הקודמות. שיעורם של קולות "מבוזבזים" אלה (8.8%) דמה רק לזה שנרשם בבחירות אפריל 2019, אולם השתייכותם הגושית הייתה שונה, והבדל זה השפיע על הכרעה מול אי-הכרעה. בבחירות 2022 "בזבזו" רוב הקולות בגוש מתנגדי נתניהו, ואילו בבחירות 2019 "בזבזו" רובם מימין. את גובה ה"בזבז" אי-אפשר לייחס ישירות לאחוז החסימה, שכן בבחירות 2020 ו-2021 – אז היה אחוז החסימה זהה – נרשם שיעור "בזבז" נמוך בהשוואה לרוב מערכות הבחירות מאז 1949 (ולכולן מאז 1973), כולל אלה שבהן היה אחוז החסימה נמוך במידה ניכרת.² ואולם כאמור מספר הקולות ושיעור הקולות המבוזבזים הגבוה ביותר היו גם כשאחוז החסימה היה גבוה יותר. ניתן אפוא לטעון כי לאחוז חסימה גבוה יש טווח של השפעות: מבזבזו קולות נמוך ביותר בשל המודעות לקיומו והתאמת ההתנהגות של פוליטיקאים ובוחרים; ועד בזבזו קולות גבוה ביותר בשל התנהגות לא מחושבת, מוטעית או בשל הפתעה לא צפויה.

2 בבחירות 1949 היה אחוז החסימה 0.83%; בשנים 1951-1988 הוא עמד על 1%; בשנים 1992-2003 עלה ל-1.5%; ובשנים 2006-2013 עלה ל-2%.

ארבע מפלגות האופוזיציה – הליכוד (32 מושבים), הציונות הדתית (14 מושבים), ש"ס (11 מושבים) ויהדות התורה (7 מושבים) – הצליחו לזכות ברוב של 64 מושבים ובכך הובילו למהפך שלטוני. מפלגות ממשלת בנט-לפיד זכו ב-51 מושבים בלבד, כשימינה כאמור אפילו לא התמודדה בבחירות, ואילו מרצ לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה. גם בל"ד, שפרשה מהרשימה המשותפת וזכתה במעט פחות מרבע מקולות כלל המצביעים הערבים (מילשטיין, 2022) לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה. כישלונן של שתי מפלגות אלה הוריד לטמיון יותר מ-6% מקולות גוש מתנגדי נתניהו, כשבגוש הימין ירדו לטמיון מעט יותר מ-1% מהקולות, של אלו שהצביעו לבית היהודי. לאחר הבחירות הצהירה מי שעמדה בראש הבית היהודי, איילת שקד, כי נותרה במרוץ עד סופו לבקשתו של נתניהו (עובדיה, 2022), שכל הנראה סבר שמוטב שקולות מצביעיה ירדו לטמיון מאשר יוענקו למפלגות הגוש שהתנגד לו.

לוח 2 משווה בין הישגיהן של המפלגות ושל הגושים בשתי מערכות הבחירות האחרונות. ההישג הגדול ביותר בגוש נתניהו שייך לברית הציונות הדתית ועוצמה יהודית, שיותר מהכפילה את מספר המושבים שלה בהשוואה לייצוג של מפלגת הציונות הדתית בכנסת הקודמת (14 לעומת 6) (על מפלגות הציונות הדתית ראו בפרקים של לזר וכהן ושל פרידמן ושלף בספר זה). גם ש"ס רשמה עלייה יפה של שני מושבים, ואילו יהדות התורה הסתפקה בעלייה מתונה במספר הקולות, כשמספר המושבים שלה לא השתנה (על מפלגות אלו ראו בפרקים של ליאון ושל מלאך בהתאמה). מספר מצביעי הליכוד עלה וכך גם מספר המושבים שזכתה המפלגה בכנסת, ואולם שיעור התמיכה במפלגה דווקא ירד במעט. רוב העלייה בכוחו של גוש נתניהו הייתה אפוא בקרב החברות הזוטרות בקואליציה שלו, ובפרט ברית הציונות הדתית ועוצמה יהודית. בגוש הנגדי רשמה יש עתיד עלייה ניכרת בכוחה, רע"ם התחזקה במושב אחד וכל שאר המפלגות איבדו מכוחן.

בניגוד לגוש נתניהו, שבו התחזקו בעיקר המפלגות שלא ראו עצמן כמי שמעמידות מועמד לראשות הממשלה, בגוש הנגדי ניכרה הפעם נהירה לתמיכה במפלגת ראש הממשלה, יש עתיד. ייצוגן של מפלגות השמאל הציוניות (העבודה ומרצ) בכנסת ירד מ-13 לארבעה מושבים: מספר הקולות של מרצ הצטמצם ברבע, מה שהותיר אותה מתחת לאחוז החסימה; וכוחה של העבודה ירד ביותר משליש (על ירידתה הדרמטית של מפלגת העבודה ממפלגת שלטון עם 44 מושבים ב-1992 למפלגה עם ארבעה מושבים בלבד ב-2022 ראו בפרק מאת קניג ורהט בספר זה). התפרקות הרשימה

המשותפת (שכללה בבחירות 2021 שלוש מפלגות) והפילוג בין חד"ש ותע"ל לבל"ד העלה את שיעור התמיכה במפלגות אלו בצורה ניכרת (1.8 נקודות האחוז) ואולם ייצוגן קטן משום שבל"ד לא עברה את אחוז החסימה וכל קולותיה ירדו לטמיון.

לוח 2

הישגי המפלגות בבחירות 2021 ו-2022

בחירות 2022				בחירות 2021			
מושב	שיעור הקולות (ב-%)	קולות	שם הרשימה	מושב	שיעור הקולות (ב-%)	קולות	שם הרשימה
32	23.41	1,115,336	הליכוד	30	24.19	1,066,892	הליכוד
11	8.25	392,964	ש"ס	9	7.17	316,008	ש"ס
7	5.88	280,194	יהדות התורה	7	5.63	248,391	יהדות התורה
14	10.84	516,470	הציונות הדתית ועוצמה יהודית	6	5.12	225,641	הציונות הדתית
0	1.19	56,775	הבית היהודי				
64	49.57	2,361,739	סך הכול גוש נתניהו	52	42.11	1,856,932	סך הכול גוש נתניהו
24	17.79	847,435	יש עתיד	17	13.93	614,112	יש עתיד
12	9.08	2,482,435	המחנה הממלכתי	8	6.63	292,257	כחול לבן
				6	4.74	209,161	תקווה חדשה
6	84.4	213,687	ישראל ביתנו	7	5.63	248,370	ישראל ביתנו
4	3.69	175,992	העבודה	7	6.09	268,767	העבודה
0	3.16	150,793	מרצ	6	4.59	202,218	מרצ
5	4.07	194,047	רע"מ	4	3.79	167,064	רע"מ
				7	6.21	273,836	ימינה
51	42.27	2,014,436	סך הכול גוש מתנגדי נתניהו	62	51.61	2,275,785	סך הכול גוש מתנגדי נתניהו
5	3.75	178,735	חד"ש-תע"ל	6	4.82	212,583	הרשימה המשותפת
0	2.91	138,617	בל"ד				
0	1.5	71,215	אחרים	0	1.46	64,752	אחרים

מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022.

שיעור ניידות הקולות בבחירות אלו (מדד פדרסן, ראו Pedersen, 1979) עמד על 13.1%. אומנם מדובר בשיעור ניידות קולות גבוה יותר מזה שהיה בשלוש מערכות הבחירות הקודמות, אך זהו שיעור נמוך ביחס למערכות הבחירות בישראל מאז שנת 1992. עם זאת יש לזכור כי מדובר בבחירות שנערכו בחלוף כשנה וחצי בלבד, כך שמדובר בשיעור ניידות ניכר.

בכנסת שנבחרה ב־1 בנובמבר 2022 יוצגו פחות מפלגות ורשימות בהשוואה לכנסת שלאחר בחירות 2021 (17 לעומת 20 ו־10 לעומת 13, בהתאמה). ירידה זו מתבטאת גם בירידה במספר המפלגות האפקטיבי (מדד לאקסו־טאגפירה, ראו Laakso and Taagepera, 1979) – שמשקף את חלוקת העוצמה היחסית בין הרשימות השונות שנבחרו לכנסת – מערך גבוה במיוחד של 8.5 (שני בגובהו רק למדד 1999) לערך של 6.5 (שביעי בגובהו בהיסטוריה האלקטורלית הישראלית). ירידה זו משקפת את צמצום גודלן של המפלגות הקטנות ואת התחזקותן של המפלגות הגדולות: הליכוד ויש עתיד עלו בייצוגן המשותף מ־47 ל־56 מושבים. עם זאת, עדיין מדובר במערכת מפוצלת יחסית הן בהשוואה למדינות אחרות והן בהשוואה לישראל עד שנת 1996 ולישראל במערכות הבחירות של 2019–2020. במבט מקרוב מדובר בפיצול רב יותר בחלק השמאלי של המפה הפוליטית, כשקולות הגוש הימני־ימני התנקזו לארבע רשימות. במערכת הבחירות החמישית הצליח מחנה הימין של נתניהו במה שכשל בו מאז 2019 – להשיג רוב להקמת ממשלה. רוב זה אפשר לנתניהו להקים את ממשלתו השישית (הממשלה ה־37), הימנית והרדיקלית ביותר בתולדות מדינת ישראל (ראו בפרק מאת נבות, סח ופילק בספר זה).

לצד השינויים במפת המפלגות, תרמו לעיצוב מערכת הבחירות של 2022 ולשנה הפוליטית הסוערת שבאה בעקבותיה שלוש התפתחויות ארוכות טווח: אימוץ הפופוליזם על ידי שחקני

T.
**פופוליזם, קיטוב
ופרסונליזם בבחירות 2022**

מפתח בימין הישראלי; הקיטוב הרגשי, שהעמיק בציבור הישראלי מאז 2009 והגיע לשיאו בבחירות 2022; והפרסונליזציה הפוליטית, המשתקפת בראש

ובראשונה בתפקיד המכריע שמילא נתניהו בבחירות בפרט ובמערכת הפוליטית בכלל. בחלק זה נדון במאפיינים אלו ובקשרי הגומלין ביניהם.

ראשית, פופוליזם. אף שלמושג מורכב זה הגדרות שונות, המחקר במדעי החברה התכנס סביב תפיסת הפוליטיקה הפופוליסטית ככזאת שמדגישה את הניגוד המוסרי בין העם המאוחד לאלטיטה המושחתת (Mudde, 2007). מנקודת מבט זו, יריבים פוליטיים אינם נתפסים כמייצגים אינטרסים מנוגדים אך לגיטימיים אלא ככוחות זדוניים שפועלים נגד האינטרסים של העם. אל מול האליטות המסוכנות המנהיג הפופוליסט נתפס כמי שהוא, ורק הוא, מסוגל להוציא לפועל את רצון העם – ולכן יש להחליש את האיזונים והבלמים שכובלים את ידיו. בבחירות 2022 הפוליטיקה הפופוליסטית אפיינה לא רק שחקני קיצון במערכת הפוליטית (כפי שנדון בפרק מאת פרידמן ושלף בספר זה), אלא גם את מפלגת השלטון של הימין, הליכוד, ומנהיגה בנימין נתניהו (Illouz, 2023).

כמובן, מאפיינים פופוליסטיים אינם תופעה חדשה בפוליטיקה הישראלית בכלל ובליכוד בפרט (פילק, 2010). ואולם הפופוליזם של נתניהו נבדל משל קודמיו בליכוד בעוצמתו ובסגנונו. שילון (2022) אפיין את נתניהו כמי שאימץ את הסגנון הפופוליסטי באופן שהגיע לשיאו בבחירות שהתקיימו בשנים 2019–2021. לדבריו, "הפופוליזם של נתניהו [...] התאפיין בממד המדיר, שכן בהנהגתו הוקצנה התפיסה האתנית-תרבותית-יהודית של ישראל עד כדי הפרדה [...] בין 'היהודים האמיתיים', כלומר תומכי הימין, לערבים ואף ליהודים הליברלים המתנגדים לו" (עמ' 165).

אין חדש בזיהוי המאפיינים הפופוליסטיים בפוליטיקה הישראלית, ואולם נתונים חדשים מאפשרים להשוות את מידת הפופוליזם במערכת המפלגתית בשיטתיות רבה מבעבר. לאחר בחירות 2021 הצטרפה ישראל למאגר הנתונים *Chapel Hill Expert Survey*, הממקם, על בסיס דעת מומחים, מפלגות על מגוון של צירים אידאולוגיים (Zur and Bakker, 2023), בכללם הציר הפופוליסטי. מההשוואה עולה כי הן בבחירות 2021 והן בבחירות 2022 הליכוד מתבלטת במערכת הפוליטית בישראל כמפלגה פופוליסטית במובהק, וכי מידת הפופוליזם של הליכוד יוצאת דופן בהשוואה למפלגות מרכז-ימין באירופה (Gidron, 2023).

מאז 2019 קיבל הפופוליזם הליכודי בכלל וזה של נתניהו בפרט גוון מיוחד בשל מצבו המשפטי של נתניהו, שהוביל אותו לעימות עם מערכות התביעה והמשפט. כפי שכותב שילון (2022: 164): "נתניהו הציג את עצמו כמגלם את רצון הכלל וכמגן הדמוקרטיה [...] בכך ביקש לטשטש את העובדה שהוא מדבר על מודל דמוקרטי צר, שמבוסס על מרכיב אחד – שלטון הרוב – תוך כדי החלשת הערכים והמוסדות הערבים לתפקודה של דמוקרטיה ליברלית". מתח זה בין הפוליטיקה הפופוליסטית ובין הדמוקרטיה הליברלית עיצב לא רק את מערכות הבחירות שהתקיימו בישראל מאז 2019, אלא גם את הרפורמה הרדיקלית לעיצוב הדמוקרטיה הישראלית שהציגה ממשלת נתניהו לאחר הבחירות כפי שמתארים נבות, סח ופילק בפרק בספר זה. תוכנית זו כללה סעיפים רבים ומגוונים שיחדיו נועדו במוצהר להחליש את בתי המשפט (למשל דרך מתן שליטה מלאה לקואליציה במינוי שופטים) ולהסיר את מערכת האיוונים והבלמים שנועדה להגביל את הרשות המבצעת (Roznai and Cohen, 2023). המחאה האדירה שפרצה בהתנגדות לתוכנית זו הייתה הגדולה בתולדות המדינה, וכללה הפגנות ענק רבות משתתפים בכל מוצאי שבת במשך חודשים רבים, לצד פעילות אינטנסיבית של ארגוני החברה האזרחית ונציגים של הקהילה העסקית. במאבק סביב הרפורמה המשפטית השתקף בין היתר עומק הקיטוב הפוליטי – מאפיין נוסף של הפוליטיקה הישראלית בתקופה זו.

כמו הפופוליזם, גם קיטוב פוליטי איננו תופעה חדשה בפוליטיקה הישראלית. ואולם לא מפתיע שעוצמתן של שתי התופעות האלה והעיסוק בהן גדלו בשנים האחרונות, בהתחשב בכך שבין פופוליזם לקיטוב יש קשרי גומלין: הספרות ההשוואתית כבר הצביעה על כך שהפוליטיקה הפופוליסטית של "העם מול האליטות" עלולה ליצור ולהעמיק שסעים חברתיים בין תומכי המנהיג הפופוליסט למתנגדיו (McCoy and Somer, 2019). כך, בעקבות בחירות 2022 וביתר שאת עם המאבק סביב הרפורמה המשפטית, התחזק החשש שהקיטוב מעמיק ומאיים על החברה הישראלית יותר מתמיד. כדוגמה לכך ניתן להזכיר את דבריו של נשיא המדינה יצחק הרצוג כשהזהיר כי "סוגיית הקיטוב והפילוג בישראל מדירה שינה מעיני" (זרחיה, 2022). ואולם האם אכן חל גידול של ממש בקיטוב הפוליטי בישראל סביב בחירות 2022, ואם כן – באילו אופנים התבטא גידול זה?

סוג אחד של קיטוב בציבור הרחב הוא הקיטוב האידאולוגי, המתבטא בחוסר הסכמות בנושאי מדיניות שונים. למרות השיח הנרחב בתקשורת על הקיטוב בחברה הישראלית, לא נראה כי קיטוב זה העמיק במידה ניכרת בתקופה שקדמה לבחירות 2022 (ראו בפרק מאת שפירא, הרסגור ויקטר בספר זה). בסוגיות כלכליות קיימת בציבור הבוחרים הסכמה נרחבת יחסית, והמחלוקת בעניין הסכסוך בין ישראל לשכניה עמוקה אך יציבה ברמתה ולא העמיקה בשנים האחרונות. בקצרה, לא זוהתה מגמה חד-משמעית של התחזקות הקיטוב האידאולוגי.

סוג אחר של קיטוב הוא הקיטוב הרגשי, וזה אכן העמיק בשנים האחרונות והגיע לשיא סביב בחירות 2022. קיטוב זה אינו מתבטא בחוסר הסכמות בנוגע לעמדות מדיניות, אלא ברגשות שליליים בין תומכי מפלגות שונות. סוגיה זו נבחנת בהרחבה בפרק מאת אמיתי, גדרון ויעיר, שבחנו שינויים ברגשות הציבור הישראלי כלפי יריבים פוליטיים מאז תחילת שנות התשעים. הממצאים מראים כי הקיטוב הרגשי בישראל הגיע לשיאו בבחירות 2022, אחרי שהלך והעמיק מאז חזרתו של נתניהו לשלטון בשנת 2009. כלומר, השיח הציבורי על הקיטוב הרגשי ההולך ומעמיק בין המחנות הפוליטיים אכן מגובה בתוניהם ומשקף את האופן שבו הציבור חווה את הפוליטיקה המפלגתית. בין היתר מראים אמיתי ואחרים כי הרגשות כלפי נתניהו עצמו התקטבו במידה ניכרת בשנים האחרונות. לעומת רגשותיהם של תומכי נתניהו כלפיו, שבעשור האחרון נותרו פחות או יותר יציבים (וחיוביים מאוד), עם השנים החלו מתנגדי נתניהו להביע כלפיו רגשות שליליים יותר ויותר, עד שאלו הגיעו לשפל חסר תקדים. הפער הרגשי המתעצם סביב נתניהו משקף בחריפות את הפרסונליזציה של הפוליטיקה – המאפיין השלישי והאחרון שברצוננו להדגיש כהתפתחות ארוכת טווח שבאה לידי ביטוי בחמש מערכות הבחירות בשנים 2019–2022 ובשנה הסוערת לאחריהן.

כיום תפקידו המכריע של נתניהו בעיצוב המפה הפוליטית בישראל נלקח כמעט כמובן מאליו. ואכן, הפוליטיקה הישראלית עברה בעשורים האחרונים תהליך עמוק של פרסונליזציה, כלומר עלייה במרכזיותם של פוליטיקאים כפרטים על פני גופים פוליטיים קבוצתיים בכלל ומפלגות בפרט (דיון במושג זה ראו בפרק מאת פרידמן ורהט בספר זה). כפי שסיכם רהט (2022: 115) בספר הבחירות

הקודם: "בחירות 2019–2021 הביאו אפוא את הפוליטיקה האישית לשיא חדש". לא רק בחינה לאורך זמן מצביעה על בולטות הפוליטיקה הפרסונלית בישראל, אלא גם מבט בינלאומי-השוואתי: מחקר שבחן 26 דמוקרטיה ברחבי העולם מיקם את ישראל, לצד איטליה, בראש הרשימה מבחינת עומק הפרסונליזציה הפוליטית שעברה (Rahat and Kenig, 2018).

דמותו של נתניהו מילאה את הפוליטיקה הישראלית גם בבחירות 2022 ולאחר מכן עיצבה במידה רבה את האירועים הדרמטיים של 2023. כפי שמתארים נבות, סח ופילק בספר זה, מסע הבחירות של הליכוד התמקד בין היתר בזיקה הישירה שבין נתניהו לבוחריו הליכוד במטרה להעלות את שיעורי ההשתתפות בבחירות במעוזים המסורתיים של המפלגה (על דפוסי ההשתתפות בבחירות 2022 ראו בפרק מאת אטמור, פרידברג והרסגור). תפקיד חשוב מילא נתניהו גם בעיצוב המערך המפלגתי בתוך גוש הימין, כמתואר בפרק מאת פרידמן ושלף. לאחר מערכת הבחירות והניצחון הברור לגוש הימין בדצמבר 2022, חזר נתניהו לכהן כראש הממשלה – תפקיד שמילא זמן ארוך יותר מכל ראש ממשלה אחר בהיסטוריה של ישראל.

ואז הגיעה שנת 2023. את התפקיד שמילא נתניהו באופן אישי בעיצוב מאפייני תוכנית הממשלה לעיצוב סדרי הממשל בישראל עוד יבהירו חוקרים וחוקרות בעתיד; ואולם את התוכנית לעיצוב מחדש של הדמוקרטיה הישראלית קשה לנתק ממאבקו ברשויות החוק מאז הוחלט על העמדתו לדין ב־2019. ניתן בקלות לקשור את המאפיינים הפופוליסטיים של מנהיגותו עם הפרסונליזציה והמרכזיות של דמותו במערכת הפוליטית. גם המאפיין הנוסף, הקיטוב הרגשי העמוק, הכרחי להבנת הפוליטיקה שהתעצבה סביב הרפורמה או ההפיכה המשפטית. ניתוח סקרי דעת קהל שבחנו תמיכה בתוכנית הממשלה בציבור הרחב הראה כי אחד המגבאים המובהקים והחזקים שלה בקרב מצביעי הימין היה רגשות חיוביים כלפי נתניהו ורגשות שליליים כלפי יריבים פוליטיים בשמאל ובמרכז (Gidron et al., 2023). לא ניתן לכן להבין את התהליכים הפוליטיים שהחלו לאחר בחירות 2022 בלי להביא בחשבון את תהליכי העומק שעיצבו אותם – בפרט הפוליטיקה הפופוליסטית של הליכוד, העמקת הקיטוב הרגשי בציבור הרחב והדומיננטיות האישית של נתניהו.

ה. מונה הספר

הספר מחולק לשני שערים. השער הראשון עוסק במגוון היבטים של הדמוקרטיה הישראלית הקשורים לבחירות. פרקים אלו חושפים צללים

יותר מאורות. יש לציין כי הדירוג של ישראל במדדי דמוקרטיה בינלאומיים נמצא במגמת ירידה. במדד האקונומיסט ירדה ישראל ב־2024 מקום אחד בדירוג, מהמקום ה־29 למקום ה־30 בעולם עם ציון של 7.8 מתוך 10. נציין כי בשנת 2022, בממשלת השינוי, קפצה בדירוג למקום ה־23 עם ציון של 7.97, אך בפברואר 2023, בעקבות ניסיון ההפיכה המשטרית והדרתן של מפלגות ערביות מהממשלה, צנחה שישה מקומות בדירוג (אקונומיסט, 2024; ראו גם פורום מדעני.ות מדינה למען הדמוקרטיה הישראלית, 2023).

הפרק הראשון, "קיטוב פוליטי בישראל, 1992–2022" מאת יאיר אמיתי, נעם גדרון ועומר יעיר, סוקר את הקיטוב האידאולוגי והרגשי בישראל על פני שלושה עשורים. הניתוח מראה שבכל האמור בהעדפות הציבור, הקיטוב האידאולוגי כיום אינו גדול במידה ניכרת מזה שהיה בסוף שנות התשעים – בעת תהליך אוסלו וסביב רצח רבין. עם זאת קיימת עלייה מסוימת בקיטוב האידאולוגי לאחר צניחתו הניכרת בשנת 2006. שינויים דרמטיים יותר נרשמו במדד הקיטוב הרגשי: הרגשות השליליים בין תומכי המפלגות המובילות התעצמו בעשור האחרון והגיעו לשיא בעקבות בחירות 2022. במילים אחרות, המחנות הפוליטיים בציבור הישראלי מובחנים ועקביים יותר מאי פעם מבחינת העוינות הרגשית ביניהם.

הפרק השני, "האם ועל מה אנחנו מסכימים? שסעים אידאולוגיים ומגמות בדעת הקהל בבחירות 2022" של יניב שפירא, לירן הרסגור ואלון יקטר, בוחן את השסעים האידאולוגיים בציבור היהודי בבחירות 2022 ואת הקשר שלהם לרפואי ההצבעה. הם מוצאים הסכמה רחבה בנושאי חברה וכלכלה, ואולם בנושאים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, יחסי דת ומדינה והיחס לבית המשפט העליון ניכרים פערים גדולים בין תומכי הימין, המרכז והשמאל. נושאי מחלוקת אלה הם שמנבאים את ההצבעה למפלגות בבחירות 2022. שני המחקרים מעידים על הקיטוב העמוק הקיים בישראל בשסע הזהות הקולקטיבית הן בממד החיצוני שלה – המתמזה בסכסוך הישראלי-פלסטיני; והן בממד הפנימי – הנוגע לאופייה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. ממד זה נטוע ביחסי דת ומדינה שנים רבות, ועתה גם משוסע ביחס לדמוקרטיה, בדגש על נושאי ההפיכה המשטרית

שתפסו את סדר היום הציבורי מיד לאחר הקמת הממשלה. במערכת הבחירות של 2022, כבעבר, אלה הסוגיות שהשפיעו במידה הרבה ביותר על ההצבעה.

הפרק השלישי עובר מהשסעים, הקיטוב בדעת הקהל ודפוסי ההצבעה לעוד מאפיין חשוב בדמוקרטיה שאמורות לבטא את שלטון העם: רמת ההשתתפות בבחירות. בפרק "מי נהר לקלפיות? שיעורי ההצבעה בבחירות 2022" מתעדים ניר אטמור, חן פרידברג וליין הרסגור פערים ניכרים בשיעור ההצבעה בין המרכז לפריפריה לרעת הפריפריה. פערים אלה לא השתנו בחמש מערכות הבחירות האחרונות, ונמצאו קשורים למצבם הכלכלי-חברתי של היישובים, וכשמדובר ביישובים הערביים – גם למרחק הגאוגרפי של היישוב ממרכז הארץ. במקביל עולה כי בבחירות 2022, החמישיות מאז 2019, לא ניכרה "תשישות בוחרים", ושיעור ההצבעה בהן עמד על כ-70%.

הפרק הרביעי, "השתתפות החברה האזרחית בימי בחירות(?) חוק V-15 במבחן התוצאה", שכתבו אסף שפירא וגיא לוריא, עוסק בעוד פן דמוקרטי של הבחירות – פעילותה של החברה האזרחית. בשנת 2017 עבר תיקון לחוק מימון מפלגות המכונה "חוק V-15", שהטיל פיקוח ומגבלות על פעילותם של גופים חוץ-מפלגתיים במערכות הבחירות. ממחקרם של שפירא ולוריא עולה כי לקראת בחירות 2022 שום גוף לא נרשם כגוף פעיל על פי חוק זה, ולכן הם מדגישים את האפקט המצנן של החוק על חופש הביטוי של ארגוני חברה אזרחית בתקופת בחירות. יתרה מזאת, הם רואים בחוק זה חלק מגל חקיקה אנטי-דמוקרטית רחב יותר.

הפרק החמישי, "הממשלה הרדיקלית ביותר בתולדות ישראל: האומנם בכך רצה הציבור?", של דורון נבות, סאלם סח ודני פילק, מתמקד בממשלה שקמה בעקבות הבחירות, הממשלה השישית של בנימין נתניהו, שאותה הם מגדירים כממשלה הרדיקלית בתולדות ישראל. שתי טענותיהם העיקריות מבטאות בעייתיות מבחינה דמוקרטית: הראשונה היא שהממשלה קידמה מהלכים רדיקליים שמטרתם לצמצם במידה ניכרת את סמכויות מערכת המשפט באופן שפוגע בדמוקרטיה המהותית עד כדי מהפכה של ממש באורחות השלטון; השנייה נוגעת לייצוגיות: אף שרוב מצביעי מחנה הימין מעוניינים בשינויים במערכת

המשפט, מדיניות הממשלה לא שיקפה את סדר היום ואת העדפות הציבור שבחר במפלגות שהרכיבו את הממשלה.

הפרק השישי והאחרון בשער זה – "סדרת ספרי הבחירות בישראל 1969–2021 כמקרה מבחן: האם המחקר משקף את הפרסונליזציה בפוליטיקה הישראלית או דבק בפרדיגמת המפלגות?" – שונה באופיו מיתר הפרקים. בפרק זה עושים **אביטל פרידמן וגרעון רהט** שני מהלכים: הראשון הוא סקירה עדכנית וממצה של המחקר האמפירי על פרסונליזציה פוליטית בישראל, כשמסקנתם היא כי המעבר ממיקוד במפלגות למיקוד בפוליטיקאים עמוק ומקיף והגיע לשיאו בחמש מערכות הבחירות בשנים 2019–2022. המהלך השני הוא שימוש בסדרת ספרי "הבחירות בישראל" שהתפרסמו מאז 1969 כדי לבחון האם המחקר משקף התפתחות מרכזית זו בפוליטיקה הישראלית. מהניתוח עולה כי במשך הזמן לא חל שינוי ניכר ביחס בין אזכורי מפלגות ואזכורי פוליטיקאים, וכי במשך התקופה המנותחת כולה ההתייחסות למפלגות רבה מההתייחסות לפוליטיקאים. מסקנתם היא שככלל חקר הבחירות דבק בפרדיגמה המפלגתית על אף מודעותו לתהליכי פרסונליזציה. עם זאת הם מראים כיצד בספרי הבחירות באו לידי ביטוי היבטים מסוימים של פרסונליזציה – אבל רק אלה המוסדיים, למשל בעקבות אימוץ הבחירה הישירה לראשות הממשלה והביטול שלה, ורק כשמדובר בפרסונליזציה ריכוזית (התחזקות מנהיגי המפלגות על חשבון מפלגותיהם).

בשער השני של הספר מובאים מחקרים על כמה מפלגות שהשתתפו בבחירות האלה – מפלגות שירדו ומפלגות שעלו. הפרקים שונים במיקודם, בשאלות המחקר שלהם, בנתונים ובשיטות המחקר שעליהם הם מסתמכים. כך הם מציגים תמונה מגוונת של המפלגות, מנהיגיהן וציבור הבוחרים שלהן, וגם של ההקצנה, הקיטוב והפרסונליזציה בפוליטיקה הישראלית.

הפרק הראשון בשער זה – "מ-44 ל-4: דפוסי דעיכתה של מפלגת העבודה, 1992–2022" – חוקר את ירידתה של מפלגת העבודה בשלושים השנים האחרונות, משנת 1992, אז ניצחה את הבחירות עם 44 מושבים, ועד בחירות 2022, שבהן זכתה לארבעה מושבים בלבד והפכה למפלגה קטנה שאינה יכולה להיות יותר משותפה זוטרה בקואליציה. בפרק מתמקדים **עופר קניג וגרעון רהט** בתהליך היחלשות המפלגה בקבוצות החברתיות השונות, ומדמים זאת לקילוף

בצל: בתחילה הפסידה מפלגת העבודה את תמיכתו של רוב ציבור העולים מברית המועצות לשעבר, ומיד לאחר מכן את רוב מצביעיה בחברה הערבית וביישובי הפיתוח. רק לאחר שני עשורים נחלשה המפלגה באופן אנוש גם בקרב המעוים שלה: הקיבוצים וערי המרכז המבוססות.

הפרק השני והפרק השלישי בשער זה עוסקים בציונות הדתית – המפלגה והמגזר – מפרספקטיבות שונות. בפרק "מערכת משנה מפלגתית בהתרופפות מתמדת: מערכת המשנה 'הציונית הדתית' ומפלגותיה בבחירות 2022" מתמקדים **מנחם לזר ואשר כהן** בשינויים הגדולים במפלגות המגזר, בהנהגה ובתוצאות הבחירות, וממקמים אותם במסגרת המושגית של מערכת משנה מפלגתית המצויה בהתרופפות מתמדת. בין בחירות 2021 ו-2022 נעלמו ימינה והבית היהודי ועלתה מפלגת הציונות הדתית, כשההסבר המרכזי שלהם לשינוי דרמטי זה נעוץ בהקמתה של ממשלת בנט-לפיד ששברה את ציר הזהות הפוליטית הימנית במגזר. ניתוח הקלפיות שלהם מבסס את מגמות ההצבעה, וניתוח משלים בעזרת סקרי בחירות מתעד את הזיקות בין מפלגת הציונות הדתית ומפלגת עוצמה יהודית שרצה כחלק ממנה, והתחזקותה המטאורית של זו האחרונה.

בפרק "מבנט לבן גביר: ההתנהגות הפוליטית של הציונות הדתית בבחירות 2019-2022" מסווגים **מיכאל פרידמן ונדב ג' שלף**, בהתבסס על הספרות ההשוואתית על הימין הקיצוני ועל תנועות חברתיות, את מפלגות הציונות הדתית שהתמודדו בבחירות 2019-2022 כחלק ממשפחת מפלגות הימין הקיצוני. הם מתמקדים בשלוש מערכות בחירות שבהן רצו הזרמים הקיצוניים והמתונים של הציונות הדתית במפלגות שונות (אפריל 2019, 2021 ו-2022) והגבולות של הקשת הפוליטית הלגיטימית בשיח ובמערכת האלקטורלית של המגזר הורחבו. על בסיס סקרים של מחקר הבחירות הישראלי (Israel National Election Studies – INES) הם בודקים אם שינויים מקבילים חלו גם בקרב ציבור המצביעים. הממצאים מעידים כי ההקצנה האידאולוגית מאפיינת את הבוחרים המגדירים את עצמם דתיים ואת מצביעי מפלגות מחנה הציונות הדתית. לצד זאת כשמדובר בהצבעה בבחירות 2022 יש גם ראיות לשיקולים תועלתניים ופרגמטיים.

הפרק הרביעי בשער זה, "מרועה רוחני לעוצר פוליטי: ש"ס בהנהגת אריה דרעי, 2013-2022", מתמקד בש"ס ובאריה דרעי, מנהיגה הבלתי מעורער ודמות פוליטית מרכזית בישראל של היום. נסים ליאון מנתח את העשור מאז בחירות 2013, אז נפטר המנהיג הרוחני של המפלגה הרב עובדיה יוסף. מאז, בין היתר תוך כדי מערכות הבחירות התכופות, בנה אריה דרעי מחדש את ש"ס בדפוס מנהיגות שליאון מכנה "עוצר פוליטי". ש"ס, כאחיותיה החרדיות, מונהגת פורמלית בידיו הנהגה רבנית, ואולם בפועל דרעי הוא ה"עוצר": שליט פוליטי זמני שמתפעל את הסוציולוגיה של המפלגה והתנועה ומחבר בין חלקיה השונים. ממפלגה שמנהיג אותה רועה רוחני סמכותי – הרב עובדיה יוסף – הפכה ש"ס למפלגה שהמוציא והמביא בה הוא דרעי, שסמכותו ברורה לכול אך הלגיטימציה שלו איננה רוחנית מובהקת.

הפרק החמישי והאחרון בשער המפלגות – "האם הגידול בכוחה של יהדות התורה תואם את גידול האוכלוסייה החרדית?" – עוסק ביהדות התורה, רשימה שנתפסת כמפלגת כת, כלומר מפלגה שקהל הבוחרים שלה מוגדר (חרדי) ונציגיה רואים את עצמם כמייצגים אותם בלבד (הציבור החרדי). על בסיס הנחה זאת בוחן גלעד מלאך אם הגידול בכוחה של המפלגה תואם את הגידול של האוכלוסייה החרדית על פני שלושת העשורים מאז 1992. מחקרו על קהל המצביעים של המפלגה – הנאמן ביותר בפוליטיקה הישראלית – מספק תשובה חיובית לשאלה זו. עם זאת, יש למפלגה גם שוליים צרים אך דינמיים: קבוצות אוכלוסייה לא-חרדיות שעשויות להצביע לה לעיתים, וכן שיעור מסוים מהחרדים האשכנזים העשויים להצביע לעיתים למפלגות אחרות. הללו מסבירים את התנודתיות של יהדות התורה בכמה מערכות בחירות.

המבוא לספר הבחירות של 2019-2021 הסתיים
בפסקה הזאת:

1.
אפילוג

רק הזמן יגיד לאן מועדות פניה של הדמוקרטיה הישראלית: האם תתובל ההסכמיות החדשה והשברירית שהדגימה ממשלת בנט-לפיד במשילות סבירה? האם הגל הפופוליסטי ישכך או דווקא יתגבר? האם הפרסונליזציה תיבלם ויימצא תפקיד

ומעמד הולם למפלגות? האם מעמד הכנסת יחזק ומעמד בית המשפט יישמר? האם הפתח שנוצר למען השתלבותם של ערביי ישראל ינוצל או שההזדמנות תוחמץ? התשובות תלויות במה שיתרחש בעולם, באזור ובישראל גופא, ואולם עתידה של הדמוקרטיה הישראלית נתון בידינו (שמיר ורהט 2022: 45).

דומה כי לאחר תקופה קצרה יחסית במושגים היסטוריים, פחות משנתיים, התמונה המצטיירת פסימית ביותר. הניסיון שממשלת בנט-לפיד הציגה לקיום ממשלה הסכמית לא צלח; הפופוליזם המשיך לעצב את הזירה הפוליטית, בראש ובראשונה דרך המאמץ לקדם את הרפורמה המשפטית וכן במאמצי ההגנה על ראש הממשלה סביב משפטו; התהום הרגשית בין היריבים הפוליטיים הלכה והעמיקה; ואף שאי-אפשר לקבוע כי הפרסונליזציה הגיעה לשיאים חדשים, ברי כי פוליטיקה אישית נותרה מרכזית – אם במקומו המרכזי של נתניהו, ואם בשיח על שותפיו ועל קוראי התיגר עליו, המתמקד באישים ולא במפלגות. מעמד הכנסת לא חזק, והיא הלכה ונהפכה למשרתת של הממשלה ותוכניתה להחליש את בתי המשפט ולפגוע בדרכים אחרות בדמוקרטיה הישראלית; והממשלה עדיין מאיימת על מערכת המשפט. מחקרים עתידיים יבחנו עד כמה גורמים אלו תרמו הן להחלשת ישראל בעיני אויביה עד טבח שבעה באוקטובר והמלחמה בעקבותיו, והן לפגיעה במשילות ובתפקוד של הממשלה והשירות הציבורי באופן שהקשה עליהם להגיב ביעילות לאירועים אלה. ועל הכול מעיבה מתקפת החמאס בשבעה באוקטובר – אירוע שבו הממשלה והמדינה כשלו בתפקידן הראשוני והבסיסי לספק ביטחון אישי לאזרחי המדינה, ולולא ההון האנושי והחברה האזרחית, הכשל יכול היה להיות חמור אף יותר.

בימים אלה שבהם אנו מסיימים את כתיבת הספר, צה"ל עדיין נלחם ברצועת עזה ובגבול הצפון, למעלה ממאה מהחטופים עדיין לא שבו, יישובים רבים והמוני אזרחים עדיין מפונים מבתיים בדרום ובצפון, ישראל מואשמת במוסדות שיפוט בינלאומיים על פשעי מלחמה, ומעמדה בקרב האומות נשחק דרמטית. כבר אין מדובר רק בעתידה של הדמוקרטיה העומד כיום על הכף, מדובר בעתידה של מדינת ישראל ממש.

רשימת המקורות

- אקונומיסט, 2024. "הדמוקרטיה בישראל ממשיכה להידרדר: נפלה 7 מקומות תחת ממשלת נתניהו בדירוג 'אקונומיסט'", דה מרקר, 18.2.2024.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-24 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-25 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.
- זרחיה, צבי, 2022. "נשיא המדינה: 'סוגיית הקיטוב והפילוג בישראל מדירה שינה מעיניי'", כלכליסט, 28.12.2022.
- מילשטיין, מיכאל, 2022. הצבעת הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-25: ניתוח מגמות ומבט לעתיד, המכון למדיניות ואסטרטגיה, אוניברסיטת רייכמן.
- עובדיה, ספי, 2022. "איילת שקד מדברת: 'לוקחת פסק זמן, עוד אשוב; בנט אדם שונה'", 13, 19.11.2022.
- פורום מדעניות ומדינה למען הדמוקרטיה הישראלית, 2023. מדדי הדמוקרטיה של ישראל: היום שאחרי, 6.8.2023.
- פילק, דני, 2010. "אנחנו העם (אתם לא!) – פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר", עיונים 20: 28–48.
- קניג, עופר, 2022. "דפוסי הצבעה: 2022 לעומת 2021", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רהט, גדעון, 2022. "פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019–2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?" בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019–2021, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 87–120.
- שילון, אבי, 2022. "מנהיג פופוליסטי בהיגיון הנאו-ליברלי: על דפוס המנהיגות של בנימין נתניהו בסבב הבחירות 2019–2021", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019–2021, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 155–182.
- שמיר, מיכל, וגדעון רהט, 2022. "ארבע מערכות בחירות בשנתיים: משבר ייחודי או חזון לבאות?" בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019–2021, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 19–50.

- Gidron, Noam, 2023. "Why Israeli Democracy is in Crisis," *Journal of Democracy* 34 (3): 33–45.
- Gidron, Noam, Yotam Margalit, Lior Sheffer, and Itamar Yakir, 2023. "Who Supports Democratic Backsliding? Evidence from Israel," Working paper.
- Gidron, Noam, and Lior Sheffer, 2024. "Differentiating the Sources of Post-Election Partisan Affect Warming," *European Journal of Political Research* 63 (3): 1155–1174.
- Illouz, Eva, 2023. *The Emotional Life of Populism*, Cambridge: Polity.
- Laakso, Markku, and Rein Taagepera, 1979. "Effective Number of Parties: A Measure with Application to Western Europe," *Comparative Political Studies* 12 (1): 3–27.
- McCoy, Jennifer, and Murat Somer, 2019. "Toward a Theory of Pernicious Polarization and How it Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies," *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 681 (1): 234–271.
- Mudde, Cas, 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, Mogens N., 1979. "The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility," *European Journal of Political Research* 7 (1): 1–26.
- Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Roznai, Yaniv, and Amichai Cohen, 2023. "Populist Constitutionalism and the Judicial Overhaul in Israel," *Israel Law Review* 56 (3): 502–520.
- Zur, Roi, and Ryan Bakker, 2023. "The Israeli Parties' Positions in Comparative Perspective," *Party Politics* 0 (0): 1–12.

שער ראשון: דמוקרטיה תחת לחץ - צללים ומעט אורות

קיטוב פוליטי בישראל, 1992-2022

יאיר אמיתי | נעם גדרון | עומר יעיר

הבחירות לכנסת ה־25, שנערכו ב־1 בנובמבר 2022, חשפו חילוקי דעות עמוקים בקרב אזרחי ישראל לצד הסכמה רחבה אחת: הפוליטיקה הישראלית מקוטבת כמו שלא הייתה זה זמן רב. שבועות ספורים לאחר הבחירות סיפר נשיא המדינה יצחק הרצוג כי "סוגיית הקיטוב והפילוג בישראל מדירה שינה" מעיניו (זרחיה, 2022). חשש זה מקיטוב פוליטי לא הוגבל לכירים במערכת הפוליטית; כותרות באתרי התקשורת דיווחו כי "החברה הישראלית בשנת 2022 מקוטבת ומשוסעת יותר מאי פעם" (פישמן, 2022), כשרוב ברור בציבור הישראלי סבור שהקיטוב בין ימין ושמאל גבר בשנים האחרונות (כוורי ויעיר, 2021). לאחר חמש מערכות בחירות ושלושה ראשי ממשלה משלוש מפלגות שונות בפחות מארבע שנים, נראה שבבחירות 2022 הותירו את ישראל מחולקת לשני גושים פוליטיים שביניהם פעורה תהום עמוקה ובלתי ניתנת לגישור. האם אכן נשברו שיאים של קיטוב

פוליטי בתקופה שקדמה לבחירות 2022? ישראל הרי ידעה תקופות סוערות מבחינה פוליטית מיום היווסדה. ואם כן, באילו אופנים קיטוב זה מתבטא ברעת הקהל? אלו השאלות שפרק זה מבקש לבחון.

בהסתמך על הספרות העוסקת בקיטוב פוליטי אנו מבחינים בין שני ממדים של קיטוב פוליטי בציבור הרחב: קיטוב אידאולוגי – שמתבטא בחוסר הסכמות בעמדות מדיניות; וקיטוב רגשי – שמתבטא בעוצמת הרגשות השליליים בין תומכי המפלגות השונות (Iyengar, Sood and Lelkes, 2012; Lelkes, 2016). בהתבסס על הגדרות אלו, בפרק זה נשרטט את דפוסי הקיטוב הפוליטי בישראל בין בחירות 1992 לבחירות 2022 – שלושה עשורים שראשיתם בעוד תקופה סוערת מבחינה פוליטית: הסכמי אוסלו ורצח רבין בשנות התשעים. הניתוח בוצע על בסיס נתונים שנאספו במחקר הבחירות הישראלי (Israel National Election Studies – INES).

ממצאינו מדאיגים אך משאירים מקום לאופטימיות זהירה. ראשית, נמצאו סימנים מוגבלים לכך שהקיטוב האידאולוגי התעצם בציבור הישראלי בשלושים השנים האחרונות. עם זאת לפני בחירות 2022 הגיע הקיטוב הרגשי לרמתו הגבוהה ביותר מתחילת שנות התשעים. כלומר, על אף יציבות יחסית בקיטוב האידאולוגי, הקיטוב הרגשי התעצם, והתפישת בציבור כי קיימת עוינות רבה בין המחנות הפוליטיים בישראל איננה משוללת אחיזה במציאות. לצד זאת כשמדובר בתהליכים לאורך זמן אנחנו מזהים תנודתיות גם בקיטוב הרגשי: לאחר התעצמות הרגשות השליליים בזירה המפלגתית במהלך שנות התשעים, בעשור הראשון של שנות האלפיים נמצאה ירידה, ולאחר מכן, מ־2009, התחזקות נוספת, עד נקודת השיא ב־2022. מתנודתיות זו ניתן להסיק כי המערכת הפוליטית בישראל מאפשרת, ברגעים מסוימים, גם להנמיך את הקיטוב הרגשי – בניגוד למשל לארצות הברית, שם הקיטוב הרגשי מתחזק באופן מתמשך והדרגתי בעשורים האחרונים (Iyengar et al., 2019; Gidron, Adams, and Horne, 2020; Boxell, 2024).

מראש נבהיר כי מטרת הפרק תיאורית בלבד (Gerring, 2012). במילים אחרות, בפרק זה איננו מנסים לבחון את הסיבות לשינויים בקיטוב האידאולוגי והרגשי בישראל או את השלכותיהם על הזירה החברתית, הכלכלית והפוליטית. עם זאת,

כדי לענות על שאלות אלה וכדי לזהות את כלי המדיניות שיכולים להתמודד עם האתגרים ולהפחית את האיבה בין תומכי המפלגות, ראשית יש להבין כיצד (אם בכלל) השתנו דפוסי הקיטוב בישראל במשך הזמן. מטרתו של פרק זה אפוא לתת מסגרת מושגית ותמונת מצב ארוכת טווח של הקיטוב בישראל, לנוכח הבולטות והחשיבות הציבורית הרבה של הנושא, וגם לספק נקודת התחלה יציבה הן למחקר האקדמי (שכבר החל, ראו למשל - Bassan-Garrett et al., 2014; Nygate and Weiss, 2022) והן לדיון הציבורי בסוגיה.

א. קיטוב פוליטי: מושגי יסוד

אף שלמושג "קיטוב פוליטי" אין הגדרה מוסכמת בספרות, ככלל מדובר בקיומן של נטיות או עמדות פוליטיות מנוגדות בציבורים שונים בחברה, בדגש על קבוצות פוליטיות.

יתרה מזאת, כפי שמסבירים דימאג'יו ואחרים (DiMaggio, Evans, and Bryson, 1996), "קיטוב" מתייחס הן ל"מצב קיים" (state) והן ל"תהליך" (process). במובן הראשון, של **מצב קיים**, הכוונה למידת הניגודיות הקיימת בין הנטיות או העמדות הפוליטיות משני צידי המתרס הפוליטי. כאשר העמדות של קבוצות פוליטיות יריבות אכן מנוגדות, ניתן לומר כי קבוצות אלו מקוטבות (polarized). במובן השני, של **תהליך**, הכוונה למצב שבו עמדותיהם של חברי הקבוצות היריבות התרחקו והפכו מנוגדות יותר לאורך זמן, כלומר עם הזמן הקבוצות נעשו מקוטבות יותר (polarizing). במצב זה ההתייחסות היא לשינוי או להחמרה ביחס לעבר.

כמו מושגים רבים בחקר הפוליטיקה גם "קיטוב" הוא מושג רב-ממדי, כאשר לדיון בפרק זה חשובים בייחוד שניים: הממד הראשון – ההבחנה בין קיטוב בקרב נבחרי הציבור לקיטוב בציבור הרחב, כלומר אוכלוסיית היעד שבה הפערים בין הקבוצות נבחנים. המחקר על קיטוב, שרובו התפתח בארצות הברית, התמקד תחילה בבחינת הקיטוב ברמת **נבחרי הציבור** בפרלמנט (McCarty, Poole, and Rosenthal, 2006), ואולם לאחרונה התרחב במידה ניכרת גם גוף המחקר שמסתמך על סקרי דעת קהל, שנועדו לבחון היבטים של קיטוב בציבור עצמו (Lelkes, 2016).

הממד השני מתייחס לסוג הפערים שעומדים בבסיס הקיטוב: קיטוב אידאולוגי לעומת קיטוב רגשי. קיטוב אידאולוגי (ideological polarization) מתייחס להבדלים בעמדות בנושאי מדיניות, בין שמדובר בסוגיות כלכליות כגון תמיכה בחלוקה מחדש או סיוע של הממשלה למובטלים, ובין שמדובר בעמדות בנושאי חוץ וביטחון כמו הסכסוך המתמשך בין ישראל לשכנותיה. הביטוי הברור ביותר לקיטוב אידאולוגי הוא אולי שינוי בהתפלגות העמדות בנושא מסוים: כשרוב הציבור מחזיק בעמדה דומה, הקיטוב יהיה נמוך (או חלש); אך אם קבוצות שונות מחזיקות בעמדות רחוקות יותר, הקיטוב גובר. לדוגמה, אם נתייחס לציר אידאולוגי כללי של ימין-שמאל ככזה שטומן בחובו מגוון של סוגיות מדיניות, התרכזות של רוב הבוחרים סביב אמצע הסולם האידאולוגי תשקף מצב של קיטוב נמוך. לעומת זאת, אם ההתפלגות משתנה כך שרבים מהבוחרים מצויים בימין האידאולוגי, רבים אחרים בשמאל האידאולוגי, ובוחרים מעטים יחסית במרכז האידאולוגי – מדובר בקיטוב אידאולוגי חזק יותר.

מופע נוסף של קיטוב אידאולוגי נובע לא מהתפלגות עמדות לאורך הציר האידאולוגי, אלא מהאופן שבו עמדות מדיניות בנושאים שונים נקשרות יחדיו. היבט זה של הקיטוב האידאולוגי מתקשר למחקרו הקלסי של קונברס (Converse, 1964), שהראה כי הציבור האמריקאי בכללותו אינו מתאפיין בחשיבה אידאולוגית סדורה. עבור קונברס, חשיבה אידאולוגית משמעה שאם בוחר מחזיק בעמדה שמרנית בנושא אחד – נוכל לצפות שהוא יחזיק בעמדה שמרנית גם בנושאים אחרים. ואולם סקרי דעת קהל בארצות הברית הראו שחשיבה סדורה ומובנית שכזאת מאפיינת בעיקר קבוצה מצומצמת בציבור, זו שמתעניינת בפוליטיקה וצורכת מידע פוליטי יותר מהציבור הרחב (Kinder and Kalmoe, 2017; Freeder, Lenz, and Turney, 2019).

קיטוב אידאולוגי מסוג זה מתבטא לא בהתרחקות בעמדות האידאולוגיות של הגושים הפוליטיים, אלא בכך שבוחרים מחזיקים בתפיסה אידאולוגית סדורה שכוללת עמדות תואמות בנושאי מדיניות שונים. כלומר, הקיטוב מתעצם כשהמחזיקים בעמדה שמרנית (או פרוגרסיבית) בנושא אחד מאמצים עמדה שמרנית (או פרוגרסיבית, בהתאמה) בנושאים נוספים, שכן התחזקות החשיבה והלכידות האידאולוגית משמעה פחות אזורים של חפיפה אידאולוגית אפשרית בין תומכי המחנות המנוגדים. כך למשל, אם תומכי הימין והשמאל נבדלים זה

מזה בעמדות בנושאי חוץ וביטחון אבל לאו דווקא בסוגיות כלכליות, יהיה להם פתח לשיתוף פעולה בעיצוב מדיניות כלכלית; אבל אם תומכי הימין והשמאל נבדלים פתאום גם בעמדותיהם הכלכליות, הסיכוי לשיתוף פעולה בעיצוב מדיניות כלכלית בין הצדדים יקטן, והקיטוב האידאולוגי יגדל.

לצד הקיטוב האידאולוגי, בעשור האחרון החלה ספרות המחקר להתמקד בסוג אחר של קיטוב – הקיטוב הרגשי (affective polarization). קיטוב זה אינו מתבטא בחוסר הסכמות בסוגיות מדיניות, אלא בעוינות, בסלידה, בסטריאוטיפים וברגשות שליליים בין תומכי המפלגות השונות (Iyengar, Sood, and Lelkes, 2012; Iyengar et al., 2019; Finkel et al., 2020; Gidron, Adams, and Horne, 2020).

אף שמידה מסוימת של קיטוב אידאולוגי הכרחית במערכת דמוקרטית שבה מפלגות מציגות חלופות ברורות (Lupu, 2015), קיטוב רגשי בעייתי יותר, בעיקר בשל ההשלכות השליליות הזולגות מהזירה הפוליטית אל הזירה החברתית. כך למשל בשנות השישים של המאה ה-20 רק כ-5% מהאמריקאים העדיפו שקרוב משפחה שלהם לא יתחתן עם מישהו מהמפלגה השנייה; כיום לעומת זאת, שיעורם קרוב ל-40% (למשל Iyengar, Sood, and Lelkes, 2012). יתרה מזאת, מנתונים מאתרי היכרויות מקוונים עולה כי קיטוב רגשי משפיע ככל הנראה על בחירות רומנטיות של בני ובנות זוג (Huber and Malhotra, 2017). קיטוב רגשי עלול גם להשפיע על יחסים בתוך התא המשפחתי: כך למשל נמצא כי לאחר הבחירות בארצות הברית בשנת 2016 היו ארוחות חג ההודיה בהשתתפות תומכי מפלגות יריבות קצרות במידה ניכרת מארוחות חג הומוגניות מבחינה פוליטית (Chen and Rohla, 2018).

לצד השלכות חברתיות אלה, ממחקרים עולה גם קשר בין קיטוב רגשי לנסיגה דמוקרטית (Finkel et al., 2020). במחקר שהשווה בין 53 מדינות נמצא מתאם מובהק בין קיטוב רגשי גבוה ובין פגיעה בחירויות ובזכויות המאפיינות דמוקרטיות ליברליות (Orhan, 2022). מכניזם אפשרי שמחבר קיטוב רגשי להתערערות הדמוקרטיה הוא זה של "העלמת עין": כאשר השנאה ליריבים פוליטיים מתעצמת, אנשים מוכנים להעלים עין מפעולות אנטי-דמוקרטיות של נבחרים הציבור המועדפים עליהם (Svolik, 2019; Graham and Svovik, 2020; Kingzette et al., 2021). באופן ספציפי, כאשר הקיטוב רגשי עמוק ויריבים

פוליטיים נתפסים כאיום קיומי, הדבר נותן בידי המחזיקים בשלטון הצדקה לכאורה לנקוט צעדים אנטי-דמוקרטיים שיקשו על יריביהם לתפוס בעתיד ברסן השלטון (McCoy and Somer, 2019: 258). ממצאים עדכניים תומכים בטענה זו ומראים כי קיטוב רגשי היה מנבא משמעותי לתמיכה ברפורמה המשפטית שהובילה ממשלת ישראל בשנת 2023 ונועדה לחזק את הרשות המבצעת תוך החלשה של מערכת האיוונים והבלמים המוסדית (Gidron et al., 2023). עם זאת, ראוי לציין שבמחקר יש מחלוקת בנוגע לעומק הקשר בין קיטוב רגשי לעמדות אנטי-דמוקרטיות (ראו למשל, Broockman, Kalla, and Westwood, 2023).

1.

הזיקה בין שני סוגי הקיטוב

הקשר בין שני סוגי הקיטוב הללו – האידאולוגי והרגשי – הוא סוגיה שהמחקר עדיין חלוק בה. מצד אחד חוקרים מסבירים כי לא פעם ניתן

לזהות את שורשי הקיטוב הרגשי בחוסר הסכמות עקרוניות בסוגיות מדיניות (Orr and Huber, 2020; Lelkes, 2021) בכלל, ובסוגיות אידאולוגיות שקשורות לזהות תרבותית בפרט (Gidron, Adams, and Horne, 2020). לפי חוקרים אלה הבדלים אידאולוגיים-ערכיים מובילים אזרחים להעריך את יריביהם הפוליטיים כמחזיקים כביכול בעמדות לא מוסריות ובערכים לא מקובלים, והדבר מגביר עוינות.

מצד שני, יש חוקרים שטוענים כי לפחות בהקשר האמריקאי מקורו של הקיטוב הרגשי בהיבטים חברתיים שנוגעים להרכב הדמוגרפי השונה (כגון גזע, דת או מגדר) של הקבוצות הפוליטיות השונות, וכן לתחרות הגוברת בין הקבוצות וההתגברות של שיח מזלזל, התנהגות פוגענית וחוסר כבוד הדדי. כל אלה מביאים לידי עלייה בקיטוב הרגשי שאינה נובעת מחוסר הסכמות אידאולוגיות. כלומר, לפי גישה זו רגשות שליליים כלפי יריבים פוליטיים יכולים להתפתח על רקע זהויות גזעיות ודתיות גם כשהבדלים האידאולוגיים בין חברי הקבוצות מצומצמים (Mason, 2015, 2018; וראו גם Huddy and Yair, 2021).

בכל האמור בזיקה שבין שני סוגי הקיטוב אין אפוא קונצנזוס, והדבר מדגיש את הצורך לבחון בנפרד שינויים בקיטוב האידאולוגי ובקיטוב הרגשי בלי להניח

שהם הולכים יד ביד. כפי שגם נראה להלן בניתוח האמפירי, הציבור בישראל מאופיין בתנודתיות רבה יותר בקיטוב הרגשי בהשוואה לקיטוב האידאולוגי.

ג.

קיטוב פוליטי בישראל

המחקר על קיטוב פוליטי בישראל מצומצם למדי, בוודאי בהשוואה לדיון המקיף בנושא בהקשר האמריקאי. בייחוד מעטים המחקרים

שבחנו את הקיטוב הפוליטי בישראל – האידאולוגי או הרגשי – לאורך זמן. בין הראשונים שחקרו את הנושא בהרחבה היו שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה (2017), כשבהתבסס על נתוני INES מבחירות 1988-2015, הראו כי הקיטוב האידאולוגי – כפי שנמדד בשיעור המשיבים שבחרו בקטגוריות הקיצון בסקלה הבוחנת ימין-שמאל (1 מסמן ימין קיצוני ו-7 שמאל קיצוני) – לא גבר במהלך תקופה זו, ורק תנודתיות מעטה ניכרה בהיבט זה. במחקר זה נבחן גם את רמות הקיטוב הרגשי באמצעות שימוש בסקלות "תרמומטר" (יחס שלילי או חיובי של דחייה או אהדה) בקרב מצביעי הליכוד והעבודה לשתי מפלגות אלה, ויחסם של מצביעי המפלגה ל"הבית היהודי ומרצ לשתי מפלגות אלה. בניתוח לא נמצאו עדויות שהקיטוב הרגשי גבר בתקופה זו.

במחקר מאוחר יותר השתמשו גם בסן-נייגט ווייס (Bassan-Nygate and Weiss, 2020) בנתוני INES של מערכות הבחירות 1988-2019 כדי לבחון קיטוב רגשי בין מצביעי ימין ושמאל (נקבע בהתאם לסקלת הימין-שמאל שנזכרה לעיל) בהתבסס על תרמומטר קור/חום (דחייה-אהדה) כלפי המפלגה הגדולה ביותר בכל אחד משני הגושים האידאולוגיים. הם מצאו תנודתיות בקיטוב הרגשי: עלייה לאחר רצח רבין, ירידה לאחר תחילת האינתיפאדה השנייה בתחילת שנות האלפיים, ולבסוף עלייה מ-2009 ועד 2015.

בשנים האחרונות נבחן הקיטוב הרגשי בישראל בעוד כמה מחקרים. גארט ואחרים (Garrett et al., 2014) ובסן-נייגט ווייס (Bassan-Nygate and Weiss, 2022) בחנו גורמים שמשפיעים על רמת הקיטוב הרגשי בישראל, ואילו אושרי, יעיר והאדי (Oshri, Yair, and Huddy, 2019) הראו כי תחושת שייכות לקבוצה אידאולוגית וכן חוזק העמדות האידאולוגיות נמצאו בקשר חיובי עם קיטוב רגשי גבוה יותר בקרב ימנים ושמאלנים. זאת ועוד, במחקר השוואתי שכלל 20 מדינות

והתבסס על נתוני *Systems (CSES) Comparative Study of Electoral* בשנים 1996–2016, הראו גדרון ואחרים (Gidron, Adams, and Horne, 2020) כי רמת הקיטוב הרגשי בישראל, שנמדדה ביחס לשורה של מפלגות, דומה לזו שבארצות הברית, וקרובה לממוצע המדגם ההשוואתי.

בשני מחקרים שנעשו על בסיס נתוני פאנל על קיטוב שנאספו בישראל בשנים 2019–2021 הראו גדרון ואחרים (Gidron, Sheffer, and Mor 2022a, 2022b) כי הקיטוב הרגשי בארץ מתבטא גם בהעדפות למרחק חברתי: כלומר, נשאלים שהביעו רגשות שליליים כלפי מפלגות מסוימות גם העדיפו מרחק חברתי גדול יותר מבוחריו אותן מפלגות. החוקרים הראו כי הקיטוב הרגשי מתבטא בנוסף בסטראוטיפים שליליים בין תומכי המפלגות. מממצאים אלו עולה כי הקיטוב הרגשי בישראל אינו מוגבל לתחושות כלפי המפלגות עצמן, אלא זולג גם לזירה החברתית ולאופן שבו הישראלים חושבים על ישראלים שמצביעים למפלגות יריבות, ומרגישים כלפיהם. ולבסוף, מחקר שהסתמך על נתוני פאנל מהשנים 2022–2023 הראה כי קיטוב רגשי הוא מנבא חזק של תמיכה ברפורמה המשפטית שהובילה ממשלת נתניהו, ושבעקבותיה נכנסה ישראל למשבר הדמוקרטי החרף בתולדותיה (Gidron et al., 2023; ראו גם (Gidron, 2023).

אף שהמחקרים שצוינו לעיל מציגים ניתוחים חשובים של הקיטוב הפוליטי בישראל, פרק זה מוסיף בהציגו כמה מדדים שנועדו לבחון קיטוב אידאולוגי ורגשי על פני 30 שנה בהתמקדות בתקופה שאופיינה בחוסר יציבות פוליטית מתמשך והגיעה לשיאה בבחירות 2022. משך זמן זה מאפשר לנו לבחון את מידת הקיטוב האידאולוגי והרגשי בבחירות 2022 בהשוואה לקיטוב בתקופות סוערות מבחינה פוליטית בשנים קודמות, בדגש על שנות התשעים.

T.

נתונים ומערך מחקר

כדי לבחון דפוסים ארוכי טווח של קיטוב פוליטי בציבור בישראל, נדרשים סקרי דעת קהל שנערכים בקרב מהגמים מייצגים של

האוכלוסייה הישראלית, יהודים וערבים כאחד, וכוללים שאלות חוזרות הן בנוגע לסוגיות אידאולוגיות והן בנוגע לתחושות כלפי מפלגות שונות. מחקר הבחירות הישראלי (INES) הוא למיטב ידיעתנו המאגר המקיף ביותר לבחינה של סוגיות

אלו. סקרי בחירות אלה מתבססים על מדגמים מייצגים של בעלי זכות הבחירה בישראל, וגם מחקרים קודמים שעסקו בקיטוב בישראל הסתמכו עליהם. אף שנתוני INES נאספים משנת 1969, התחלנו את הניתוח האמפירי בשנת 1992 הן בשל הדגש שלנו על שנות התשעים, שפורט למעלה, והן כדי להבטיח שהניתוח יתבסס על שאלות זהות שנשאלו במשך כל התקופה. מחקר זה בחן אפוא את מצב הקיטוב במשך שלושה עשורים – מבחירות 1992 ועד בחירות 2022.

כדי לבחון שינויים בקיטוב אידאולוגי, בשלב הראשון בחנו את התפלגות הציבור הישראלי על הציר ימין-שמאל.¹ לניתוח זה הסתמכנו על שאלת סקר שביקשה מהציבור בישראל למקם את עצמו על ציר הנע בין 1 (ימין) ל-7 (שמאל).² אנו מכירים בעובדה שהזדהות על הציר ימין-שמאל עשויה לשקף גם זהויות חברתיות (Oshri, Yair, and Huddy, 2022); לעניינו, די להכיר בכך שבישראל להבחנה בין ימין לשמאל יש גם (ולא רק) תוכן אידאולוגי. ואכן מחקרים קודמים הראו שהציר ימין-שמאל בישראל מנבא עמדות מדיניות ודפוסי הצבעה (Enos and Gidron, 2018).

המדד הראשון של קיטוב אידאולוגי שהשתמשנו בו בוחן את התפלגות העמדות האידאולוגיות בציבור: האם ההתפלגות היא מה שמכונה התפלגות נורמלית (פעמון) – כזאת שבה רוב הבוחרים מצויים במרכז הסקלה; או שמא התפלגות המכונה ביימודאלית (דו-דבשתית) שבה קיימים שני ריכוזי בוחרים – אחד בכל צד של המפה הפוליטית. כדי לאמוד את אופי ההתפלגות באופן כמותי, השתמשנו בנתוני הסקרים בנוגע למיקום המשיבים והמשיבות על הציר ימין-שמאל כדי לחשב את מקדם הביימודאליות (bimodality coefficient – BC), הנע בין 0 ל-1.³ ככל שהערך גבוה יותר (קרוב יותר ל-1), כך הוא מבטא מצב שבו יותר בוחרים/ות נמצאים בקצות הסקלה; וככל שהוא נמוך יותר – משמעו שיותר בוחרים/ות

1 בפרק זה אנו משתמשים בכלל אוכלוסיית המחקר, יהודים וערבים כאחד. יש לציין כי בשנת 1992 לא כלל הסקר משיבים ערבים, אבל בחינה של הממצאים גם בקרב משיבים יהודים בלבד הניבה תוצאות דומות ביותר לאלו המוצגות כאן.

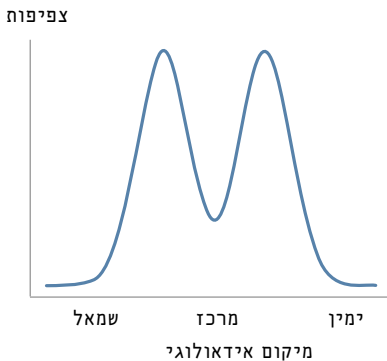
2 נוסח השאלה: "הרבה מדברים על שמאל וימין בפוליטיקה. היכן היית מדרג/ת את עצמך על פני רצף שמאל-ימין, כאשר 1 הקצה הימני ו-7 הקצה השמאלי?" יש לציין כי בשאלה זו, וכן ביתר השאלות שבהן השתמשנו בניתוח, לא הוצגו למשיבים אפשרויות נוספות כגון "לא יודע/לא רלוונטי". משיבים שלא ענו על השאלה קוטלגו כערכים חסרים.

נמצאים במרכז הסקלה. ערכים גבוהים מ-0.55 נחשבים כאלו המשקפים התפלגות ביי-מודאלית, ומכאן חברה מקוטבת (Merkley 2022: 935).³

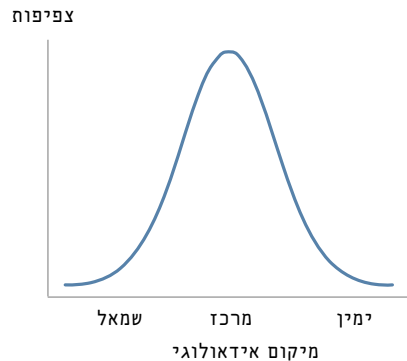
נדגים את הערכים של מדד הבי-מודאליות (מדד BC) בעזרת תרשים 1, המציג שתי התפלגויות של הציבור על הציר ימין-שמאל. בתרשים 1א רוב הציבור ממוקם במרכז ומעטים ממוקמים בקצוות. ציון הבי-מודאליות של התפלגות זו הוא 0. בתרשים 1ב, לעומת זה, הציבור מחולק כך שקבוצה אחת נמצאת במובהק בימין וקבוצה אחרת נמצאת במובהק בשמאל. התפלגות דו־בשתיית זו משקפת חברה מקוטבת על הציר ימין-שמאל, ולכן ציון הבי-מודאליות שלה הוא 1.

תרשים 1 דוגמאות לסוגי התפלגויות

1א. התפלגות נורמלית

1ב. התפלגות דו־בשתיית

3 על פי מרקלי (Merkley, 2022) את מדד הבי-מודאליות

מחשבים כך:

$$BC = \frac{Skew^2 + 1}{Kurt + \frac{3(n-1)^2}{(n-2)(n-3)}}$$

אם נמצא שבשנת 1992 הייתה התפלגות ההזדהות האידאולוגית קרובה יותר לתרשים 1א (כלומר, ערכי מדד הבי-מודאליות קרובים יותר ל-0) ובשנת 2022 דומה יותר לתרשים 1ב (כלומר, ערכי מדד הבי-מודאליות קרובים יותר ל-1), נוכל לומר כי בשלושים שנה האחרונות אכן חל בחברה הישראלית תהליך של קיטוב אידאולוגי (קיטוב כ"תהליך"). כשנמצא כי בתקופה מסוימת ציון הבי-מודאליות הוא 0.55 ומעלה, נוכל לומר שבתקופה זו הייתה החברה הישראלית מקוטבת אידאולוגית (קיטוב כ"מצב קיים").

המדד השני ששימש אותנו למדידה של קיטוב אידאולוגי בוחן לא את התפלגות העמדות בנושאי מדיניות שונים, אלא את מידת העקביות האידאולוגית של הציבור: כלומר האם עמדות שמרניות (או פרוגרסיביות) בנושא אחד נמצאות במתאם גבוה עם עמדות שמרניות (או פרוגרסיביות בהתאמה) בנושאים אחרים. כדי לבחון היבט זה של הקיטוב האידאולוגי התמקדנו בשאלות מסקרי INES העוסקות בארבעה נושאים: התערבות המדינה בכלכלה, יחסי דת ומדינה, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, והזדהות על ציר כללי של ימין-שמאל.⁴ הסקלות בתשובות לשאלות השונות סודרו כך שינועו בין 0 ל-1, כאשר 1 מסמל ערכים שמרניים (ימניים) יותר. בחרנו בשאלות אלו בעיקר על בסיס שיקולי זמינות נתונים, שכן אף שרצינו לכלול שאלות בנושאים נוספים, בסקרים לא נמצאו שאלות קבועות כאלה במשך כל התקופה הנבדקת. אם נמצא כי המתאם בין ארבעת הפרטים הללו התחזק מאז 1992, נוכל לקבוע כי חל קיטוב אידאולוגי.

לצד שני מדדי הקיטוב האידאולוגי, בחנו גם שינויים שחלו עם הזמן בקיטוב הרגשי. כדי לאמוד קיטוב רגשי השתמשנו בשאלה המבקשת ממשותתפיות/הסקר לציין כיצד הם חשים כלפי המפלגות השונות על סולם שנע בין 0 (דחייה/

4 ניסוח השאלות בסקרים: כלכלה: "בקשר למבנה החיים הכלכליים בארץ, האם אתה תומך יותר בגישה סוציאליסטית או קפיטליסטית?" (1) "קפיטליסטית בהחלט", (4) "סוציאליסטית בהחלט"; דת ומדינה: "האם לדעתך ממשלת ישראל צריכה או לא צריכה לדאוג לכך שהחיים הציבוריים במדינה יתנהלו על פי המסורת הדתית היהודית?" (1) "הממשלה בהחלט צריכה לדאוג לכך", (4) "הממשלה בהחלט לא צריכה לדאוג לכך"; הסכסוך הישראלי-פלסטיני: "האם לפי דעתך על ישראל להסכים או לא להסכים להקמת מדינה פלשתינית ביהודה, שומרון וחבל עזה במסגרת הסדר קבע?" (1) "צריכה בהחלט להסכים", (4) "צריכה בהחלט לא להסכים"; כללי: "הרבה מדברים על שמאל וימין בפוליטיקה. היכן היית מדרג את עצמך על רצף שמאל-ימין, כאשר 1 הקצה הימני ו-7 הקצה השמאלי?"

שנאה) ל-10 (תמיכה/אהדה).⁵ שאלה זו היא הנפוצה ביותר למדידת קיטוב רגשי (Iyengar et al., 2019). מחקר בנושא שנערך בישראל מצא כי שאלה זו נמצאת במתאם עם מדדים אחרים של קיטוב רגשי כמו חוסר נכונות לקיים קשרים חברתיים עם תומכי מפלגות יריבות ונכונות להפלות יריבים פוליטיים במשחקי קבלת החלטות (Gidron, Sheffer, and Mor, 2022a). מכיוון שהמושג "קיטוב רגשי" נטבע לראשונה כדי לתאר תהליכים בפוליטיקה האמריקאית, שיטת המדידה מתייחסת למערכת דו-מפלגתית (Iyengar, Sood, and Lelkes, 2012). עם זאת בשנים האחרונות פיתחו חוקרים שיטות מדידה שמתאימות את המושג להקשר האירופי, המאופיין במערכת רב-מפלגתית (Reiljan, 2020; Wagner, 2021). במחקר זה שילבנו את שתי הגישות, ומדדנו קיטוב רגשי הן על ידי התרכזות בשתי המפלגות הגדולות בשני הגושים הפוליטיים, והן על ידי בחינת הקיטוב הרגשי בקרב מצביעי כלל המפלגות במערכת הפוליטית.

כשמודדים קיטוב רגשי בין שתי מפלגות, המדרד בוחן את ההפרש בין הרגש (החיובי לרוב) שתומכי מפלגות מביעים כלפי המפלגה המועדפת עליהם – זו שהם מדווחים שיצביעו לה בבחירות הקרובות;⁶ ובין הרגש (השלילי לרוב) שהם מביעים כלפי המפלגה היריבה.⁷ לעומת זאת, בחינה של קיטוב רגשי במערכת רב-מפלגתית, כזו שכוללת את כל המפלגות, מורכבת יותר מבחינה מתמטית, אך ביסודה דומה לשיטה הדו-מפלגתית. היא מבוססת על בחינת המרחקים הרגשיים בין המפלגות, אך היא עושה זאת באמצעות ממוצע משוקלל. כך הובא בחשבון גם גודלן האלקטורלי של המפלגות, ולא ניתן משקל יתר לרגשות חזקים כלפי

5 בסקרים נוסחה השאלה כך: "מה יחסך לכל אחת מהמפלגות הבאות? דרג/י חשובתך על סולם שבו 0 משמעו דחייה ושנאה, 10 משמעו תמיכה ואהדה ו-5 באמצע". יש לציין כי עד שנת 2009 נעה הסקלה בין 1 ל-10, כלומר ללא נקודת אמצע "נייטרלית", ומשנת 2013 החלפה הסקלה ונעה בין 0 ל-10.

6 סקרי INES נערכים שבועות ספורים לפני הבחירות.

7 במערכת רב-מפלגתית בוחרים מביעים רגשות חיוביים (או שליליים) ליותר ממפלגה אחת, ויש סיבה לצפות לשונות בעוצמת הרגשות השליליים כלפי מפלגות יריבות (Gidron, Adams, and Horne, 2020). מהמחקר גם עולה שבמערכת רב-מפלגתית עשויים להיווצר מעין "גושים רגשיים", כלומר מקבצים או מחנות של מפלגות שבוחרים מביעים רגשות חיוביים זו לזו ורגשות שליליים כלפי מפלגות שאינן חלק מאותו מחנה (Kekkonen and Yla-Anttila, 2021). דיון מקיף בסוגיות אלו חורג מהיקפו של פרק זה, ולמדידת הקיטוב הרגשי במערכת הרב-מפלגתית הישראלית אנחנו מסתמכים על גישתו של ריילג'ן (Reiljan, 2020).

מפלגות קטנות וקיצוניות. זאת ועוד, במדד הרב-מפלגתי הבוחרים מתבקשים להעריך את המרחק הרגשי מיריבים ומשותפים פוליטיים כאחד. באופן טבעי, בוחרים נוטים להרגיש קרוב יותר כלפי מפלגות שחולקות עימם את אותו מחנה פוליטי, ולכן מדדי הקיטוב הרב-מפלגתי נוטים להיות נמוכים יותר בהשוואה למדד הדו-מפלגתי.

כדי למדוד את הקיטוב הרגשי במערכת רב-מפלגתית השתמשנו בשני מדדים – מדד ואגנר ומדד ריילג'ן, המודדים את המרחק הרגשי של הבוחר מכלל המפלגות באמצעות ציוני התרמומטר ביחס למפלגות השונות. עם זאת קיים הבדל חשוב ביניהם. מדד ואגנר (Wagner, 2021) מאפיין את הבוחר כ"ניטרלי" ובוחר את המרחק הרגשי כלפי כל המפלגות ביחס לממוצע כלל המרחקים הרגשיים. המדד של ריילג'ן (Reiljan, 2020) לעומת זה מסמן את ה"צד" של הבוחר, ומתמקד במתח הרגשי בין המפלגה המועדפת על הבוחר ובין יתר המפלגות. לכן המדד של ריילג'ן נוטה להיות גבוה מזה של ואגנר.⁸

יש לציין כי בשנים 1992-2001 כלל הסקר שאלות שבוחנות מרחק רגשי כלפי שתי הרשימות הגדולות בלבד. לכן המדד הדו-מפלגתי מכסה את כל התקופה הנדונה במאמר (1992-2022), ואילו המדד הרב-מפלגתי מכסה את חלקה השני בלבד – מבחירות 2003. במשך כל התקופה הייתה הליכוד (לעיתים ברשימה משותפת עם מפלגות קטנות ממנה) המפלגה הגדולה בגוש הימין, ואולם המפלגה הגדולה שהתמודדה מולה השתנתה עם השנים. בשנים 1992-2003 הייתה זו מפלגת העבודה (או בבחירות 1999 רשימת "ישראל אחת" שהתבססה על מפלגת העבודה),

8 ואגנר וריילג'ן מחשבים את מדדי הקיטוב הרגשי באמצעות המשוואות האלה:

$$AP_{Wagner} = \sqrt{\sum_{p=1}^P V_p \left(\overline{like_{ip}} - \overline{like_i} \right)^2}$$

$$AP_{Reiljan} = \sum_{n=1}^N \left[\sum_{\substack{m=1 \\ m \neq n}}^N \left((like_n - like_m) \times \left(\frac{V_m}{1 - V_n} \right) \right) \right] V_n$$

ואגנר מציג במאמרו מדד נוסף לקיטוב רגשי במערכת רב-מפלגתית הדומה במהותו למדד של ריילג'ן. ואכן מדידת הקיטוב הרגשי בישראל על פי המדד הנוסף של ואגנר מניבה תוצאות דומות לאלו שאנו מציגים עבור המדד של ריילג'ן (תוצאות אלו אינן מוצגות במאמר).

ולאחר מכן, למשך שתי מערכות בחירות, החליפה אותה מפלגת קדימה בראשותם של אהוד אולמרט (2006) וציפי לבני (2009) (Yakter and Tessler, 2023). בשנת 2013 הייתה המפלגה השנייה בגודלה יש עתיד בהובלת יאיר לפיד, ובשנת 2015 – ברית המפלגות "המחנה הציוני" שנוצרה על ידי חיבור שהוביל יצחק הרצוג עם מפלגת "התנועה" של לבני. לבסוף, שרשרת מערכות הבחירות שהתקיימו בשנים 2019–2022 הביאה לידי עלייה בכוחן של מפלגות מרכז על חשבון השמאל הישראלי (שמיר ורהט, 2022). בשתי מערכות הבחירות ב־2019 הייתה הרשימה הגדולה שהתייצבה מול הליכוד ברית כחול לבן בהובלת בני גנץ ויאיר לפיד. כניסתו של גנץ לממשלה פריטטית עם נתניהו ב־2020 הביאה לידי פירוקה של ברית כחול לבן, ושחקה את כוחו הפוליטי של גנץ. כך, בבחירות 2021 ו־2022 הייתה המפלגה הגדולה בגוש המרכז-שמאל יש עתיד בראשות לפיד.

תחילה נציג את הממצאים ביחס לקיטוב האידאולוגי בישראל, ולאחר מכן את הממצאים על קיטוב רגשי.

ה. ממצאים

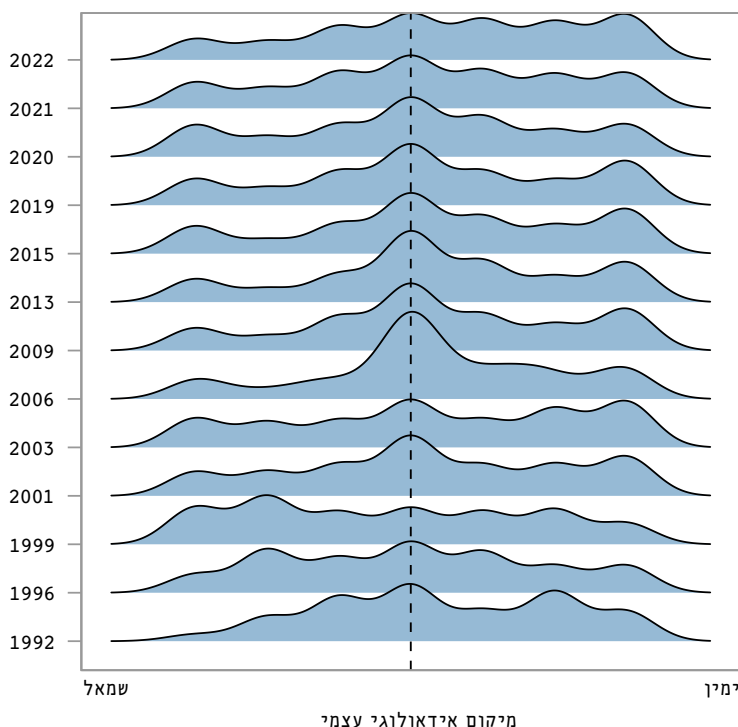
1. קיטוב אידאולוגי בכל האמור בקיטוב האידאולוגי בחנו כאמור שני ממדים: (א) התפלגות העמדות האידאולוגיות בציבור (מדד ביימודאליות) ו־ (ב) מידת העקביות האידאולוגית שלו (המתאם בין העדפות הציבור בממדים אידאולוגיים שונים).

תרשים 2 מציג את התפלגות העמדות האידאולוגיות בציבור הישראלי על הציר ימין-שמאל בשנים 1992–2022. ההתפלגות בכל מערכת בחירות מוצגת בתרשים 2א, ותרשים 2ב מציג את ערך הביימודאליות של התפלגות זו במשך התקופה כולה. התפלגות עם ציון ביימודאליות גבוה מ־0.55 נחשבת כאמור מקוטבת. תרשים 2 חושף אפוא את התמורות שחלו בהתפלגות העדפות הציבור בישראל בשלושת העשורים האחרונים. כך למשל ניכר השינוי שחל בהעדפות הבוחרים בין השנים 1996 ו־1999. התוצאות הצמודות של בחירות 1996, שהסתיימו בניצחונו הרחוק של בנימין נתניהו, באות לידי ביטוי בתרשים 2א בהתפלגות שעיקרה במרכז הפוליטי, ובהתאם מדד הביימודאליות בשנה זו (תרשים 2ב) עומד על הציון 0.5. ואולם לאחר שלוש שנות שלטון נתניהו חלה תמורה בציבור הישראלי, שמתבטאת בהסטה של מרכז הכובד מהמרכז לשמאל. תמורה זו תואמת את ניצחונו של

אהוד ברק בבחירות 1999, ובתרשים 2 היא ניכרת בעליית מדד הבי-מודאליות ל-0.57 – הערך הגבוה ביותר בכל התקופה שנבחנה. שינוי דומה, אולם בכיוון ההפוך, התרחש בין השנים 2001 ל-2003. בתקופה זו, שחופפת לאינתיפאדה השנייה ולכהונת אריאל שרון בראשות הממשלה, אימצו מצביעים רבים עמדות ימניות יותר. כך ניתן לראות מצד אחד את הנטייה ימינה של התפלגות העדפות הבוחרים ב-2003 בהשוואה ל-2001 (ועוד יותר ביחס ל-1999), וכן את העלייה בממד הבי-מודאליות מ-0.51 בשנת 2001 ל-0.56 בשנת 2003.

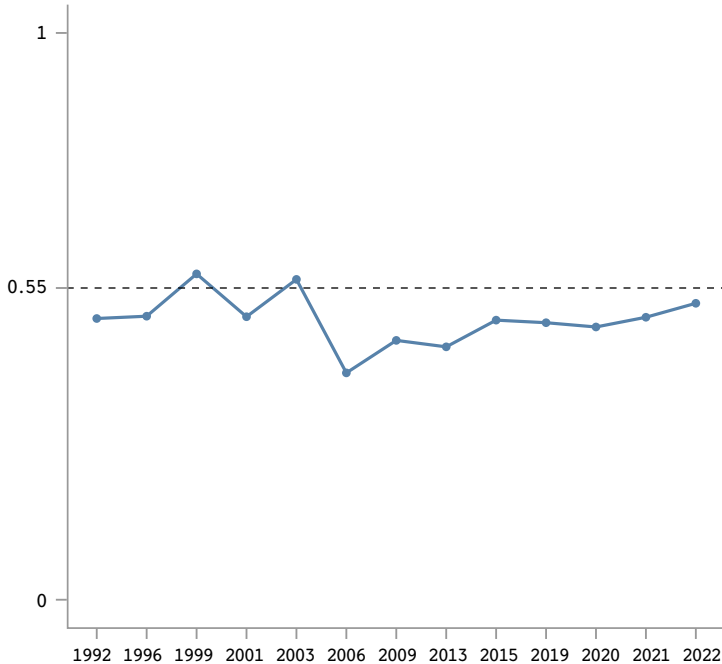
תרשים 2 התפלגויות עמדות אידאולוגיות וממד הבי-מודאליות בישראל, 1992-2022

2א. התפלגויות עמדות אידאולוגיות (ימין-שמאל)

ב2. מדדי בי־מודאליות

מחאס בי־מודאלי

הערה: תרשים 2א מציג את התפלגות העמדות האידאולוגיות על ציר הנע בין 0 (שמאל) ל-1 (ימין). תרשים 2ב מתאר את מדד הבי־מודאליות המחושב לפי הנוסחה של מרקלי (Merkley, 2022) המופיעה בהערה 2. הקו האופקי מסמן את הערך שממנו והלאה ההתפלגות נחשבת בי־מודאלי (BC=0.55).

מקור: נחוני INES

מגמת העלייה בקיטוב האידאולוגי שהתרחשה ב־2003 התהפכה בשנת 2006. בין השנים הללו בלמה ממשלת שרון את גל הטרור של האינתיפאדה השנייה והוציאה אל הפועל את תוכנית ההתנתקות. תוכנית זו הציבה בפני שרון התנגדות קשה מתוך מפלגת הליכוד שהסתיימה בפרישתו מהמפלגה והקמתה של מפלגת קדימה. מהלך זה יצר מפץ במערכת הפוליטית, שכן קדימה שאבה כוחות מימין ומשמאל כאחד. תגובת הבוחרים למהלך ניכרת בתרשים 2א – בפסגה שמאמירה

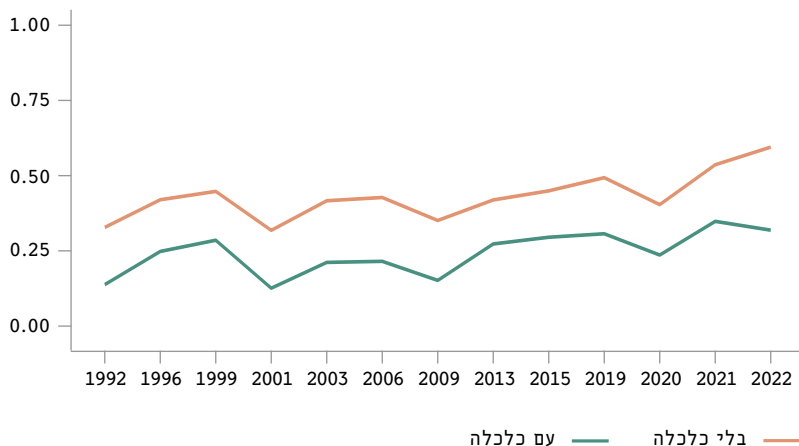
במרכז הפוליטי בשנת 2006 ובירידה חדה במדד הבי-מודאליות לערך של 0.4 (תרשים ב). ואולם שינוי מהיר זה נעלם עם ירידתו של שרון מהמפה הפוליטית ועליית החמאס ברצועת עזה. משנת 2009 ניתן לזהות תמורה בכיוון שאליו נעה המערכת הפוליטית – כשהמרכז מאבד מעוצמתו לטובת הימין, והקייטוב האידאולוגי גובר. התחזקות זו בולטת בעיקר בבחירות 2022, שבהן הגיע מדד הבי-מודאליות לערך של 0.52, הקרוב, אך לא חוצה, את רף הבי-מודאליות לקייטוב כפי שהוגדר במחקרים קודמים.

לאחר שבחנו את השינויים בהתפלגות העמדות האידאולוגיות של הציבור, אנחנו מפנים את המבט למידת העקביות האידאולוגית שלו. כזכור, מערכת פוליטית שמתנהלת בה מחלוקת בין בוחרים/ות בעלי/ות תפיסת עולם סדורה נחשבת מקוטבת יותר ממערכת פוליטית עם בוחרים/ות בעלי/ות העדפות שאינן סדורות. את מידת העקביות של עמדות הציבור ניתן לאמוד על ידי בחינת המתאם בין העדפותיהם בנושאי מדיניות שונים. ככל שהמתאם גבוה יותר (כלומר עמדות שמרניות הולכות עם עמדות שמרניות ועמדות פרוגרסיביות עם עמדות פרוגרסיביות), כך הציבור אוהז בתפיסת עולם אידאולוגית עקבית יותר.

תרשים 3 מציג את ממוצע המתאמים עבור בוחרים בישראל בשנים 1992-2022 בנוגע לארבע סוגיות פוליטיות יסודיות (ראו למשל שמיר ואחרים, 2017): (א) התערבות המדינה בכלכלה – היחס לגישה הקפיטליסטית מול הסוציאליסטית; (ב) יחסי דת ומדינה – היחס להלכה היהודית במרחב הציבורי; (ג) הסכסוך הישראלי-פלסטיני – היחס למדינה פלסטינית; (ד) והזדהות על ציר כללי של ימין-שמאל. מאחר שבישראל הסוגיה הכלכלית אינה תואמת את החלוקה הבסיסית בין ימין לשמאל (ראו למשל שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017; יעיר, 2022א), אנחנו מציגים הן את ממוצע המתאמים הכולל את הממד הכלכלי (העקומה הירוקה) והן את ממוצע המתאמים בלעדיו (העקומה האדומה). כעולה מהתרשים, בתחילת שנות התשעים עמד ממוצע המתאמים בין הצירים על 0.32 (0.13 עם כלכלה), והוא עלה בעקביות עם השנים, עד שבשנת 2022 הגיע ל-0.6 (0.32 עם כלכלה). שינוי זה מצביע על עלייה בעקביות של תפיסת העולם האידאולוגית בציבור: בימין נוטים יותר להחזיק בסל עמדות שמרניות, ואילו בשמאל נוטים יותר להחזיק בסל עמדות פרוגרסיביות. ואולם כאשר מובאות בחשבון גם העמדות הכלכליות, המתאמים עדיין נמוכים יחסית והעלייה יחסית מתונה.

תרשים 3 ממוצע המתאם בין כמה צירים אידאולוגיים בציבור בישראל, 2022-1992

ממוצע מתאם
הקורלציות

הערה: העקומה הכתומה מציגה את ממוצע המתאמים (correlations) בין שלושה צירים אידאולוגיים: חרבותי (דת ומדינה), מדיני (מדינה פלסטינית) וכלכלי (ימין-שמאל). העקומה הירוקה מוסיפה על צירים אלו את הציר הכלכלי (התערבות המדינה בכלכלה).

מקור: INES

לנוכח נתונים אלה והעובדה שבשנת 2022 לא הייתה רמת הבי-מודאליות (כפי שהוצגה בתרשים 2) גבוהה מזו שבסוף שנות התשעים, אנחנו סבורים כי את העלייה בממד הקוהרנטיות של הקיטוב האידאולוגי אפשר לפרש באופן מסויג: בתקופה האמורה יש עלייה מסוימת, אך לא חריפה, בקיטוב האידאולוגי. נשאלת השאלה האם דפוסים דומים עולים גם מניתוח של הקיטוב הרגשי.

2. קיטוב רגשי

את הקיטוב הרגשי בחנו כאמור בשני אופנים: ראשית בהתמקדות בשתי המפלגות הגדולות במחנות הפוליטיים היריבים, ולאחר מכן הרחבנו את היריעה ובחנו את מדר הקיטוב הרגשי המתייחס לכל המפלגות במערכת הפוליטית.

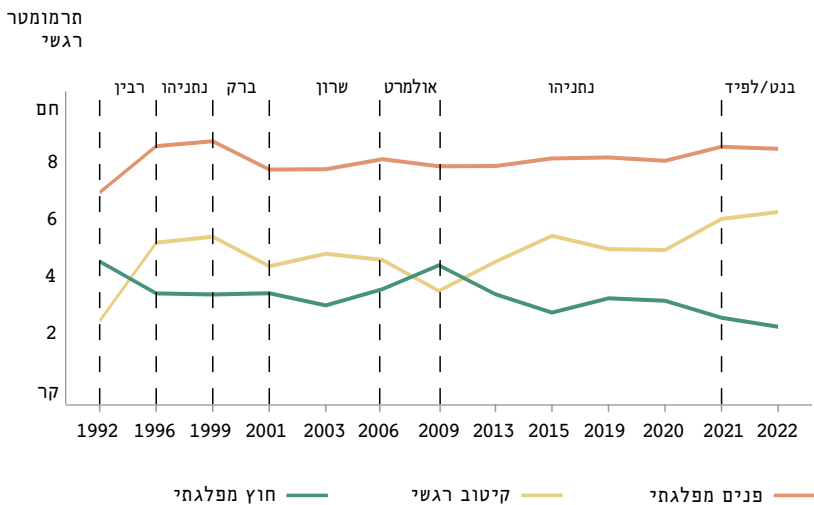
תוצאות מדר הקיטוב הרגשי הדו-מפלגתי מוצגות בתרשים 4. בתרשים מובאות שלוש עקומות: הכתומה מייצגת את רגשות הבוחרים כלפי המפלגה המועדפת עליהם (פנים-מפלגתי, in-party), הירוקה את הרגשות כלפי היריבה הפוליטית (חוץ-מפלגתי, out-party), והצהובה את הפער ביניהם – שהוא המדר לקיטוב הרגשי. כעולה מהתרשים, העקומה הצהובה מושפעת בעיקר מהשינויים ברגשות כלפי המפלגה היריבה ופחות משינויים ברגשות כלפי המפלגה המועדפת על משתתפי/ות הסקר (למעט בתחילת שנות התשעים). בשונה מהקיטוב האידאולוגי, שבו מצאנו שינויים מתונים יחסית לאורך התקופה, בכל האמור בקיטוב הרגשי חלו בשלושת העשורים האחרונים בישראל תמורות ניכרות.

את הקיטוב הרגשי בשלושת העשורים ניתן לחלק לשלוש תקופות. בתקופה הראשונה, בשנים 1992-1999, גדל הקיטוב הרגשי מאוד – יותר מהכפיל את עצמו וטיפס מ-2.4 בשנת 1992 ל-5.3 בשנת 1999. עלייה זו נובעת הן מהתחממות רגשות הבוחרים כלפי המפלגה המועדפת עליהם (מ-6.9 ל-8.7), והן מהתקררות רגשותיהם כלפי המפלגה היריבה (מ-4.5 ל-3.3). בעשור זה חוותה המערכת הפוליטית בישראל אירועים דרמטיים כגון הסכמי אוסלו, התקפות טרור ורצח ראש הממשלה יצחק רבין. התקופה השנייה, בין 2001 ל-2009, הייתה רגועה יותר, והרגשות כלפי המפלגה היריבה התחממו במקצת, כלומר העוינות פחתה. בתקופה זו התרחשה האינתיפאדה השנייה, שייתכן שהובילה להפחתת הקיטוב הרגשי לנוכח המאבק באויב חיצוני משותף, והיו בה קואליציות רחבות יחסית, שהביאו יחד סביב שולחן הממשלה מפלגות יריבות. בתקופה השלישית, שראשיתה בשנת 2009 והסתיימה ב-2022, חל היפוך מגמה מדאיג. בתקופה זו גדל הקיטוב הרגשי, ובבחירות 2022 הוא הגיע לרמתו הגבוהה ביותר בתקופה כולה (6.2 – גידול של 180% בהשוואה ל-2009). תקופה זו מאופיינת בשלטונו הממושך של בנימין נתניהו, שהיחס לדמותו הפוליטית הפך לכוח מעצב של הזירה הפוליטית (לביא ואחרים, 2022). הפיכתו של נתניהו לציר

מעצב של הזירה הפוליטית התחדדה לאחר הגשת כתב האישום נגדו בנובמבר 2019 והמשבר הפוליטי שפקד את ישראל בעקבותיו. גם כינונה ביוני 2021 של ממשלת בנט-לפיד, שקרסה במהרה, לא הפחית את הקיטוב הרגשי הביני-גושי בישראל.

תרשים 4

קיטוב רגשי בקרב בוחרים/ות שתי המפלגות הגדולות, 1992-2022

הערה: התרשים מציג את רגשותיהם של בוחרים/ות שתי המפלגות הגדולות - מהימין ומהמרכז-שמאל - בישראל. העקומה הכתומה מייצגת את רגשות הבוחרים כלפי המפלגה שהם תומכים בה, והירוקה את הרגשות כלפי היריבה הפוליטית. העקומה הצהובה מציגה את ההפרש בין שתי העקומות ואומדת את "הקיטוב הרגשי" בישראל בחקופה זו.

מקור: INES

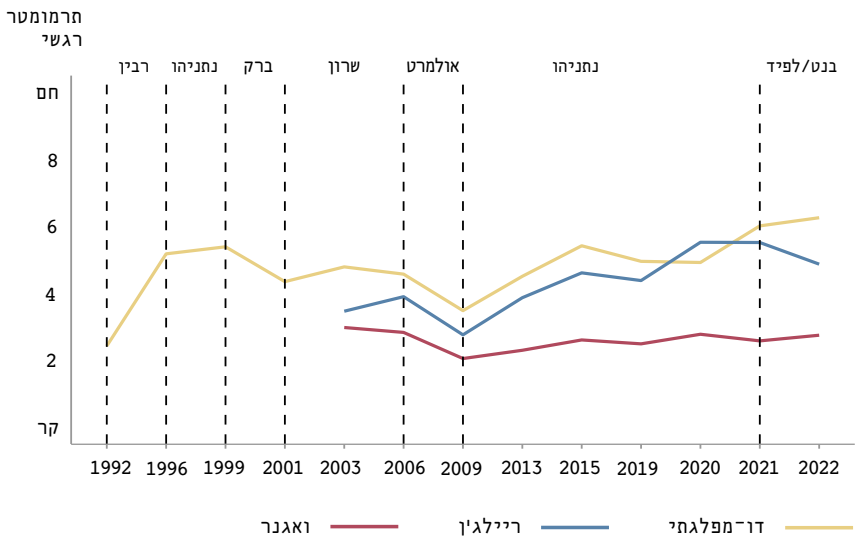
במבט השוואתי הקיטוב הרגשי בין שתי המפלגות הגדולות בישראל ב־2022 גדול מהקיטוב שנרשם בין הדמוקרטים לרפובליקנים במערכת הבחירות של 2016 בארצות הברית. כזכור, עמד הפער הרגשי בין תומכי שתי המפלגות הגדולות בישראל על 6.2 נקודות, ואילו בשנת 2016 בארצות הברית, בבחירות שבהן התחרו דונלד טראמפ מטעם המפלגה הרפובליקנית והילרי קלינטון מטעם המפלגה הדמוקרטית, עמד הקיטוב הרגשי באותו סולם על כ־4.7 נקודות (Gidron, Adams, and Horne, 2020). כלומר, אם יש מקום לחשוש מעומק הקיטוב הרגשי בארצות הברית והשלכתו על היציבות הדמוקרטית (Finkel et al., 2020; Levitsky and Ziblatt, 2018) – הרי קל וחומר יש מקום לחשש כזה בישראל.

מאז חזרתו של נתניהו לשלטון ב־2009 הניעו את המערכת הפוליטית שורה של תהליכים נוספים שסביר כי תרמו להתעצמות הקיטוב הרגשי, בייחוד חזירתן של הרשתות החברתיות (Suhay, Bello-Pardo, and Maurer, 2018; Levy, 2021). בנוסף חלו שינויים במפת התקשורת, בפרט התפוצה הגוברת של החינמון "ישראל היום" וכניסתו של ערוץ 14, המזוהים במובהק עם הימין (ראו Grossman, Margalit, and Mitts, 2022). ייתכן כי גם שורת המבצעים הצבאיים וההתנגשויות הצבאיות בין ישראל לחמאס בעזה, בדגש על מבצע "צוק איתן" ב־2014 ומבצע "שומר החומות" ב־2021, תרמו לעיצוב הרגשות בזירה הפוליטית. אין ביכולתנו לבחון את התרומה הפוטנציאלית של אירועים אלו לעליית הקיטוב הרגשי מאז 2009 ולהשוות ביניהם, ומחקר עתידי ראוי שיבחן סוגיות אלו.

בחינת הקיטוב הרגשי מתוך פרספקטיבה רב־מפלגתית מעלה ממצאים דומים לזו הדו־מפלגתית. תרשים 5 מציג את מדד הקיטוב הדו־מפלגתי ומוסיף עליו את שני מדדי הקיטוב הרגשי הרב־מפלגתי – האחד של ואנגר (Wagner, 2021) והאחר על ריילג'ן (Reiljan, 2020). כפי שניתן לראות בתרשים, מדדי הקיטוב הרב־מפלגתיים חושפים מגמה דומה של עליית הקיטוב הרגשי מאז 2009, אם כי חלשה מהמדד הדו־מפלגתי. כאמור, המדד של ריילג'ן אומד את הפער בין רגשות הבוחרים כלפי המפלגה המועדפת עליהם ובין יתר המפלגות, והמדד של ואנגר בוחן את פיזור הרגשות במערכת הפוליטית באופן כללי, ועל כן מניב ערכים נמוכים יותר. הברל זה משתקף בתרשים 5, שבו המדד של ואנגר נמוך

ב־1.3 נקודות בממוצע מזה של ריילג'ן.⁹ לעומת זאת, המדר של ריילג'ן קרוב בעוצמתו למדר הדו־מפלגתי, ובשנת 2020 אף עובר אותו. מעניין לציין כי המדר של ריילג'ן מראה מידה מסוימת של התמתנות בקיטוב הפוליטי בתקופה שלאחר ממשלת השינוי. ייתכן כי ממצא זה נובע מהקואליציה חוצת-הגושים שעליה נשענה הממשלה, שגם כללה, לראשונה בישראל, מפלגה ערבית (Bassan-Nygate and Weiss, 2022).¹⁰

תרשים 5 קיטוב רגשי בקרב כלל הבוחרים, 1992–2022

הערה: העקומה הצהובה מחשבת קיטוב רגשי לפי המדר הדו־מפלגתי, והעקומה הכחולה והעקומה האדומה מחשבות לפי משוואות המדרים הרב־מפלגתיים, ראו לעיל הערה 13 (ריילג'ן וואגנר, בהתאמה).

מקור: INES

9 אולם ההפרש בין המדר הנוסף של ואגר (שהוזכר לעיל) ובין המדר של ריילג'ן עומד בממוצע על 0.07 נקודות בלבד.

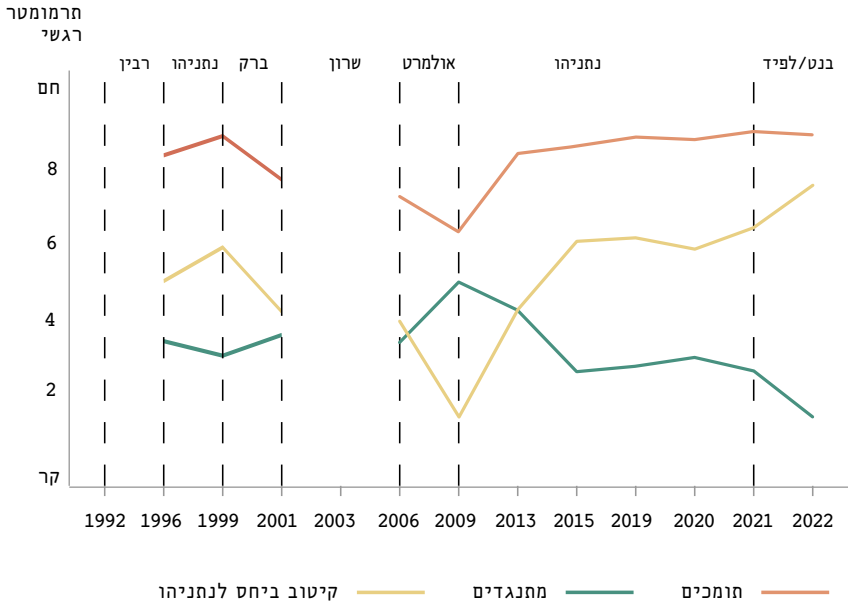
10 עם זאת ראוי לציין כי בסקר INES של 2022 לא נשאלו המשיבים היהודים על יחסם (0 עד 10) למפלגת בל"ד.

מהתרחישים המתחזקים אחר הקיטוב הרגשי בישראל עולה משנת 2009 כי חלה עלייה ניכרת ברגשות השליליים הבין-מפלגתיים בישראל. בשנה זו חזר לראשות הממשלה בנימין נתניהו, שניהן בתפקיד זמן רב יותר מכל ראש ממשלה קודם. קשה להפריז בחשיבותו של נתניהו בעיצוב המערכת הפוליטית בישראל לאורך שנות דור, ובשנים האחרונות בפרט. בארבע מערכות הבחירות שהתקיימו בשנים 2019-2021 הפך יחס הציבור כלפי נתניהו לעיקרון מארגן עיקרי – הן מבחינה אידאולוגית והן מבחינה רגשית – של המערכת הפוליטית בכלל והזירה האלקטורלית בפרט (לביא ואחרים, 2022; Oren; Sorek and Ceobanu, 2022; and Waxman, 2022). בשנים אלו הגיע לשיאו תהליך הפרסונליזציה של הפוליטיקה הישראלית – התחזקות תפקידו של המנהיג על חשבון גופי הנהגה משותפים כמו מפלגות – בייחוד בכל האמור בליכוד, מפלגת השלטון רוב התקופה (Kenig and Rahat, 2024). לכן יש עניין לבחון גם שינויים ביחסו הרגשי של הציבור בישראל לנתניהו ולבחון האם גם כאן נוכל לזהות דפוס של קיטוב רגשי גדל: כלומר העמקת הפער בין הרגשות החיוביים כלפי נתניהו בקרב בוחריו אל מול הרגשות השליליים כלפי נתניהו בקרב בוחריו המפלגות מהגוש האחר.

כדי לבחון זאת בדקנו, כמתואר בתרשים 6, את יחסם של בוחריו הליכוד לנתניהו אל מול יחסם של בוחריו המפלגה הגדולה היריבה – בדומה לאופן שבו חישבנו את מדד הקיטוב הרגשי הדו-מפלגתי – בשנים 1996-2022 (בשנים 1992 ו-2003 לא נשאלו המשיבים/ות בסקר INES על יחסם לנתניהו).

תרשים 6

קיטוב רגשי בקרב בוחרים שתי המפלגות הגדולות כלפי בנימין נתניהו, 1996–2022

הערה: העקומה הכחומה מייצגת את רגשותיהם של בוחרים מפלגת הליכוד כלפי נתניהו, והירוקה את רגשותיהם של בוחרים המפלגה היריבה כלפיו. העקומה הצהובה מציגה את ההפרש בין שתי העקומות ואומדת את "הקיטוב הרגשי" ביחס לנתניהו בתקופה זו. שאלת היחס לנתניהו לא נשאלה בסקר INES בשנים 1992 ו-2003.

מקור: INES

כעולה מהתרשים, רגשות הציבור כלפי נתניהו הלכו והתקטבו מאז 2009, שנת חזרתו לתפקיד ראש הממשלה. לפני חזרתו לתפקיד היה הקיטוב ביחס אליו הנמוך ביותר בשלושים השנים האחרונות. מצביעי הליכוד הביעו רגשות חמים ביותר כלפי נתניהו מ-2013, וייתכן ש"אפקט תקרה" מנע ממנו להמשיך ולהתחמם. רגשותיהם של יריביו לעומת זאת הפכו שליליים יותר כבר מ-2009 עד השיא השלילי ב-2022. ההפרש בין שני מדדים אלו – כלומר, הקיטוב הרגשי ביחס לנתניהו – הלך אפוא והתחזק בעשור האחרון. נתונים אלו מראים עד כמה דמותו של נתניהו עצמו מקטבת רגשית את הציבור הישראלי כיום. ואכן

במציאות הישראלית של פוליטיקה עם רמות גבוהות במיוחד של פרסונליזציה (Rahat and Kenig, 2018), מודגש הצורך לכלול גם התייחסות למנהיגי מפלגות במסגרת הדיון על קיטוב רגשי.

1. סיכום וכיוונים להמשך מחקר

בפרק זה הצגנו תמונה פנורמית של הקיטוב הפוליטי בישראל בשלושים השנים האחרונות – 1992–2022. בהתבסס על סקרי דעת קהל שנערכו סביב כל מערכת בחירות בתקופה זו, ראינו כי בהיבט האידאולוגי הקיטוב התחזק מעט, אבל השינויים מצומצמים יחסית. בהיבט הרגשי, לעומת זאת, הגיע הקיטוב לשיא של ממש ב־2022, לאחר שהתחזק בשנות התשעים ואז נחלש קמעה בראשית שנות האלפיים. כך, עם סיומה של מערכת הבחירות של שנת 2022, הציבור הישראלי אכן מקוטב מבחינה רגשית יותר מכל נקודת קודמת מתחילת שנות התשעים. מבט השוואתי מראה שהפער הרגשי בין תומכי שתי המפלגות הגדולות בישראל ב־2022 גדול מזה שנרשם בין הרפובליקנים לדמוקרטים במערכת הבחירות המקוטבת של ארצות הברית בשנת 2016, אז התחרו ביניהם הילרי קלינטון ודונלד טראמפ. לצד חצי הכוס הריקה, יש גם חצי כוס מלאה: בניגוד לארצות הברית, הקיטוב הרגשי בישראל לא התחזק בכל התקופה הנדונה, והיו תקופות שבהן הוא אף הצטמצם. ניתן לקוות כי גם בעתיד הקיטוב הרגשי בארץ ייחלש. נדמה כי חשיבות רבה בהיבט זה, ואולי אף אחריות למצב, נתונה בידי נבחרי הציבור והאליטות הפוליטיות בישראל (ראו למשל (Levitsky and Ziblatt, 2018; McCoy and Somer, 2019).

בשלב שהמחקר בנושא מצוי בו, דרושים נתונים נוספים להשלמת התמונה התיאורית. המחקר על קיטוב בארצות הברית למשל מצייר תמונה מקיפה יותר דרך ניתוח נתונים לא רק על מדדי רגשות, אלא גם על סטראוטיפים כלפי בוחרי המפלגות, הנכונות ליצור קשרים רומנטיים חוצי מפלגות, דפוסי אפליה בין־מפלגתית ועוד. בישראל המחקר על קיטוב נמצא יחסית בשלב התחלתי, ונתונים כאלו החלו להיאסף רק לאחרונה (Gidron, Sheffer, and Mor, 2022a, 2022b). הרחבת התיאור תאפשר להבין טוב יותר את מאפייני הקיטוב בישראל, וגם תסלול את הדרך למחקר שיבחן אסטרטגיות שונות לצמצום ההשלכות השליליות של קיטוב בכלל וקיטוב רגשי בפרט.

אף שבכל הנוגע להפחתת קיטוב רגשי בישראל אין מחקר רב, בארצות הברית נבחנה הסוגיה לעומק בשנים האחרונות (לסקירה ראו Hartman et al., 2022). רק לאחרונה בחן פרויקט מחקרי גדול, באמצעות ניסוי שנערך בקרב יותר מ-30 אלף אמריקאים, את האפקטיביות של 25 "התערבויות" בהפחתת קיטוב רגשי בין רפובליקנים ודמוקרטים (Voelkel et al., 2022). בהתערבויות שתוארו בספרות כמה נמצאו מוצלחות יותר מהאחרות: תיקון טעויות של חברי הקבוצות בנוגע למאפייני הקבוצה היריבה, הן בנוגע להרכב הדמוגרפי והן בנוגע לעמדותיהם בנושאים שונים (ראו למשל Ahler and Sood, 2018; Voelkel et al., 2023); מתן מידע שלפיו היריבים הפוליטיים אינם קיצוניים מבחינה אידאולוגית או אינם נוטים להיות מעורבים בפוליטיקה (למשל Klar, Krupnikov, and Ryan, 2018; Druckman et al., 2022);¹¹ הגברת הבולטות של חברות עם אנשים מהקבוצה הפוליטית היריבה, וקירבה אליהם (למשל Levendusky, 2023; Voelkel et al., 2023); חשיפה לאינטראקציות חיוביות בין פוליטיקאים מהמחנות הפוליטיים הניציים (Skytte, 2021; Huddy and Yair, 2021; Voelkel et al., 2022); וקיום דיונים ואינטראקציות חיוביות עם חברי הקבוצה היריבה (Fishkin et al., 2021; Levendusky, 2023).

בכל האמור בישראל עד כה ידוע לנו רק על מחקר אחד שבחן את הפחתת הקיטוב הרגשי בין יריבים פוליטיים. בסן-נייגט ווייס (Bassan-Nygate and Weiss, 2022) הראו כי בקרב חברי קבוצה שנחשפה למידע על שיתוף פעולה עתידית צפוי בין המפלגות היריבות, בדמות ממשלת אחדות, רמת הקיטוב הרגשי הייתה נמוכה בהשוואה לחברי קבוצה שנחשפה למידע על הרכבת ממשלה צרה (כלומר, ללא שיתוף פעולה עם היריבים הפוליטיים), בדגש על יחס חיובי מעט יותר כלפי תומכי הקבוצה היריבה (ראו גם Gidron and Sheffer, 2023). יש פוטנציאל רב למחקר שיזהה דרכים שונות להפחתת קיטוב רגשי בישראל. כך למשל הראו כמה מחקרים כי לאזרחים רבים יש "מטא-פיסות" (meta-perceptions) – מה אנשים חושבים שחברי הקבוצה היריבה חושבים עליהם – לא מדויקות: הם נוטים להעריך ביתר את מידת העוינות וחוסר הכבוד של חברי הקבוצה היריבה ביחס אליהם עצמם (למשל, Moore-Berg et al., 2020). תיקון של מטא-פיסות אלה

11 ממצאים אלו שוחזרו בניסוי שערך אחד מכותבי פרק זה בישראל באפריל 2022 (הממצאים לא פורסמו עד כה).

מפחית עוינות (למשל, Ruggeri et al., 2021). בסקר שנערך ב־2022 בישראל מצא יעיר (2022) עדויות למטא־תפיסות כאלו גם בקרב ימנים ושמאלנים בישראל, כאשר שני הצדדים – בעיקר ימנים – נטו להעריך הערכת יתר את מידת העוינות של הצד השני, את מידת חוסר הכבוד, ואת מידת הזלזול בידע ובהבנה שלהם. מכאן שניתן לבחון האם תיקון והפחתה של אותן מטא־תפיסות יובילו גם בישראל להפחתה של הקיטוב הרגשי.

פרק זה התמקד במאפייני הקיטוב בישראל עד מערכת הבחירות של 2022, ובתקווה יהיה נקודת התחלה טובה למחקרים שיבחנו את הפוליטיקה הסוערת של ישראל בשנים שלאחר מכן. כך במהלך 2023 דחפה ממשלת ישראל בראשות נתניהו רפורמה חוקתית שמטרתה לעצב מחדש את סדרי הדמוקרטיה הישראלית ולהחליש את הרשות השופטת. כאמור למעלה, נראה כי רגשות שליליים כלפי יריבים פוליטיים מילאו תפקיד חשוב בעיצוב התמיכה ברפורמה בקרב מצביעי הימין (Gidron et al., 2023). ההתנגדות לרפורמה הולידה את תנועת המחאה הגדולה בתולדות ישראל, ויש לבחון האם וכיצד רגשות שליליים כלפי נתניהו ומפלגות הקואליציה שקידמו את הרפורמה, עיצבו את ההשתתפות במחאה וגם עיצבו על ידה. מחקר בנושא זה יאפשר להרחיב, באמצעות המקרה הישראלי, את הדיון בקשר בין נסיגה דמוקרטית וקיטוב רגשי (McCoy and Somer, 2018). אין ספק שגם המלחמה בין ישראל לחמאס שפרצה בשבעה באוקטובר שנה זו תעצב מחדש את פני הפוליטיקה הישראלית, והשפעותיה על הקיטוב הרגשי העמוק שנמדד בישראל בבחירות 2022 צריכות להיבחן באופן מעמיק. אנו מקווים כי הממצאים בפרק זה יסייעו למחקרים עתידיים בנושאים אלו.

הדיון במאפייני הקיטוב בישראל מצביע על החשיבות של בחינת סוגיות בפוליטיקה הישראלית מנקודת מבט השוואתית. אתגר הקיטוב אינו ייחודי לישראל, וכך גם העיסוק בבחינת מנגנונים פוליטיים שעשויים לתרום לשיפור האקלים הרגשי של הפוליטיקה. הבנה עמוקה יותר של המחקר ההשוואתי בנושא יכולה לתרום לקידום הדיון על הקיטוב בישראל, כמו שממצאים מהמחקר על קיטוב בישראל מעשירים את הדיון ההשוואתי. פרק זה לא נועד לומר את המילה האחרונה בנושא, אלא לתרום לפיתוחו של דיון נרחב ומקיף הן אמפירי והן תאורטי.

רשימת המקורות

- זרחיה, צבי, 2022. "נשיא המדינה: 'סוגיית הקיטוב והפילוג בישראל מדירה שינה מענייני', כלכליסט, 28.12.2022.
- יעיר, עומר, 2022א. מחנות אידיאולוגיים באוכלוסייה היהודית בישראל, 1996-2021: בין ציבויות לקיטוב אידיאולוגי, המכון לחירות ואחריות, אוניברסיטת רייכמן.
- יעיר, עומר, 2022ב. קיטוב פוליטי ומטא-תפישות בישראל, 2022, המכון לחירות ואחריות, אוניברסיטת רייכמן.
- כוורי, אמנון, ועומר יעיר, 2021. "קיטוב ממבט ראשון", הארץ, 14.9.2021.
- לביא, לירון, נעמה ריבלין-אנגרט, קלרטה טרגר, תמיר שפר, ישראל ויסמל-מנור, ומיכל שמיר, 2022. "המלך ביבי: הפרסונליזציה של ערכים דמוקרטיים בסבב הבחירות 2019-2021", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019-2021, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 121-154.
- פישמן, מיטל ר', 2022. "סקר ועידת ישראל ללכידות חברתית: 82% מהציבור סבור שמדינת ישראל מפולגת", ynet, 16.11.2022.
- שמיר, מיכל, שירה דביר-גבירצמן ורפאל ונטורה, 2017. "שבויים בשע הזוהר הקולקטיבי: ימין ושמאל בבחירות 2015. בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019-2021, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-175.
- שמיר, מיכל, וגדעון רהט, 2022. "הקדמה", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2019-2021, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 15-19.
- Ahler, Douglas J., and Gaurav Sood. 2018. "The Parties in Our Heads: Misperceptions About Party Composition and Their Consequences," *Journal of Politics* 80 (3): 964-981.
- Bassan-Nygate, Lotem, and Chagai M. Weiss, 2020. "It's Us or Them: Partisan Polarization in Israel and Beyond," *MENA Politics Newsletter* 3 (1): 24-26.

- Bassan-Nygate, Lotem, and Chagai M. Weiss, 2022. "Party Competition and Cooperation Shape Affective Polarization: Evidence from Natural and Survey Experiments in Israel," *Comparative Political Studies* 55 (2): 287-318.
- Boxell, Levi, Matthew Gentzkow, and Jesse M Shapiro, 2024. "Cross-Country Trends in Affective Polarization," *Review of Economics and Statistics* 106 (2): 557-565.
- Broockman, David E., Joshua L. Kalla, and Sean J. Westwood, 2022. "Does Affective Polarization Undermine Democratic Norms or Accountability? Maybe Not," *American Journal of Political Science* 67 (3): 808-828.
- Chen, Keith M., and Ryne Rohla, 2018. "The Effect of Partisanship and Political Advertising on Close Family Ties," *Science* 360 (6392): 1020-1024.
- Converse, Philip E., 1964. "The Nature of Belief Systems in Mass Publics," in: David E. Apter (ed.), *Ideology and Discontent*, New York: Free Press of Glencoe, pp. 206-261.
- DiMaggio, Paul, John Evans, and Bethany Bryson, 1996. "Have American's Social Attitudes Become More Polarized?" *American Journal of Sociology* 102 (3): 690-755.
- Druckman, James N., Samara Klar, Yanna Krupnikov, Matthew Levendusky, and John Barry Ryan, 2022. "(Mis)estimating Affective Polarization," *The Journal of Politics* 84 (2): 1106-1117.
- Enos, Ryan D., and Noam Gidron, 2018. "Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel," *American Political Science Review* 112 (4): 844-859.
- Finkel, Eli J., Christopher A. Bail, Mina Cikara, Peter H. Ditto, Shanto Iyengar, Samara Klar, Lilliana Mason, Mary C. McGrath, Brendan Nyhan, David G. Rand, Linda J. Skitka, Joshua A. Tucker, Jay J. Van Bavel, Cynthia S. Wang, and James N. Druckman, 2020. "Political Sectarianism in America," *Science* 370 (6516): 533-536.

Fishkin, James, Alice Siu, Larry Diamond, and Norman Bradburn, 2021. "Is Deliberation an Antidote to Extreme Partisan Polarization? Reflections on 'America in One Room,'" *American Political Science Review* 115 (4): 1464–1481.

Freeder, Sean, Gabriel S. Lenz, and Shad Turney, 2019. "The Importance of Knowing 'What Goes with What': Reinterpreting the Evidence on Policy Attitude Stability," *Journal of Politics* 81 (1): 274–290.

Garrett, Kelly R., Shira Dvir Gvirsman, Benjamin K. Johnson, Yariv Tsfati, Rachel Neo, and Aysenur Dal, 2014. "Implications of Pro- and Counterattitudinal Information Exposure for Affective Polarization," *Human Communication Research* 40 (3): 309–332.

Gerring, John, 2012. "Mere Description," *British Journal of Political Science* 42 (4): 721–746.

Gidron, Noam, 2023. "Why Israeli Democracy is in Crisis," *Journal of Democracy* 34 (3) 33–45.

Gidron, Noam, and Lior Sheffer, 2023. "Differentiating the Sources of Post-Election Partisan Affect Warming," *European Journal of Political Research* 63 (3): 1155–1174.

Gidron, Noam, James Adams, and Will Horne, 2020. *American Affective Polarization in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gidron, Noam, Lior Sheffer, and Guy Mor, 2022a. "Validating the Feeling Thermometer as a Measure of Affective Polarization in Multi-Party Systems," *Electoral Studies* 80.

Gidron, Noam, Lior Sheffer, and Guy Mor, 2022b. "The Israel Polarization Panel Dataset, 2019–2021," *Electoral Studies* 80.

Gidron, Noam, Yotam Margalit, Lior Sheffer, and Itamar Yakir, 2023. "Who Supports Democratic Backsliding? Evidence from Israel," Working paper.

Graham, Matthew H., and Milan W. Svolik, 2020. "Democracy in America? Partisanship, Polarization, and the Robustness of Support for Democracy in the United States," *American Political Science Review* 114 (2): 392-409.

Grossman, Guy, Yotam Margalit, and Tamar Mitts, 2022. "How the Ultrarich Use Media Ownership as a Political Investment," *Journal of Politics* 84 (4): 1913-1931.

Hartman, Rachel, Will Blakey, Jake Womick, Chris Bail, Eli J. Finkel, Hahrie Han, John Sarrouf, Juliana Schroeder, Paschal Sheeran, Jay J. Van Bavel, Robb Willer, and Kurt Gray, 2022. "Interventions to Reduce Partisan Animosity," *Nature Human Behaviour* 6 (9): 1194-1205.

Huber, Gregory A., and Neil Malhotra, 2017. "Political Homophily in Social Relationships: Evidence from Online Dating Behavior," *Journal of Politics* 79 (1): 269-283.

Huddy, Leonie, and Omer Yair, 2021. "Reducing Affective Polarization: Warm Group Relations or Policy Compromise?" *Political Psychology* 42 (2): 291-309.

INES, d.y. [different years]. "Election Studies," *Israel National Election Studies*.

Iyengar, Shanto, Yphtach Lelkes, Matthew Levendusky, Neil Malhotra, and Sean J. Westwood, 2019. "The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States," *Annual Review of Political Science* 22 (1): 129-146.

Iyengar, Shanto, Gaurav Sood, and Yphtach Lelkes, 2012. "Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective on Polarization," *Public Opinion Quarterly* 76 (3): 405-431.

Kenig, Ofer, and Gidon Rahat, 2024. "The Personalization of the Likud in the Era of Netanyahu," *Social Science Quarterly*, 105 (3): 444-460.

- Kekkonen, Arto, and Tuomas Ylä-Anttila, 2021. "Affective Blocs: Understanding Affective Polarization in Multiparty Systems," *Electoral Studies* 72.
- Kinder, Donald R., and Nathan P. Kalmoe, 2017. *Neither Liberal Nor Conservative: Ideological Innocence in the American Public*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kingzette, Jon, James N. Druckman, Samara Klar, Yanna Krupnikov, Matthew Levendusky, and John Barry Ryan, 2021. "How Affective Polarization Undermines Support for Democratic Norms," *Public Opinion Quarterly* 85 (2): 663–677.
- Klar, Samara, Yanna Krupnikov, and John Barry Ryan, 2018. "Affective Polarization or Partisan Disdain? Untangling a Dislike for the Opposing Party from a Dislike of Partisanship," *Public Opinion Quarterly* 82 (2): 379–390.
- Lelkes, Yphtach, 2016. "Mass Polarization: Manifestations and Measurements," *Public Opinion Quarterly* 80: 392–410.
- Lelkes, Yphtach, 2021. "Policy over Party: Comparing the Effects of Candidate Ideology and Party on Affective Polarization," *Political Science Research and Methods* 9 (1): 189–196.
- Levendusky, Matthew S., 2023. *Our Common Bonds: Using What Americans Share to Help Bridge the Partisan Divide*, Chicago: University of Chicago Press.
- Levy, Ro'ee, 2021. "Social Media, News Consumption, and Polarization: Evidence from a Field Experiment," *American Economic Review* 111 (3): 831–870.
- Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt, 2018. *How Democracies Die*, New York: Crown.
- Lupu, Noam, 2015. "Party Polarization and Mass Partisanship: A Comparative Perspective," *Political Behavior* 37 (2): 331–356.

Mason, Lilliana, 2015. " 'I Disrespectfully Agree': The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization," *American Journal of Political Science* 59 (1): 128–145.

Mason, Lilliana, 2018. *Uncivil Agreement: How Politics Became our Identity*, Chicago: University of Chicago Press.

McCarty, Nolan, Keith T. Poole, and Howard Rosenthal, 2006. *Polarized America: The Dance of Ideology and Unequal Riches*, Cambridge, MA: MIT Press.

McCoy, Jennifer, and Murat Somer, 2019. "Toward a Theory of Pernicious Polarization and How it Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 681 (1): 234–271.

Merkley, Eric, 2022. "Polarization Eh? Ideological Divergence and Partisan Sorting in the Canadian Mass Public," *Public Opinion Quarterly* 86 (4): 932–943.

Moore-Berg, Samantha L., Lee Or Ankori-Karlinsky, Boaz Hameiri, and Emile Bruneau, 2020. "Exaggerated Meta-Perceptions Predict Intergroup Hostility Between American Political Partisans," *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 117 (26): 14864–14872.

Oren, Neta, and Dov Waxman, 2022. "'King Bibi' and Israeli Illiberalism: Assessing Democratic Backsliding in Israel during the Second Netanyahu Era (2009–2021)," *The Middle East Journal* 76 (3): 303–326.

Orhan, Yunus Emre, 2022. "The Relationship between Affective Polarization and Democratic Backsliding: Comparative Evidence," *Democratization* 29 (4): 714–735.

Orr, Lilla V., and Gregory A. Huber, 2020. "The Policy Basis of Measured Partisan Animosity in the United States," *American Journal of Political Science* 64 (3): 569–586.

- Oshri, Odelia, Omer Yair, and Leonie Huddy, 2019. "Social Identification with an Ideological Group and its Effects in Multi-Party Systems: The Case of Israel," Working paper.
- Oshri, Odelia, Omer Yair, and Leonie Huddy, 2022. "The Importance of Attachment to an Ideological Group in Multi-Party Systems: Evidence from Israel," *Party Politics* 28 (6): 1164-1175.
- Rahat, Gidon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics?: Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Reiljan, Andres, 2020. " 'Fear and Loathing across Party Lines' (also) in Europe: Affective Polarisation in European Party Systems," *European Journal of Political Research* 59 (2): 376-396.
- Ruggeri, Kai et al. 2021. "The General Fault in Our Fault Lines," *Nature Human Behaviour* 5 (10): 1369-1380.
- Skytte, Rasmus, 2021. "Dimensions of Elite Partisan Polarization: Disentangling the Effects of Incivility and Issue Polarization," *British Journal of Political Science*: 51 (4): 1457-1475.
- Sorek, Tamir, and Alin M. Ceobanu, 2022. "Benjamin Netanyahu as a Mobilizing Symbol in Ethno-Class Divisions among Jewish Israelis, 2009-2021," *Ethnic and Racial Studies* 45 (10): 1961-1982.
- Suhay, Elizabeth, Emily Bello-Pardo, and Brianna Maurer, 2018. "The Polarizing Effects of Online Partisan Criticism: Evidence from Two Experiments," *The International Journal of Press/Politics* 23 (1): 95-115.
- Svolik, Milan W., 2019. "Polarization versus Democracy," *Journal of Democracy* 30 (3): 20-32.

Voelkel, Jan G. et al., 2022. "Megastudy Testing 25 Treatments to Reduce Anti-Democratic Attitudes and Partisan Animosity Americans' Democratic Attitudes," Working Paper, Stanford University, Strengthening Democracy Challenge.

Voelkel, Jan G., James Chu, Michael N. Stagnaro, Joseph S. Mernyk, Chrystal Redekopp, Sophia L. Pink, James N. Druckman, David G. Rand, and Robb Willer, 2023. "Interventions Reducing Affective Polarization do not Necessarily Improve Anti-Democratic Attitudes," *Nature Human Behaviour* 7 (1): 55-64.

Wagner, Markus, 2021. "Affective Polarization in Multiparty Systems," *Electoral Studies* 69: 1-13.

Yakter, Alon, and Mark Tessler, 2023. "The Long-Term Electoral Implications of Conflict Escalation: Doubtful Doves and the Breakdown of Israel's Left-Right Dichotomy," *Journal of Peace Research* 60 (3): 504-520.

האם ועל מה אנחנו מסכימים?

שטעים אידאולוגיים ומגמות בדעת הקהל
בבחירות 2022

יניב שפירא | לירן הרסגור | אלון יקטר

הפוליטיקה בישראל בשנת 2022 התאפיינה בשיאים חדשים של אי-יציבות ואווירת אי-הסכמה אידאולוגית. ולמרות זאת רבים טוענים כי הפערים בציבור הישראלי, ודאי בתוך החברה היהודית, אינם רחבים כפי שנדמה. לפי תפיסה זו רוב הציבור מסכים ברוב הנושאים האידאולוגיים, ואילו המחלוקות העיקריות נובעות משיקולים אחרים, רגשיים ופרסונליים.

ממשלת ישראל ה-36, שכינה בשנים 2021-2022 בראשותם של נפתלי בנט ויאיר לפיד, גילמה את הטיעון הזה היטב. לאחר שלוש מערכות בחירות שהסתיימו באי-הקמת ממשלה וללא ניצחון ברור לשום צד, הצליחה ביוני 2021 "קואליציית השינוי" בראשותם של בנט ולפיד לכוון ממשלה. ממשלה זו הייתה מהמעניינות והשנויות במחלוקת שבממשלות ישראל. היא כללה שמונה מפלגות מחלקיה השונים של הקשת הפוליטית: שמאל (העבודה, מרצ), מרכז

(יש עתיד, כחול לבן), ימין (ימינה, תקווה חדשה, ישראל ביתנו) ולראשונה בתולדות המדינה גם מפלגה ערבית (רע"ם). הטרוגניות זו התבטאה בטווח אידאולוגי רחב (שפירא ורהט, 2021) שיצר "קואליציה פתוחה אידאולוגית" (Laver and Shepsle, 1996) בעלת מרווחים רעיוניים שניתן היה למלא באמצעות מפלגות מהאופוזיציה. בישראל קואליציה מסוג זה אינה נפוצה (בלאנדר, 2009).

הגיוון האידאולוגי השתקף במסמך קווי היסוד של הקואליציה דאז (2021), שהצהיר כי "ממשלת האחדות תתמקד בנושאים הרבים המשותפים לכלל אזרחי המדינה בתחום הביטחון, הבריאות והכלכלה" וכי הממשלה "תרחיב את תחומי ההסכמה הלאומיים". תפיסה זו אף באה לידי ביטוי בנאום שנשא לפיד, אז כבר יושב ראש האופוזיציה, שבו כינה הסכמה זו "ברית ה-75": "בשנת ה-75 של המדינה, 75% מאזרחי ישראל, מסכימים ביניהם על 75 אחוז מהנושאים" (לפיד, 2023). אמרות מסוג זה שכיחות בשנים האחרונות גם מפי פוליטיקאים אחרים, למשל חבר הכנסת מתן כהנא (2020), שכתב ברשתות החברתיות כי "אני משוכנע שעל הרוב אנחנו מסכימים [...] אז בעצם אנחנו יכולים לחיות מצוין ביחד!"; ועליזה בלוך, ראשת העיר בית שמש, שאמרה כי "על הרוב המוחלט של הדברים אנחנו מסכימים, אני חושבת שהקושי מתחיל כשאנחנו מראש מתחילים את השיח שלנו מהקונפליקט. מראש מתחילים לחפש את הדבר שעליו יש אי הסכמה. על רוב הדברים אין שאלה" (כאן 11, 2020).

לצד אמירות אלה סברה הביקורת נגד אותה ממשלה כי זו קמה לא על בסיס אידאולוגיה ומטרות מדיניות ברורות, אלא על בסיס התנגדותה לדמות הפוליטית המרכזית בישראל בעשור האחרון – בנימין נתניהו. לדעת רבים, הן בימין והן בשמאל, העיסוק בדמותו של נתניהו הוליד בישראל שני מחנות פוליטיים מקוטבים שהאידאולוגיה המפרידה ביניהם מעורפלת. כך למשל טען העיתונאי אלוף בן (2021) כי "השיקול היחיד בבחירות היה 'כן ביבי' או 'לא ביבי'", והעיתונאי עמית סגל (2020) כתב כי לא מספיק שסדר היום יהיה "רק לא ביבי". גם בדעת הקהל השיב רוב גדול מבעבר כי הבחירות היו בעיקר על רקע אישי ולא נושאי, אף שגם בסוגיה זו ניכרו חילוקי דעות (רהט, 2022).

נראה אפוא כי קווי החלוקה האידאולוגיים שמבנים את המערכת הפוליטית הישראלית ואת הצדדים השונים היו מטושטשים ערב הבחירות לכנסת ה-25. בפוסט בפייסבוק שכתב לפיד (2022), אז ראש הממשלה החליפי, הוא ציין כי

"אחד הסודות הגדולים של החברה הישראלית היא שאנחנו מסכימים על רוב הדברים. למעשה, אנחנו מסכימים יותר מאי פעם". מטרת פרק זה לבחון סוד זה ולספק לו תשובה אמפירית, ובאופן מפורט יותר לנסות לענות על שלוש שאלות עיקריות: ראשית, תומכי אילו מפלגות מסכימים ביניהם ואילו חלקים ביניהם, ועל אילו נושאים? שנית, אילו מהנושאים הללו השפיעו יותר על ההצבעה של הציבור היהודי בבחירות 2022? ולבסוף, האם בעשור האחרון ניכרת מגמה של קיטוב אידאולוגי גובר בין המפלגות או דווקא יציבות יחסית?

בהינתן מטרות הפרק, מחקרנו מתמקד בניתוח ברמת המפלגה ולא ברמת הגושים הפוליטיים, אף שעל פי מחקרים קודמים בישראל בהחלט קיימים שטעים אידאולוגיים בין-גושיים (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2001; Rahat, Hazan, and Ben-Nun Bloom, 2016). לבחירה בניתוח ברמת המפלגה שתי סיבות עיקריות. הראשונה – במציאות הפוליטית בישראל בשנת 2022 לא מובן מאליו מהם אותם גושים אידאולוגיים. בשנים האחרונות חוותה המערכת הפוליטית בישראל כמה מערכות בחירות, הצטרפות של מפלגות חדשות וירידה בכוחן של המפלגות המצרפיות (קניג וטוטנאור, 2017). יתרה מזאת, המשבר הפוליטי של השנים האחרונות גיבש גושים קואליציוניים שאינם חופפים במלואם לחלוקה האידאולוגית המקובלת בין ימין לשמאל, בפרט החיבור ההדוק בין ימין לאומני וחרדים בגוש אחד, וכריכתו יחד של מפלגות ימין ליברליות-ניציות, שמאל ציוני וערבים מסורתיים בגוש הנגדי. והסיבה השנייה – המפלגות בישראל מגלמות ניואנסים חברתיים-פוליטיים ואידאולוגיים שנעלמים בהסתכלות גושית. בחינה של מידת ההסכמות האידאולוגיות בין בוחרי מפלגות שונות מאפשרת להבחין בניואנסים מדויקים יותר: האם יש שונות בתוך מצביעי מפלגות הימין והחרדים בסוגיות מסוימות? האם נכון להניח שמצביעי המרכז והשמאל קרובים מבחינה אידאולוגית? והאם בוחרי מפלגות מסוימות ולא אחרות משני צדי המתרחס הפוליטי מגלים הסכמות נרחבות במגוון סוגיות?

ממצאינו מעלים כמה תובנות. ראשית, בציבור היהודי אכן קיימת הסכמה רחבה יחסית בנוגע לסוגיות כלכליות כגון מבנה החיים הכלכליים במדינה, וכן בסוגיות אזרחיות כגון החלת נישואים אזרחיים. שנית, השטע בנוגע לעתיד הסכסוך נותר עמוק ומרכזי וחופף לתמיכה במפלגות לפי שיוכן הגושי לימין, למרכז ולשמאל. בנוסף ניכר שטע עמוק, מקביל, בנושא סמכויות בית המשפט העליון, המפריד בין המפלגות הדתיות ומפלגות האופוזיציה, כשבנושא זה תומכי הליכוד חצויים

ביניהם. שלישית, שתי הסוגיות האחרונות, ולא הראשונות והמוסכמות, הן שמנבאות באופן החזק ביותר את דפוסי ההצבעה בבחירות 2022.

פרק זה מציג לפיכך שתי תרומות עיקריות לשיח הנוכחי על דעת הקהל ודפוסי ההצבעה בישראל. ראשית, בתקופה שמתאפיינת בשיח פוליטי מקוטב ולוחמני, הוא ממפה באופן אמפירי את קווי ההסכמה והמחלוקת בציבור הבוחרים היהודי בישראל. שנית, הממצאים תורמים להבנת השסעים האידאולוגיים העיקריים בדעת הקהל בישראל וחשיבותם למציאות הפוליטית ערב בחירות 2022. לצד עיסוק גובר בסוגיות אחרות שקשורות לדעת הקהל בישראל כגון קיטוב רגשי והיחס לדמותו של בנימין נתניהו, ממצאינו מראים כי הפערים האידאולוגיים עורם משחקים תפקיד חשוב במשבר הנוכחי.

חלקו הראשון של הפרק יציג את ספרות המחקר העוסקת בשסעים האידאולוגיים בציבור הבוחרים/ות בישראל במבט השוואתי. החלק השני יפרט את בסיס הנתונים ואת המתודולוגיה שלנו. החלק השלישי יעסוק בשאלת המחקר הראשונה ויבחן ממצאים אמפיריים בדבר עמדות ציבור הבוחרים על פני סוגיות אידאולוגיות נבחרות ערב בחירות 2022; והחלק הרביעי יבחן את שאלת המחקר השנייה, וירחיב וידגים את חשיבותן של הסוגיות האידאולוגיות בניבוי הצבעה בפועל. החלק החמישי יפנה לשאלת המחקר האחרונה ויבחן האם חל קיטוב בעמדות הללו בעשור האחרון. חלקו האחרון של הפרק יסכם את מסקנות המחקר ואת תרומתו לדיון העכשווי על מצב הפוליטיקה הישראלית.

א.

שסעים אידאולוגיים בעולם ובישראל

1. שסעים אידאולוגיים בעשורים האחרונים החלוקה האידאולוגית במבט משווה: העיקרית והמקובלת ביותר במדינות הדמוקרטיות המערביות היא לעמדות ימין ועמדות שמאל (Fuchs and Klingemann, 1990; Huber and Inglehart, 1995; Benoit and Laver, 2006). ברוב מדינות המערב נהוג לתאר את הטווח האידאולוגי בין שני המחנות לפי

שני ממדים: כלכלי ותרבותי (Kriesi et al., 2008; van der Brug and van Spanje, 2009). מבחינה כלכלית השמאל נוטה להגיש התערבות ממשלתית באי-שוויון ותוכניות רווחה חברתיות; הימין לעומתו נוטה לעקרונות השוק החופשי ודוגל בהתערבות ממשלתית מוגבלת ובשמירה על חירויות פרט כלכליות. מבחינה תרבותית השמאל נוטה לערכים פרוגרסיביים, בכללם שוויון חברתי ורבות-תרבותיות; והימין מקדם נורמות מסורתיות, זהות לאומית, חוק וסדר ומדיניות חוץ-ניצית.

בשנים האחרונות הובילו שינויים חברתיים וכלכליים עמוקים לכדי תמורות עמוקות באוריינטציות אידאולוגיות מסורתיות אלה ולהופעתם של קווי שבר חדשים. קו שבר חשוב במיוחד מתואר בספרות כציר של ליברליות-פרוגרסיבית מול סמכותנות-מסורתית:¹ הליברלים תומכים בגלובליזציה ושמים דגש מרכזי על חירויות הפרט, כבוד לזהויות תרבותיות שונות ומשבר האקלים; הסמכותניים לעומתם מדגישים זהויות לאומיות-מקומיות ותפיסות כוח היררכיות, ותומכים במדיניות מגבילה בנושא ההגירה (Hooghe, Marks, and Wilson, 2002; Kriesi et al., 2006, 2012).

נוסף על הצירים האידאולוגיים מעצבים את השיח הפוליטי, במידה גדולה והולכת, גם גורמים נוספים, למשל קיטוב רגשי על רקע מפלגתי. קיטוב זה, שנעשה מוקד מרכזי במחקר האקדמי, מונע מהטיות רגשיות מבוססות זהות קבוצתית (Iyengar et al., 2012; Gidron et al., 2020; Reiljan, 2020; Wagner, 2021). כלומר, הוא אינו מתבסס על הבדלי מדיניות בלבד, אלא מדגיש הזהות עזה עם קבוצת הפנים ורגשות שליליים כלפי קבוצת החוץ (Iyengar et al., 2012; Mason, 2018; Dias and Lelkes, 2022).

במקביל משפיעה על הדינמיקה הפוליטית גם מגמת הפרסונליזציה (Rahat and Sheaffer, 2007; Balmas et al., 2014), שבה האישיות והכריזמה של מנהיגים מאפילות על מוקדי כוח ועל מותגים מפלגתיים מסורתיים. מגמות הפרסונליזציה משפיעות במיוחד על שיקולי ההצבעה של הבוחרים כך שחיבה

1 שטע זה מכונה לעיתים בספרות "ציר GAL-TAN", קיצור של Green-Alternative-Liberal (עמדות ירוקות-אלטרנטיביות-ליברליות) מול Traditional-Authoritarian-Nationalist (עמדות מסורתיות-סמכותניות-לאומניות).

וטינה אישיות תופסות מקום נרחב יותר הן מתוך מגננונים רגשיים והן כקיצור דרך אידאולוגי (לביא ואחרים, 2022; McGregor, 2018). מהשינויים במפת השסעים האידאולוגיים ומהגורמים הנוספים המצויים בספרות עולות אפוא מגמות גדולות והולכות של חוסר הסכמה וקיטוב בקרב קבוצות מצביעים שונות במדינות המערב. האם זה המצב גם בישראל?

2. שסעים אידאולוגיים כמדינה שמצויה בסכסוך אתני וטריטוריאלי בישראל

סובב באופן מסורתי סביב נושא זה. לאחר מלחמת ששת הימים התפצלה הפוליטיקה הישראלית בין שני גושים אידאולוגיים גדולים, שמאל-יוני וימין-ניצי, החלוקים ביניהם בנוגע לעתיד השטחים והאיזון הראוי בין השאיפות הדמוקרטיות והאתנו-לאומיות של ישראל (Shamir and Arian, 1994, 1999; Shafir and Peled, 2002). חלוקה זו הגדירה את השסע האידאולוגי העיקרי של החברה הישראלית במשך עשורים, האפילה על זהויות קולקטיביות ועל נושאים אחרים וזרעה מתחים בין-קבוצתיים (שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017; Arian and Shamir, 2008; Kimmerling, 2001; Sheaffer, Shenhav, and Goldstein, 2011; Enos and Gidron, 2018; Hermann, 2019). עד היום השימושים הרווחים במונחים "שמאל" ו"ימין" במרחב הציבורי, בתקשורת ובאקדמיה מתייחסים לציר אידאולוגי זה. המחקר המשפיע והמצוטט ביותר העוסק בשסע האידאולוגי בישראל הוא זה של שמיר ואריאן (Shamir and Arian, 1999), המשרטט את קווי המתאר המייחדים את שני הגושים הפוליטיים בישראל עד אמצע שנות התשעים. לטענתם של שמיר ואריאן גושים אלו מבוססים על זהויות קולקטיביות שמורכבות משני ממדים. הממד הראשון, החיצוני, עניינו גבולות ישראל ויחסיה עם העולם בכלל ועם מדינות ערב והפלסטינים בפרט, והוא מתבטא בעמדות כלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תהליך השלום, הסדר טריטוריאלי ומדינה פלסטינית. הממד השני, הפנימי, מבוסס על ההגדרה הפנימית של הקהילה הישראלית-יהודית, כלומר משמעות הציונות, הלאומיות, האזרחות, יחסי דת-מדינה והמתח בין מדינה יהודית לדמוקרטיה. ממצאיהם מראים כי הממד החיצוני, הקשור בסכסוך, מתגלה כמנבא ההצבעה החזק והמובחן ביותר בין הגושים.

גם התחזקותו של גוש המרכז מאז אמצע שנות האלפיים סובבת במידה רבה סביב סוגיית השטחים והשלום עם הפלסטינים (Arian and Shamir, 2008). יקטר וטסלר מכנים את מצביעי המרכז "יונים ספקניות" ומראים כי עמדותיהם כלפי הסכסוך מתאפיינות בשתי מגמות סותרות: מצד אחד תמיכה עקרונית בפתרון שתי המדינות (יונים), אבל מצד שני ספקנות כלפי היתכנותו של הסכם שלום במציאות הנוכחית (ספקנים) (Yakter and Tessler, 2022).

ולמרות כל זאת, האירועים והתמורות בישראל בשנים האחרונות לצד המגמות העולמיות שתוארו הובילו גם את הספרות העוסקת בדעת הקהל הישראלית לזנוח את הסוגיות "הקלאסיות" של שמאל-ימין ולהתמקד בכיוונים חדשים. אחד העיקריים שבהם, המהרהר את המגמה ההשוואתית שהוזכרה למעלה, הוא פרסונליזציה של הפוליטיקה, קרי ירידה בחשיבותן של המפלגות ועלייה בחשיבותם של הפוליטיקאים כיחידים (רהט, 2019; Rahat and Sheaffer, 2007; Kenig, 2018). במצב זה החשיבות של עמדות המפלגות בנושאים אידאולוגיים פוחתת בעיני הבוחרים בהשוואה לשאלה מי מנהיג את המפלגה. בישראל מתרכזת הפרסונליזציה, בייחוד בשנים האחרונות, בדמותו של בנימין נתניהו (רהט, 2022), והיא קשורה הדוקות גם לערכים הדמוקרטיים שבהם מחזיק הציבור. כך למשל מצאו לביא ואחרים (2022) כי תמיכה בנתניהו מקושרת עם ערכים א-ליברליים ועם תמיכה פחותה במשטר דמוקרטי. מגמות אלה, לצד המשבר הפוליטי המתמשך והקמת "קואליציית השינוי" בראשות בנט ולפיד, הובילו לטענה כי את המערכת הפוליטית הישראלית ואת בחירותיהם של הבוחרות והבוחרים לא מניעים שיקולים אידאולוגיים, אלא כמעט אך ורק היחס לנתניהו.

מגמה כלל-מערבית נוספת שעשתה את דרכה לישראל היא הקיטוב הרגשי בין מצביעי המפלגות והגושים. אף שבהשוואה בינלאומית ישראל אינה חריגה בעוצמתה של תופעה זו (Gidron, Adams, and Horne, 2020), נראה כי בשנים האחרונות היא הולכת ומתחזקת בדעת הקהל הישראלית (אמיתי ואחרים, כך זה; לב, 2023; 2022; 2023; (Gidron, Sheffer, and Mor, 2022). עוד נמצא כי היקשרות רגשית לקבוצה אידאולוגית היא מנבא הצבעה מובהק באופן עצמאי מעמדות אידאולוגיות של מפלגות ספציפיות (Oshri, Yair, and Huddy, 2022).

אף שנראה כי העיסוק הגובר בתופעת הקיטוב הרגשי מזיז את כובד המשקל הפוליטי מהתחום האידאולוגי אל זה הרגשי, הוא מעלה תהיות בדבר מקומם של

השסעים האידאולוגיים והיקפם. האם מציאות פוליטית שמאופיינת בקיטוב רגשי גבוה יכולה להתקיים בכפיפה אחת עם הטענה בדבר הסכמה נרחבת בנושאים אידאולוגיים בקרב הציבור בישראל? או לחלופין, האם הקיטוב הפוליטי הגדל בישראל משקף אי-הסכמה אידאולוגית עמוקה ומתרחבת על נושאי ליבה? המיקוד הגדל בגורמים פרסונליים ורגשיים מחדד אפוא את הצורך בבחינה אמפירית מחודשת וסדורה של השאלות "הקלסיות" בדבר קווי השסע האידאולוגיים בציבור הרחב.

1.

נתונים ומתודולוגיה

1. מטד נתונים ההניתוח האמפירי בפרק זה כולל שלושה חלקים המתבססים על נתוני מחקר הבחירות הישראלי (INES, d.y.) (Israel National Election Studies — INES): ראשית נתמקד בסקר שנעשה לקראת בחירות 2022, ובעזרת סטטיסטיקה תיאורית נבחן את עמדותיהם של בוחרים המפלגות השונות במגוון סוגיות אידאולוגיות. בשלב הבא נבחן בעזרת רגרסיה לוגיסטית-מולטינומית (multinomial logit) אילו מהסוגיות מנבאות במידה הרבה ביותר הצבעה בבחירות 2022. בשלב השלישי נציג ניתוח תיאורי של עמדות בסוגיות אידאולוגיות נבחרות בעשור האחרון (2013-2022) בקרב מצביעי כמה מפלגות בולטות כדי לאמוד את השינויים שחלו בתקופה זו.

עקב כמה מגבלות, הניתוח שלנו מתמקד בציבור היהודי בלבד. ראשית, מספר מצביעי המפלגות הערביות במדגם המשמש בסקר הבחירות 2022 נמוך מאוד ומקשה על הסקת מסקנות מהימנות. שנית, בשאלות שנבחנו קיימת היענות נמוכה של בוחרים מפלגות אלו. שלישית, הטלתה הפוליטית סביב המפלגות הערביות, בכלל זה אי-הוודאות והשינויים ברגע האחרון סביב ריצתן יחד או בנפרד, מקשה על זיהוי כוונות ההצבעה של הנשאלות והנשאלים בעת ביצוע הסקר. נקווה כי היקף וטיב הנתונים הזמינים לחקר האוכלוסייה הערבית ישופר בעתיד ויאפשר לשלבם בניתוחים מהסוג המבוצע בפרק זה.

2. מדידת המשתנים הצבעה. לסיווג כוונת ההצבעה של המשיבים והמשיבות למפלגות השונות השתמשנו בשאלה "לו הבחירות לכנסת היו נערכות היום, עבור איזו רשימה היית מצביע/ה?". בניתוחים של סקר הבחירות 2022 כללנו את מי שציינו את אחת המפלגות האלה: הליכוד, יש עתיד, המחנה הממלכתי, הציונות הדתית, ש"ס, יהדות התורה, ישראל ביתנו, העבודה או מרצ. כפי שמפורט בהמשך הדברים, בניתוחים לאורך זמן (2013-2022) כללנו את חמש המפלגות העיקריות – הליכוד, יש עתיד, ש"ס, ישראל ביתנו והעבודה – שכן חלק מהמפלגות לא רצו בכל התקופה, עברו איחודים או פיצולים או כללו מספר קטן מדי של נשאלים שמקשה להסיק באופן מהימן על תומכיהן. לוח 1 מציג את המפלגות שכללנו, גודלי המדגמים והתפלגות המשיבים והמשיבות.

לוח 1

התפלגות כוונות ההצבעה למפלגות במדגם 2022 ובמדגמי 2013-2022

מפלגה	בחירות 2022 (%-ב) (בסוגריים - גודל המדגם)	2013-2022 מאוחד (%-ב) (בסוגריים - גודל המדגם)
הליכוד	22.4 (n=232)	43.7 (n=1,792)
יש עתיד ²	24.8 (n=256)	28.4 (n=1,163)
המחנה הממלכתי	11.3 (n=117)	-
הציונות הדתית	15.1 (n=156)	-
ש"ס	7.8 (n=81)	7.3 (n=300)
יהדות התורה	6.8 (n=70)	-
ישראל ביתנו	3.2 (n=33)	3.5 (n=142)
העבודה	4.9 (n=51)	17.1 (n=703)
מרצ	3.7 (n=38)	-
סה"כ	100 (N=1,304)	100 (N=4,100)

מקור: עיבוד המחברים לנתוני INES, d.y.

2 בבחירות 2019 המפלגה רצה כחלק מרשימת כחול לבן עם מפלגות חוסן ישראל ותל"ם.

סוגיות אידאולוגיות. הסוגיות האידאולוגיות סווגו לפי ארבעה נושאים: כלכלה, יחסי דת-מדינה, הסכסוך הישראלי-פלסטיני ודמוקרטיה. בחלק התיאורי קודרו השאלות כך שערך גבוה מייצג עמדה ימנית/ניצית. בכל אחת מהשאלות משיבים שענו "לא יודע/אין תשובה" הוצאו מהניתוח לאותה שאלה.³

העמדות בנוגע לכלכלה נמדדו באמצעות בירור התמיכה במדיניות סוציאליסטית או קפיטליסטית;⁴ הנושא של יחסי דת-מדינה נבחן באמצעות שתי שאלות: (א) עד כמה הממשלה צריכה לדאוג שהחיים הציבוריים יתנהלו בהתאם למסורת היהודית,⁵ ו-(ב) האם צריך להנהיג בישראל נישואים אזרחיים.⁶ נושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני נמדד באמצעות שלוש שאלות: (א) האם שלום עם הפלסטינים אפשרי;⁷ (ב) האם על ישראל להסכים למדינה פלסטינית כחלק מהסדר קבע;⁸ ו-(ג) מה הפלסטינים רוצים באמת.⁹ למדידת העמדות בנושא דמוקרטיה נעשה

3 בכל השאלות שיעור המשיבים שענו כי אינם יודעים והושמטו מהניתוח נמוך למדי (2%-9%).

4 השאלה: "בקשר למבנה החיים הכלכליים בארץ, האם את/ה תומך/כת יותר בגישה הסוציאליסטית או בגישה הקפיטליסטית?"; התשובות האפשריות: "קפיטליסטית בהחלט", "יותר קפיטליסטית מסוציאליסטית", "יותר סוציאליסטית מקפיטליסטית" ו"סוציאליסטית בהחלט".

5 השאלה: "האם לדעתך ממשלת ישראל צריכה או לא צריכה לדאוג לכך שהחיים הציבוריים במדינה יתנהלו על פי המסורת הדתית היהודית?"; התשובות האפשריות: "בהחלט תפקידה לדאוג לכך", "אולי הממשלה צריכה לדאוג לכך", "לא חשוב/ת שעל הממשלה לדאוג לכך" ו"בשום אופן הממשלה לא צריכה לדאוג לכך".

6 השאלה: "באיזו מידה את/ה מסכים/ה או לא מסכים/ה עם המשפט הבא: יש להנהיג נישואים אזרחיים בנוסף לנישואים דתיים בישראל?"; התשובות האפשריות: "בהחלט לא מסכים/ה", "לא מסכים/ה", "מסכים/ה" ו"בהחלט מסכים/ה".

7 השאלה: "האם לדעתך ניתן להגיע להסכם שלום עם הפלסטינים?"; התשובות האפשריות: "בטוח שלא", "חושב/ת שלא", "חושב/ת שכן" ו"בטוח שכן".

8 השאלה: "האם לפי דעתך על ישראל להסכים או לא להקמת מדינה פלסטינית ביהודה, שומרון וחבל עזה במסגרת הסדר קבע?"; התשובות האפשריות: "בהחלט אינה צריכה להסכים", "כנראה שאינה צריכה להסכים", "כנראה שצריכה להסכים" ו"בהחלט צריכה להסכים".

9 השאלה: "מהי לדעתך שאיפת הפלסטינים בסופו של דבר?"; התשובות האפשריות: "לכבוש את הארץ ולהשמיד חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית", "לכבוש את מדינת ישראל", "להחזיר לעצמם את כל השטחים שכבשו במלחמת ששת הימים" ו"להחזיר לעצמם חלק מהשטחים שכבשו במלחמת ששת הימים".

שימוש בשתי שאלות, האחת עסקה במהות הדמוקרטיה, והאחרת בסוגיה הקשורה להפרדת רשויות: (א) מהי דמוקרטיה? פעולה לפי הכרעת הרוב או שמירה על עקרונות כגון זכויות אדם וחופש הביטוי.¹⁰ (ב) האם לבית המשפט העליון צריכה להיות סמכות לבטל חוק שחוקקה הכנסת.¹¹ מכיוון שהסקר נערך לפני משבר הרפורמה המשפטית – שהחל לאחר השבעת הממשלה בינואר 2023 – העמדות בנושאים אלו עדיין נקיות מהשפעות הוויכוח הפוליטי-מפלגתי והמחאה שצמחו בהמשך.

ג.

מאפיינים תיאוריים של תומכי המפלגות בבחירות 2022

1. שיטת הניתוח כדי לבחון באילו נושאים יש הסכמה יחסית בין בוחרי המפלגות ובאילו לא, בחרנו להציג תרשימים תיאוריים שמסכמים את שיעור המצביעים מתוך כל מפלגה התומכים בצד אחד על פני האחר בסוגיות שהוזכרו. לשם כך קודדנו מחדש את כל סולמות המענה באופן דיכוטומי, המקבץ את כל התשובות הנוטות לצד ימין (למשל תמיכה מלאה/ חלקית בקפיטליזם על פני סוציאליזם או התנגדות חזקה/רכה להנהגת נישואים אזרחיים) תחת הערך 1, ואת התשובות הנוטות לצד שמאל תחת הערך 0.¹² קידוד השאלות כמשתני דמי והצגת שיעור מצביעי כל מפלגה שקיבלו את הערך 1

10 השאלה: "עם איזו משתי הטענות הבאות לגבי מהות הדמוקרטיה את/ה מסכים/ה יותר: הטענה האומרת שכל משטר הפועל על פי עקרון הכרעת הרוב הוא משטר דמוקרטי, או עם הטענה שאומרת שכדי שהמשטר יהיה דמוקרטי באמת הוא צריך לשמור גם על עוד עקרונות, כמו למשל זכויות אדם וחופש ביטוי?". התשובות כללו הסכמה עם הטענה הראשונה או הסכמה עם הטענה השנייה.

11 השאלה: "באיזו מידה אתה מסכים או לא מסכים עם המשפט הבא: לבית המשפט העליון צריכה להיות סמכות לבטל חוק שחוקקה הכנסת". התשובות האפשרויות: "בהחלט לא מסכים", "לא מסכים", "מסכים" ו"בהחלט מסכים".

12 בשאלה על שאיפות הפלסטינים משיבים שענו "לכבוש את מדינת ישראל" או "לכבוש את מדינת ישראל ולהשמיד חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית" קיבלו את הערך 1, ומי שציינו שאיפה טריטוריאלית מוגבלת יותר – להחזיר חלק מהשטחים שנכבשו בשנת 1967 או את כולם קיבלו את הערך 0.

מאפשר לקבל תמונה בהירה של שיעור התומכים במדיניות מסוימת או מתנגדים לה. כך ניתן לענות על השאלה "במה הרוב תומך?". לדוגמה, אם בסוגיה מסוימת יראה בתרשים כי שיעור בוחרו הליכוד שקיבלו את הערך 1 בשאלה הוא 60%, ניתן להסיק כי זו עמדתם של רוב המשיבים שהצהירו שיצביעו לליכוד.

כל תרשים מציג את שיעור המשיבים בקרב כלל המדגם שקיבלו את הערך 1 בסוגיה אידאולוגית מסוימת באמצעות קו אנכי מקווקו. סימון זה משתמש במידת ההסכמה הכללית בכלל הציבור היהודי כנקודת ייחוס מול מצביעי המפלגות השונות עבור כל סוגיה. ככל שהקו המקווקו רחוק יותר מנקודת האמצע (50%), כך ניתן להסיק כי ישנה הסכמה רחבה יותר בעד/נגד הסוגיה הספציפית. לחלופין, ככל שהקו המקווקו קרוב יותר לנקודת האמצע, הציבור היהודי חלוק יותר בדעותיו ואין הסכמה רחבה.

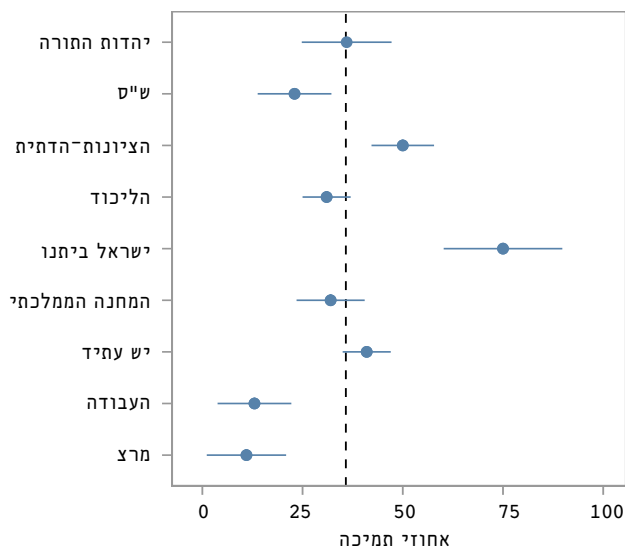
2. תמצאים

כלכלה. תרשים 1 מציג את שיעור הבחורות

והבוחרים מכל מפלגה שנוטים לתמוך בגישה

הקפיטליסטית לעומת הסוציאליסטית. הקו האנכי מראה שכלל המדגם נוטה שמאלה מבחינה כלכלית, כשרק 35.8% מעדיפים את השיטה הקפיטליסטית על זו הסוציאליסטית. הנתונים מראים כי בסוגיה זו יש הסכמה נרחבת יחסית בין תומכי המפלגות השונות, לרוחב הגושים, בעד גישה סוציאליסטית יותר. שתי המפלגות היחידות שבהן מחצית ומעלה מהבוחרים מעדיפים את השיטה הקפיטליסטית הן ישראל ביתנו, שרבים ממצביעי יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר ונרתעים מהמושג "סוציאליזם", ומצביעי הציונות הדתית, שראשיה מזוהים בשנים האחרונות עם אוריינטציה כלכלית קפיטליסטית. עם זאת, גם במפלגה זו כמחצית מהנשאלים מעדיפים תפיסה סוציאליסטית יותר.

תרשים 1 שיעור התומכים/ות בגישה קפיטליסטית על פני גישה סוציאליסטית, לפי מפלגה

הערה: הקווים האופקיים מציינים את טווח הטעות ברמת סמך של 95%. הקו האנכי המקווקו מסמן את עמדת כלל המדגם.

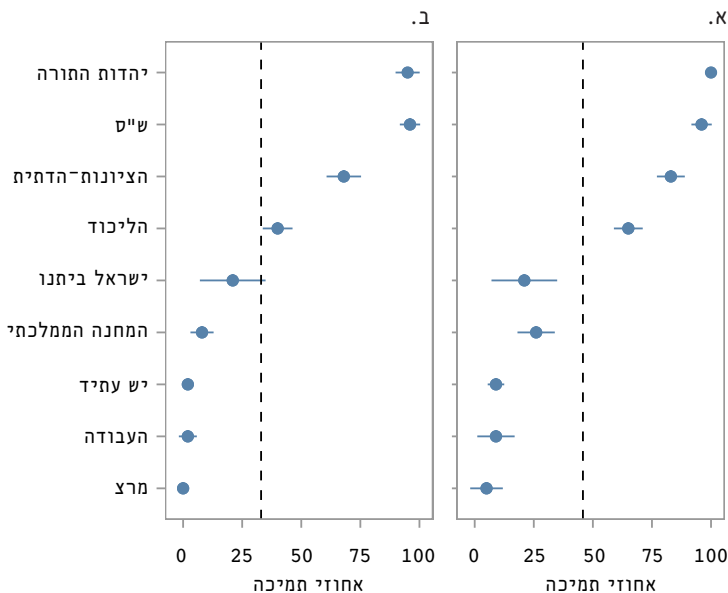
מקור: INES, 2022

יחסי דת-מדינה. תרשים 2 מציג את העמדות בנוגע ליחסי דת-מדינה. תרשים 2א מציג את שיעור הבוחרים מכל מפלגה שתומכים בהתנהלות של החיים הציבוריים לפי המסורת היהודית. בסוגיה זו ניכר קיטוב ברור בין תומכי המפלגות הדתיות (רתיים-לאומיים וחרדים) ובין השאר, כשמצביעי הליכוד חצויים בנושא. כ-46% מהמשיבים במדגם – בראשם מצביעי המפלגות הדתיות ובמידה פחותה מצביעי הליכוד – תומכים בכך שהחיים הציבוריים במדינה יהיו על פי המסורת היהודית. ממצא זה מעיד על מחלוקת אידאולוגית עמוקה יחסית בציבור היהודי. עם זאת השאלה מדגישה מושגים כלליים כמו מסורת ויהדות, שרבים יכולים לפרש באופן סמלי ורגשי. כשבוחנים שאלת מדיניות קונקרטית יותר, על התרת נישואים

אזרחיים בישראל (תרשים 2ב), רוב גדול דוגל בגישה ליברלית, ורק כשליש מתנגדים. מעניינת במיוחד עמדת בוחרי הליכוד, שרבים מהם מזדהים כמסורתיים: אף שמבחינה סמלית רוב בוחרי הליכוד תמכו בשילוב המסורת היהודית בחיים הציבוריים, כשמדובר בנישואים אזרחיים רובם מביעים עמדה פלורליסטית. נראה אפוא ששאלות בנושאי מדיניות דת ומדינה מפרידות בין בוחרי המפלגות הדתיות ובין בוחרי המפלגות החילוניות, כשמצביעי הליכוד נוטים לעמדת הראשונים ברמת ההצהרה אבל חצויים בנוגע לצעדי מדיניות קונקרטיים, שמבטאים איסורים ומגבלות שנגזרים מכך.

תרשים 2

א. שיעור התומכים/ות בשילוב המסורת היהודית בחיים הציבוריים
ב. המתנגדים/ות להחלת נישואים אזרחיים במדינה
לפי מפלגה (ב-%)

הערה: הקווים האופקיים מציינים את טווח הטעות ברמת סמך של 95%. הקווים האנכיים המקווקים מסמנים את עמדת כלל המדגם.

מקור: עיבוד המחברים לנתוני INES, 2022

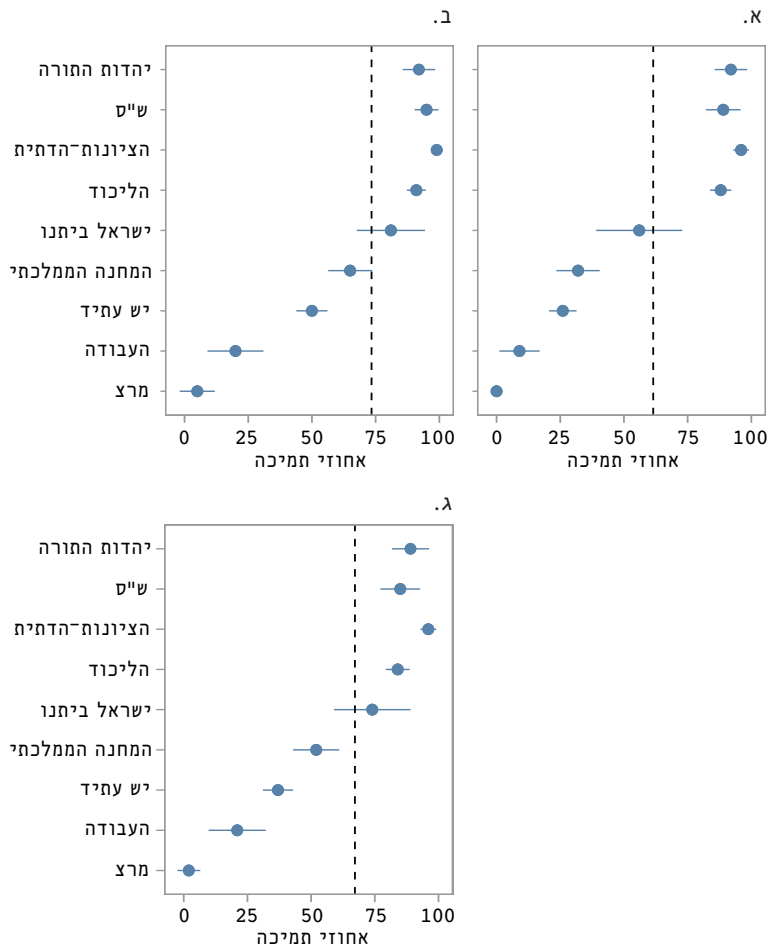
הסכסוך הישראלי-פלסטיני. תרשים 3 מציג את עמדות הנשאלות והנשאלים בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני – הסוגיה האידאולוגית העיקרית בפוליטיקה הישראלית בעשורים האחרונים. הממצאים מראים כי גם ערב בחירות 2022, למרות הקיפאון וחוסר העיסוק בתהליך השלום בשנים שקדמו להן, התשובות ממפות באופן ברור את החלוקה המקובלת של המפלגות על גבי הציר האידאולוגי. שאלת הקמתה של מדינה פלסטינית (תרשים 3א) היא המפלגת מכולן, עם התנגדות כללית בקרב כ-61% מכלל המשיבים, המעידה על נטייה ימנית לצד מרחב הסכמה נמוך. בעניין זה ניכרת חלוקה ברורה בין בוחרי מפלגות גוש הימין ובין מתנגדיו. יוצאי הדופן היחידים הם בוחרי מפלגת ישראל ביתנו, שחצויים בעמדותיהם למרות העמדה הניצית של מפלגתם.

באשר לחוסר האמונה באפשרות לשלום (תרשים 3ב) ניכרת הסכמה גדולה יותר בין תומכי המפלגות השונות. רוב של כ-73% מכלל המדגם מאמינים כי אין אפשרות ריאלית לשלום. עמדה זו משותפת לרוב המצביעים, למעט מצביעי העבודה ומרצ, כשבוחרי יש עתיד חצויים בנושא. ההבדל העיקרי בין שני הממדדים הללו נובע מהסקפסיות המאפיינת את בוחרי מפלגות המרכז (יש עתיד והמחנה הממלכתי): אף שרובם תומכים ברעיון של שתי המדינות, הם אינם מאמינים בהיתכנותו. המחלוקת בין תומכי המפלגות בעניין הסכסוך היא אפוא בעיקרה באשר לשאלה העקרונית של תוכן הפתרון, כאשר בנוגע לחוסר היתכנותו המעשי כעת יש הסכמה רחבה יחסית.

עוד סוגיה מהותית שקשורה ביחסי יהודים-ערבים בישראל היא תפיסת שאיפתם הסופית של הערבים. תרשים 3ג מציג את שיעור הבוחרים מכל מפלגה שהעריכו כי מטרתם הסופית של הערבים היא כיבוש מדינת ישראל כולה, ולא רק קבלת השטחים הכבושים או חלקם. רוב גדול (כ-67%) סבור כי שאיפת הערבים אינה מסתכמת רק בהחזרת השטחים. גם שאלה זו משקפת היטב את התפיסות של המפלגות השונות לפי הרצף שמאל-ימין: מרצ והעבודה (שמאל) חשים הכי פחות מאוימים; המפלגות הדתיות, החרדיות והליכוד (ימין) חשים את האיום הרב ביותר; ויש עתיד והמחנה הממלכתי (מרכז) נמצאים בתווך, עם נטייה קלה של יש עתיד שמאלה ושל המחנה הממלכתי ימינה. מצביעי ישראל ביתנו ממוקמים בין הימין למרכז – שילוב של העמדה הניצית המסורתית של המפלגה מצד אחד ושבירת הברית הפוליטית שלה עם גוש הימין מצד שני. נראה שבוחרי ישראל ביתנו – אם בשל שינוי בעמדותיהם ואם בשל משיכת מצביעים חדשים מהמרכז – מתקרבים לדפוסי "היונים הספקניות" המאפיינים את בוחרי המרכז בישראל.

תרשים 3

א. שיעור המתנגדים/ות להקמת מדינה פלסטינית
 ב. המאמינים/ות כי הסכם שלום אינו אפשרי
 ג. המעריכים/ות כי הערבים שואפים להשמיד את מדינת ישראל
 (ב-%)

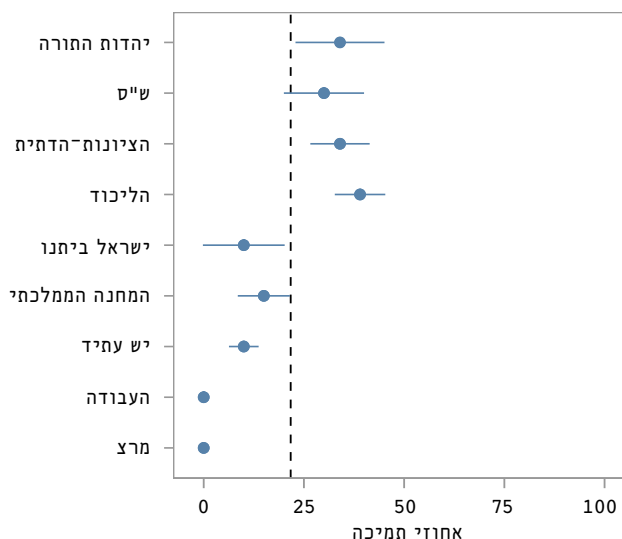
הערה: הקווים האופקיים מציינים את טווח הטעות ברמת סמך של 95%. הקווים האנכיים המקווקים מסמנים את עמדת כלל המדגם.

מקור: עיבוד המחברים לנתוני INES, 2022

דמוקרטיה. שאלה אחת ביקשה מהמשיבים לבחור בעיקרון שעליו הם מסכימים כי הוא מהות הדמוקרטיה: עקרון הרוב בלבד או גם שמירה על זכויות אדם וחופש הביטוי. מתרשים 4, המציג את שיעור התמיכה בתפיסה המצומצמת יותר של הדמוקרטיה, עולה כי בקרב בוחריו כל המפלגות קיימת תמיכה בעמדה הנגדית, הרחבה יותר: כ-78% מכלל המשיבים ענו כי מהות הדמוקרטיה כוללת את שני העקרונות ולא רק את הראשון. רוב זה בולט בייחוד בקרב מפלגות "קואליציית השינוי", עם יותר מ-80% תמיכה. בקרב בוחריו הליכוד והמפלגות הדתיות, הרוב מצומצם יותר ועומד על כ-65%-70% תמיכה. המפלגה המפולגת ביותר היא מפלגת הליכוד, ש-40% מתומכיה רואים בדמוקרטיה את שלטון הרוב בלבד.

תרשים 4

שיעור התומכים/ות בטענה שמהות הדמוקרטיה היא שלטון הרוב על פני שמירה על זכויות אדם, לפי מפלגה (ב-%)

הערה: הקווים האופקיים מציינים את טווח הטעות ברמת סמך של 95%. הקו האנכי המקווקו מסמן את עמדת כלל המדגם.

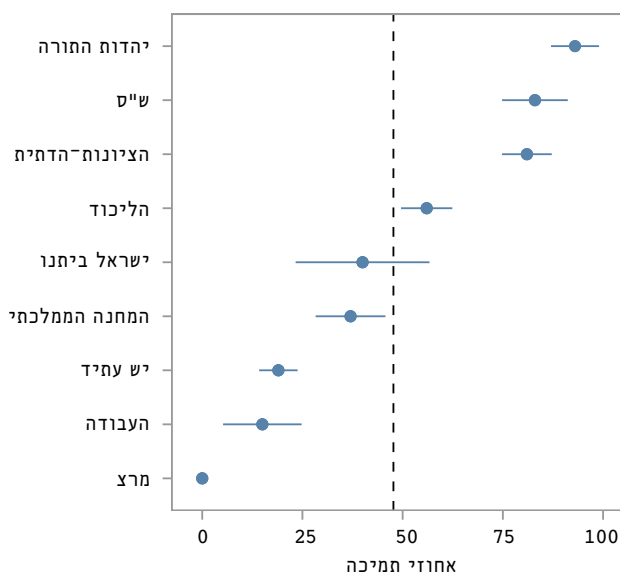
מקור: עיבוד המחברים לנתוני INES, 2022

כשעוברים מהמהות הכללית של הדמוקרטיה לסוגיות קונקרטיות וטעונות יותר בנוגע ליישומה, מתגלה שסע אידאולוגי עמוק יותר. אחת הסוגיות העיקריות במבנה הדמוקרטי של המדינה עוסקת באיזונים והבלמים בין הרשויות, ובמקרה הישראלי – סמכויותיו של בית המשפט העליון אל מול הממשלה והכנסת. אחת השאלות העיקריות בסוגיה זו היא האם לבית המשפט העליון צריכה להיות הסמכות לבטל חוק שחוקקה הכנסת. מתרשים 5, המציג את שיעור המתנגדים לכך, עולה חוסר הסכמה ברור בסוגיה מהותית זו: 48% מכלל הנשאלים סבורים כי לבית המשפט העליון לא צריכה להיות הסמכות לבטל חוקים, לעומת כ-52% הסבורים כי צריכה להיות לו סמכות. מכל הנושאים שהוצגו עד כה, זה הנושא השנוי ביותר במחלוקת, ודעת הקהל לגביו חצויה כמעט לחלוטין עוד לפני משבר הרפורמה המשפטית שהתגלע לאחר הבחירות.

בניתוח ברמת המפלגות ניכרת חלוקה לקווי ימין-שמאל קלסיים אך עם כמה הבדלים מעניינים. התמיכה החד-משמעית ביותר בזכותו של בית המשפט העליון לפסול חוקים קיימת בקרב תומכי מפלגות השמאל, ואולם אליהם מצטרפים גם מצביעי יש עתיד. לעומתם, מצביעי המחנה הממלכתי ומצביעי ישראל ביתנו מפולגים, וכמעט מחצית מהם מביעים עמדה דומה לבוחרי מפלגות גוש הימין והדתיים. הצד השני מראה תמונת מראה: תומכי המפלגות הדתיות והחרדיות מביעים התנגדות חד-משמעית ביותר, ואילו מצביעי הליכוד חצויים למדי. למרות הדמיון הרב לשסע ימין-שמאל הקלסי, השוני הרב ביותר ניכר אפוא בפיצול בגוש המרכז – בין תומכי יש עתיד הליברליים יותר, ואלה של המחנה הממלכתי וישראל ביתנו השמרנים יותר, וכן בתוך גוש הימין שבו מצביעי הליכוד מפגינים נחרצות פחותה מתומכי המפלגות החרדיות והדתיות. גם ברמת הציבור כולו יש אי-הסכמה גדולה בסוגיה זו. לצד זאת, ייתכן שהדבר גם מעיד על אופייה החדש והלא מגובש דיו של המחלוקת ערב בחירות 2022. מחקר עתידי יוכל לבדוק אם יוזמת הרפורמה המשפטית שהחלה אחריהן תרמה לגיבוש עמדות מוסכמות וברורות יותר בתוך כל מפלגה או גוש אידאולוגי.

תרשים 5

שיעור המתנגדים/ות שלבית המשפט העליון תהיה הסמכות לפסול חוקים של הכנסת, לפי מפלגה (ב-%)

הערה: הקווים האופקיים מציינים את טווח הטעות ברמת סמך של 95%. הקו האנכי המקווקו מסמן את עמדת כלל המדגם.

מקור: עיבוד המחברים לנתוני INES, 2022

עד כה הראינו באילו סוגיות יש מחלוקת גדולה יותר בין הבוחרים, ובאילו יש הסכמה רחבה. עם זאת קיומה של סוגיה שמעוררת מחלוקת או הסכמה בין הבוחרים אינה מעידה בהכרח על חשיבותה להצבעה בבחירות. מטרתו של חלק זה לבחון באילו סוגיות עמדותיהם של הבוחרים היהודיים ולוונטיות יותר לניכוי הצבעתם.

T. חשיבות המחלוקות להצבעה בבחירות 2022

1. שיטת הניתוח

הניתוח נעשה באמצעות רגרסיה לוגיסטית-מולטינומית רב-משתנית, שמעריכה את המתאם בין כל סוגיה אידאולוגית ובין ההסתברות להצביע לכל מפלגה. כאמור למעלה, המשתנה המוסבר במודל הוא הצבעה למפלגה ספציפית ולא לגוש, כדי לספק תובנות מורכבות יותר בלי להניח מראש קרבה אידאולוגית בין מצביעי מפלגות שונות.

המודל מעריך באופן סטטיסטי את מנבאי ההצבעה לכל מפלגה ביחס למפלגת ייחוס משותפת. במודל שלנו בחרנו במפלגת הליכוד לשמש כקבוצת ייחוס זו בשל היותה המפלגה הגדולה ביותר בישראל ומרכיבת הממשלה ברוב העשור האחרון. זאת ועוד, בהיותה המפלגה הימנית הלא-דתית היחידה במודל שלנו, השימוש בה כקבוצת בסיס יכול לחשוף הבדלים בין בוחריה ובין בוחרי מפלגות הימין הדתיות – שותפותיה האידאולוגיות העיקריות בשנים האחרונות. המשמעות של בחירת הליכוד כקבוצת הייחוס היא שניתן יהיה להסיק אם משתנה מסוים מנבא הצבעה באופן מובהק למפלגה כלשהי ביחס אליה בלבד.

המודל כולל שתי קבוצות של משתנים בלתי-תלויים. הראשונה והעיקרית כוללת את ארבע הסוגיות האידאולוגיות שנדונו בפרק הקודם: כלכלה, יחסי דת-מדינה, הסכסוך הישראלי-פלסטיני והמשטר הדמוקרטי. כל סוגיה מיוצגת בעזרת שאלה נבחרת מאלה שנותחו קודם לכן. סוגיית הכלכלה נמדדה באמצעות השאלה באשר למבנה הכלכלי הרצוי במדינה, כשערך גבוה מייצג עמדה שתומכת בגישה הקפיטליסטית; סוגיית דת-מדינה נמדדה באמצעות השאלה באשר לשילוב הדת בחיים הציבוריים, כשערך גבוה מייצג עמדה שמרנית שדוגלת בגישה מסורתית יותר מבחינה דתית; סוגיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני נמדדה באמצעות שאלת התמיכה בהקמת מדינה פלסטינית, כשערך גבוה מייצג עמדה ניצית, המתנגדת להקמתה; וסוגיית המשטר הדמוקרטי נמדדה באמצעות השאלה העוסקת ביכולת של בית המשפט העליון לבטל חוקים שחוקקה הכנסת, כשערך גבוה מייצג עמדה סמכותנית שמתנגדת לאפשרות כזו. בניגוד לחלק הקודם, בניתוח הרגרסיה השתמשו בסולם ארבע התשובות המקורי כפי שנשאלו בסקר, ולא במשתני דמי ביניים.

קבוצת המשתנים השנייה כוללת משתני בקרה סוציו־דמוגרפיים בכללם קבוצת גיל (18-22, 23-29, 30-39, 40-49, 50-59, 60-69, 70-79, 80 ומעלה), מגדר, השכלה (עד תיכונית, תיכונית, נוספת לא אקדמית, אקדמית); הכנסה (5 קטגוריות על בסיס דיווח עצמי),¹³ דתיות¹⁴ ומוצא אתני מזרחי.¹⁵

2. תמצאים
תוצאות המודל מוצגות בלוח 2. כאמור למעלה, מקדמי המודל מעריכים את השפעתו הייחודית של כל משתנה בלתי תלוי על ההסתברות להצביע לכל מפלגה ביחס לקבוצת הבסיס – מפלגת הליכוד. לפיכך משתנים עם מקדמים בעלי סימן חיובי מעידים כי נשאלים בעלי ערכים גבוהים יותר סביר יותר שיצביעו למפלגה הנתונה מאשר לליכוד. מקדמים בעלי סימן שלילי מבטאים את ההפך – ככל שהערכים גבוהים יותר, כך הסיכויים להצביע לליכוד גבוהים מהסיכויים להצביע למפלגה האחרת. מקדמיהן של המפלגות השונות מופרדים לפי עמודות. מקדמים שמסומנים בכוכביות הם מתאמים מובהקים סטטיסטית ברמה של 95% ומעלה.

13 משתנה ההכנסה נמדד בעזרת השאלה "מהי ההוצאה החודשית הממוצעת של משק הבית שלך?" והקטגוריות: הרבה מתחת לממוצע; מתחת לממוצע; ממוצע; מעל הממוצע; הרבה מעל הממוצע

14 המשתנה נמדד באמצעות השאלה "באיזו מידה אתה נוהג לשמור על המסורת הדתית?", כשערך גבוה מייצג שמירה אדוקה יותר על המצוות.

15 מוצא אתני מזרחי היה משתנה דמי שקיבל את הערך 1 אם המשיב או אביו נולדו ביבשות אפריקה או אסיה, ואת הערך 0 בכל מקרה אחר. שיטה דומה למשתנה האתניות במאמרם של שמיר ואריאן (Shamir and Arian, 1999). יש לציין כי משתנה זה אינו מבחין בין עולים ממדינות ברית המועצות לשעבר לצברים ממוצא אשכנזי.

לוח 2

מנבאי הצבעה בבחירות 2022 – מודל רגרסיה לוגיסטית-מולטינומית

מרח	העבודה	יש עתיד	המחנה הממלכתי	ישראל ביתנו	הציונות הדתית	ש"ס	יהדות התורה	
קבוצת גיל	0.09 (0.16)	-0.02 (0.14)	0.08 (0.09)	0.08 (0.10)	-0.25* (0.15)	-0.22** (0.09)	-0.31** (0.14)	-0.22 (0.16)
מגדר = נקבה	0.22 (0.52)	0.47 (0.50)	0.25 (0.32)	-1.19*** (0.33)	-0.85* (0.48)	-0.82*** (0.28)	-0.29 (0.40)	0.18 (0.47)
השכלה	0.92*** (0.31)	0.62** (0.26)	0.50*** (0.16)	0.53*** (0.17)	0.28 (0.25)	0.28** (0.14)	-0.12 (0.19)	-0.51** (0.21)
הכנסה	0.14 (0.19)	-0.22 (0.18)	0.07 (0.12)	-0.07 (0.12)	0.23 (0.18)	0.01 (0.10)	-0.16 (0.15)	-0.04 (0.17)
רמת דחיות	-0.85** (0.41)	-0.60 (0.37)	-0.59*** (0.23)	-0.18 (0.24)	-1.10*** (0.38)	0.42** (0.18)	2.70*** (0.39)	3.38*** (0.58)
מוצא אתני = מזרחי	0.11 (0.57)	-1.07* (0.60)	-0.33 (0.33)	0.08 (0.34)	-0.71 (0.62)	-0.18 (0.30)	0.64 (0.42)	-1.08* (0.64)
סוגיה כלכלית	-0.60 (0.38)	-0.94*** (0.35)	0.15 (0.21)	-0.41* (0.22)	0.96*** (0.33)	0.46*** (0.17)	-0.52** (0.26)	-0.06 (0.27)
סוגיית דת ומדינה	-1.41*** (0.36)	-1.17*** (0.30)	-1.26*** (0.18)	-0.77*** (0.18)	-0.83*** (0.28)	0.18 (0.15)	0.55* (0.31)	1.15** (0.53)
סוגיית הסכסוך	-3.02*** (0.41)	-2.54*** (0.33)	-1.46*** (0.18)	-1.28*** (0.19)	-1.01*** (0.27)	0.89*** (0.24)	-0.67** (0.26)	-0.63** (0.32)
סמכות בית המשפט	-1.81*** (0.38)	-1.20*** (0.30)	-1.11*** (0.19)	-0.69*** (0.19)	-0.26 (0.27)	0.48*** (0.16)	0.43* (0.24)	0.69** (0.28)
חותך	10.98*** (1.90)	11.93*** (1.72)	8.45*** (1.19)	6.86*** (1.23)	3.65** (1.76)	-7.56*** (1.27)	-7.94*** (1.91)	-14.59*** (3.08)
תצפיות	848	848	848	848	848	848	848	848

* $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

הערות:

בסוגרים – סטיית תקן.

מפלגת הליכוד שימשה קטגוריית בסיס.

מקור: עיבוד המחברים לנתוני INES, 2022

נפתח במשתני הבקרה הסוציו-דמוגרפיים. כשכוללים במודל את עמדות הבוחרים בנושאים אידאולוגיים, הכוח ההסברי של המשתנים הסוציו-דמוגרפיים חלש יחסית. המשתנה המשפיע ביותר בקבוצה זו הוא מידת הדתיות של הנשאלים, אך לא עבור כל המפלגות. כצפוי, המשתנה מובהק סטטיסטית וחיובי עבור המפלגות החרדיות, ומובהק ושלילי עבור מפלגות יש עתיד, מרצ וישראל ביתנו – שלוש מפלגות בעלות אופי חילוני מובהק. יש לציין כי משתנה הדתיות היה גם המשתנה הסוציו-דמוגרפי המשפיע ביותר במחקרי עבר. מלבד משתנה זה, הקשר לשאר המשתנים הסוציו-דמוגרפיים אינו מובהק למעט עבור מפלגות ספציפיות.

מה באשר לסוגיות האידאולוגיות? מהניתוח עולה כי הסוגיה הכלכלית מנבאת באופן מובהק הצבעה רק לחלק מהמפלגות (ביחס לליכוד). ממצא זה תואם מחקרים קודמים שמצאו כי הסוגיה הכלכלית היא מנבא ההצבעה החלש ביותר מקרב הסוגיות האידאולוגיות. המשתנה מובהק וחיובי למפלגות ישראל ביתנו והציונות הדתית, מה שמעיד כי עמדות כלכלית ימניות יותר מגבירות את הסיכויים להצביע להן בהשוואה לליכוד. ניתוח הסתברויות חזויות על בסיס המודל מעלה כי מעבר מהקטגוריה הסוציאליסטית ביותר לזו הקפיטליסטית ביותר מגדילה את ההסתברות להצביע למפלגות אלה מ-0.7% ל-10% (ישראל ביתנו) ומ-9% ל-24% (הציונות הדתית) כששאר המשתנים מוחזקים קבועים. בה בעת המשתנה מובהק ושלילי עבור מפלגות ש"ס והעבודה, כך שעמדות שמאליות יותר מבחינה כלכלית מגבירות את הסיכוי להצביע להן בהשוואה לליכוד: מעבר מהקטגוריה הקפיטליסטית ביותר לסוציאליסטית ביותר מגביר את הסיכוי להצביע לש"ס מ-3% ל-12% ולעבודה מ-0.8% ל-9%. ממצא מעניין עולה בנוגע לבוחרי מפלגת יש עתיד, הידועה כמפלגת מרכז-ליברלית: עמדות כלכליות קיצוניות (הן לצד הסוציאליסטי והן לקפיטליסטי) מפחיתות את הסיכוי להצביע לה בהשוואה לעמדות מתונות יותר. בישראל הסוגיה הכלכלית אינה חופפת אפוא את החלוקה בין הגושים.

סוגיית השילוב בין דת ומדינה, שהיא חלק מהותי בממד הפנימי בזהות הקולקטיבית המבנה את ההצבעה בישראל, מסתמנת כמנבאת מובהקת סטטיסטית להסתברות להצביע לכל המפלגות ביחס לליכוד, למעט הציונות

הדתית. בסוגיה זו מצביעי הליכוד והציונות הדתית נמצאים בתווך בין תומכי המפלגות החרדיות לאלו החילוניות. חוסר המובהקות של משתנה זה כשמדובר במפלגת הציונות הדתית בהשוואה לליכוד מוסבר אולי בהצלחתה החרגה בבחירות (14 מושבים), שכללה קהל ניצי שאינו חלק מהציונות הדתית, וכן בפרופיל הדתי-מסורתי של מצביעי הליכוד. ייתכן גם שטבעה הסמלי-הצהרתי של השאלה גרם ליותר מצביעי ליכוד לתמוך בה, כפי שראינו בניתוח הקודם בנוגע לנישואים אזרחיים.

עוד עלה מניתוח ההסתברויות החזויות על בסיס המודל כי מעבר מהעמדה הליברלית ביותר לזו המסורתית ביותר מגדיל את הסיכוי להצביע למפלגת הליכוד כמעט פי שניים, מ-18% ל-34%. עם זאת, ייתכן שהשאלה העקרונית על שילוב הדת בחיים הציבוריים אינה חושפת את המורכבות של אלקטורט זה. כפי שעלה מתרשים 22, בסוגיות פרקטיות יותר כמו התנגדות להחלת נישואים אזרחיים, בוחר הליכוד חצויים ואינם מגלים עמדה מסורתית ברורה. הבחנה נוספת שעולה מניתוח ההסתברויות החזויות היא השונות בין בוחר שתי מפלגות המרכז, יש עתיד והמחנה הממלכתי. אף שמעבר מהעמדה הליברלית ביותר לזו המסורתית ביותר מוריד את הסיכוי להצביע ליש עתיד מ-37% ל-12%, בקרב בוחר המחנה הממלכתי סיכוי ההצבעה נותר כמעט זהה (ירידה מ-14% ל-12%). ממצא זה חושף את השוני בפרופיל האידאולוגי בין בוחר מפלגות אלו, שעד לאחרונה רצו יחדיו.

באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני, מהניתוח עולה כי ממצאי עבר בנוגע למרכזיותו של שסע אידאולוגי זה תקפים גם בבחירות 2022. עמדת הבוחר באשר למדינה פלסטינית נותרה הסוגיה שמבחינה בין מצביעי המפלגות השונות במידה הרבה ביותר. המשתנה מובהק ושלילי אל מול כל המפלגות החילוניות, אך גם ביחס למפלגות החרדיות. ככל שעמדת הבוחר כלפי הסכסוך ניצית יותר, כך הסיכוי שיצביע למפלגות אלו פוחת בהשוואה למפלגת הליכוד. ואכן, ניתוח הסתברויות חזויות על בסיס המודל מעלה שמעבר מהסכמה מלאה למדינה פלסטינית להתנגדות מלאה לכך מקפיץ את הסיכוי להצביע לליכוד באופן דרמטי מ-6% ל-35%. מול מפלגת הציונות הדתית, לעומת זאת, המשתנה מובהק וחיובי, משמע שעמדה ניצית בנוגע לסכסוך מגדילה

את הסבירות להצביע למפלגת הציונות הדתית אפילו לעומת הליכוד: תמיכה מלאה במדינה פלסטינית מנבאת הסתברות של 0.6% לציונות הדתית, כלומר שקולה לאפס, ואילו התנגדות מוחלטת מעלה את ההסתברות ל-24%, קפיצה של פי 40.

מהצד השני של המפה הפוליטית, מעבר מהעמדה הניצית ביותר לזו היונית ביותר מגדילה את ההסתברות להצביע למפלגת העבודה מ-0.3% ל-13% ועבור מפלגת מרצ מ-0.1% ל-10%. מעבר מהעמדה הניצית ביותר לזו היונית ביותר מגדילה גם את ההסתברות להצביע למפלגות המרכז (מ-18% ל-30% ליש עתיד ומ-8% ל-16% למחנה הממלכתי). כצפוי, נראה שבחורי גוש המרכז-שמאל יוניים ביחס לסכסוך, אם כי קיימת שונות בין המפלגות. העובדה שהסכסוך הישראלי-פלסטיני נותר הסוגיה העיקרית שמבחינה בין תומכי המפלגות למרות הקיפאון המדיני הממושך והיעדרה של שאלת המשא ומתן בשיח הציבורי ערב בחירות 2022, היא אחת המסקנות העיקריות העולות בממצאינו.

לבסוף, סוגיית סמכויותיו של בית המשפט העליון נהפכה לסלע המחלוקת העיקרי בתקופה שלאחר בחירות 2022. עד כמה השפיעה סוגיה זו על ההצבעה בבחירות שקדמו לכך? בתרשים 5 ראינו כי הסוגיה חופפת במידה רבה, גם אם לא מלאה, לשסע ימין-שמאל הקלסי. גם נתוני כוונות ההצבעה תומכים בכך. תמיכה רבה יותר בטענה שלבית המשפט העליון לא צריכה להיות הסמכות לבטל חוקים שחוקקה הכנסת מנבאת הצבעה מובהקת ושלילית לכל המפלגות החילוניות ביחס לליכוד, מלבד ישראל ביתנו, ומובהקת וחיובית למול המפלגות הדתיות. בעניין זה יש הבדל בין מצביעי המחנה הממלכתי ויש עתיד, שתי מפלגות המרכז: בזמן שמעבר מהעמדה השוללת ביותר את זכותו של בית המשפט לפסול חוקים לזו התומכת ביותר מגדילה את ההסתברות להצביע למחנה הממלכתי ב-2% בלבד (מ-11% ל-13%), ההסתברות להצביע ליש עתיד עולה ב-19% (מ-15% ל-34%). בהקשר זה מצביעי מפלגת הציונות הדתית מגלים עמדה קיצונית ביחס לשותפיהם האידאולוגיים, מצביעי הליכוד: בזמן שמעבר מהעמדה השוללת ביותר את סמכותו של בית המשפט לפסול חוקים

לזו התומכת ביותר מקטינה את ההסתברות להצביע לליכוד מ-27% ל-21%, במפלגת הציונות הדתית מדובר בירידה חדה יותר מ-21% – ל-8% בלבד.

הממצא מחזק את הניתוח בחלקו הראשון של הפרק – בוחרי הליכוד מובחנים אידאולוגית בסוגיות אזרחיות-דמוקרטיות משותפיהם הפוליטיים. במובן הזה אלקטורט זה נראה כמעט כגוש אידאולוגי נפרד בין מפלגות המרכז-שמאל למפלגות הדתיות. חשוב לציין כי ההשפעה של סוגיה זו על ההסתברויות החזויות לתמוך בליכוד לעומת המפלגות השונות נמוכה מזו שנמצאה בהקשר של הסכסוך.

בחלק הבא נבדוק האם עמדות בוחרי המפלגות ערב בחירות 2022 מסמנות גידול או קיטון בקיטוב האידאולוגי בין תומכי המפלגות בעשור האחרון.

ה.

קיטוב אידאולוגי

בעשור האחרון (2013-2022)

בניגוד לקיטוב רגשי, שמתמקד בעוצמת החיבה כלפי מחנות פוליטיים אחרים או הדחייה הרגשית מהם, קיטוב אידאולוגי מתייחס לפער בין עמדותיהם של בוחרי מפלגה אחת ובין אלה

של מפלגה אחרת בסוגיה מסוימת (DiMaggio, Evans, and Bryson, 1996). העשור האחרון, שאותו אנחנו בוחנים, התבלט בריבוי מערכות בחירות ובמשבר פוליטי מורכב שנלווה לכך. בדומה לניתוח התיאורי בתחילת הפרק, גם כאן נבחן את שיעורי התמיכה של תומכי כל מפלגה בסוגיות אידאולוגיות בהתמקדות בשלוש הסוגיות האידאולוגיות "הקלסיות": כלכלה, דת-מדינה והסכסוך הישראלי-פלסטיני.¹⁶ התרשימים מציגים את שיעור התמיכה בעמדה מסוימת בכל אחת ממערכות הבחירות שנערכו בעשור האחרון. כשיש התקרבות בין קווי המגמה של שתי מפלגות, ניתן לומר כי הקיטון האידאולוגי בין תומכיהם בסוגיה זו קטן, והפוך כשהערכים מתרחקים זה מזה.

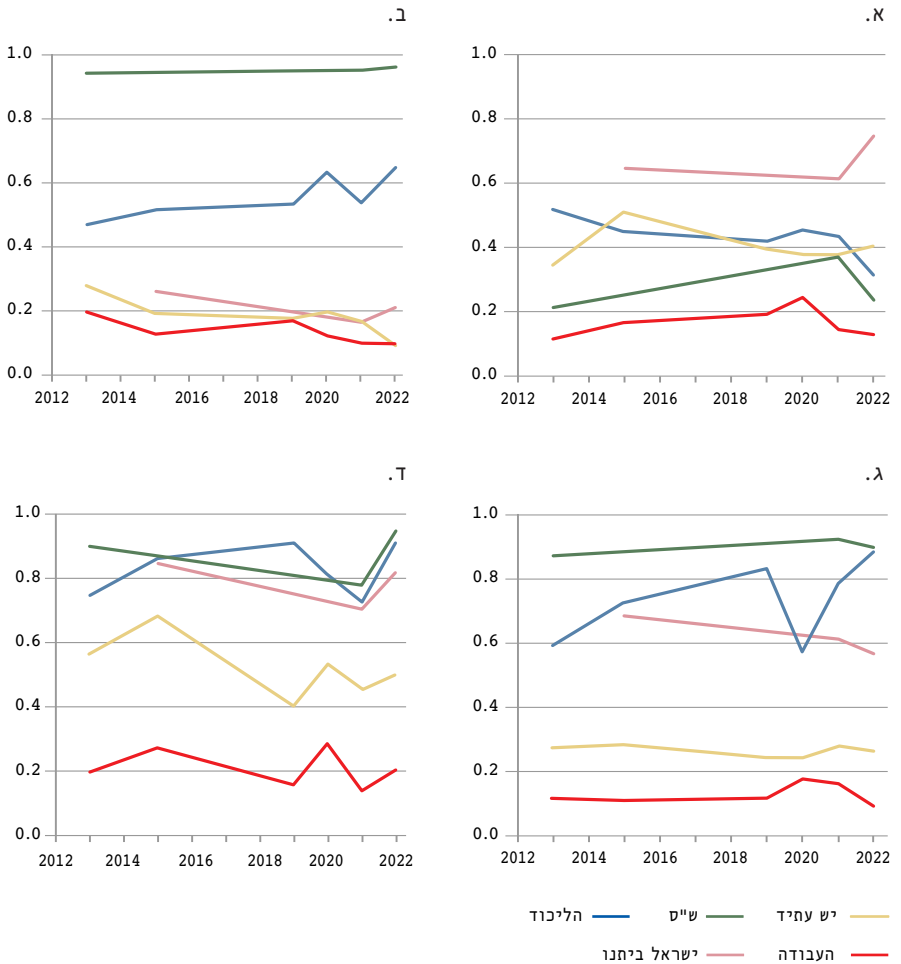
16 סוגיית סמכותו של בית המשפט העליון נעדרת מחלק זה משום שבמשך תקופת הניתוח נשאלה השאלה בבחירות 2022 בלבד.

הניתוח מתמקד כאמור במספר מצומצם יחסית של מפלגות שאת עמדות תומכיהן ניתן לבחון באופן עקבי ומהימן לאורך זמן. כדי לשמור על יכולת הסקה סטטיסטית סבירה הוצאו מהניתוח מפלגות שמספר המשיבים במדגם שהצהירו כי יצביעו להן היה קטן מ-30: ש"ס בשנים 2015, 2019 ו-2020, וישראל ביתנו בשנים 2019 ו-2020. כמו כן, בבחירות 2013 רצו מפלגות הליכוד וישראל ביתנו ברשימה משותפת, ולכן בנוגע לבחירות אלו לא מוצגים נתונים עבור ישראל ביתנו. בבחירות 2019 ו-2020 הייתה מפלגת יש עתיד חלק מרשימת כחול לבן עם מפלגות חוסן לישראל ותל"ם, ובבחירות 2020 רצה מפלגת העבודה ברשימה משותפת עם מרצ וגשר. ולבסוף, השאלות בדבר תמיכה בנישואים אזרחיים ושאיפתם של הערבים לא נשאלו בחלק מהשנים, ועל כן החלטנו להוציא אותן מניתוח זה.

הממצאים מוצגים בתרשים 6. בסוגיה הכלכלית (תרשים 6א) לא ניכרת מגמה של גידול בקיטוב האידאולוגי. ממצא מעניין קשור בבוחרי שתיים מהמפלגות המרכזיות בעשור האחרון – הליכוד ויש עתיד: בניגוד לבחירות 2013, אז שיעור גבוה יותר של בוחרי הליכוד העדיפו את הגישה הקפיטליסטית, בבחירות 2022 המגמה התהפכה, ודווקא בוחרי יש עתיד נטו להעדיף גישה זו יותר מבוחרי הליכוד. בזמן שבקרב בוחרי המפלגות האחרות נמצאה יציבות יחסית בנושא זה, בקרב בוחרי הליכוד ניכרת מגמה של ירידה בתמיכה בגישה הקפיטליסטית בעשור האחרון, בפרט בבחירות האחרונות. ייתכן שמגמה זו מסמלת את הקטנת הדגש הציבורי של הליכוד ונתניהו על צעדי מדיניות כלכליים ימניים בעשור האחרון. עם זאת, נדרשים סקרים נוספים כדי להבין אם מדובר במגמה ממושכת, ירידה זמנית או רעש סטטיסטי.

תרשים 6

א. שיעור החומכים/ות בגישה קפיטליסטית על פני גישה סוציאליסטית
 ב. שיעור החומכים/ות בשילוב המסורת היהודית בחיים הציבוריים
 ג. שיעור המתנגדים/ות להקמת מדינה פלסטינית
 ד. המאמינים/ות כי הסכם שלום אינו אפשרי
 לפי מפלגה ושנת בחירות, 2013-2022 (ב-%)

לעומת הסוגיה הקודמת, בסוגיית דת ומדינה (תרשים 6) ניכרת מגמה קלה של גידול בקיטוב האידאולוגי בין בוחרי מפלגות העבודה ויש עתיד לבין בוחרי הליכוד וש"ס במשך העשור. גידול זה משקף מגמות הפוכות בשני הצדדים: בקרב בוחרי יש עתיד והעבודה עם הזמן פחות ופחות מעוניינים שהחיים הציבוריים במדינה יתנהלו על פי המסורת היהודית, ואילו בקרב בוחרי הליכוד המגמה הפוכה – עם הזמן יותר מעוניינים בכך. לצד זאת, גם אם חל גידול מסוים בגודל הפער, מדובר בחיזוק תמונת מצב שהתקיימה גם בעבר.

באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני, (תרשים 6) מציג את שיעור הבוחרים מכל מפלגה שמתנגדים להקמת מדינה פלסטינית. ניכר כי קיטוב קיים בין בוחרי יש עתיד ומפלגת העבודה ובין בוחרי הליכוד וש"ס. עוד עולה כי ההפרש בין שיעור בוחרי הליכוד ובוחרי יש עתיד שתמכו בעמדה זו בשנת 2013 היה קטן יחסית וגדל בשנת 2022. מגמה זו נובעת בעיקר משינוי בעמדותיהם של בוחרי הליכוד, שהפכו ניציות יותר: מלבד בחירות 2020 ניכרת מגמת ירידה ברורה בשיעור בוחרי הליכוד התומכים בפתרון שתי המדינות. בקרב בוחרי יש עתיד ומפלגת העבודה יש תמיכה גבוהה בפתרון שתי המדינות, אך לא ניכרת מגמת שינוי ברורה, והם נותרו יציבים בעמדותיהם במשך העשור האחרון.

קיטוב גובר ניכר גם בין בוחרי הליכוד ובוחרי ישראל ביתנו. בבחירות 2013 רצו שתי המפלגות יחדיו, ובבחירות 2015 שיעור המתנגדים למדינה פלסטינית בקרב בוחרי שתי המפלגות דומה מאוד. בבחירות 2021 ו-2022 כבר נפתח פער ניכר בין בוחרי שתי המפלגות. בשעה שאצל בוחרי הליכוד ניכרת עלייה חדה בשיעור ההתנגדות, בקרב בוחרי ישראל ביתנו ניכרת ירידה קלה, והם מתקרבים במעט לעבר המפלגות שלהן חברו ב"קואליציית השינוי" – יש עתיד ומפלגת העבודה. בין שמדובר בשינוי בקרב אותם בוחרים ובין שבתחלופה לטובת בוחרים יוניים יותר, נראה כי בשנים האחרונות תומכי ישראל ביתנו נעים בהדרגה מהימין הקשה אל הימין-מרכז.

ולבסוף, תרשים 6 מציג את שיעור הבוחרים מכל מפלגה שסבורים כי לא ניתן להגיע להסכם שלום עם הפלסטינים. המגמה העיקרית בנתונים היא ירידה מסוימת בשיעור בוחרי מפלגת יש עתיד שסבורים כי אי-אפשר להגיע לשלום. בניגוד לשנת 2015, אז יותר מ-60% מבוחרי המפלגה סברו כי השלום אינו בהישג יד, בבחירות 2022 יותר ממחציתם סבורים כי כן ניתן להגיע לשלום.

מגמת העלייה יכולה לנבוע ממעבר של בוחרים מפלגות העבודה ומרצ ליש עתיד מסיבות אסטרטגיות. ככלל, במשך העשור ניכרת מגמה קלה של עלייה בקיטוב הכללי בסוגיה זו, הנובעת ממגמות סותרות בקרב בוחרים יש עתיד ובוחרים הליכוד ויש"ס, ואולם ככלל תמונת המצב נותרת דומה.

1. סיכום

פרק זה עסק במפת השסעים האידאולוגיים ובדפוסייהם בקרב ציבור הבוחרים היהודי בבחירות לכנסת ה-25 (2022). עד תקופה זו חוותה המערכת הפוליטית הישראלית משבר מתמשך שכלל חמש מערכות בחירות בפרק זמן של פחות מארבע שנים, אי-יציבות וקיטוב ניכר, שלאחר הבחירות בא לידי ביטוי באיום במשבר חוקתי ומחאה ציבורית נרחבת. לצד זאת חזרה ונשמעה הטענה כי מדובר במשבר על רקע רגשי ופרסונלי, וכי בציבור הבוחרים יש הסכמה רחבה בסוגיות אידאולוגיות רבות. מטרתו של מאמר זה הייתה לספק תשובה אמפירית לטענה זו בעזרת ניתוח סקרי מחקר הבחירות הישראלי (INES) מהשנים האחרונות. המאמר עסק בשלוש שאלות עיקריות: תומכי אילו מפלגות מסכימים ביניהם ואילו חלוקים ביניהם, ובאילו נושאים? אילו סוגיות אידאולוגיות היו רלוונטיות לניכוי ההצבעה בציבור היהודי בבחירות 2022? והאם בעשור האחרון ניכרת מגמה של קיטוב אידאולוגי גובר בין המפלגות או דווקא יציבות יחסית?

הניתוח התמקד בארבע סוגיות אידאולוגיות עיקריות: כלכלה, יחסי דת-מדינה, הסכסוך הישראלי-פלסטיני ודמוקרטיה. מהממצאים עולה כי בנוגע לסוגיות הנושאות אופי חברתי-אזרחי, כמו המבנה הכלכלי הרצוי למדינה או החלת נישואים אזרחיים נוסף על אלה הדתיים, יש הסכמה נרחבת, לפחות בציבור היהודי. בסוגיה הכלכלית רוב מוצק של כ-65% מהבוחרים מעדיף את הגישה הסוציאליסטית על פני זו הקפיטליסטית, ושיעור דומה תומך בהחלת נישואים אזרחיים. בסוגיות חברתיות-אזרחיות הטענה שהוצגה למעלה אכן בעלת אחיזה במציאות.

עם זאת, בסוגיות ליבה אחרות שנוגעות לזהות המדינה התגלו שסעים אידאולוגיים עמוקים יותר. על אף הקיפאון המתמשך בתהליך השלום מול

הפלסטינים, ערב בחירות 2022 סוגיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני חיה וקיימת וגם בבחירות אלה הייתה סלע מחלוקת אידאולוגי עיקרי בציבור הבוחרים בישראל. על סוגיית הסכסוך מתבססת החלוקה המקובלת של שמאל-מרכז-ימין: בוחרים מפלגות השמאל המסורתיות מציגים באשר לסכסוך עמדה יונית מובהקת, מצביעי מפלגות הימין מגלים עמדה ניצית, ובוחרים מפלגות המרכז מתגלים כ"יונים ספקניים", המשלבים עמדה יונית ביחס למדינה פלסטינית ופסימיות באשר להיתכנותה הפרקטית.

חוסר ההסכמה בקרב בוחרים המפלגות אינו מתמצה בסוגיית הסכסוך. חילוקי דעות מהותיים בקרב בוחרים המפלגות ניכרים גם בנושא מקומה של הדת בחיים הציבוריים וסמכותו של בית המשפט העליון לפסול חוקים. סוגיות אלו קשורות באופן עמוק לזהות המדינה במונחי השטח הדתי-חילוני ואופייה הדמוקרטי-ליברלי של המדינה. בזמן שבוחרי "קואליציית השינוי" מתנגדים ברובם להתנהלות החיים הציבוריים לפי המסורת הדתית ותומכים בסמכותו של בית המשפט העליון לפסול חוקים, בוחרים המפלגות הדתיות מגלים דפוס אידאולוגי הפוך. ממצא מעניין עולה בקרב מצביעי הליכוד, שנותרים בתווך: בשתי הסוגיות הללו לפחות 35% מהם נוקטים עמדה הפוכה מזו של שותפיהם הפוליטיים מקרב המפלגות הדתיות.

הנקודה האחרונה מעלה שאלה מעניינת בנוגע למקומם של בוחרים הליכוד מבחינה אידאולוגית. אף שמפלגת הליכוד גיבשה ברית פוליטית הדוקה עם הימין הדתי והחרדי, בוחריה מפגינים מורכבות אידאולוגית שמבדילה אותם משותפיהם, בפרט בסוגיות אזרחיות ודמוקרטיות. אף שבוחרי הליכוד קרובים יחסית לשותפיהם בשאלות סמליות על שילוב הדת והמדינה או מהותה של הדמוקרטיה, בוחריה חצויים בשאלות מדיניות פרקטיות יותר כמו החלת נישואים אזרחיים או החלשת בית המשפט העליון. לפיכך מצביעי הליכוד מגלמים מתח תוך-גושי פוטנציאלי בכל הנוגע ליישום פרקטי של מדיניות ימנית-שמרנית מבחינה אזרחית וסמכותנית, מתח שאכן התגבר לאחר הבחירות סביב ניסיון הרפורמה המשפטית. עם זאת, בתחום המדיני-ביטחוני בוחרים הליכוד מפגינים ניציות גבוהה ואחידות יחסית עם שותפיהם לגוש. כך למרות המתח הפוטנציאלי בתחומים אזרחיים-דמוקרטיים ולמרות הקיפאון המדיני ארוך השנים, היחס לסכסוך נותר הבסיס האידאולוגי המרכזי שסביבו מתאגד האלקטורט הימני בישראל.

רושם זה מתחזק כשבוחנים אילו מארבע הסוגיות האידאולוגיות העיקריות ניבאו הצבעה בבחירות 2022. הממצאים מעלים כי הסוגיות שעליהן יש אי-הסכמה בציבור והתלכדות תוך-גושית רבה יותר – הסכסוך הישראלי-פלסטיני וסמכותו של בית המשפט העליון – הן שניבאו הצבעה במידה הרבה ביותר. הדבר מדגיש את היציבות במרכזיותן של הסוגיות הללו, ששמיר ואריאן הגדירו כזהויות הפוליטיות הקולקטיביות העיקריות בישראל, גם שני עשורים לתוך המאה ה-21. יציבות זו ניכרת גם בנתוני הקיטוב האידאולוגי בין בוחרי המפלגות בעשור האחרון. ניתוח הנתונים האורכי מגלה פערים יציבים יחסית בעמדות תומכי המפלגות השונות ולא ניכרת התרחקות או התקרבות ניכרת ביניהם.

הנתונים והממצאים המוצגים במאמר נכונים לערב בחירות 2022. הרפורמה המשפטית והמשבר שפרץ בעקבותיה מעלים שאלות גדולות באשר למרכזיותו של השסע סביב סמכותו של בית המשפט העליון, הפוליטיזציה שלו וקווי החלוקה העתידיים ביחס אליו בקרב האלקטורט. מחקר עתידי שיעסוק בדעת הקהל ובסוגיות אידאולוגיות בישראל יצטרך לתת את הדעת על כך. בה בעת אירועי שבעה באוקטובר והמלחמה בעקבותיהם עלולים להביא לידי מגמה הפוכה של העמקת מרכזיותה של סוגיית הסכסוך בדעת הקהל הישראלית-יהודית באופן שעוד מוקדם להעריך. ולבסוף, כדי לספק תמונת מצב מלאה של החברה הישראלית, דרושה דגימה רחבה ומקיפה יותר של ציבור בוחרי המפלגות הערביות, ששיעורם באוכלוסייה הולך וגדל.

בכל האמור במרחבי ההסכמה בציבור הישראלי, הממצאים אומנם מעידים על שסעים אידאולוגיים, אבל גם על ההסכמות הקיימות בציבור הבוחרים היהודי. לנוכח המשבר הפוליטי המתמשך, קיים צורך גדל והולך בהבנת התחומים שבהם ניתן להגיע להסכמה רחבה. על אף התייצבותו של גוש הימין-חרדים מול גוש מרכז-שמאל מגוון, הממצאים מראים כי יש בסיס אידאולוגי לקואליציות אחרות, למשל של מפלגות חילוניות מהימין ועד השמאל בכל הנוגע לסוגיות חברתיות ואזרחיות. יתרה מזאת, אפילו בנושא שנוי במחלוקת כמו סמכותו של בית המשפט העליון נראה שיש קרקע משותפת להסכמה בין השמאל והמרכז ובין חלק ניכר מבוחרי הליכוד. השנים הקרובות יעידו אם פוטנציאל זה ימומש בחלקו, או שמא ניסיון הרפורמה המשפטית ואירועי שבעה באוקטובר יבצרו וירחיבו את השסעים והפערים האידאולוגיים הקיימים.

רשימת המקורות

- בלאנדר, דנה, 2009. "מי ישב ליד מי? על קואליציות, תאוריות ומעשיות", **פרלמנט** 61. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן, אלוף, 2021. "כאילו לא הייתה קורונה: השיקול היחיד בבחירות היה 'כן ביבי', 'לא ביבי'", **הארץ**, 24.3.2021.
- כאן 11, 2020. ריאיון עם עליזה בלוך בתוכנית **זמן אמת**, עונה 3, פרק 22 – סינדרום בני ברק, 16.4.2020. זמין לצפייה ברשת: זמן אמת, "על הרוב המוחלט של הדברים אנחנו מסכימים", **פייסבוק**, 16.4.2020; לפרק כולו: כאן 11, זמן אמת | עונה 3 – פרק 22 – סינדרום בני ברק, **יוטיוב**, 13.4.2020.
- כהנא, מתן (@MatanKahana), 2023. "אני משוכנע שעל הרוב אנחנו מסכימים", X, 26.8.2023.
- לב, גדעון, 2023. "הקיטוב בישראל הגיע לנקודת קיצון. מחקרים מסבירים אך זה קרה", **הארץ**, 10.3.2023.
- לביא, לירון, נעמה ריבלין-אינגרט, קלרטה טרגר, תמיר שפר, ישראל ויסמל-מנור, ומיכל שמיר, 2022. "המלך ביבי: פרסונפיקציה של ערכים דמוקרטיים בסבב הבחירות 2019-2021", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 121-154.
- לפיד, יאיר. 2022. "למה אנחנו מסכימים על רוב הדברים אבל רבים כל הזמן?", **פייסבוק**, 19.2.2022.
- לפיד, יאיר, 2023. נאום יו"ר האופוזיציה, **כנס אלי הורוביץ לכלכלה וחברה**, 31.5.2023, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סגל, עמית. 2020. "אפשר לסכם את השנה וחצי האחרונות: 'רק לא ביבי' – זה לא מספיק", **חדשות N12, Mako**, 28.3.2020.
- קניג, עופר, ואור טוטנאור, 2017. "היחלשות המפלגות המצרפיות הגדולות: האם ישראל היא מקרה קיצוני?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-57.
- רהט, גדעון, 2019. **ירידת הקבוצה ועליית הכוכב(ים) מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית** (מחקר מדיניות 145), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, 2022. "פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019–2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?", בחור: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 87–120.

שמיר, מיכל, שירה דביר-גבירצמן, ורפאל ונטורה, 2017. "שבויים בשטח הזהות הקולקטיבית: ימין ושמאל בבחירות 2015", בחור: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145–175.

שפירא, אסף, וגדעון רהט, 2021. "מבחן הלגיטימיות של ממשלה השינוי", **אחר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

Arian, Asher, and Michal Shamir, 2001. "Candidates, Parties and Blocs: Israel in the 1990s," *Party Politics* 7 (6): 689–710.

Arian, Asher, and Michal Shamir, 2008. "A Decade Later, The World Had Changed, The Cleavage Structure Remained: Israel 1996–2006," *Party Politics* 14 (6): 685–705.

Balmas, Meital, Gideon Rahat, Tamir Shaefer, and Shaul Shenhav, 2014. "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization," *Party Politics* 20 (1): 37–51.

Benoit, Kenneth, and Michael Laver, 2006. *Party Policy in Modern Democracies*, London: Routledge.

Dias, Nicholas, and Yphtach Lelkes, 2022. "The Nature of Affective Polarization: Disentangling Policy Disagreement from Partisan Identity," *American Journal of Political Science* 66 (3): 775–790.

DiMaggio, Paul, John Evans, and Bethany Bryson, 1996. "Have American's Social Attitudes Become More Polarized?" *American Journal of Sociology* 102 (3): 690–755.

Enos, Ryan D., and Noam Gidron, 2018. "Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel," *American Political Science Review* 112 (4): 742–757.

Fuchs, Dieter, and Hans-Dieter Klingemann, 1990. "The Left-Right Schema," in: Kent M. Jennings and Jan W. van Deth (eds.), *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, Berlin: De Gruyter, pp. 203-234.

Gidron, Noam, James Adams, and Will Horne, 2020. *American Affective Polarization in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gidron, Noam, Lior Sheffer, and Guy Mor, 2022. "Validating the Feeling Thermometer as a Measure of Partisan Affect in Multi-Party Systems," *Electoral Studies* 80.

Hermann, Tamar, 2019. "Public Opinion in Israel: The Sociodemographic Nexus," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press.

Hooghe, Liesbet, Gary Marks, and Carole J. Wilson, 2002. "Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?" *Comparative Political Studies* 35 (8): 965-989.

Huber, John, and Robert Inglehart, 1995. "Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies," *Party Politics* 1 (1): 73-111.

INES, d.y. [different years]. "Election Studies," *Israel National Election Studies*.

Iyengar, Shanto, Gaurav Sood, and Yphtach Lelkes, 2012. "Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective on Polarization," *Public Opinion Quarterly* 76 (3): 405-431.

Kimmerling, Baruch. 2001. *The Invention and Decline of Israeliness: State, Society, and the Military*, Berkeley: University of California Press.

Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande, Romain Lachet, Martin Dolezel, Simon Bornschier, and Timotheos Frey, 2006. "Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared," *European Journal of Political Research* 45: 921–956.

Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande, Romain Lachet, Martin Dolezel, Simon Bornschier, and Timotheos Frey, 2008. *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande., Martin Dolezel, Marc Helbling, Dominic Höglinger, Swen Hutter, and Bruno Wüest, 2012. *Political Conflict in Western Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Laver, Michael, and Kenneth Shepsle, 1996. *Making and Breaking Governments: Cabinets and Legislatures in Parliamentary Democracies*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mason, Lilliana, 2018. "Ideologues without Issues: The Polarizing Consequences of Ideological Identities," *Public Opinion Quarterly* 82 (1): 280–301.

McGregor, Shannon C., 2018. "Personalization, Social Media, and Voting: Effects of Candidate Self-Personalization on Vote Intention," *New Media and Society* 20 (3): 1139–1160.

Oshri, Odelia, Omer Yair, and Leonie Huddy, 2022. "The Importance of Attachment to an Ideological Group in Multi-Party Systems: Evidence from Israel," *Party Politics* 28 (6): 1164–1175.

Rahat, Gideon, and Tamir Sheafer, 2007. "The Personalization(s) of Politics: Israel, 1949–2003," *Political Communication* 24 (1): 65–80.

Rahat, Gideon, Reuven Y. Hazan, and Pazit Ben-Nun Bloom, 2016. "Stable Blocs and Multiple Identities: The 2015 Elections in Israel," *Representation* 52 (1): 99–117.

Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, New York: Oxford University Press.

Reiljan, Andres, 2020. " 'Fear and Loathing across Party Lines' (also) in Europe: Affective Polarisation in European Party Systems," *European Journal of Political Research* 59 (2): 376–396.

Shafir, Gershon, and Yoav Peled, 2002. *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1994. "Competing Values and Policy Choices: Israeli Public Opinion on Foreign and Security Affairs," *British Journal of Political Science* 24 (2): 249–271.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *American Political Science Review* 93 (2): 265–277.

Sheafer, Tamir, Shaul R. Shenhav, and Kenneth Goldstein, 2011. "Voting for Our Story: A Narrative Model of Electoral Choice in Multiparty Systems," *Comparative Political Studies* 44 (3): 313–338.

Van der Brug, Wouter, and Joost Van Spanje, 2009. "Immigration, Europe and the 'New' Cultural Dimension," *European Journal of Political Research* 48 (3): 309–334.

Wagner, Marcus, 2021. "Affective Polarization in Multiparty Systems," *Electoral Studies* 69.

Yakter, Alon, and Mark Tessler, 2023. "The Long-Term Electoral Implications of Conflict Escalation: Doubtful Doves and the Breakdown of Israel's Left-Right Dichotomy," *Journal of Peace Research* 60 (3): 504–520.

מי נהר לקלפיות?

שיעורי ההצבעה
בבחירות 2022

ניר אטמור | חן פרידברג | לירן הרסגור

"מה יהיה שיעור המצביעים בבחירות?" היא שאלה שזוכה לעניין תקשורתי ולדיון ציבורי בכל מערכת בחירות. מקובל לומר ששיעורי השתתפות גבוהים מעידים על דמוקרטיה חסונה, ואילו שיעורי השתתפות נמוכים עלולים להעיד על אובדן אמון במערכת, ומקובל לראות בהם סממן למשבר בלגיטימיות ולחולשתה של הדמוקרטיה הייצוגית (Blais, 2000; Birch, 2010). לא בכדי השחקנים הפוליטיים מייחסים לשיעור ההצבעה, כל אחד מסיבותיו, חשיבות רבה, ומפלגות מעודדות את הבוחרות והבוחרים להשתתף כדי לנצח בבחירות ולהקים ממשלה לגיטימית. במילים אחרות, שיעור הצבעה גבוה נתפס כערובה להצלחה, ואילו שיעור הצבעה נמוך עלול להוביל להפסד.

* אנו מודים לעורכי הספר ולשני שופטים על הערותיהם הבונות.

על רקע דברים אלה בלטה לפני מערכת הבחירות של 2022 קריאתו של איש התקשורת שמעון ריקלין ל"מצביעי הליכוד העצלנים בעיירות הפיתוח" לצאת ולהצביע (לוינסון, 2022). שיעור הצבעה (כלל ארצי) נמוך לא היה החשש שלו; כנראה שגם לא הלגיטימיות של התוצאות או ערעור יסודות הדמוקרטיה. דאגתו נבעה בעיקר מאחוז הצבעה נמוך במה שמכונה "מעוזי הליכוד" או "הבייס" של הימין הפוליטי. אם הציבור, במקרה זה הימין, לא יצא בהמוניו להצביע – לא תוכל לקום ממשלת ימין. אמירות מסוג זה, הרווחות בשיח הציבורי, מעלות שאלות בנוגע להבדלים בשיעורי ההצבעה בין אזורים שונים בישראל, בייחוד בכלל האזור בפערים בהשתתפות בין הפריפריה למרכז. ואולם כבואנו לבחון סוגיות אלו עלינו להגדיר תחילה מהי פריפריה – האם היא גאוגרפית, כלכלית, תרבותית או משהו אחר; וכיצד כל אחד ממשתנים אלה עשוי להשפיע על שיעורי ההצבעה. בייחוד חשוב להביא בחשבון את ההקשר הישראלי ואת אופייה המיוחד של הפריפריה במדינה זו.

מחקר זה מבקש אפוא להתמקד בהצבעה בפריפריה הגאוגרפית בדגש על שלוש שאלות: (א) מהם ההבדלים בין שיעור ההצבעה בפריפריה לשיעורי ההצבעה במרכז בבחירות 2022? (ב) מהם הגורמים להבדלים בשיעורי הצבעה אלה? (ג) באיזו מידה גדלו הפערים בשיעורי הצבעה בין הפריפריה למרכז בסדרה של חמש מערכות הבחירות שהתקיימו בשנים 2019–2022? כדי לענות על שאלות אלו הגדרנו כמה משתנים שמאפיינים את הפריפריה בישראל, ובחנו את הקשר בין משתנים אלה ברמת היישוב לשיעורי ההצבעה בו.

נתוני המחקר כוללים את כל 1,215 היישובים בישראל (יהודיים וערביים) שבהם הוצבו קלפיות בבחירות, ולמיטב ידיעתנו הוא הראשון מסוגו שמשלב גם את נתוני ההצבעה במעטפות החיצוניות (הידועות גם כ"מעטפות הכפולות", המונח שנשתמש בו לכל אורך הפרק)¹ לאחר שיוך שלהן ליישוב הספציפי. מחקרים קודמים לא השתמשו במידע זה, שהתקבל רק לאחר שעתרנו לוועדת הבחירות המרכזית (ועדת הבחירות המרכזית, 2023), ולכן ממצאי המחקר הם המדויקים

1 מעטפות כפולות מאפשרות לאזרחים (בעיקר חיילים, שוטרים, נציגי דיפלומטיים של המדינה ועוד) שביום הבחירות אינם יכולים להצביע בקלפי שהם רשומים בה, להצביע בקלפיות אחרות.

ביותר באשר לאמידת השפעתם של משתנים שונים על שיעור ההצבעה של תושבי כל יישוב בישראל.

בחלק הראשון נדון בהבדלים בין פריפריה למרכז, כפי שאלה עולים מהספרות, בכל האמור בשיעורי ההצבעה בדגש על מגוון מאפיינים של הפריפריה והקשר הייחודי שלהם להצבעה. לאחר אפיון הפריפריה בישראל, נציג את השערות המחקר באשר לאופן שבו מאפיינים אלה עשויים להשפיע על שיעורי ההצבעה בפריפריה בהשוואה למרכז. בחלק השלישי יוצגו הנתונים, הגדרות המשתנים ושיטת המחקר, ובחלק הרביעי יובאו הממצאים: ההבדלים בשיעורי ההצבעה בין הפריפריה למרכז בבחירות 2022, הגורמים שהובילו להבדלים הללו, והבדלים בשיעורי ההצבעה בסדרת מערכות הבחירות בשנים 2019–2022. בחלק האחרון נציע הסברים לממצאים ויוצגו מסקנות המחקר.

א.

פריפריה, מרכז והשתתפות בבחירות

למונח "פריפריה" הגדרות רבות, אך ככלל אזורים פריפריאליים מוגדרים ככאלה לפי המרחק שלהם מהמרכז – היכן שרוב התושבים מתגוררים והיכן שעיקר הפעילות הכלכלית של

המדינה מתבצעת (Kühn, 2015). ככל שהמרחק של האזור או היישוב מהמרכז גדול יותר, כך מיקומו הגאוגרפי פריפריאלי יותר. למיקום הגאוגרפי עשויות להיות משמעויות חברתיות וכלכליות רבות: לעיתים מדובר באזורים נידחים ומרוחקים, כפריים ודלילים באוכלוסייה, עם תנאים בסיסיים, ללא תשתיות וללא קידמה טכנולוגית (Rokkan and Urwin, 1982; Wellhofer, 1988). עם זאת, אופייה של הפריפריה משתנה בין מדינות והוא תלוי הקשר ומקום. בפרק זה נדון במאפיינים כלליים של פריפריה ובקשר שלהם להשתתפות בבחירות.

מהם הגורמים העשויים להוביל לשונות בשיעור ההצבעה בין מרכז ופריפריה? משתנה מסביר עיקרי הוא הרכב האוכלוסייה מבחינת מעמד חברתי-כלכלי. אחד הממצאים העקביים בספרות הוא שמעמד חברתי-כלכלי גבוה והשכלה גבוהה מגדילים את סיכויו של הפרט להשתתף בבחירות (Verba, Schlozman, and Brady, 1995). ההסבר הוא שאנשי המעמד הנמוך טרודים בחיי היום-יום, חלקם אף בהישרדות כלכלית, ולכן יש להם פחות זמן למחויבות פוליטית בהשוואה

לאנשים מהמעמד הגבוה (Gosnell, 1952). באופן דומה (ומשלים) אנשים בעלי השכלה נוטים להשתתף בבחירות יותר מאנשים ללא השכלה, שכן הם בעלי תחושת חובה אזרחית ו/או מודעות פוליטית גבוהה יותר לערך הפוטנציאלי של הצבעתם (Nie, Junn, and Stehlik-Barry, 1996; Blais, 2000). מכאן עולה כי ברמה המצרפית אזורים גאוגרפיים שמאופיינים באוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי נמוך ייטו לשיעורי הצבעה נמוכים יותר מאזורים שמאופיינים באוכלוסייה ממעמדות גבוהים יותר.

הספרות העוסקת בשונות בשיעורי הצבעה בין יחידות גאוגרפיות שונות – החל ברמת היישוב, עבור ברמת האזור וכלה ברמת המדינה – מראה כי להשערה זו ביסוס אמפירי. כך למשל מחקר שנערך על בחירות 1992 בבריטניה מצא ששיעורי ההשתתפות בבחירות היו גבוהים יותר במחוזות מבוססים ואמידים מבחינה כלכלית בהשוואה למחוזות חלשים מבחינה כלכלית, שכן מצביעים במחוזות חלשים כלכלית בטוחים פחות ביכולת ההשפעה שלהם על תוצאות הבחירות בהשוואה למצביעים במחוזות אמידים (Pattie and Johnston, 1998). במחקר אחר, שהשווה בין 50 המדינות של ארצות הברית, נמצאה שונות רבה בשיעורי ההצבעה. החוקרים הראו כי שיעור ההשתתפות בבחירות הושפע באופן חיובי משיעור גבוה של אוכלוסייה עם תעודת בגרות לפחות; מהכנסה חצינית גבוהה של משפחות; משיעור גבוה של בני 65 ומעלה ומשיעור גבוה של השתתפות נשים בכוח העבודה. שיעור ההשתתפות הושפע לרעה משיעורי אבטלה גבוהים ומשיעור גבוה של היספנים במדינה (Cebula and Toma, 2006). ממחקר המשך שערכו החוקרים על הבחירות לקונגרס ב-2014 עלו מסקנות דומות (Cebula, Norris, and Saltz, 2017). במחקר השוואתי בין מדינות הראתה נוריס (Norris, 2002) כי שיעורי ההצבעה מושפעים במידה רבה מהרמה החברתית-כלכלית של המדינה, וכי תהליכי מודרניזציה תורמים לשיעורי הצבעה גבוהים יותר. מחקר אחר על ארצות הברית הראה כי באזורים בעלי הכנסה גבוהה קיימת השתתפות רבה יותר בהשוואה לאזורים חלשים מבחינה כלכלית (Cho and Gimple, 2010).

מלבד היות התושבים בפריפריה אוכלוסייה שחלקה לפחות חלש יותר מבחינה כלכלית, הם עשויים להתאפיין גם בתחושת ניכור כלפי המרכז הפוליטי ואף בתחושה של הישארות מאחור. תחושות אלה מועצמות על רקע שינויים במבנה

מדינת הרווחה, המביאים לידי התנערות של המדינה מחלקים בחברה, שכן בדרך כלל הפריפריה סובלת משינויים אלה יותר מהמרכז (Wellhofer, 1988). עם זאת, בפריפריה עשויים להיות גם לחצים דווקא לכיוון של הנעה להצבעה, בעיקר משום שאנשים מושפעים מאנשים אחרים המצויים עמם באינטראקציה, למשל בארגונים חברתיים שאליהם הם מצטרפים כדי לקדם מטרות פוליטיות (Taylor and Johnston, 1979; Burbank, 1995). בפריפריה אפשר למצוא קהילות הומוגניות יותר, שחבריהן מקיימים יחסי גומלין אלה עם אלה ומחזקים את תחושת השייכות לקהילה. ואכן כמפבל מצא שקהילות קטנות והומוגניות מפגינות תחושה חזקה יותר של חובה אזרחית והשתתפות פוליטית בהשוואה לקהילות גדולות והטרונגניות (Campbell, 2006). לחברות בארגונים חברתיים מקומיים מסוגים שונים יש תרומה גדולה בהקשר זה. מחקרים מראים כי השתתפות במפגשים חברתיים של ארגונים ומוסדות מקומיים יכולה להיות גורם מעודד הצבעה, שכן ארגונים אלה מגייסים לפעילות ודואגים לתחזוק השתתפות פוליטית של חבריהם (Verba and Nie, 1972). פעמים רבות מוסדות מקומיים אלה דתיים באופיים, כך שהאופי השמרני יותר של הפריפריה עשוי להביא לידי השתתפות פוליטית דרך השתתפות בפעילויות ובטקסים הקשורים בדת (Putnam, 2000).

במדינות מסוימות אפשר גם למצוא קבוצות מיעוט שמרוכזות גאוגרפית באזור, לרוב מחוץ למרכז. קבוצות מיעוט אלה עשויות להיות על בסיס אתני, דתי או לאומי, וככלל סוגיית השתתפותם הפוליטית של מיעוטים היא סוגיה מורכבת (Geys, 2006). מחקרים מראים כי ביישובים שמתאפיינים בהומוגניות אתנית ברמה גבוהה התושבים נוטים להשתתף מבחינה פוליטית יותר מביישובים שמתאפיינים ברמה גבוהה של הטרונגיות אתנית, בעיקר הודות לקיומה של סולידריות חברתית (Cohen, 1982; Costa and Kahn, 2003). עם זאת, באזורי מיעוט לאומיים כמו קוויבק וקטלוניה נמצא שאלה שמזדהים עם הזהות הכלל לאומית – ולא עם זהות המיעוט – יצביעו בבחירות בשיעורים גבוהים יותר בשל תחושת החובה האזרחית (Lago et al., 2017).

מחקרים שבחנו השתתפות בבחירות בקרב מיעוטים דוגמת אוכלוסיית השחורים בארצות הברית, הראו כי השתתפותם נוטה להיות גבוהה יותר ככל שריכוזם באוכלוסייה עולה, ונוטה להיות נמוכה יותר באזורים עם קהילת שחורים קטנה

(Oberholzer-Gee and Waldfogel, 2001). לעומת זה, בבריטניה נמצא לאחרונה כי דווקא במחוזות שבהם שיעור המיעוטים גבוה, שיעור ההשתתפות בבחירות נוטה להיות נמוך יותר (Denver and Johns, 2021). לנוכח ממצאים מורכבים אלו, כדי להקיש בנוגע לשיעורי ההצבעה הצפויים ביישובים של קבוצת המיעוט בפריפריה בכל מדינה, יש לבחון את המאפיינים הפוליטיים הייחודיים להם.

לסיכום, בכל האמור בשיעורי הצבעה בבחירות, ההבדלים בין יישובי הפריפריה והמרכז מושפעים מכמה גורמים. ראשית, יישובי פריפריה עשויים להתאפיין בשיעור גבוה של תושבים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך ושיעורים נמוכים של בעלי השכלה, ובהתאמה עשויים להראות רמה נמוכה יותר של השתתפות בהשוואה ליישובים בעלי אוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי גבוה ובעלת השכלה גבוהה יותר. שנית, תושבים ביישובים מרוחקים מבחינה גאוגרפית מהמרכז מתאפיינים בתחושות ניכור וריחוק מהמרכז הפוליטי ומהמערכת הפוליטית בכללותה, מה שעשוי להביא לידי שיעורי הצבעה נמוכים יותר בהשוואה לתושבי המרכז. שלישית, יישובים בפריפריה נוטים להיות קטנים יותר, ולכן גם הומוגניים וקהילתיים יותר, מה שעשוי לעודד השתתפות פוליטית. השתתפות זו עשויה להתחזק גם בשל האופי הדתי של הקהילה, המגייסת את חבריה לקחת חלק בבחירות דרך המוסדות הדתיים. רביעית, תושבים ביישובים שבהם חיים בני קבוצת מיעוט אתנו-לאומית עלולים לחוש ניכור כלפי המערכת הפוליטית הלאומית, המייצגת בעיקר את קבוצת הרוב, ולכן להימנע מהצבעה. בפרק הבא נבחן את הפריפריה הישראלית ואת השילובים הייחודיים של משתנים אלה בסוגי היישובים בפריפריה ובמרכז בישראל.

1.

הבדלים בין פריפריה ומרכז בהשתתפות בבחירות בישראל

הפריפריה הגאוגרפית בישראל מגוונת מבחינת גודל היישובים בה ואופיים הדתי, הערתי והלאומי. מאפיינים אלה כאמור עשויים להשפיע בכיוונים שונים על שיעורי ההצבעה ברמת

היישוב. כדי להבין כיצד השפעות שונות אלה עשויות לבוא לידי ביטוי בקשר שבין המיקום הגאוגרפי (פריפריה ומרכז) ובין שיעורי ההשתתפות בבחירות, ראשית נתאר את סוגי היישובים המרכיבים את הפריפריה הישראלית ואת המאפיינים הרלוונטיים לכל סוג יישוב, ולאחר מכן נציג את השערות המחקר.

1. מאפיינים פוליטיים של הפריפריה בישראל

הפריפריה בישראל מזוהה באופן בולט עם עיירות הפיתוח. עיירות אלה הוקמו בשנות החמישים כחלק ממדיניות ממשלתית של פיזור גאוגרפי של האוכלוסייה, והן אוכלסו בעיקר בעולים חדשים מארצות צפון אפריקה. איכות הבניה הנמוכה, הזדמנויות התעסוקה המוגבלות והפערים בתחום החינוך יצרו תנאים קשים להתפתחותן של העיירות מבחינה חברתית-כלכלית, והן הפכו ל"פריפריה חברתית", הסובלת מתחושות ניכור ואפליה כלפי המרכז הפוליטי (אדלר, לויין-אפשטיין ושביט, 2003). במשך השנים נקשרו מאפיינים אלה גם לשיעורי הצבעה נמוכים (Atmor and Friedberg, 2015). לצד עיירות הפיתוח כוללים יישובי הפריפריה גם קיבוצים ומושבים, חלקם הוקמו לפני קום המדינה וחלקם לאחריה, הנמצאים בתחומיהן של מועצות אזוריות. יישובים אלה קטנים ומתאפיינים כולם באוכלוסייה יהודית, רובה אשכנזית. מדובר בקהילות חברתיות מגובשות וסגורות, בייחוד הקיבוצים, ומבחינה חברתית-כלכלית הם נמנים עם האשכולות הבינוניים-גבוהים (80% מתושבי הקיבוצים מתגוררים ביישובים מאשכולות 6 או יותר). לפי מאפיינים אלה, ניתן לצפות לשיעורי הצבעה גבוהים ביישובים מסוג זה.

סוג נוסף של יישובים הנמצא לרוב בפריפריה הגאוגרפית והחברתית הוא יישובים ערביים. יישובים אלה, שרובם נמצאים הרחק ממרכז הארץ, סבלו במשך השנים מהשקעה ממשלתית מופחתת ומעיקוב ניכר בגיבוש תודעה ויזמות פוליטיים (Tzofadia and Yacobi, 2011; Tzofadia and Gigi, 2022). יישובים אלה נבדלים ביניהם בגודלם – החל בכפרים קטנים וכלה בערים גדולות; וכן בזהותם הדתית והאתנית – בדואים, דרוזים וכו'. במחקר זה לא ניכנס למאפיינים ייחודיים אלה, אלא נתרכז במאפיין המשותף לכולם – השתייכותם למיעוט לאומי אל מול הרוב היהודי. ככלל ביישובים הערביים צנחו שיעורי ההצבעה לכנסת בתחילת שנות האלפיים, אם כי בבחירות המקומיות הם נוטים להיות גבוהים יותר (Rosenthal, Zubida, and Nachmias, 2017).

סוג נוסף של יישובים בפריפריה הם יישובים חרדיים. חלק מהאוכלוסייה החרדית בישראל, המאופיינת גם במצב חברתי-כלכלי נמוך, מרוכזת ביישובי פריפריה כמו ביתר-עילית. אזורי ריכוז חרדיים, על אף מצבם הכלכלי הירוד בדרך כלל, מאופיינים בשיעורי הצבעה גבוהים עקב ההתגייסות הגבוהה של החברה החרדית

להצבעה למפלגות החרדיות המגזריות (דורון וקוק, 1999; Kook, Harris, and Doron, 1998). עוד סוג מובחן של יישובים המרוחקים ממרכז הארץ הוא יישובי יהודה ושומרון הממוקמים מעבר לקו הירוק. רבים מהם (לא כולם) מאופיינים באוכלוסייה דתית לאומית, ורובם קהילות קטנות והומוגניות יחסית, מאפיין שבדרך כלל מעודד הצבעה.

2. השערות המחקר מהסקירה של מאפייני היישובים בפריפריה

הישראלית עולים כמה משתנים בעלי חשיבות להסבר השונות בין הפריפריה למרכז בשיעור ההשתתפות בבחירות לכנסת בישראל. במחקר זה נסביר את השונות בשיעורי ההצבעה בבחירות 2022 בין הפריפריה למרכז ברמת היישוב (קרי, הרמה המצרפית), באמצעות אמידת השפעתם השולית של המשתנים האלה: מיקום גאוגרפי, מעמד כלכלי-חברתי, גודל היישוב, ערי פיתוח, קיבוצים, שיעור החרדים ביישוב, יישובים באזור יהודה ושומרון, ולאום. בחלק זה נתאר את השערות המחקר ואת הרציונל התאורטי העומד בבסיס הקשרים בין כל אחד מהמשתנים לשיעור ההשתתפות בבחירות.

המשתנה הראשון הוא האלמנט הגאוגרפי הפשוט: עד כמה יישוב מסוים מרוחק ממרכז הארץ. הספרות הכללית שתוארה מעלה מדגישה את תחושת השוליות והיריחוק של יישובים פריפריאליים ממרכז הכוח הפוליטי, העשויה להשפיע על שיעורי ההשתתפות הפוליטית של האזרחים המתגוררים בהם. אטמור ופרידברג (Atmor and Friedberg, 2015; 2016) מצאו כי קשר מסוג זה מתקיים בישראל, כך שיש מתאם בין מדרג הפריפריאליות של הרשות המקומית לשיעורי ההצבעה בה. על פי ממצאי מחקרים אלה, ברשויות מקומיות הקרובות למרכז שיעורי הצבעה גבוהים יותר. במחקר זה אנו משערים אפוא שככל שהיישוב מרוחק יותר ממרכז הארץ מבחינה גאוגרפית, כך שיעורי ההצבעה בו יהיו נמוכים יותר.

המשתנה השני הוא המצב החברתי-כלכלי של היישוב, המבטא את הפן החברתי של הפריפריה, ולא את הפן הגאוגרפי. מחקרים שנערכו בישראל הראו כי ביישובים שמתגוררים בהם תושבים בעלי הכנסה נמוכה היו שיעורי ההשתתפות נמוכים במובהק מביישובים שמתגוררים בהם תושבים בעלי הכנסה גבוהה, וכי הירידה בשיעור ההשתתפות הייתה תלולה יותר ככל שהדירוג החברתי-

כלכלי של היישוב היה נמוך יותר (Afriat and Dahan, 2010; Atmor and Friedberg, 2015). בהתאמה אנו משערים שכלל שהדירוג הכלכלי-חברתי של היישוב גבוה יותר, כך שיעורי ההצבעה בו יהיו גבוהים יותר.

המשתנה השלישי הוא גודל היישוב. היישובים המרוחקים ממרכז הארץ עשויים להיות קטנים מאוד, בינוניים או גדולים מאוד (כמו הערים באר שבע וחיפה), ולגודל היישוב, כאמור למעלה, עשויה להיות חשיבות בעידוד הצבעה בבחירות. מחקרים קודמים הראו כי לפחות בבחירות המוניציפליות, לגודל הרשות המקומית השפעה על שיעור ההשתתפות: ככל שמספר חברי מועצת הרשות המקומית גדול יותר (כלומר הרשות המקומית גדולה יותר), כך שיעור ההצבעה למועצה נמוך יותר (בריכטה, 2005). ההסבר המקובל הוא אדישות הבוחרים, שגדלה ככל שהרשות המקומית גדולה יותר. ביישובים גדולים התושב הממוצע אנונימי יותר, מאמין שהשפעתו הפוליטית קטנה יותר, ולכן נטיתו להשתתפות פוליטית בכלל ובבחירות בפרט קטנה יותר (הורקין, כ"ץ ומבורך, 1998). בהתאמה אנו משערים כי ככל שהיישוב קטן יותר כך שיעורי ההצבעה יהיו גבוהים יותר.

ארבעה משתנים נוספים קשורים באופי הספציפי של יישובים בפריפריה הישראלית: עיירות פיתוח, קיבוצים, יישובים עם שיעור חרדים גבוה ויישובי יהודה ושומרון. כמתואר מעלה, המשתנה "עיירת פיתוח" מתייחס ליישובים שמורכבים מאוכלוסייה יוצאת עדות המזרח (או יוצאי צפון אפריקה ואסיה + עולים חדשים מברית המועצות לשעבר), הנחשבים פריפריה גאוגרפית וחברתית, ואנו משערים שצביונה הפוליטי של עיירת הפיתוח יתבטא נוסף על המצב הכלכלי-חברתי, גם בתחושת הריחוק והניכור ממרכז הכוח הפוליטי (יפתחאל וצפדיה, 2008). בהתאמה, אנו משערים כי בעיירות הפיתוח יהיו שיעורי ההצבעה בבחירות נמוכים בהשוואה למועצת הארצי. באופן הפוך אנו מניחים כי בקיבוצים, שרבים מהם הוקמו לפני הקמת המדינה ומורכבים מאוכלוסייה קטנה, הומוגנית, ותיקה ואשכנזית ברובה, לתושבים תהיה תחושת שייכות ומעורבות אידאולוגית ופוליטית. לפיכך, אנו משערים כי בקיבוצים יהיו שיעורי ההצבעה בבחירות גבוהים יחסית.

המשתנה החברתי הבא שנבחן הוא שיעור החרדים ביישוב (ביישובים יהודיים בלבד). דפוסי ההתנהגות הפוליטית בחברה החרדית מתאפיינים במעורבות רבה ובמחויבות להלכה ולמקורות הסמכות הרבניים המוסמכים של המגזר החרדי, כל זרם ורבניו. כך ההצבעה בבחירות נעשית במידה רבה במילוי אחר הוראת הרבנים לצאת ולהצביע כדי לחזק את עולם התורה וכדי לקדם אינטרסים מגזריים מובהקים (פרידמן, 1991). בהתאמה אנו משערים כי ככל ששיעור החרדים ביישוב גבוה יותר, כך שיעורי ההצבעה יהיו גבוהים יותר. משתנה נוסף ומשלים הוא האם היישוב ממוקם באזור יהודה ושומרון. אנו משערים כי ביישובים באזור יהודה ושומרון שיעורי ההצבעה יהיו גבוהים יותר מביישובים שאינם באזור זה. הסיבה לכך קשורה למרכיבי אידאולוגיים, צביון דתי, ולאופי הגיוס הפוליטי שעשוי להתקיים ביישובים אלו.

המשתנה האחרון הוא יישוב שתושביו שייכים למיעוט הערבי בישראל. רודניצקי (Rudnitzky, 2022) מצביע על שלושה גורמים עיקריים המפחיתים את השתתפותו של הציבור הערבי בישראל בבחירות לכנסת: חוסר אמון במוסדות המדינה, היחלשות המפלגות ברחוב הערבי והתרחבות תופעת החרם על ההשתתפות בבחירות לכנסת. בן-בסט ודהן (Ben-Bassat and Dahan, 2012) הראו שהאופי החמולתי של החברה הערבית משפיע מאוד על ההצבעה בבחירות כגורם מגייס ומניע, ולכן שיעורי ההשתתפות בבחירות המקומיות, שבהן להשתייכות החמולתית משקל רב בהשוואה לבחירות לכנסת, גבוהים בהרבה בהשוואה לבחירות אלה. בהתאמה אנו משערים כי ביישובים הערביים שיעורי ההשתתפות יהיו נמוכים מאלה שביישובים היהודיים.

ג.

נתונים, הגדרת משתנים ושיטת המחקר

מחקר זה הוא כאמור אקולוגי ומתבסס על נתונים מצרפיים שמאורגנים על פי יחידות גאוגרפיות, קרי כל היישובים בישראל שבבחירות 2022 מוקמה בהם קלפי אחת לפחות. הגישה

האקולוגית שימשה מטרה לביקורת חריפה למדי בעיקר בשל כוללנותה ונטייתה להדגיש יותר על המידה את הממד הגאוגרפי שבה (King, 1997). בייחוד מקובל להזכיר את הסכנה ל"כשל אקולוגי" (ecological fallacy), כלומר מצב שבו

החוקר גולש ממסקנות ברמה המצרפית למסקנות שנוגעות לפרט. מסיבה זו יש להתייחס בזהירות לתוצאות ולא להסיק מהן מסקנות מרחיקות לכת שנוגעות לרמת הפרט. במילים אחרות, אי־אפשר להסיק בוודאות כי הנתונים המצרפיים התקפים ברמת הרשות המקומית, תקפים גם ברמת הפרט; אך קשיים דומים קיימים גם בנוגע לנתונים ברמת הפרט המתקבלים מעריכת סקרים, ובעיקר מניתוח ומפילוח של קבוצות שונות (King, 1997).

עם זאת, ניתן להצביע על כמה מעלות של הגישה האקולוגית, בעיקר בכל הנוגע לניתוח שיעורי ההשתתפות בבחירות: הגישה משוחררת מהטיות כגון הנטייה הנפוצה והמקובלת לבחון את שיעור ההשתתפות ברמה הלאומית, אגב התעלמות מההבדלים בין קבוצות ממסגרות גאוגרפיות שונות, ובכלל זה שיעורי ההשתתפות ברמת היישובים. הגישה מתמקדת בתוצאות הבחירות הרשמיות, כלומר במספר המצביעים הלכה למעשה. היא אינה מסתמכת על סקרים, שאליהם עלולים להשתרע גם משיבים שמדווחים על כוונתם להצביע אך משקרים או בסופו של דבר אינם עושים זאת, כך שבפועל שיעור ההצבעה נמוך בהרבה (בעיה זו בולטת בנתוני סקרים על הצבעה בישראל ובמקומות אחרים). ולבסוף, מחקר אקולוגי מאיר זוויות נוספות ומשלמות של ההשתתפות בבחירות: מאפייניהן של הרשויות המקומיות ומגמות ההצבעה בהן. נתונים אלה אינם זמינים כשמנתחים את סוגיית ההשתתפות ברמת הפרט.

באוכלוסיית המחקר נכללו כל 1,215 היישובים במדינת ישראל שבבחירות לכנסת ה־25 הייתה בהם קלפי אחת לפחות. במילים אחרות אנו כוללים 100% מבעלי זכות הבחירה בישראל, ו־100% מהמצביעים בפועל. **המשתנה התלוי הוא שיעור ההצבעה בבחירות ברמת היישוב.** חיישוב שיעור ההצבעה בבחירות לכנסת בכל יישוב התבסס על שלושה נתונים: (א) שיעור המצביעים בפועל בכל הקלפיות שנפרסו בגבולותיו המוניציפליים של היישוב; (ב) מספרם הכולל של בעלי זכות הבחירה באותה קלפי (או קלפיות) ביישוב; (ג) מספר המעטפות הכפולות בכל יישוב, כפי שהתקבלו מוועדת הבחירות המרכזית (על השימוש במעטפות הכפולות ראו בתת־פרק הבא).

המשתנים הבלתי תלויים הם:

מיקום גאוגרפי. המיקום הגאוגרפי של היישובים נבחן בעזרת "מדד הפריפריאליות" המעודכן שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) בשנת 2019 (הלמ"ס, 2019)². המדד מסווג את הרשויות המקומיות בישראל לפי מיקומן הגאוגרפי וקרבןן לגבולות מחוז תל אביב, שבו מתקיימת עיקר הפעילות הכלכלית והעסקית במדינה. למדד הפריפריאליות עשרה ערכים, כשהערך 1 מציין רשות מקומית פריפריאלית מאוד והערך 10 – רשות מקומית מרכזית מאוד. כך למשל העיר אילת זוכה לערך 1 במדד, קריית שמונה לערך 2, ורמת גן, גבעתיים ותל אביב לערך 10. נדגיש ונציין כי מדד הפריפריאליות הוא למעשה מדד ה"מרכזיות" במובן זה שציון גבוה מציין יישוב מרכזי יותר. וציון נמוך – יישוב פריפריאלי יותר.

המצב החברתי-כלכלי של היישוב. גם משתנה זה מתבסס על מדד של הלמ"ס – האשכול החברתי-כלכלי כאינדיקטור למצב החברתי-כלכלי של היישוב. מדד זה מסווג את כל היישובים בישראל לפי חוזקם בתחומים של הכנסה, תעסוקה, השכלה, חינוך וכדומה (הלמ"ס, 2019ב). האשכול נע בסולם שבין 1 ל-10, כך שיישובים כמו ביתר עילית או מודיעין עילית סווגו באשכול הנמוך ביותר עם הערך 1 בסולם, ויישובים כמו כפר שמריהו, סביון ועומר, שבאשכול הגבוה ביותר, קיבלו את הערך 10³.

מדד הפריפריאליות ומדד האשכול החברתי-כלכלי של הלמ"ס שונים זה מזה. הראשון עוסק במושג "מרכז" ו"פריפריה" מהיבט גאוגרפי, והשני עוסק במעמדם החברתי-כלכלי של התושבים. כך למשל יש יישובים בפריפריה הגאוגרפית

2 את מדד הפריפריאליות פיתחה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-2008 לבקשת משרד הפנים. כל יישוב בישראל מקבל ערך במדד (שהוא למעשה ציון התקן) שמבוסס על שני חישובים: מדד נגישות פוטנציאלית (המשקלל בין קרבת הרשות המקומית לכל הרשויות המקומיות בארץ ובין גודל האוכלוסייה שלהן); הקרבה לגבול מחוז תל אביב (המרחק, שהוא הדרך הקצרה ביותר בכבישים, מהרשות המקומית למרכז הכלכלי והעסקי של ישראל). למדד הפריפריאליות חשיבות רבה מבחינה מדינתית שכן הוא משפיע על הקצאות משאבים של המדינה, על חלוקת כספי תמיכה ואיזון לרשויות המקומיות, על הזכאות להשתתפות בפרויקטים חינוכיים ותעסוקתיים ועוד. לביקורת על המדד, ראו נגרירון, 2021.

3 מדד זה, המתייחס ל-201 העירויות והרשויות המקומיות בישראל, חושב לאחרונה גם עבור 995 יישובים ב-54 המועצות האזוריות.

שמצבם הכלכלי מצוין (למשל עומר או להבים בדרום, וכפר ורדים בצפון), ומנגד יש יישובים במרכז שמצבם הכלכלי לא טוב (לוד, רמלה, בני ברק). אומנם יש קשר בין שני המדדים, אולם המתאם (על פי מקדם ספירמן) בין שניהם אינו גבוה במיוחד ($r=0.291, p<0.001$), כלומר המדדים קשורים אך אינם זהים כלל וכלל.

שישה משתנים בלתי תלויים נוספים עומדים במרכז המחקר: גודל היישוב נמדד באמצעות מספר בעלי זכות הבחירה ביישוב, מנורמל לפי Log. שיעור החרדים ביישוב מבוסס על נתוני הלמ"ס (2020) והוא מציג את אחוז החרדים ביישוב (יישובים ללא חרדים או עם מספר זניח קיבלו את הערך 0). סיווג היישובים נעשה גם באופן הבא: ערי פיתוח (משתנה דיכוטומי, $=1$ יישוב פיתוח), על בסיס רשימה הכוללת 40 יישובים (כמו אופקים, בית שאן, חצור הגלילית וכו') כפי שהוצגו אצל אדלר, לוין-אפשטיין ושביט (2003). המשתנה קיבוצים (משתנה דיכוטומי, $=1$ קיבוץ) כולל את 260 הקיבוצים בישראל; יישוב ביהודה ושומרון (משתנה דיכוטומי, $=1$ יישוב ביהודה ושומרון) כולל רשימה של 124 היישובים באזור זה; והמשתנה לאום נמדד כמשתנה דיכוטומי כאשר $=1$ יישוב ערבי.

.T

ממצאים

1. שיעור ההצבעה בבחירות 2022 עמד שיעור המצביעים הארצי על 70.6% מתוך בעלי זכות הבחירה במדינה. כפי שדיווחה ועדת הבחירות המרכזית, שיעור זה מבוסס על 4,794,593 המצביעים מתוך 6,788,804 בעלי זכות הבחירה שהיו רשומים בפנקס הבוחרים. שיעור ההצבעה הארצי, שמפרסמת ועדת הבחירות המרכזית, כולל את כל הקולות במעטפות הכפולות, שמספרן בבחירות אלה עמד על 462,807 קולות, שהם כ-6.8% מבעלי זכות הבחירה או 9.7% מהמצביעים בפועל. קולות אלה, המכונים בטעות "קולות החיילים", כוללים גם הצבעות בנציגויות הדיפלומטיות (כ-3,500 מצביעים), אסירים בבתי הכלא בישראל (15,000 מצביעים), מצביעים בבתי חולים, בקלפיות נגישות ועוד. תרשים 1 מציג את הגידול שחל במשך השנים בשיעור ההצבעה במעטפות הכפולות, שהגיע לשיא בבחירות 2022 עם כמעט 10% מקולות הבוחרים.

תרשים 1 הצבעות במעטפות כפולות, 1999–2022

מקור: עיבוד המחברים לנתונים מתוך ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-22, 2019; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23, 2020; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022. תוצאות הבחירות 1999–2015 אצל המחברים.

כאמור, עד בחירות 2022 המידע באשר לשיוך המעטפות הכפולות ליישובים לא היה זמין באתר ועדת הבחירות המרכזית. לכן המחקרים שבוצעו עד היום בנושא לא כללו את הקולות הללו, באופן שעלול להטות את התוצאות. לנוכח זאת הגשנו עתירה ללשכה המשפטית של ועדת הבחירות המרכזית, ובהוראת יושב ראש הוועדה (שופט בית המשפט העליון נועם סולברג) ובאופן תקדימי, קיבלנו את מספרי המעטפות הכפולות שנרשמו בכל אחד מ-1,215 היישובים בישראל בשנת 2022 (ועדת הבחירות המרכזית, 2023).

סיכום של שיעורי ההצבעה עם המעטפות הכפולות ובלעדיהן מצביע על הבדלים ניכרים, כעולה מלוח 1, המציג את שיעור המצביעים בחלוקה לפי שבעת המחוזות

המינהליים של ישראל עם ובלי המעטפות הכפולות. כך למשל במחוז הצפון: כשמביאים בחשבון את 69,676 המעטפות הכפולות, שיעור ההצבעה במחוז זה עולה מ-59.4% ל-65.6%. ובדומה, כשמביאים בחשבון את 120,646 המעטפות הכפולות באזור המרכז, שיעור ההצבעה עולה מ-68.7% ל-75.6%. החישובים במחקר זה יתבססו אפוא על שיעור ההצבעה כולל המעטפות הכפולות, שהוא המדויק ביותר.

לוח 1 שיעור ההצבעה בבחירות 2022 לפי מחוזות

מחוז	מספר היישובים	בעלי/ות זכות הבחירה	מספר הקולות (ללא המעטפות הכפולות)	שיעור ההצבעה ללא המעטפות הכפולות (ב-%)	קולות במעטפות הכפולות (כולל הפסולות)	שיעור ההצבעה כולל המעטפות הכפולות (ב-%)
1 צפון	415	1,124,892	668,594	59.4	69,676	65.6
2 חיפה	91	861,522	508,090	59.0	54,100	65.3
3 חל אביב	14	1,234,619	782,810	63.4	77,631	69.7
4 מרכז	237	1,730,978	1,188,580	68.7	120,646	75.6
5 ירושלים	62	577,905	365,832	63.3	45,696	71.2
6 הדרום	272	991,930	616,898	62.2	70,421	69.3
7 יהודה ושומרון	124	266,958	200,982	75.3	26,797	85.3
סה"כ	1,215	6,788,804	4,331,786	63.8	464,967	70.6

מקור: עיבוד המחברים לנתוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022.

4 נציין כי קיים הבדל של כ-2,300 הצבעות בין מספר המעטפות הכפולות שקיבלנו בקובץ (465,130) ובין המספר המצוין באתר ועדת הבחירות המרכזית (462,807). לאחר שפנינו שוב לוועדה עודכנו כי הפער נובע ממעטפות כפולות פסולות שלא נמנו כקולות. כלומר – ועדת הבחירות קיבלה את המעטפות הכפולות והקלידה את כולן, אבל חלק מזערי, פחות ממחצית האחוז, נפסלו בשלב זה ולא הועברו לספירה. שיעור ההצבעה בבחירות, שבו אנו מתמקדים במאמר, לוקח אפוא בחשבון גם את 2300 הקולות הפסולים הללו, שכן לא יכולנו "לבודד" אותם מהנתונים. עם זאת, מאחר שכללנו 1,215 יישובים ובהנחה שבכל יישוב היו כמה קולות ספורים פסולים, ניתן להניח כי מדובר במספר זניח ובעל השפעה שולית.

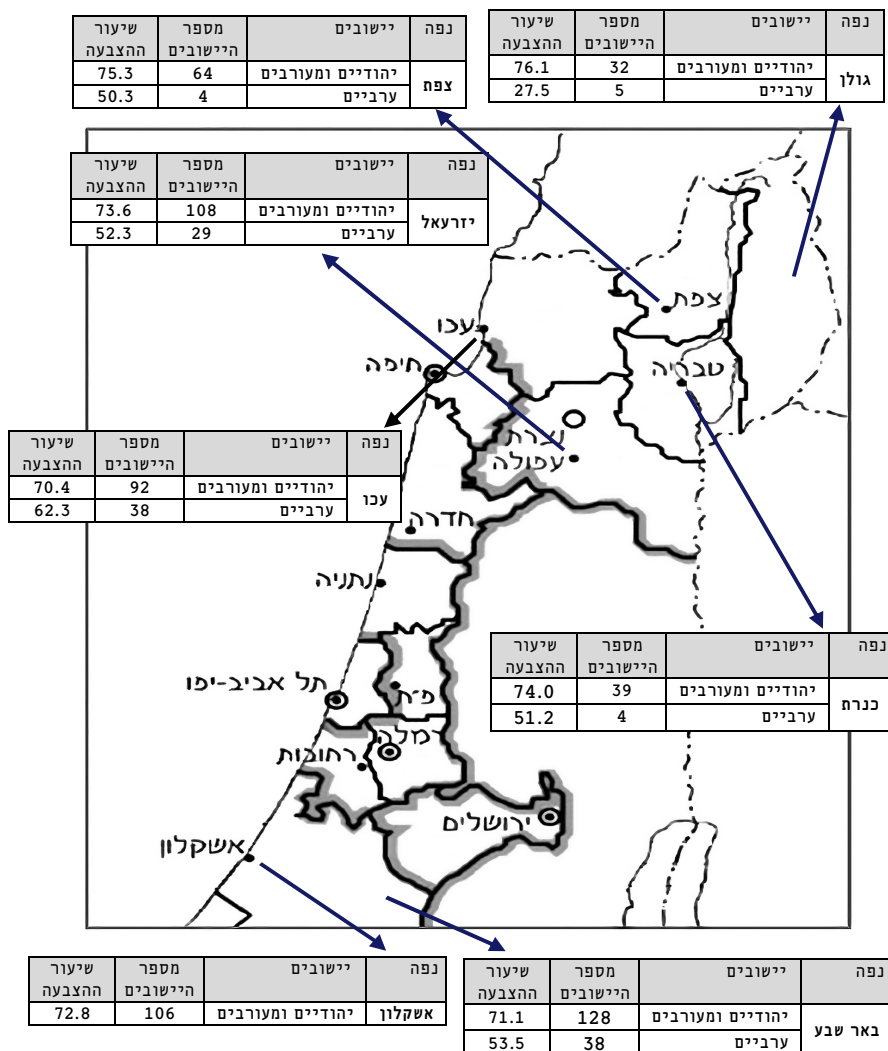
2. הבדלים בשיעור ההצבעה בין פריפריה ומרכז: מבט תיאורי

האם יש הבדל בין שיעורי ההצבעה בפריפריה של ישראל ובין שיעור ההצבעה במרכז בבחירות 2022? תרשים 2 מציג את שיעורי ההצבעה בפריפריה הגאוגרפית בישראל. נתחיל משיעורי ההצבעה ב-415 היישובים במחוז צפון בחלוקה ל-5 נפות – גולן, יזרעאל, כנרת, עכו וצפת; ובחלוקה לפי יישובים יהודיים ומעורבים ויישובים ערביים.⁵ מהנתונים עולה ששיעור ההצבעה הכללי במחוז צפון עמד על 65.6%. עוד עולה מהנתונים ששיעורי ההצבעה ביישובים היהודיים והמעורבים בנפות גולן (76.1%), יזרעאל (73.6%), כנרת (74.0%), צפת (75.3%) ועכו (70.4%), גבוהים ברובם משיעור ההצבעה הארצי (70.6%), ואילו שיעורי ההצבעה ביישובים הערביים בנפות אלה (27.5%, 52.3%, 51.2%, 50.3% ו-62.3% בהתאמה) נמוכים משיעור זה.

התרשים מציג גם את שיעורי ההצבעה ב-272 היישובים במחוז דרום בחלוקה לשתי נפות – אשקלון ובאר שבע; ובחלוקה לפי יישובים יהודיים ומעורבים ויישובים ערביים. מהנתונים עולה ששיעור ההצבעה הכללי במחוז דרום עמד על 69.3%. עוד עולה מהנתונים ששיעור ההצבעה בנפת אשקלון עמד על 72.8%. ביישובים היהודיים והמעורבים בנפת באר שבע עמד שיעור ההצבעה על 71.1%, ואילו ביישובים הערביים הוא עמד על 53.5%.

5 נציין כי ב-8 הערים המעורבות – ירושלים, חיפה, לוד, עכו, רמלה, נוף הגליל, מעלות תרשיחא, ותל אביב-יפו – מתגורר רוב יהודי לצד מיעוט ערבי, ולכן כללנו את היישובים המעורבים עם היישובים היהודיים.

תרשים 2 שיעור ההצבעה בבחירות 2022 בצפון ובדרום (לפי נפות)

הערה: שיעורי ההצבעה כוללים את המעטפות הכפולות. התרשים נעשה בתוכנת ArcGIS.
מקור: עיבוד המחברים לנתוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022.

לוח 2 להלן מפרט את שיעורי ההצבעה לפי מדד הפריפריאליות של הלמ"ס. מהלוח ניכר כי למדד הפריפריאליות יש משמעות בעיקר ביישובים הערביים, שכן אצלם ניכרת עלייה בשיעור ההשתתפות ככל שהיישוב קרוב יותר למרכז הארץ (מדורג גבוה יותר במדד). ביישובים היהודיים והמעורבים לעומת זאת, פרט לרמת פריפריאליות 1, ככלל אין הבדלים ניכרים בשיעור ההצבעה בין יישובים ברמות פריפריאליות שונות, ובכולם שיעורי ההצבעה עומדים על 70% ומעלה. ברמת פריפריאליות 1 (הנמוכה ביותר) יש 16 יישובים, כולם יהודיים וממוקמים באזור הערבה. שיעור ההצבעה הכללי ביישובים ברמה זו נמוך (55.3%), והוא מושפע בעיקר משיעור ההצבעה הנמוך בעיר אילת (53.6%).

מבחינה סטטיסטית המתאם בין מדד הפריפריאליות ובין שיעורי ההצבעה בכלל היישובים בארץ ($N=1,215$) הוא חיובי, חלש ומובהק ($r=0.160, p<0.01$). ביישובים היהודיים והמעורבים בלבד ($N=1,069$) הקשר חלש ביותר אך מובהק ($r=0.076, p<0.05$), וביישובים הערביים ($N=146$) הקשר חזק יותר ומובהק ($r=0.307, p<0.01$). מהלוח עולה כי הפערים הגדולים ביותר בשיעורי ההצבעה הם בין היישובים הערביים ליישובים היהודיים והמעורבים, כך שביישובים הערביים שיעורי ההשתתפות בכל רמות הפריפריאליות היו נמוכים מאלה שביישובים היהודיים והמעורבים (56% לעומת 73% בממוצע הארצי). עוד נמצא כי הריחוק הגאוגרפי משפיע במידה רבה יותר ביישובים הערביים ופחות ביישובים היהודיים והמעורבים.

לוח 2

שיעור ההשתתפות בבחירות לפי מדד הפריפריאליות

מספר היישובים	בעלי/ות זכות הבחירה	מספר הקולות	מעטפות כפולות	שיעור ההצבעה (ב-%)	מדד הפריפריאליות
16	56,731	25,209	6,172	55.3	1
-	-	-	-	-	יהודיים ומעורבים
88	68,694	43,737	8,072	75.4	2
7	6,918	2,476	133	37.7	ערביים
292	338,651	225,457	32,979	76.3	3
67	228,248	114,069	7,986	53.5	יהודיים ומעורבים
181	342,056	229,202	31,593	76.2	4
39	323,689	188,334	9,567	61.1	ערביים
243	1,152,270	763,776	89,556	74.1	5
25	281,485	134,675	6,659	50.2	יהודיים ומעורבים
127	611,352	399,229	47,320	73.0	6
4	52,841	29,861	1,431	59.2	ערביים
71	696,837	465,675	47,631	73.7	7
4	45,220	29,479	1,157	67.8	יהודיים ומעורבים
35	626,768	436,035	41,874	76.3	8
-	-	-	-	-	ערביים
11	118,5336	749,443	82,093	70.2	9
-	-	-	-	-	יהודיים ומעורבים
5	771,708	495,129	50,744	70.7	10
-	-	-	-	-	ערביים
1,069	5,850,403	3,832,892	438,034	73.0	סה"כ ביישובים יהודיים ומעורבים
146	938,401	498,894	26,933	56.0	סה"כ ביישובים ערביים

מקור: עיבוד המחברים לנתוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022.

3. הבדלים בשיעורי ההצבעה בין הפריפריה למרכז ובחירות 2022: ניתוח רב־משתני

לוח 3 מציג את הקשרים הסטטיסטיים בין המשתנים הבלתי־תלויים ובין שיעור ההצבעה ברמת היישוב. הלוח מחולק לשלושה חלקים, כשהחלק הראשון (לוח 3א) מציג את כלל היישובים, השני (לוח 3ב) מתמקד ביישובים יהודיים ומעורבים, והשלישי (לוח 3ג) ביישובים הערביים.

בקרב כלל היישובים (לוח 3א), המעמד החברתי־כלכלי והמיקום הגאוגרפי קשורים לשיעורי ההצבעה בקשר חיובי (0.508 ו־0.160), כשלמעמד השפעה גדולה יותר. עוד נמצא כי הקשר בין גודל היישוב ובין שיעור ההצבעה שלילי (0.26-), כך שככל שהיישוב גדול יותר, שיעור ההצבעה נמוך יותר. שלילי גם הקשר בין הצבעה לעיירות הפיתוח: יישובי עיירות הפיתוח נוטים להתאפיין בשיעורי הצבעה נמוכים בהשוואה לשאר (0.074-). עוד עולה מהלוח כי ככל שביישוב ריכוז החרדים גבוה יותר, כך שיעורי ההצבעה גבוהים יותר בהשוואה לכלל היישובים (0.068), וגם יישובי יהודה ושומרון נוטים להיות בעלי שיעורי הצבעה גבוהים משאר היישובים (0.216). משתנה הלאום (כצפוי) הוא בעל המקדם הגבוה ביותר (0.734-), המעיד ששיעורי ההצבעה ביישובים הערביים נמוך בהשוואה ליישובים היהודיים והמעורבים. כל הקשרים שתוארו עד כה מובהקים סטטיסטית. המשתנה קיבוצים שלילי אך לא מובהק מבחינה סטטיסטית, כך שבקיבוצים שיעור ההצבעה לא שונה במובהק משאר היישובים.

התמקדות ביישובים היהודיים והמעורבים (לוח 3ב) מלמדת כי המתאמים של מעמד חברתי־כלכלי ומיקום גאוגרפי אומנם חיוביים בכיוונם (0.102 ו־0.076 בהתאמה) ומובהקים סטטיסטית, אך הם חלשים יותר מאשר בלוח 3א. עוד עולה כי המשתנה עיירות הפיתוח שלילי וחזק יותר מאשר בקרב כלל היישובים בישראל (0.21- בהשוואה ל־0.074), כלומר בניתוח זה בולטים יותר שיעורי ההצבעה הנמוכים ביישובי עיירות הפיתוח בהשוואה ליישובים היהודים והמעורבים האחרים. כמצופה, יישובי יהודה ושומרון נוטים להיות עם שיעורי השתתפות גבוהים מאלה שביישובים היהודיים האחרים (0.212). במפתיע ובשונה מהשערותינו, שיעורי ההצבעה בקיבוצים נוטים להיות נמוכים במובהק מהיישובים היהודיים האחרים (0.253-), ואילו ביישובים החרדיים לא קיים קשר מובהק.

לוח 3

מתאמים בין המשתנים המנבאים את שיעור ההצבעה בבחירות ובינם לבין שיעור ההצבעה ביישובים

3א: כלל היישובים (N=1,215)

8	7	6	5	4	3	2	1	
							-	1. שיעור ההצבעה בבחירות
							.508**	2. מעמד חברתי כלכלי
						.267**	.160**	3. מיקום גאוגרפי
					.328**	-.199**	-.260**	4. גודל היישוב
				.437**	.052	-.109**	-.074*	5. עיריות פיתוח
			-.096**	-.214**	-.189**	.065*	-.005	6. קיבוצים
		-.093**	.139**	.209**	.105**	-.272**	.068*	7. שיעור החרדים
	.116**	-.121**	-.062*	-.023	-.032	-.105**	.216**	8. יישוב ביהודה ושומרון
-.125**	-.066*	-.191**	-.068*	.310**	-.127**	-.599**	-.734**	9. לאום

3ב: יישובים יהודיים ומעורבים (N=1,069)

7	6	5	4	3	2	1	
						-	1. שיעור ההצבעה בבחירות
						.102**	2. מעמד חברתי כלכלי
					.242**	.076*	3. מיקום גאוגרפי
				.394**	-.047	-.127**	4. גודל היישוב
			.514**	.045	-.196**	-.210**	5. עיריות פיתוח
		-.112**	-.176**	-.225**	-.068*	-.253**	6. קיבוצים
	-.108**	.135**	.257**	.101**	-.407**	.034	7. שיעור החרדים
.109**	-.149**	-.071*	.018	-.050	-.236**	.212**	8. יישוב ביהודה ושומרון

3ג: יישובים ערביים (N=146)

3	2	1	
		-	1. שיעור ההצבעה בבחירות
		.296**	2. מעמד חברתי-כלכלי
	.208*	.307**	3. מיקום גאוגרפי
.378**	.241**	.314**	4. גודל היישוב

* p<0.05 ** p<0.01

מקור: עיבוד המחברים על בסיס נתוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022; הלמ"ס 2019א; 2019ב; 2020; וקובץ היישובים של הלמ"ס (הלמ"ס, 2021).

ביישובים הערביים (לוח ג3), ניכר כי מעמד חברתי-כלכלי קשור באופן חיובי בשיעורי הצבעה גבוהים (0.296), וכך גם מיקום גאוגרפי (0.307) וגודל היישוב (0.314). לשון אחר: ככל שמצבו החברתי-כלכלי של היישוב הערבי טוב יותר, ככל שהוא קרוב יותר למרכז וככל שהוא גדול יותר (במספר התושבים), כך שיעורי ההצבעה בו גבוהים יותר. ממצא זה בנוגע לגודל היישוב הפוך מבקרב היישובים היהודיים והמעורבים, והוא מעניין בעיקר על רקע ההשערה כי יישובים קטנים הומוגניים יותר ולכן נוטים להתאפיין בשיעורי הצבעה גבוהים בהשוואה ליישובים גדולים יותר – שהם הטרוגניים ונוטים להיות עם שיעורי הצבעה נמוכים.

לוח 4 מציג ניתוח רגרסיות עם מכלול המשתנים שאת השפעתם על שיעור ההצבעה בבחירות 2022 אנו בוחנים. ניתוח זה מאפשר לאמוד את ההשפעה השולית של כל משתנה על שיעורי ההצבעה ביישוב, כששאר המשתנים מוחזקים קבוע. מודלים 1 ו-2 מציגים ניתוח רב-משתני ליישובים יהודיים ומעורבים ויישובים ערביים בנפרד, ומודל 3 מציג את הניתוח עבור כלל היישובים בישראל. בקרב היישובים היהודיים והמעורבים ($N=1,069$) ניתן לראות כי ככל שהיישוב במצב חברתי-כלכלי גבוה יותר, כך שיעור ההצבעה בו גבוה יותר (כלומר על כל עלייה של יחידה אחת במדד החברתי-כלכלי, נמצאה עלייה של כ-0.53 נקודות האחוז בשיעור ההצבעה). מנגד, המקדם של המשתנה מיקום גאוגרפי אומנם נמצא חיובי (כלומר במרכז שיעורי ההצבעה גבוהים מאלה שביישובים פריפריאליים) אך הוא איננו מובהק סטטיסטית. כלומר, כששולטים במצב החברתי-כלכלי של היישוב וביתר המשתנים במודל, אין למרחק ממרכז הארץ השפעה על שיעור ההצבעה.

עוד עולה מהמודל הראשון כי כששולטים ביתר מאפייני היישוב במודל, שיעורי ההצבעה בעיירות הפיתוח נוטים להיות נמוכים בכ-6.3 נקודות האחוז. גם בקיבוצים שיעורי ההצבעה נוטים להיות נמוכים בכ-4.3 נקודות האחוז. מנגד, ביישובים ביהודה ושומרון שיעורי ההצבעה נוטים להיות גבוהים בכ-4.9 נקודות האחוז בהשוואה ליישובים יהודיים ומעורבים אחרים. גם שיעור החרדים ביישוב נמצא משפיע השפעה חיובית על שיעור ההצבעה (על כל עלייה של נקודת אחוז בשיעור החרדים ביישוב, שיעור ההצבעה עולה בכ-0.57 נקודות האחוז). ולבסוף, מקדם המשתנה גודל היישוב הוא שלילי ומובהק, כך שככל שהיישוב גדול יותר,

שיעור ההצבעה בו נמוך יותר. לסיכום, המודל מנבא 15.7% מהשונות במשתנה ההצבעה בבחירות 2022 ביישובים היהודים-מערבים.

ביישובים הערביים (מודל 2) (N=146) ניתן לראות שמעמד חברתי-כלכלי, מיקום גאוגרפי וגודל היישוב חיוביים ומובהקים מבחינה סטטיסטית. בניגוד ליישובים היהודיים והמערבים, קרבה גאוגרפית למרכז היא בעלת אפקט חיובי ומובהק על ההצבעה (על כל עלייה של יחידה אחת במדר הפרופריאליות, קיימת עלייה של כ-2.2 נקודות האחוז בשיעור ההצבעה), גם כששולטים במצב החברתי-כלכלי של היישוב ובגודלו. גודל היישוב ביישובים הערביים הוא בעל השפעה הפוכה מזו שבקרב היישובים היהודיים והמערבים: ככל שהיישוב גדול יותר – כך שיעור ההצבעה גבוה יותר (עלייה של כ-1.75 נקודות האחוז). שלושת המשתנים הללו יחדיו מנבאים 16% מהשונות במשתנה ההצבעה בבחירות 2022 ביישובים ערביים.

המודל האחרון (מודל 3) (N=1,215) בוחן את כל היישובים שבהם הוצבו קלפיות בישראל בבחירות 2022. במודל זה נמצא כי המשתנה מעמד חברתי-כלכלי חיובי ומובהק – כלומר, ככל שהמצב החברתי-כלכלי של היישוב טוב יותר, שיעור ההצבעה בו גבוה יותר. המשתנה מיקום גאוגרפי אומנם חיובי אך לא מובהק, והשפעתו פחותה בהשוואה למשתנים האחרים. גם גודל היישוב נמצא חיובי אך לא מובהק מבחינה סטטיסטית, ככל הנראה בגלל המגמות ההפוכות בשני סוגי היישובים – יהודיים ומערבים מול ערביים. עם זאת ממודל זה עולים כמה ממצאים מעניינים: בעיירות הפיתוח שיעורי ההצבעה נמוכים באופן מובהק כ-7.8 נקודות האחוז בהשוואה לכל היישובים האחרים; גם הקיבוצים, בניגוד למשוער, מזוהים בבחירות 2022 עם שיעורי השתתפות נמוכים בהשוואה ליתר היישובים, כ-4 נקודות האחוז. ביישובי יהודה ושומרון שיעורי ההשתתפות גבוהים כ-5.1 נקודות האחוז בהשוואה ליישובים האחרים, וגם שיעור חרדים גבוה ביישוב משפיע השפעה חיובית ומובהקת על שיעור ההצבעה. ולבסוף, המודל המשולב מאפשר לנו לאמוד את השפעת משתנה הלאום, שהוא בעל ההשפעה החזקה ביותר והמובהקת סטטיסטית על ההצבעה: יישובים ערביים הם בעלי שיעור השתתפות מנובא הנמוך כ-26.3 נקודות האחוז בהשוואה ליישובים יהודיים ומערבים. שמונת המשתנים הללו ביחד מנבאים קרוב ל-60% מהשונות במשתנה שיעור ההצבעה ביישובים בישראל בבחירות 2022.

לוח 4 רגרסיות מרובות משתנים להסבר שיעור ההצבעה

המשתנים	מודל 1 יישובים יהודיים ומעורבים	מודל 2 יישובים ערביים	מודל 3 כל היישובים
1. מעמד חברתי-כלכלי (10=טוב ביותר)	.527** (.151)	1.812* (.680)	.680** (.157)
2. מיקום גאוגרפי (10=מרכזי ביותר)	.257 (.159)	2.22* (.965)	.250 (.169)
3. גודל היישוב (מנורמל)	-.734** (.223)	1.745* (.759)	-.205 (.223)
4. עיריית פיתוח (1=כן)	-6.292** (1.470)		-7.846** (1.577)
5. קיבוצים (1=כן)	-4.324** (.561)		-4.046** (.616)
6. חרדים (%) (ביישוב)	.057** (.022)		.055* (.024)
7. יהודה ושומרון (1=כן)	4.910** (.752)		5.077** (.824)
8. לאום (1=ערבי)			-26.314** (1.109)
Constant	82.554** (1.602)	25.675** (5.771)	104.323** (2.150)
Adjusted R ²	.159	.164	.597
N	1069	146	1,215

* מובהק ברמה של 5%; ** מובהק ברמה של 1%
הערה: המשתנה התלוי שיעורי ההצבעה בבחירות 2022, לפי הקלפיות ביישובים. המספרים בסוגרים מציינים סטיות תקן.
מקור: עיבוד המחברים לנתונים מתוך ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022; הלמ"ס 2019א; 2019ב.

4. פערים בשיעורי ההצבעה בין הפריפריה למרכז: מגמות בחמש מערכות הבחירות 2022-2019
כדי לבחון מגמות לאורך זמן ניתחנו את שיעורי ההצבעה ב-1,215 היישובים בישראל לפי מדד הפריפריאליות בחלוקה ליישובים, על פני חמש מערכות הבחירות בשנים 2019-2022. לצורך פישוט הניתוח חילקנו את מדד הפריפריאליות

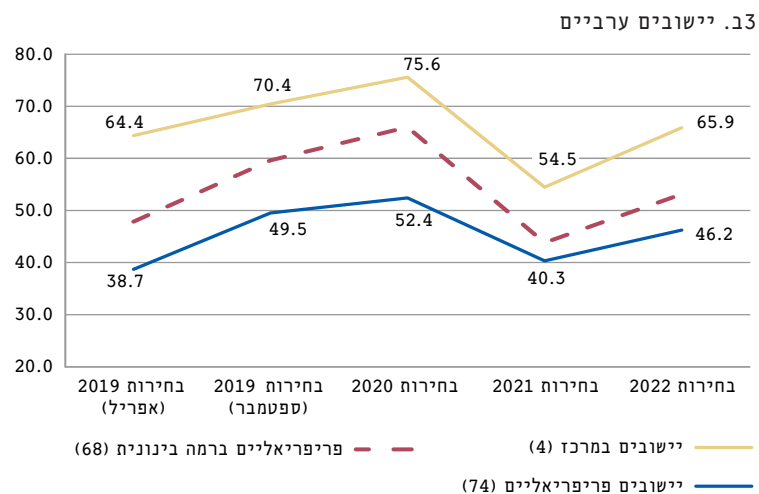
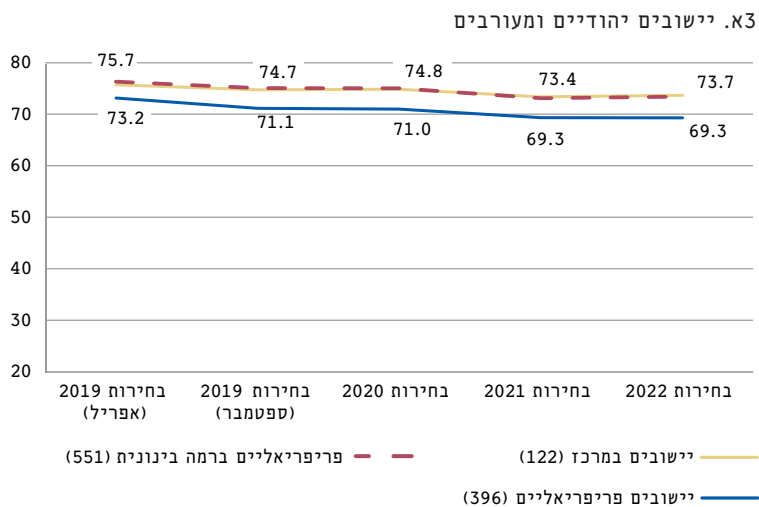
לשלוש רמות: יישובים פריפריאליים (1-3 במדרג הפריפריאליות של הלמ"ס); יישובים פריפריאליים ברמה בינונית (4-6 במדרג הפריפריאליות של הלמ"ס); ויישובים באזור המרכז (7-10 במדרג הפריפריאליות של הלמ"ס). זאת ועוד, מאחר ששיעורי ההצבעה והגורמים להם שונים מאוד ביישובים היהודיים והערביים, השווינו את שיעורי ההצבעה הממוצעים לפי רמת הפריפריאליות ולפי לאום. נציין כי הניתוחים בחלק זה אינם כוללים את המעטפות הכפולות, מאחר שהנתונים אינם זמינים לנו למערכות הבחירות הקודמות.

תרשים 3 מציג את שיעורי ההצבעה הממוצעים לפי רמות הפריפריאליות בחמש מערכות הבחירות בשנים 2019-2022: ביישובים היהודיים והמערובים (תרשים א3) וביישובים הערביים (תרשים ב3). כעולה מתרשים א3, ביישובים היהודיים והמערובים אין כמעט הבדלים בין יישובים שממוקמים במרכז הארץ ובין אלה המדרוגים באמצע סקאלת הפריפריאליות, אבל יישובים פריפריאליים מאופיינים בעקביות בשיעורי הצבעה נמוכים יותר. מגמות ההצבעה על פני מערכות הבחירות דומות, אך הפערים הלכו וגדלו במעט: באפריל 2019 עמד הפער בשיעורי ההצבעה הממוצעים בין המרכז לפריפריה על 2.5 נקודות האחוז; בספטמבר 2019 – על 3.6 נקודות האחוז; והפער הגדול ביותר נמצא בבחירות 2022 – 4.4 נקודות האחוז. ניתן לראות אפוא כי ביישובים היהודיים והמערובים חל גידול, אם כי מתון, בפער בשיעור ההצבעה בין המרכז לפריפריה.

תרשים ב3 מציג את שיעורי ההצבעה הממוצעים ב־146 היישובים הערביים בחמש מערכות הבחירות. מהתרשים עולה כי הפערים בין שלוש רמות הפריפריאליות גדולים בהרבה מאלה שבתרשים א3, וכי הם התקיימו בכל חמש מערכות הבחירות. שיעורי ההצבעה הנמוכים ביותר נרשמו ביישובים ערביים פריפריאליים: בין 38.7% בבחירות אפריל 2019 ל־52.4% בבחירות 2020, ושיעורי ההצבעה הגבוהים ביותר נרשמו ביישובים הערביים באזור המרכז – בין 54.5% בבחירות 2021 ל־75.6% בבחירות 2020. ניכר כי אין דפוס עקבי של עלייה או ירידה בפערים על פני חמש מערכות הבחירות. דווקא בבחירות המוקדמות יותר, באפריל 2019, הפער בין הפריפריה למרכז ביישובים הערביים היה הגדול ביותר ועמד על 25.7 נקודות האחוז. הפער הקטן ביותר נמצא בבחירות 2021 (14.2 נקודות האחוז), ובבחירות 2022 עמד הפער על 19.6 נקודות האחוז.

תרשים 3

שיעורי ההצבעה הממוצעים לפי רמת הפריפריאליות של היישובים
(ב-%)

מקור: עיבוד המחברים לנתונים מועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022; הלמ"ס 2019א; 2019ב.

לסיכום המגמות בשיעורי ההצבעה, בכל חמש מערכות הבחירות ביישובים הערביים היו הפערים בין המרכז לפריפריה גדולים ומהותיים הרבה יותר מאלה שביישובים היהודיים והמעורבים, השונות בהשתתפות על פני הבחירות ביישובים הערביים הייתה גדולה הרבה יותר מזו שביישובים היהודיים והמעורבים, התנודות בה דומות ברמות הפריפריאליות השונות, ואין דפוס עקבי של עלייה או ירידה בפערים לאורך זמן.

ה.

סיכום ומסקנות

במדינת ישראל יש פערים ניכרים בין הפריפריה למרכז הארץ בתחומים רבים: חינוך, בריאות, תעסוקה, השכלה, הכנסה, תשתיות ושירותים.

מחקר זה ביקש לבחון האם פערים אלה השתקפו גם בהשתתפות בבחירות 2022 בהתמקדות בשלוש שאלות: האם היה הבדל בשיעורי ההצבעה בין הפריפריה למרכז? מה היו הגורמים להבדלים בשיעורי ההצבעה בין הפריפריה למרכז? והאם פערים אלה גדלו במהלך חמש מערכות הבחירות שהתקיימו בין 2019 ל-2022?

לעניין השאלה הראשונה נוכחנו לראות כי הקשר בין המרחק הגאוגרפי של היישוב מהמרכז ובין שיעורי ההצבעה בו מורכב. כשבוחנים את כל היישובים בארץ – הקשר חלש מאוד. ואולם כשבוחנים קשר זה ביישובים היהודיים והמעורבים וביישובים הערביים בנפרד, ניתן לראות שלמיקום הגאוגרפי בפריפריה משמעות גדולה ביישובים הערביים, ומשמעות קטנה מאוד ביישובים היהודיים והמעורבים. ככלל שיעורי ההצבעה בפריפריה בבחירות 2022 נמוכים מעט משיעורי ההצבעה במרכז, אך הדבר מושפע בעיקר משיעורי השתתפות נמוכים בציבור הערבי, שמתגורר רובו בפריפריה של מדינת ישראל. ממצא זה חוזר על עצמו שוב ושוב במחקרים שנעשו על שיעורי ההצבעה במערכות בחירות קודמות (ראו, Rosenthal, Zubida, and Nachmias, 2017; Rudnitzky, 2022).

לעניין השאלה השנייה, הניתוחים הרב-משתניים הראו כי נוסף על השפעת המיקום הגאוגרפי, שיעור ההצבעה ביישוב קשור גם למצבו החברתי-כלכלי: ככל שיישוב הוא ממעמד חברתי-כלכלי גבוה יותר, שיעורי ההצבעה בו גבוהים

יותר. ממצא זה עולה בקנה אחד עם מחקרם של אפריאט ודהן (Afriat and Dahan, 2010), והוא תקף ליישובים יהודיים ומעורבים וליישובים ערביים כאחד. מאפיין נוסף שנבדק הוא גודל היישוב, שם נמצא כי המגמות ביישובים היהודיים והמעורבים וביישובים הערביים הן הפוכות: ביישובים ערביים ככל שיישוב גדול יותר כך שיעורי ההצבעה בו גבוהים יותר, ואילו ביישובים יהודיים ומעורבים הקשר הוא שלילי. הממצא האחרון מתאים יותר לספרות, שמצביעה על כך שבמקומות קטנים שיעור ההשתתפות בבחירות גדול יותר, ועל כן ניתן להסביר את הממצא ביישובים ערביים בהקשר הספציפי של יישובים אלה. ייתכן שביישובים ערביים גדולים יש הנעה פוליטית גדולה יותר מזו הקיימת ביישובים הקטנים. עוד נמצא כי כשמדובר במגזר היהודי מנבאים את שיעורי ההצבעה גם משתנים נוספים: בעיירות הפיתוח שיעור ההצבעה נמוך יותר גם כששולטים במשתנים של מרחק גאוגרפי ומצב חברתי-כלכלי, מה שיכול להעיד על סיבות עומק שקשורות לניכור הפוליטי המאפיין יישובים אלה. יישובים עם שיעור חרדים גדול יותר מתאפיינים בשיעורי הצבעה גבוהים יותר, כמצופה, וכך גם יישובים ביהודה ושומרון. קיבוצים, כך מצאנו, אינם מראים שיעורי הצבעה מנובאים גבוהים יותר בהשוואה ליישובים אחרים, על אף היותם קהילות הומוגניות קטנות. ולבסוף, ניתוח של מנבאי ההצבעה בקרב כלל היישובים הראה שמצופה, ללאום היישוב יש את יכולת הניכוי הגבוהה ביותר: ביישובים ערביים שיעור ההצבעה המנובא נמוך במידה ניכרת מזה שביישובים יהודיים ומעורבים.

לעניין השאלה השלישית ראינו כי הפערים בשיעורי ההצבעה בין הפריפריה למרכז – שבבחירות 2022 נמצאו קטנים ביישובים היהודיים והמעורבים, וגדולים יותר ביישובים הערביים – לא השתנו במידה ניכרת במשך חמש מערכות הבחירות מאז אפריל 2019.

מחקרנו מראה אפוא שבכל הקשור בהשתתפות בבחירות, פריפריה איננה רק עניין גאוגרפי. למעשה, ביישובים יהודיים ומעורבים היא בעיקר לא גאוגרפית, אלא חברתית-כלכלית, כפי שמראים הממצאים המובהקים באשר להשפעת המצב החברתי-כלכלי של היישוב וסיווגו כעיירת פיתוח על שיעורי ההצבעה. משתנים אלה הם שמסבירים את שיעורי ההשתתפות הנמוכים, ולא הריחוק של

היישוב ממרכז הארץ. ביישובים הערביים לעומת זאת ריחוק גאוגרפי הוא בעל השפעה ניכרת יותר, לצד המצב חברתי-כלכלי וגודלו של היישוב. התמונה המצטיירת בנוגע ליישובים הערביים – שבהם שיעורי ההצבעה נמוכים במידה ניכרת מהממוצע הארצי – היא שביישובים עירוניים גדולים ומבוססים יותר מבחינה כלכלית, שיעורי ההשתתפות בבחירות לכנסת גבוהים יותר מאלה שביישובים קטנים, פריפריאליים, ושתושביהם במעמד חברתי-כלכלי נמוך.

מחקרנו התבצע ברמה המצרפית (רמת היישוב), אך כדי להבין את המכניזמים הללו ברמת הפרט יש לבצע מחקר שיבחן את העולם הרגשי-פסיכולוגי של הבוחרים. אצל תושבות ותושבים רבים ביישובי הפריפריה (בעיקר באוכלוסייה הערבית, אך גם בחלק מהיישובים היהודיים והמעורבים) מדובר בחוויית שוליות מרובה, שמשפיעה על החוללות הנמוכה שלהם ועל חוסר האמון שלהם ביכולתם להביא לידי שינוי במצבם בעזרת השתתפות בבחירות. ככלל נראה כי תושבי יישובים בפריפריה נמנים עם המגזרים המשולכים פחות מבחינה חברתית וכלכלית. רבים מהם חשים על בשרם את הפער הגדול בינם לתושבי המרכז, המתבטא לא רק במרחק הגאוגרפי, אלא גם בהשקעה נמוכה יותר בתשתיות, בחינוך ובהשכלה, בבריאות, ביצירת מקורות תעסוקה ועוד. מציאות חיים זו מולידה תחושות קיפוח, אדישות, ניכור וסלידה מהפוליטיקה, והתוצאה היא הימנעות, לעיתים רחבת היקף, מהשתתפות בבחירות הכלליות ביישובים הללו בהשוואה ליישובים במרכז. כשמדובר באוכלוסייה הערבית מתווספת לכך גם תחושה חריפה של חוסר אמון במוסדות המדינה ובהתרחבות תופעת החרם על ההשתתפות בבחירות לכנסת (Rudnitzky, 2022). מחקר מעמיק יותר יוכל להעמיק מעבר לפריפריה הגאוגרפית אל עבר שורשיה של הפריפריאליות הפוליטית. כפי שמחקרנו הראה, בחברה הישראלית ההטרוגנית פערים בשיעורי הצבעה תלויים במשתנים רבים ומגוונים, שהשפעתם משתנה גם בין קבוצות אוכלוסייה שונות. ככל שנעמיק בהבנת גורמים אלה, נוכל למצוא דרכים לצמצם את הפערים המובנים בשיעורי ההשתתפות בבחירות לכנסת.

רשימת המקורות

- אדלר, אירית, נח לוין-אפשטיין, ויוסי שביט, 2003. "ריבוד חברתי וערי הפיתוח בישראל: דיון מחודש בשאלות ישנות", **סוציולוגיה ישראלית** 2: 365-394.
- בריכה, אברהם, 2005. "הדומיננטיות של הרשימות העצמאיות בשלטון המקומי בישראל", **מדינה וחברה** 5 (1): 977-984.
- דורון, גדעון, ורבה קוק (1999). "דת והפוליטיקה של ההכללה: הצלחת המפלגות החרדיות", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 85-106.
- הורקין, אמיר, יצחק כ"ץ, וברוך מבורך, 1998. **גיבור מקומי: הבחירות לרשויות המקומיות בעידן הבחירה הישירה**, תל אביב: רמות ואוניברסיטת תל אביב.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), 2019א. "מדד פריפריאליות – של יישובים ושל רשויות מקומיות – 2015", **אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), 2019ב. "אפיון יחידות גאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה בשנת 2019", **הודעה לתקשורת**, 23.11.2022, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), (2020). "חרדים ביישובים יהודים" (קובץ נתונים), **אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), (2021). "קובץ יישובים 2021" (קובץ נתונים), **אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-21 – תוצאות ארציות", **אתר ועדת הבחירות המרכזית**.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-22, 2019. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-22 – תוצאות ארציות", **אתר ועדת הבחירות המרכזית**.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23, 2020. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-23 – תוצאות ארציות", **אתר ועדת הבחירות המרכזית**.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-24 – תוצאות ארציות", **אתר ועדת הבחירות המרכזית**.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-25 – תוצאות ארציות", **אחר ועדת הבחירות המרכזית**.

ועדת הבחירות המרכזית, 2023. "בקשה לעיון בטפסים לפי סעיף 4 לכללי הבחירות לכנסת (עיון בחומר בחירות), התשע"ח-2018" (26/3), 3.4.2023.

יפתחאל, אורן, וארז צפדיה, 2008. "ספריפריה: ערי הפיתוח והמקום המזרחי", **בלוק 6: 40-46**.

לוינסון, חיים, 2022. "סמל הסטטוס החדש הוא 'אין לי', לא 'יש לי'. שמעון ריקלין עוד לא הבין את זה", **הארץ**, 19.10.2022.

נגר-רון, סיגל, 2021. "סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי-שוויון בישראל". **סוציולוגיה ישראלית** כב (1): 6-30.

פרידמן, מנחם, 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

Afriat, Avishai, and Momi Dahan, 2010. "Socioeconomic Bias in Voting for the Knesset," *Israel Economic Review* 8 (1): 1-20.

Atmor, Nir, and Chen Friedberg, 2015. "Participation in the Nineteenth Knesset Elections: Centre versus Periphery," in: Michal Shamir (ed.), *The Elections in Israel 2013*, New Brunswick, NJ: Transaction, pp. 85-106.

Atmor, Nir, and Chen Friedberg, 2016. "Who Turned Out at the Polls? Socioeconomic and Geographic Perspectives on 2015 Voter Turnouts in Israel," *Israel Affairs* 22 (3-4): 597-612.

Ben-Bassat, Avi, and Momi Dahan, 2012. "Social Identity and Voting Behavior," *Public Choice* 151 (1-2): 193-214.

Birch, Sarah, 2010. "Perceptions of Electoral Fairness and Voter Turnout," *Comparative Political Studies* 43 (12): 1601-1622.

Blais, André, 2000. *To Vote or Not To Vote? The Merits and Limits of Rational Choice*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Burbank, Matthew J., 1995. "The Psychological Basis of Contextual Effects," *Political Geography* 14 (6-7): 621-635.

Campbell, David E., 2006. *Why We Vote: How Schools and Communities Shape our Civic Life*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Cebula, Richard J., and Michael Toma, 2006. "Determinants of Geographic Differentials in the Voter Participation Rate," *Atlantic Economic Journal* 34: 33-40.

Cebula, Richard J., James E. Payne, and Ira S. Saltz, 2017. "Determinants of Geographic Voter Participation Rate Differentials: The 2014 Mid-Term Election," *Atlantic Economic Journal* 45: 35-43.

Cho, Wendy K. Tam, and James Gimpel, 2010. "Rough Terrain: Spatial Variation in Campaign Contributing and Volunteerism," *American Journal of Political Science* 54(1): 74-89.

Cohen, Gaynor, 1982. "Community Cohesion and Space Planning," in: Ronald Frankenberg (ed.), *Custom and Conflict in British Society*, Manchester: Manchester University Press, pp. 258-285.

Costa, Dora L., and Matthew E. Kahn, 2003. "Civic Engagement and Community Heterogeneity: An Economist's Perspective," *Perspectives on Politics* 1 (1): 103-111.

Denver, David, and Robert Johns, 2021. *Elections and Voters in Britain*, Cham: Springer International Publishing.

Geys, Benny, 2006. "Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-Level Research," *Electoral Studies* 25 (4): 637-663.

Gosnell, Harold F., 1952. "Participation in the Forthcoming Election," *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 283 (1): 156-160.

King, Gary, 1997. *A Solution to the Ecological Inference Problem: Reconstructing Individual Behavior from Aggregate Data*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kook, Rebecca, Michael Harris, and Gideon Doron, 1998. "In the Name of G-D and our Rabbi: The Politics of the Ultra-Orthodox in Israel," *Israel Affairs* 5 (1): 1-18.

Kühn, Manfred, 2015. "Peripheralization: Theoretical Concepts Explaining Socio-Spatial Inequalities," *European Planning Studies* 23 (2): 367-378.

Lago, Ignacio, Sandra Bermúdez, Marc Guinjoan, and Pablo Simón, 2018. "Turnout and Social Fractionalisation," *Politics* 38 (2): 113-132.

Nie, Norman H., Jane Junn, and Kenneth Stehlik-Barry, 1996. *Education and Democratic Citizenship in America*, Chicago: University of Chicago Press.

Norris, Pippa, 2002. *Democratic Phoenix: Political Activism Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press.

Oberholzer-Gee, Felix, and Joel Waldfogel, 2001. "Electoral Acceleration: The Effect of Minority Population on Minority Voter Turnout" (*working paper* 8252), Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research (NBER).

Pattie, Charles, and Ron Johnston, 1998. "Voter Turnout at the British General Election of 1992: Rational Choice, Social Standing or Political Efficacy?" *European Journal of Political Research* 33 (2): 263-283.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse And Revival Of American Community*, New York: Simon and Schuster.

Rokkan, Stein, and Derek W. Urwin, 1982. "Introduction: Centres and Peripheries in Western Europe," *The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism*, London: Sage, pp. 1-17.

Rosenthal, Maoz, Hani Zubida, and David Nachmias, 2017. "Voting Locally Abstaining Nationally: Descriptive Representation, Substantive Representation and Minority Voters' Turnout," *Ethnic and Racial Studies* 41 (9): 1632-1650.

Rudnitzky, Arik, 2022. "Searching for Political Efficacy: The Israeli Arab Vote in the 2019–21 Knesset Elections," *Israel Affairs* 28 (6): 856–877.

Taylor Peter J., and Ron Johnston, 1979. *Geography of Elections*. London: Croom Helm.

Tzfadia, Erez, and Haim Yacobi, 2011. *Rethinking Israeli Space: Periphery and Identity*. London: Taylor and Francis.

Tzfadia, Erez, and Moti Gigi, 2022. "Peripheralities," in: Guy Ben-Porat, Yariv Feniger, Dani Filc, Paula Kabalo, and Julia Mirsky (eds.), *Routledge Handbook on Contemporary Israel*, New York: Routledge, pp. 448–459.

Verba, Sidney, Kay L. Schlozman, and Henry E. Brady, 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Verba, Sidney, and Norman H. Nie, 1972. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*, Chicago: University of Chicago Press.

Wellhofer, E. Spencer, 1988. "Models of Core and Periphery Dynamics," *Comparative Political Studies* 21 (2): 281–307.

השתקת החברה האזרחית בימי בחירות(?)

חוק V-15 במבחן התוצאה

אסף שפירא | גיא לוריא

בשנת 2015, במהלך מערכת הבחירות לכנסת ה-20, פעל ארגון ושמנו ניצחון־V15, לצד גופים נוספים, כדי להשפיע על תוצאות הבחירות באמצעות פרסומים שונים. עתירה שהגיש הליכוד ליושב ראש ועדת הבחירות המרכזית השופט סלים ג'ובראן בבקשה להגביל את פעילותו נדחתה, משום שלפי החוק לא הייתה אסדרה (רגולציה) על פעילות כזאת – חוק מימון מפלגות לא התייחס לפעילותם של ארגוני החברה האזרחית הפועלים במנותק ממפלגות (תב"כ 8/20). לאחר הבחירות הגישו חברי כנסת מהקואליציה הצעת חוק פרטית שביקשה להטיל פיקוח ומגבלות גם על גופים חוץ־מפלגתיים שפעילים בבחירות. ההצעה התקבלה בשנת 2017 כתיקון מס' 35 לחוק מימון מפלגות, תיקון המכונה בציבור "חוק V-15".

בפרק זה נבחן את יישומו והשפעתו של החוק עד בחירות 2022 בשני מובנים: ראשית – מה הייתה השפעתו בפועל על פרטים וגופים שהיו מעורבים בשיח הציבורי בתקופת הבחירות? שנית – כיצד יש להבין את משמעותו הרחבה יותר של החוק? ככלל את החוק אפשר להבין כחלק משתי תופעות: האחת – התחזקות ההשפעה של גורמים חוץ-מפלגתיים על הפוליטיקה ובתגובה הרחבת האסדרה על מימון הפעילות הפוליטית של גורמים אלה. אם בוחנים את החוק באספקלריה זו, הוא נכשל לחלוטין, שכן אף גוף לא נרשם כגוף פעיל בבחירות; והאחרת – גל החקיקה האנטי-דמוקרטית, קרי החוק הוא חלק מהנסיגה הדמוקרטית המאיימת על ישראל בשנים האחרונות, איום שהגיע לשיאו ביוזמות החקיקה בתחום מערכת המשפט שנקטה הממשלה שקמה לאחר בחירות 2022. ואכן, לפחות מבחינת תוצאותיו, נראה שזה ההקשר הנכון להבנת החוק, הן בשל האפקט המצנן שהיה לו על חופש הביטוי של ארגוני חברה אזרחית בתקופת בחירות ואף בתקופות ובהקשרים אחרים ואולי אף על עצם התארגנותם, והן לנוכח עתירות סרק שהוגשו במסגרתו ונועדו לצורכי תעמולה פוליטית.

בתתי-הפרקים הבאים נציג את הרציונלים האפשריים – הרציונל הדמוקרטי והאנטי-דמוקרטי – להטלת פיקוח על גופים חוץ-מפלגתיים בבחירות; נסקור את ההגבלות שקבע החוק משנת 2017 על פעילותם של גופים חוץ-מפלגתיים בבחירות ואת פרשנות החוק מאז; ונבחן בקצרה כיצד דמוקרטיות אחרות אסדרו את הסוגיה. לאחר מכן נבחן את השפעת החוק בישראל על ארגוני החברה האזרחית באמצעות בחינת כל העתירות שהוגשו ליושב ראש ועדת הבחירות המרכזית בעניין וההחלטות שהתקבלו, וכן באמצעות ראיונות עם נציגים של ארגונים רלוונטיים מהחברה האזרחית. בחלק האחרון נסביר את השפעותיו של החוק ונדון בהן במבט רחב, ולאחר מכן נסכם את הפרק.

א.

הרציונל הדמוקרטי של הטלת פיקוח על גופים חוץ-מפלגתיים

הסוגיה של אסדרת השימוש בכסף בבחירות בפרט ובפוליטיקה ככלל (Tham, 2022) כרוכה במתח בין שניים מהעקרונות העומדים בבסיס הדמוקרטיה המודרנית: חופש הביטוי והשוויון

האזרחי (שפירא, לוריא ופלסנר, 2017). מצד אחד ההגנה על חופש הביטוי, שהיא גזרת של העיקרון הכללי של חירות, היא מלכתחילה אחת הסיבות לקיומה של

המדינה הדמוקרטית. בבחירות חופש הביטוי הכרחי במיוחד, ורוברט דאל (2002) אף הגדיר את קיומם של מקורות מידע חלופיים כתנאי לדמוקרטיה מודרנית. בהתאם לעקרונות אלה, קשה להצדיק הטלת מגבלות על חופש הביטוי בבחירות. הגבלת חופש הביטוי של ארגוני החברה האזרחית גם תפגע ביכולת של האזרחיות והאזרחים להשתתף בפוליטיקה ולייצג את האינטרסים שלהם דרכם, יכולת חשובה בעיקר משום שבעשורים האחרונים, בד בבד עם הירידה בהשתתפות הפוליטית דרך המפלגות, גוברת ההשתתפות הפוליטית של הציבור באמצעות החברה האזרחית (Cain, Dalton, and Scarrow, 2003).

מצד שני ניצב עקרון השוויון האזרחי, העומד אף הוא בבסיס הדמוקרטיה המודרנית. מהשוויון במעמדו של כל אזרח נגזר עקרון הבחירות השוות, המעוגן בסעיף 4 לחוקיסוד: הכנסת: לכל אזרח קול אחד, ולכל אזרח זכות לשוויון בסיכויים בהתמודדות בבחירות (בג"ץ 869/92). עם זאת עושר שבא לידי ביטוי בבחירות ושליטה באמצעי תקשורת עלולים לערער את השוויון בסיכויי ההתמודדות על קול הבוחר, להשפיע השפעה לא הוגנת על בוחרים ולהטות את חופש הבחירה (Cram, 2006; Rowbottom, 2022). את הסכנות האלה מעצים המרחב הדיגיטלי, על מגוון האפשרויות הגלומות בו למניפולציות על בוחרים באמצעות איסוף ועיבוד של מידע פרטי ועם תפוצה מהירה של מידע אמיתי וכוזב (שוורץ אלטשולר ולוריא, 2020). לפיכך כיום רווחת התפיסה שכדי לשמור על שוויון ההזדמנויות ועל השיח הפלורליסטי בבחירות ולמנוע פגיעה בהם עקב שימוש בלתי מוגבל במשאבים כספיים (Crandall and Lawlor, 2014; Gauja and Orr, 2015), תפקיד המדינה איננו רק להבטיח חופש ביטוי במובן השלילי, אלא גם להסדיר את הדיון הציבורי בתקופת בחירות – כדי לאפשר לדעות השונות להישמע בפועל (Sunstein, 1995) וכדי למנוע מינוף כוח כלכלי לשם יצירת השפעה פוליטית עודפת (Nassmacher, 2014).

כמעט כל הדמוקרטיות המפותחות מגבילות את השימוש של מפלגות ומועמדים במשאבים, אך יש הצדקות להגביל גם גופים חוץ-מפלגתיים. כך, ללא הגבלות, משאביהם הגדולים של גופים חוץ-מפלגתיים מסוימים יכולים לאפשר להם פעילות נרחבת מאוד בבחירות, דבר שיפגע ביכולת של המפלגות לתקשר ביעילות עם הבוחרים, שהיא קריטית במיוחד בתקופת בחירות (Scarrow, 2011; Tham, 2022). בנוסף, בלא מגבלות או לפחות כללי שקיפות, גופים

אלה עלולים לפעול בזירה הציבורית לשם קידום האינטרסים שהם מייצגים בלא שיצטרכו לשאת באחריות לכך, בניגוד למפלגות ולמועמדים, שמחויבים בשקיפות ובקרה אף שברור שאחריותם של נבחרים ציבור שונה ומוגברת מתוקף תפקידם (Nassmacher, 2014). הדבר גם עלול לאפשר יצירת תלות של מפלגות ומועמדים בבעלי הון הפועלים לטובתם בבחירות.

האיזון בין העקרונות של חופש הביטוי ושוויון בבחירות משמעו שרק הגבלות מסוימות מוצדקות. במובנים חוקתיים, בהתאם למשפט הישראלי, ההגבלה עשויה להיות מוצדקת אם היא נעשית לתכלית הראויה של שמירה על השוויון ועל ההגנות בבחירות, אולם פגיעה זו עדיין צריכה להיות מידתית. להלן נדגים בקצרה את האתגרים החוקתיים הגלומים בהטלת מגבלות על גופים חוץ-מפלגתיים בהתאם למבחנים שקבע בית המשפט העליון, כדי לבחון אם הפגיעה בחופש הביטוי תהיה מידתית (בדומה לפגיעה בזכויות נוספות כמו הזכות לפרטיות, ראו בג"ץ 10203/03).

ראשית, נדרש קשר רציונלי בין ההגבלות ובין קידום השוויון בבחירות. אומנם לפי פסיקת בית המשפט העליון אין צורך בהתאמה אופטימלית, אלא די שהאמצעים הננקטים מגשימים לפחות חלק מהתכלית (Steiner, 2020), אך עדיין יש כמה טענות נגד האפקטיביות של הטלת המגבלות. בפרט, המחקר ההשוואתי מלמד שהאכיפה והפיקוח על המגוון הרחב של הגופים החוץ-מפלגתיים המבקשים להשפיע על תוצאות הבחירות אינו בהכרח יעיל (Young, 2004; Casas-Zamora, 2005; Gauja and Orr, 2015). לפי טענות אחרות, ממילא בדמוקרטיה פרלמנטריות מפלגות הן שחקנים פוליטיים מרכזיים הרבה יותר מגופים חוץ-מפלגתיים (Crandall and Lawlor, 2014; Nassmacher, 2014; Gauja and Orr, 2015)¹.

שנית, יש לבחור בהגבלות שפגיעתן בחופש הביטוי הפוליטי פחותה מזו שבהגבלות אפשריות אחרות שיש להן אפקטיביות דומה. עיקרון זה מקשה להצדיק הגבלות גורפות על מתכונת הפעילות (למשל הגבלות על צורת התאגדות

1 לניתוח חוקתי מפורט יותר של החוק, עם מסקנות דומות, ראו דונוביץ' ועטרון, 2019.

או הטלת חובות רישום) או הגבלות שחלות על כל הגופים החוץ-מפלגתיים הפעילים בבחירות, לרבות גופים שפעילים באופן מצומצם.

שלישית, נדרש יחס הולם או ראוי בין התועלת בהגשמת תכלית השוויון הגלומה בהגבלות ובין נזק הפגיעה בחופש הביטוי (Steiner, 2020). בהקשר הזה יש חשש שהטלת מגבלות חמורות על פעילותם של ארגונים בחברה האזרחית במהלך הבחירות תיצור אפקט מצנן, כלומר תביא לידי צמצום הביטוי וההשתתפות שלהם בפוליטיקה גם כשאין הדבר מתחייב מכוח החוק, וכן שהמגבלות ייצרו עלויות שיחסמו לא רק את השתתפותם של ארגונים אלה, אלא את עצם התארגנותם מלכתחילה.

את החוק ניתן כאמור להבין גם על רקע תכלית שאינה ראויה מבחינה דמוקרטית, כחלק מגל של חקיקה אנטי-דמוקרטית בישראל ובמדינות שחוות נסיגה דמוקרטית ומעבר לשלטון

1. הרציונל האנטי-דמוקרטי של החוק

אוטוריטרי-פופוליסטי. פופוליזם מסוג זה תופס את החברה באופן הומוגני – רק הרוב הוא "העם האמיתי", לעומת האליטות, גורמי תקשורת עצמאיים, מיעוטים או חברה אזרחית ביקורתית (Mudde, 2004). כשפופוליסטים מגיעים לשלטון, הם מנסים לצייר את ארגוני החברה האזרחית הביקורתיים כמי שאינם חלק מ"העם", אפילו "סוכנים זרים" (Müller, 2021).

אחד המאפיינים של חקיקה פופוליסטית אנטי-דמוקרטית הוא אפוא הגברת הפיקוח על ארגוני החברה האזרחית בכלל וארגוני זכויות אדם בפרט והצרת צעדיהם, לרבות באמצעות חקיקה. כך ראינו במקומות שונים בעולם שבהם פעלו משטרים אוטוריטריים או משטרים בנסיגה דמוקרטית, למשל בטורקיה עם הקמת גוף בעל סמכויות פיקוח ותביעה נגד ארגוני החברה האזרחית (Frantz, 2018); וברוסיה, שבה אומצה חקיקה שפגעה במקורות המימון של ארגונים שזוכים לתמיכה כספית זרה: הם נדרשו להירשם כסוכנים זרים, לדרוש על פעילותם ולהיות כפופים לבקורות פתע (Huq and Ginsburg, 2018; Müller, 2021). תופעות דומות מצויות גם במדינות אחרות, כמו הודו (Chacko, 2018) ופולין (Bill, 2022). גם בישראל בתקופת חקיקתו של תיקון 35 לחוק מימון מפלגות

(חוק V-15, שבו עוסק פרק זה), נדונו או עברו גם חוקים אחרים שהצרו את רגלי החברה האזרחית (פוקס, בלאנדר וקרמניצר, 2015) כגון חוק שהטיל חובות שקיפות מיוחדות על עמותות שעיקר מימוןן מגיע מ"ישות מדינית זרה",² חוק שנועד למנוע פעילות בבתי ספר של ארגוני חברה אזרחית בעלי אוריינטציה פוליטית שמאלית כגון שוברים שתיקה,³ או הצעת החוק שלא עברה בדבר "נאמנות בתרבות", שנועדה להסמיך את שר התרבות לשלול תקציבים מגופים בעלי דעות שהוגדרו בחוק.⁴

ג.

ההגבלות בחוק בישראל על פעילותם של גופים חוץ-מפלגתיים

1. רקע והליך חקיקת לאחר הבחירות לכנסת ה-20 (2015) הגישו חברי כנסת מהליכוד הצעת חוק פרטית שביקשה להטיל פיקוח ומגבלות גם על גופים חוץ-מפלגתיים הפעילים בבחירות,⁵ ובחודשים ספטמבר 2016 עד מרץ 2017 נדונה ההצעה בוועדה משותפת לוועדת הכנסת ולוועדת החוקה חוק ומשפט של הכנסת. מכיוון שהקואליציה הייתה מגוונת בעמדותיה (בייחוד בשל נוכחותה של סיעת כולנו, שככלל ייצגה גישה ליברלית יותר) והדיונים נערכו בשאיפה מוצהרת להגיע להסכמות עם לפחות חלק מהאופוזיציה (בפרט עם נציגי סיעת יש עתיד), ההסדר שהתקבל בסופו של דבר היה שונה בכמה מובנים מהצעת החוק המקורית.

2 חוק חובת גילוי לגבי מי שנתמך על ידי ישות מדינית זרה, התשע"א-2011; חוק חובת גילוי לגבי מי שנתמך על ידי ישות מדינית זרה (תיקון), התשע"ו-2016.

3 חוק חינוך ממלכתי (תיקון מס' 17), התשע"ח-2018.

4 הצעת חוק התרבות והאמנות (תיקון מס' 2), התשע"ט-2018.

5 הצעת חוק מימון מפלגות (תיקון - הגדרת גוף פעיל בבחירות), התשע"ו-2016, 2785/20/פ.

בפרט צומצמה תחולתו של החוק: בהצעת החוק דובר על אסדרת פעילותם של גופים שפונים לבוחרים להצביע בעד "מפלגה או מפלגות מסוימות", ובסופו של דבר הוחלט שלא להחילו על תעמולה בעד או נגד גוש מפלגות. שינוי זה נעשה במהלך פשרה עם האופוזיציה, למשל מול נציגיה בוועדה כגון חברת הכנסת יעל גרמן (יש עתיד), ובאופן מוצהר כדי למנוע פגיעה מוגזמת בחופש הביטוי. כפי שהסביר יושב ראש הוועדה חבר הכנסת יואב קיש (הליכוד) לחבר הכנסת בצלאל סמוטריץ' (הבית היהודי) במהלך הדיונים:

ישבנו פה בדיונים, ואחד הדברים הכי קשים, כולל מה שאמרה חברת הכנסת גרמן, היה שזה המקום שהיה מאוד קשה לצבוע אותו [...] יש גוף שרוצה לשכנע אנשים – וזה לא רק מפלגה אחת; זה יכול להיות גוש; להחליף את השלטון, כפי שאמרו. את זה אמרנו שלא נמנע [...] לקחנו החלטה ואמרנו שקמפיינים ציבוריים כאלה, גם אם הם יקרים, לא נמנע אותם אלא אם זה מובהק בעד או נגד מפלגה מסוימת. וזו היתה החלטה ששחררה לדעתי הרבה מאוד לחץ ברמה של הנושא של הפגיעה בחופש הדמוקרטיה (פרוטוקול 4, 2.1.2017, עמ' 23).

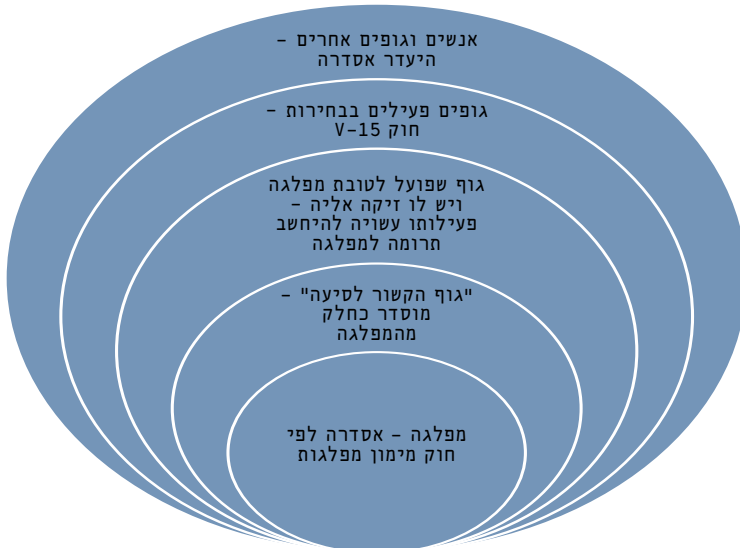
עוד הבהירו הדיונים בוועדה כי החוק גם לא יוחל על תעמולה בעד או נגד רעיונות מסוימים. כפי שאמרה חברת הכנסת גרמן:

אנחנו רוצים לשמור על הגופים האזרחיים, אנחנו רוצים לשמור על חופש הביטוי ועל חופש ההתאגדות ואנחנו רוצים שגם לפני בחירות, אם יש גוף שהוא בעד בעלי חיים [היור"ר ח"כ קיש: "הוא יוכל לומר את דעתו"] והוא בעד איכות הסביבה ונגד זיהום, שהוא יוכל לבטא את עמדתו. [היור"ר ח"כ קיש: "נכון"] [...] גוש אמונים ושלוש עכשיו זה מאוד לגיטימי שאם הם מאמינים בעמדה מסוימת שבכוא הבחירות תהיה להם את האפשרות לבטא את זה ולקדם את העמדה שלמענה הם באמת פועלים במשך כל השנים (פרוטוקול 1, 20.9.2016, עמ' 41).

2. ההסדר שנקבע בחוק במרץ 2017 אישרה הכנסת את חוק V-15, או בשמו הרשמי חוק מימון מפלגות (תיקון מס' 35), התשע"ז-2017. עד אז הטיל חוק מימון מפלגות מגבלות בעיקר על מפלגות, על רשימות מועמדים, על סיעות ועל התורמים להן. מעבר לכך הטיל החוק מגבלות גם על גופים נוספים לפי מידת זיקתם למפלגות, לרשימות המועמדים ולסיעות. כך, "גוף הקשור לסיעה" – שהוא גוף שלדעת מבקר המדינה יש לראות בו זרוע של הסיעה בהתחשב במטרותיו, פעולותיו, זהות חבריו, וייעוד רווחיו ומקורותיו – הוגדר כחלק ממנה בכל הנוגע לגיוס והוצאת משאבים; ואדם או גוף אחר שפעל לטובת מפלגה (לדוגמה באמצעות פרסומי תעמולה) ובזיקה (רעיונית וארגונית) לרשימת מועמדים או סיעה – אפשר היה להגדיר את פעילותו כתרומה. בתרשים 1 מפורטים כל הגופים שפעילותם מוסדרת כיום בהקשר זה.

תרשים 1

אסדרה של גופים לפי זיקתם למפלגה, לסיעה או לרשימת מועמדים

כאמור לעיל, את המניע של יוזמי הצעת החוק ניתן להבין באספקלריה של חקיקה אנטי־דמוקרטית, וזו גם הייתה השפעתו בסופו של דבר. ואולם מהדיונים תוך כדי חקיקת החוק, כאמור למעלה, ומנוסח החוק שיפורט מיד, עולה תכלית⁶ אחרת: לאסדר את פעילותם של גופים חוץ־מפלגתיים בבחירות באופן מאוזן, הוגן ושוויוני, שמצד אחד יגביר את השקיפות של פעילותם של גופים אלה וימנע את האפשרות לעקוף את הוראות חוק מימון מפלגות, ומצד שני ישמור על חופש הביטוי של החברה האזרחית. כדי להגשים את התכלית הזאת של החוק, צריך להתחשב בשני רכיבים עיקריים בו: (א) הגדרה אילו גופים חוץ־מפלגתיים נכנסים לתחולת החוק; (ב) מידת החומרה של המגבלות המוטלות עליהם. מבחינה עקרונית ניתן לאזן בין הרכיבים האלה באופן שיגשים את התכלית הלגיטימית של החוק בשני אופנים: להחיל את החוק באופן רחב שיכלול כמה שיותר גופים חוץ־מפלגתיים, אך להטיל עליהם מעט מגבלות; או לחלופין לצמצם את תחולת החוק תוך הטלת מגבלות נוקשות יחסית. המחוקק בחר באפשרות השנייה.

תחולה מצומצמת – בחוק לא הוטלו מגבלות על כל גוף חוץ־מפלגתי, אלא רק על אדם או גוף שהוגדר כ"גוף פעיל בבחירות". כדי להיות גוף פעיל בבחירות, אדם או גוף צריך לבצע לפחות אחת מארבע פעולות המוגדרות "פעילות בחירות" ובהיקף כספי משמעותי של 113,700 ש"ח (כל הסכומים, שמתעדכנים מעת לעת, נכונים לינואר 2024):

- (1) תעמולה באמצעות מודעות פרסום שמטרתה להשפיע על בוחרים להצביע לרשימת מועמדים מסוימת או להימנע מלהצביע לרשימת מועמדים מסוימת;
- (2) פנייה ישירה בתקופת בחירות לבוחרים בעלי עמדות פוליטיות מסוימות שמטרתה להשפיע עליהם להצביע לרשימת מועמדים מסוימת או להימנע מלהצביע לרשימת מועמדים מסוימת;

6 אנו מתייחסים למונחים "מניע" ו"תכלית" במובנם המשפטי, כפי שנעשה בעת פרשנות חוק על ידי בית המשפט. בהקשר זה ה"מניע" של המחוקק (מה שהביא את המחוקק לפעול) אינו חשוב כמו ה"תכלית" של החוק (בג"ץ 2412/23), קרי המטרות והערכים שהחוק מנסה להגשים – כפי שעולה מלשון החוק, מהמטרות והערכים שאותם ביקש להגשים המחוקק ("תכלית טובי־קטיבית"), ומהמטרות והערכים שאותם צריכה להגשים חקיקה במדינה דמוקרטית ("תכלית אובייקטיבית") (ברק, 1993).

(3) הסעת בוחרים ביום הבחירות, שלא לפי חוק ושלא בתמורה מלאה, לשם הבטחת הצבעתם בשל כוונות ההצבעה שלהם;
 (4) יצירת מאגר מידע ובו פרטי בוחרים לצד כוונות ההצבעה שלהם לשם ביצוע אחת הפעולות האמורות, ושלא לשם מכירתו למפלגה.

נוסף על הגדרת פעילויות אלה והרף הכספי המינימלי שלהן, הדרך העיקרית שבאמצעותה צמצם החוק את תחולתו היא בכך שהוא חל (בשתי החלופות הראשונות שצוינו למעלה) רק על פעולה שנועדה להשפיע על הצבעה בעד או נגד "רשימת מועמדים מסוימת" – כלומר, לפי לשון החוק ודברי המחוקקים במהלך חקיקת החוק, אין הכוונה לניסיון להשפיע על הצבעה לטובת גושי מפלגות ואין הכוונה לתעמולה בנושא מסוים.

מגבלות נוקשות – מדובר במגבלות ובחובות האלה:

(1) **רישום והתאגדות.** כדי לבצע את הפעילויות המפורטות לעיל בשווי כולל העולה על 113,700 ש"ח, או כדי לגייס כספים עבורן בסכום זה – על אדם או גוף להירשם קודם אצל מבקר המדינה כ"גוף פעיל בבחירות". אם ההיקף הכספי של הפעילות או של גיוס הכספים גדול פי ארבעה, גם מוטלת חובת התאגדות: יש להירשם כעמותה או כחברה לתועלת הציבור.

(2) **תרומות.** בתקופה שבין בחירות לכנסת לבין הבחירות שאחריהן, יכול גוף פעיל בבחירות לקבל תרומה מאדם ובני ביתו עד סכום של 34,200 ש"ח, ואם היקף הפעילות שלו מחייבו להתאגד – עד 17,100 ש"ח. בנוסף, אסור לגופים אלה לקבל תרומות מתאגידים, ממי שאינם בוחרים, תרומות בעילום שם או במזומן. הם רשאים לקבל תרומות מתורמים זרים (שאינם קטינים), אבל אז חלות מגבלות נוספות: מותר לגייס תרומות בסכום כולל של 682,000 ש"ח, וסך התרומות מחו"ל אסור שיעלה על שליש מהסכום הכולל של התרומות. נדגיש כי עבור גופים פעילים בבחירות, מגבלות אלה על גיוס תרומות חלות בכל ימות השנה ולא רק בתקופת בחירות, והן לא מתייחסות רק לתרומות המגויסות או מנוצלות למטרה הספציפית של פעילות בחירות, אלא לכל תרומה שהיא. גם בשל כך, המשמעות היא סיכון ממשי להמשך פעילותם של ארגונים מהחברה האזרחית שיוגדרו כגופים פעילים בבחירות.

(3) **שקיפות, פיקוח ובקרה.** גוף פעיל בבחירות נדרש לעמוד בדרישות מחמירות של שקיפות ובקרה, בכללן פרסום כל תרומה שקיבל תוך 14 ימים מיום קבלתה (או תוך שבועה ימים בתקופת הבחירות), וניהול מערכת חשבוניות ודיווח על הכנסות והוצאות למבקר המדינה לפי הנחיותיו.

(4) **שקיפות בתעמולת בחירות.** כל תעמולת בחירות שגוף פעיל בבחירות או מי מטעמו מפרסם חייבת לשאת את שמו כאחראי לתעמולה.

גוף פעיל בבחירות שהפר מגבלות וחובות אלו חשוף לדרישה של מבקר המדינה להעביר סכומים לאוצר המדינה בגין ההפרה. במקרים מסוימים הוא או אנשיו גם חשופים לסנקציות פליליות של עד שנת מאסר. נוסף על כך יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית רשאי, לבקשת מפלגה שמיוצגת בכנסת או הגישה רשימת מועמדים בבחירות לכנסת הבאה, לתת צו שמונע הפרת ההוראות ביחס לגופים פעילים בבחירות או הנחיות של מבקר המדינה לגביהם. הסמכות לתת צווי מניעה בזמן אמת היא משמעותית וחורגת הן מהסמכויות של מבקר המדינה ביחס להתנהלות הכספית של סיעות ורשימות מועמדים, שמופעלות רק לאחר מעשה; והן מסמכויות של יושב ראש ועדת הבחירות כלפי סיעות ורשימות מועמדים בתקופת בחירות, שכן כשמדובר בהן, הוא מוסמך לתת צווי מניעה בזמן אמת רק בגין הפרת הכללים ביחס לפרסומי תעמולה, ולא בשל התנהלות הכספית. בשל המגבלות הנוקשות על תרומות לגופים חוץ-מפלגתיים, סמכויות אכיפה אלה – האפשרות של היושב ראש לחייב הרשמה אצל מבקר המדינה כגוף פעיל בבחירות ולעמוד במגבלות הקבועות בחוק – הן בעלות פוטנציאל לשתק את פעילותם של גופים חוץ-מפלגתיים תוך כדי תקופת הבחירות.

3. **פרשנות החוק**
בפסיקת יושב ראש ועדת הבחירות
 פרשנות החוק נעשתה עד כה בעיקר בפסיקות של יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית (לרשימה מלאה של העתירות מבחירות 2019-2022 ראו נספח לפרק זה; לרשימה מתעדכנת ראו שפירא ולוריא, 2024) וכן בפסיקה מועטה של בית המשפט העליון. בשתי מערכות הבחירות של שנת 2019 (אפריל וספטמבר) ניכרה בפסיקתו של יושב ראש ועדת הבחירות השופט חנן מלצר מגמה של פרשנות רחבה של תחולת החוק, באופן שהחריף את פגיעת המגבלות בחופש הביטוי של החברה האזרחית.

בהמשך, בבחירות 2020 ו־2021, התמתנה המגמה בפסיקת יושבי ראש ועדת הבחירות השופטים ניל הנדל ועוזי פוגלמן, בהתאמה. בבחירות 2022, בפסיקת יושב ראש ועדת הבחירות השופט יצחק עמית, ניכרה מגמה מצמצמת של תחולת החוק. נפרט.

בבואו לפרש את החוק ביחס לתחולת החוק על גופים חוץ־מפלגתיים, ניצבות לפני יושב ראש ועדת הבחירות או לפני בית המשפט כמה שאלות עיקריות:

(1) כיצד יש להבין את המילים של החוק המתמקדות בתעמולה או בפנייה "במטרה להשפיע על בוחרים"? האם יש לבחון את כוונתו של המפרסם (מבחן סובייקטיבי) או את השפעתו הצפויה של הפרסום על הבוחר הסביר (מבחן אובייקטיבי)? זו שאלה קריטית – כי ייתכן שגוף שפרסם מודעת בחירות לא התכוון לשכנע את הבוחר להצביע לרשימה מסוימת, אלא התמקד בנושא שנמצא במחלוקת ציבורית, אך הבוחר הסביר יבין שכוונת המודעה הייתה דווקא לתמוך בהצבעה לרשימה מסוימת או להתנגד לכך. לפני בחירות אפריל 2019 פסק השופט מלצר כי יש להעדיף את המבחן האובייקטיבי (מב"כ 1/21, 1/22), לפי מבחן התכלית הדומיננטית, כלומר: יש לבחון לפי נסיבות ואופי הפרסום עד כמה מרכזית התכלית הזאת יחסית לתכליות אפשריות אחרות. בג"ץ (5527/19) קיבל את עמדתו.⁷

(2) כיצד יש להבין את המילים של החוק המגבילות את תחולתו רק לתעמולה או פנייה אישית שנעשות במטרה להשפיע על הצבעה או להימנע מהצבעה בעד "רשימה מסוימת"? האם יש לפרש את המילים האלה כך שפעילות בחירות חייבת להיות מכוונת כלפי רשימה אחת ספציפית בלבד, או שמא יש להעניק לחוק פרשנות רחבה שלפיה מדובר גם בפעילות שמכוונת כלפי כמה רשימות מובחנות? גם זו שאלה קריטית, בייחוד לבחירות שהתקיימו מאז 2019, שבהן אפשר להבחין בכירור בין גושים פוליטיים שונים – גוש השינוי או גוש נתניהו.

אנו סברנו, וזו הייתה גם עמדת היועץ המשפטי לממשלה, כי מלשון החוק, מתכליתו האובייקטיבית ומכוונת המחוקק עולה שפעילות לטובת קבוצת

7 ראו גם דנג"ץ 6142/19.

מפלגות או גוש פוליטי – אינה צריכה להיחשב פעילות בחירות (לוריא ושפירא, 2019). ואולם לפני הבחירות ב־2019, הן באפריל והן בספטמבר, הכריע השופט מלצר לטובת פרשנות רחבה של החוק, שלפיה גם פעילות כזאת תיחשב פעילות בחירות (מב"כ 1/21, 1/22). הוא עשה זאת בין היתר כי אלמלא כן היה קל מאוד לדעתו להתחמק מתחולת החוק באמצעות תעמולה לטובת או נגד כמה מפלגות ולא לטובת או נגד מפלגה אחת ספציפית. בג"ץ (5527/19) לא הכריע בשאלה זו, והשאיר אותה ב"צריך עיון".

עד בחירות 2022 נמנעו יושבי ראש ועדת הבחירות הבאים מלהכריע בשאלה פרשנית זו. ואולם בבחירות 2022 קבע במפורש יושב ראש ועדת הבחירות השופט עמית כי הוא מעדיף את הפרשנות המצמצמת, אשר "נתמכת הן בלשון החוק הפשוטה והן בתכלית הסובייקטיבית של המחוקק, כפי שעולה מהפרוטוקולים של הדיונים בהצעת החוק כמצוטט לעיל. גישה פרשנית מצמצמת מתיישבת גם עם התכלית האובייקטיבית של החוק, שהיא מניעת מימון חיצוני בדרג עקיפין לרשימה ספציפית. ולבסוף, פרשנות זו מתיישבת גם עם חשיבותו של חופש הביטוי הפוליטי" (מב"כ 4/25). בהמשך הביע גם בית המשפט העליון דעה דומה, באמרת אגב, בפסק דין שניתן פה אחד מפי השופט מינץ בשל "לשונו הברורה והחד־משמעית של החוק, כי התיבה 'רשימת מועמדים מסוימת' מכוונת כלפי רשימה מסוימת אחת ולא כלפי מספר רשימות או 'גוש' מסוים" (בג"ץ 7100/22).

למרות כל האמירות האלה, טרם נקבעה הלכה מחייבת בעניין זה מצד בית המשפט העליון. נדגיש כי החלטות יושב ראש ועדת הבחירות אינן מחייבות את יושבי הראש הבאים אחריו.

(3) מהן "מודעות פרסום" (לפי חלופה 1 לפעילות בחירות, לעיל) ומהי פנייה ישירה אל בוחרים "בעלי עמדות פוליטיות מסוימות" (לפי חלופה 2), כהגדרת החוק? בשתי השאלות האלה התקבלה פרשנות מצמצמת למדי.

באשר למונח "מודעות פרסום", בשנת 2021 דחה יושב ראש ועדת הבחירות, השופט פוגלמן, עתירה של לראות בפרסומים של ארגון דרכנו ברשתות החברתיות מודעות פרסום. הוא לא הגדיר מהן מודעות פרסום, אבל הסביר שלצורך החוק מודעת פרסום חייבת להיות שונה מהותית ממודעה רגילה

בהיבטים כמו עיצוב גרפי ומקום הפרסום (באתר של האדם/ארגון עצמו או לחלופין במתקן/שטח פרסום פיזי או במרשתת) (מב"כ 3/24).

באשר להגדרת "בעלי עמדות פוליטיות מסוימות", אומצה תפיסה שלפיה פנייה רחבה לציבור, ללא פילוח מדויק של הנמענים לפי מאפיינים מסוימים ומוגדרים, אינה נופלת תחת הגדרה זו – אפילו אם הפנייה היא לציבור המתגורר באזור שרובו מזוהה עם עמדות ומפלגות מסוימות (לדוגמה מב"כ 3/23, מב"כ 3/24).

(4) האם גופי תקשורת עשויים להיות גופים פעילים בבחירות (השוו, Rowbottom, 2022)? במערכת הבחירות של שנת 2022 הוגשו כמה עתירות (ונשלחו דרישות) להכיר בגופי תקשורת כגון ערוץ 14, הארץ וקשת כגופים פעילים בבחירות. אף עתירה לא התקבלה (נדחתה העתירה נגד ערוץ 14, ונמחקה העתירה נגד קשת; להארץ רק נשלחה דרישה). כאמור לעיל, לא כל תעמולת בחירות הופכת את המפרסם לגוף פעיל בבחירות, אלא רק תעמולה באמצעות "מודעות פרסום" או "פנייה ישירה [...] לבוחרים בעלי עמדות פוליטיות מסוימות". בהקשר הזה קבע השופט עמית בעניין ערוץ 14 כי אין להגדיר שידורי חדשות ואקטואליה מודעות פרסום, וכי "גם פרסומים של ערוץ 14 ברשתות החברתיות, שבמסגרתם נכללו קישורים לכתבות ודיווחים של הערוץ, קשה לכלול בגדר המונח 'מודעות פרסום'" (מב"כ 1/25). בדומה, "שידורי ערוץ טלוויזיה הפתוח לציבור הרחב אינם בגדר פנייה ישירה" (מב"כ 1/25; ראו גם: מב"כ 4/25). החלטות אלה משקפות תפיסה עקרונית שככלל האסדרה לא נועדה לכלי תקשורת מסחריים שפונים לציבור הרחב (מב"כ 1/25).

T.

מבט השוואתי

קשה מאוד להשוות בין הסדרים שנוגעים לפעילות של גופים חוץ-מפלגתיים בבחירות במדינות שונות. הסיבה העיקרית היא שבמדינות

שונות הגופים החוץ-מפלגתיים פועלים במערכות רגולטוריות שונות לגמרי בכל הנוגע לתעמולת הבחירות, לתרומות ולגופים הקשורים למפלגות. סיבה נוספת היא שבחלק מהמדינות קיים פער בין המצב החוקי למצב בפועל, והתוצאה היא חילוקי דעות מהותיים בין מאגרי מידע וחוקרים שונים בנוגע להסדרים הקיימים באותה מדינה ממש.

לצורך המחקר בדקנו 35 מדינות החברות ב־OECD ומוגדרות כמדד החופש בעולם (Freedom in the World, מטעם Freedom House) לשנת 2022 "מדינות חופשיות".⁸ הבדיקה נעשתה בהסתמך בעיקר על מאגר המידע Political Finance Database של IDEA (2023) בהצלבה עם החוקים הספציפיים במדינות השונות ומקורות נוספים (בעיקר שפירא, לוריא ופלסנר, 2017).

להלן המסקנות ההשוואתיות העיקריות שמצאנו:

(1) רק מדינות אחדות מטילות מגבלות כספיות על פעילות של גופים חוץ-מפלגתיים בהקשר של בחירות. הדוגמאות הווראיות הן קנדה (מ־1974), בריטניה (מ־2000), ניו זילנד (מ־2007) ולטביה (מ־2012). אין מדובר אפוא בתופעה נפוצה, אבל עם זאת שלוש מהמדינות הללו הן דמוקרטיות ותיקות ומבוססות, כך שקשה לטעון שמדובר בפרקטיקה לא־דמוקרטית מיסודה.

(2) בכל המדינות האלה ההגבלה העיקרית היא "תקרת הוצאות", כלומר איסור על הוצאת כספים לצורכי קמפיין מעל סכום מסוים. בקנדה מדובר בהגבלה כוללת (בכל המדינה) של כ־1.9 מיליון ש"ח; בניו זילנד – כ־860 אלף ש"ח; בלטביה – 15 משכורות מינימום חודשיות (כ־42 אלף ש"ח); בבריטניה – הגבלה כוללת של כ־2.8 מיליון ש"ח.

(3) מאפיינים נוספים המשותפים לארבע המדינות האלה הם: (א) תקרת ההוצאות מתייחסת רק לפעילות המתבצעת ב"תקופת בחירות" (שמשכה משתנה ממדינה למדינה); (ב) תקרת ההוצאות מתייחסת רק להוצאות לצורכי הבחירות ולא להוצאות אחרות; (ג) הגופים החוץ־מפלגתיים נדרשים לדווח לרשויות ציבוריות המפקחות על התנהלותן; (ד) קידום עקיף של מפלגה או מועמד באמצעות נושא שאיתו הם מזוהים באופן מובהק, נחשב הוצאה לצורכי בחירות – אך לא כך פעילות למען נושא רחב שמפלגות ומועמדים שונים תומכים בו.

(4) ההבדלים בין ארבע המדינות נוגעים לגובה תקרת ההוצאות ולמשך תקופת הבחירות, וכן לסוגיות נוספות בכללן מינימום ההוצאות לצורכי בחירות שבעטיו

8 אוסטריה, אוסטרליה, בלגיה, קנדה, צ'ילה, קולומביה, קוסטה ריקה, צ'כיה, דנמרק, אסטוניה, פינלנד, צרפת, גרמניה, יוון, איסלנד, אירלנד, ישראל, איטליה, יפן, דרום קוריאה, לטביה, ליטא, לוקסמבורג, הולנד, ניו זילנד, נורווגיה, פולין, פורטוגל, סלובקיה, סלובניה, ספרד, שוודיה, שווייץ, ארצות הברית, בריטניה.

מוטלות הגבלות, החובה להירשם באופן פורמלי ולהתאגר, קבלת תרומות מחו"ל ורשימה "סגורה" או "פתוחה" של פעילויות לצורכי בחירות.

(5) במדינות נוספות יש הגבלות מסוגים אחרים על גופים חוץ-מפלגתיים המקיימים פעילות לצורכי בחירות או דרישות נוספות מהם, בייחוד דיווח (אוסטרליה, אירלנד, יפן, שווייץ, ארצות הברית ואיטליה). בנוסף, במדינות שונות יש כללים ספציפיים שנוגעים לגופים הדומים ל"גוף הקשור לסיעה" (למשל דרום קוריאה, צ'ילה ובריטניה), או הגבלות כלליות על תעמולת בחירות של גופים שאינם מפלגות, מועמדים או גופים שמסונפים אליהם (פולין, יפן, צ'ילה, דרום קוריאה, קוסטה ריקה).

המבט ההשוואתי מאפשר להבין את הייחודיות של ההסדר הקיים בישראל. ראשית, באף דמוקרטיה מפותחת אין הגבלה על סכום התרומה המותר לגופים חוץ-מפלגתיים – הגבלה שקיימת בישראל. בכולן יש רק תקרת הוצאות. במאגר המידע של IDEA אפילו אין שאלה שבוחנת אם יש הגבלה על גובה התרומות לגופים חוץ-מפלגתיים, אלא רק שאלות שנוגעות לתקרת הוצאות ולדיווח. ושנית, בכל הדמוקרטיות המפותחות המגדירות תקרת הוצאות לפעילותם של גופים חוץ-מפלגתיים – היא מתייחסת רק לפעילות בתקופה מוגבלת, כלומר "תקופת בחירות"; ורק להוצאות על פעילות לצורכי הבחירות. בישראל ההגבלות על תרומה לגופים כאלה חלות גם מחוץ לתקופת בחירות, ועל כל תרומה שהיא (גם תרומה שמגויסת או מנוצלת לצרכים שאינם קשורים לבחירות).

חשוב להדגיש שהאסדרה היא אתגר לא פשוט גם במדינות אחרות, ואינה חפה מכשלים. כך, גם במדינות שמגבילות פעילות של גופים חוץ-מפלגתיים בבחירות או מסתפקות בדרישה לשקיפות, אין ודאות כי האסדרה ככלל מתנהלת באופן תקין, ובפרט שכל הפעילות של הגופים החוץ-מפלגתיים בהקשר של בחירות אכן מדווחת ומפוקחת (Gauja and Orr, 2015). יתרה מזאת, כמו בישראל גם במדינות אחרות אופן האסדרה משרת אינטרסים של שחקנים שונים ולאוו דווקא "אינטרס ציבורי" כללי. כך למשל היעדר אסדרה משרת אינטרסים של בעלי הון שרוצים להשתמש במשאביהם כדי לנסות להשפיע על תוצאות הבחירות ולחזק את קשריהם עם פוליטיקאים ועם מפלגות.

דוגמה מובהקת למדינה שהאסדרה הנהוגה בה אומנם מקלה יותר מישראל אך גם יוצרת בעיות קשות היא ארצות הברית. עוד משנות הארבעים של המאה ה-20 נהוגה

בארצות הברית אסדרת הפעילות של גופים חוץ-מפלגתיים הפעילים בבחירות ומכונים PACs (Political Action Committees). על ה-PACs – העוסקים בעיקר בגיוס כסף מהציבור לטובת מסעות בחירות של מועמדים – מוטלות מגבלות שונות, בייחוד סכום התרומה שהם יכולים לקבל מאדם והסכום שהם יכולים להעביר לפוליטיקאי או למפלגה. ואולם בשנת 2010 קבע בית המשפט העליון של ארצות הברית (Citizens United v. FEC) כי בשל פגיעה בחופש הביטוי אין להגביל את התנהלותם הכספית של ארגונים מסוג PACs המוציאים באופן עצמאי כספים לצורכי קמפיין פוליטי – כלומר אינם תורמים למפלגות ולמועמדים ופועלים במנותק מהם. בעקבות כך נוצר מה שמכונה Super PACs. על גופים כאלה מוטלות הגבלות שנוגעות לשקיפות ולניתוק מפוליטיקאים, אך כאמור – לא מבחינת גיוס משאבים והוצאתם. צעד זה אפשר לארגונים בחברה האזרחית ולבעלי הון לגייס ולהוציא במהלך הבחירות משאבים כספיים אדירים, באופן שהגביר מאוד את הסכנה לפגיעה בשוויון בבחירות ולהעצמת ההשפעה של חברות ובעלי הון על הפוליטיקאים. השינוי הגביר גם בעיות שנוגעות לאכיפת השקיפות ומגבלות אחרות כגון האיסור על תרומות מגורמים זרים (שאפשר להתחמק ממנה, למשל דרך קבלת תרומות מחברות-בת אמריקאיות של חברות זרות).⁹

ולמרות זאת, בהשוואה למדינות אחרות לאסדרה בישראל כמה מאפיינים שבמבט השוואתי חריגים מבחינת מידת פגיעתם בחופש הביטוי, והביאו לידי התוצאות הבולטות רצויות שנציג בפרק הבא.

ה. כדי לבדוק את השפעת החוק בפועל בדקנו את כל ההכרעות בעתירות שהוגשו ליושב ראש ועדת הבחירות המרכזית במהלך מערכות הבחירות לכנסות ה-21–25 (2019–2022) בעניין גופים פעילים בבחירות (ראו בנספח), וכן ערכנו ראיונות עם נציגי ארגונים בחברה האזרחית.

ה. השפעת החוק על החברה האזרחית

בסך הכול מצאנו 26 עתירות (אחת מהן נגד כמה ארגונים) שבהן נדרשו גופים שונים להירשם כגופים פעילים בבחירות. ארבע עתירות בלבד התקבלו (רוב העתירות האחרות נדחו, ארבע נמחקו, אחת התייתרה, ובעתירה נוספת נדרש הארגון לספק נתונים נוספים אך לא פורסם מידע בנוגע להמשך ההליך). בהתאם למגמה הפרשנית המרחיבה בשנת 2019, כל העתירות שהתקבלו הן משנה זו: שתי עתירות בבחירות באפריל ושתיים בבחירות בספטמבר. הארגון הראשון שנקבע כי עליו להירשם כגוף פעיל בבחירות הוא דרכנו – יוצאים לפעולה, שהוא למעשה ממשיכו של ארגון V-15 (מב"כ 1/21). השופט מלצר קבע שהארגון מבצע שלושה סוגים של פעילות בחירות: תחזוק מאגר מידע, פרסום מודעות פרסום ופנייה ישירה לבוחרים. הארגון השני הוא תנועה בשם לכתחילה – ציונות דתית עם דרך ארץ, שפרסמה בעיתונים ובעלוני שבת מודעות אנונימיות נגד רשימת איחוד מפלגות הימין (תב"כ 39/21). בבחירות ספטמבר 2019 קבע השופט מלצר קביעה דומה בנוגע לארגון דרכנו – לא בעתירה שהוגשה נגד הארגון, אלא דווקא במסגרת בקשה מטעם הארגון למתן הכרעה מוקדמת (מב"כ 1/22); ועתירה לבג"ץ (5527/19) שהגיש הארגון נדחתה. הוא גם קבע קביעה דומה בנוגע לארגון זזים – קהילה פועלת, בטענה שהוא פועל להסעת בוחרים לקלפיות באזורי הפזורה הברואית בנגב ביום הבחירות (מב"כ 3/22). בנוגע לכל הגופים האלה ניתנו צווים הדורשים מהם לחדול מלקיים פעילות בחירות עד שיירשמו אצל מבקר המדינה כנדרש.

נדגיש: אף גוף לא נרשם אצל מבקר המדינה כגוף פעיל בבחירות. אפילו שלושת הגופים שלגביהם קבע יושב ראש ועדת הבחירות שעליהם לעשות זאת, בחרו במקום זאת להפסיק את פעילותם במערכת הבחירות הרלוונטית. גם מבקר המדינה לא קבע מעולם כי גוף מסוים הוא גוף פעיל בבחירות. אומנם בהחלטות אחדות של יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית בעתירות שלא התקבלו הוא הפנה את המשך הבדיקה למבקר המדינה, אך לא ברור אם המבקר אכן בדק את העניין. אנחנו איתרנו רק מקרה אחד שבו ביקש מבקר המדינה באופן יזום מידע מגוף כלשהו על פעילותו (אך לא מן הנמנע שהיו מקרים נוספים). כלומר, במובנים של רישום ודיווח אסדרת החוק לא הופעלה. עם זאת היו לחשש מהאסדרה השלכות לא מבוטלות על כמה גופים בחברה האזרחית.

כדי להבין את השלכות החוק על התנהלות החברה האזרחית ערכנו ראיונות עם נציגי ארגונים. מטרת הראיונות הייתה לבחון לעומק כיצד הושפעו הארגונים

מהחוק, ולכן פנינו לארגונים שהוגשו נגדם עתירות וכן לארגונים שלנוכח פעילותם או כוונתם לפעול בהקשר של בחירות, או ממידע שאספנו במהלך המחקר, הערכנו כי סביר שהחוק השפיע על פעילותם או לכל הפחות שהם בדקו אם וכיצד ישפיע עליהם. נציין כי לא כל הארגונים הסכימו לשתף עימנו פעולה.¹⁰

כל גופי החברה האזרחית שאת נציגיהם ראינו, לרבות אלה שיושב ראש ועדת הבחירות המרכזית קבע כי עליהם להירשם כגוף פעיל בבחירות, סברו כי הם אינם כלולים בהגדרה החוקית של גוף פעיל בבחירות. תפיסה זו נבעה בעיקר בשל פרשנות מצמצמת שלהם את תחולת החוק, שלפיה ההגדרה חלה רק על מי שפועל לטובת או נגד רשימת מועמדים ספציפית (אם מדובר בתעמולה באמצעות מודעות פרסום או בפנייה ישירה לבוחרים), וכן בגלל היקף פעילות כספי מצומצם שנמצא מתחת לרף הקבוע בחוק. עם זאת אחרים מהארגונים שביצעו בתקופת בחירות פעילות פוליטית (גם במובנה הרחב כגון פרסומים בנושאים שנויים במחלוקת פוליטית) גילו מלכתחילה זהירות והרחיבו את התייעצויותיהם עם גורמי מקצוע במטרה שלא להיות חשופים לטענה שהם גופים פעילים בבחירות. לאחר שיושב ראש ועדת הבחירות המרכזית השופט מלצר אימץ פרשנות מרחיבה של החוק, ואף קבע בנוגע לכמה גופים חוץ-מפלגתיים כי עליהם להירשם כגופים פעילים בבחירות, התגברה השפעת החוק על ארגונים אלה ועל ארגוני חברה אזרחית רלוונטיים נוספים.

את תגובותיהם של הארגונים בחברה האזרחית אפשר לחלק לארבעה סוגים על פני רצף. כבר עתה נציין כי ייתכן שיש השפעה אחת שלא מצאנו, אך איננו שוללים את קיומה: ארגונים שכלל לא קמו או לא החלו לפעול בשל חשש שהחוק לא יאפשר להם לפעול. להלן ההשפעות שמצאנו:

היעדר כל השפעה. היו מרואיינים שטענו כי החוק לא השפיע על פעילותם, אף לא בהיבטים של גילוי זהירות והרחבת ההתייעצויות. קשה לדעת בוודאות מדוע

10 הראיונות נערכו עם נציגי הארגונים האלה: חוזה חדש ב-14.5.2023; שוברים שתיקה ב-28.5.2023; פנים – איגוד ארגוני יהדות ישראלית ב-1.6.2023; שלום עכשיו ב-5.6.2023; ישראל חופשית ב-15.6.2023; מרכזים לצדק חברתי ב-21.6.2023; מורשתנו ב-19.6.2023; דרכנו ב-21.6.2023; זזים – קהילה פועלת ב-27.6.2023.

דווקא ארגונים אלה לא הושפעו (לטענתם) מהאסדרה, אך אפשר להציע השערות. למשל, היותם ארגונים קטנים, קלי רגליים, שיכולים בקלות להפסיק את פעילותם ולהמשיכה במסגרת התארגנות אחרת. ארגון אחר (שלא מוזכר ברשימת הארגונים שנציגיהם רואיינו) לא הושפע משום שמדובר בארגון שפעיל בעיקר באמצעות עתירות לבג"ץ, וזו איננה פעילות בחירות.

שימוש במשאבים של זמן וכסף. כמעט כל נציגי הארגונים שבחנו דיווחו כי הם ניהלו שיחות והתייעצויות פנימיות (בתוך הארגונים) בהקשר של האסדרה, וגם התייעצו באופן נרחב יותר עם עורכי דין.¹¹ אומנם כל אסדרה של ארגונים בחברה האזרחית דורשת מהם להוציא משאבים מסוימים לצורך עמידה בכללי האסדרה, אך במקרה שאנו עוסקים בו, נדרשו הארגונים להוציא משאבים גדולים יותר בשל סיבות כמו חוסר הוודאות בנוגע לתחולת החוק, האסדרה המכבירה באופן קיצוני והסנקציות הדרקוניות. ואכן, ארגונים רבים דיווחו כי הם התייעצו עם עורכי דין בנוגע לקמפיינים ספציפיים כדי לוודא שאלה אינם כלולים בהגדרה של פעילות בחירות. ארגון אחד דיווח על הרחבה גדולה במיוחד של הייעוץ המשפטי – עד כדי כך שבתקופות מסוימות כל פרסום שרצה הארגון לפרסם ברשתות החברתיות עבר ביקורת של עורכי דין. בהקשר זה נראה שהארגונים גם בדקו, הרבה יותר מבעבר, את העלות המדויקת של הקמפיינים שניהלו בבחירות – כדי לוודא שאינם עוברים את הרף המוגדר בחוק להוצאות כספיות שמעליו יש להירשם כגוף פעיל בבחירות.

נציגי כמה מהארגונים גם דיווחו כי הם שוחחו עם תורמים ותומכים שהיו מודאגים בשל חשיפה אפשרית של הארגון לאסדרה, וחששו שהשקעתם תרד לטמיון. נציג אחד הארגונים ציין במיוחד כי הזמן שעובדי הארגון נדרשו להשקיע בהרגעת תורמים ותומכים ובשיחות התייעצות פנימיות בא על חשבון עיסוק בסוגיות מהותיות יותר. הארגונים גם הרחיבו את השיחות וההתייעצויות ההדדיות זה עם זה.

שינוי בקמפיין. ככלל, בייחוד לאחר אימוץ הפרשנות המרחיבה על ידי השופט מלצר ב־2019, עברו אחדים מהארגונים לנהל קמפיינים כלליים יותר ומכוונים פחות לנושאים שאולי ניתן לזהותם עם רשימות וגושי רשימות או כלפי אוכלוסיות

11 שום מראיין לא הציג לנו נחונים מסודרים בנוגע לעלויות הכספיות או שעות העבודה שהתמודדות עם החוק דרשה מהארגון.

שמוזהות עם רשימות וגושי רשימות.¹² כך למשל החלו אחדים מהארגונים להזמין לכנסים שהם קיימו לפני הבחירות פוליטיקאים מכל קצות הקשת הפוליטית, לרבות כאלה שאינם מזוהים עם עמדות הארגון. אך היו גם השפעות גדולות יותר, בדמות שינוי של ממש במסרים או בדרכי העבודה של הארגונים. דוגמה מובהקת היא ארגון דרכנו. כבר בבחירות אפריל וספטמבר 2019, אף שהארגון לא סבר שהוא גוף פעיל בבחירות, הוא צמצם מאוד את הבעת התמיכה שלו בפוליטיקאים ספציפיים. מבחירות 2020 הוא עבר מהבעת עמדות פוליטיות לעידוד הצבעה באופן כללי. יותר מכך – כדי להימנע מטענות שהארגון מעודד הצבעה רק של אוכלוסייה שמוזהה עם מחנה פוליטי מסוים, הוא פעל באזורים מגוונים, לרבות כאלה שאינם מזוהים במובהק עם תמיכה במחנה ספציפי. באופן אירוני, הדבר היה כרוך בהוצאות כספיות גדולות יותר – משום שהקמפיין התפרש על פני אזורים נרחבים יותר, וגם משום שהפרסום בפייסבוק התייקר בשל ההימנעות מ"טירגוט" (הפניית תוכן לקהל בעל מאפיינים מוגדרים). ארגונים נוספים דיווחו על צעדים דומים.

ארגון "זוים" לא שינה את תחום פעילותו – הסעה של בדואים בנגב לקלפיות – אלא את אופן הפעילות. למעשה, אף שבבחירות אפריל 2019 נדחתה העתירה נגדו, שינה הארגון את פעילותו כבר לקראת הבחירות בספטמבר: בבחירות אלו פעל הארגון באמצעות מתנדבות, במחשבה שלא מדובר בפעילות בעלת ערך כספי, ולכן אי-אפשר לדרוש ממנו להירשם כגוף פעיל בבחירות – אך השופט מלצר קבע להפך. לפני בחירות 2020 ו-2021 הארגון כלל לא פעל, ובבחירות 2022 הוא שב לפעילות באופן שונה וזהיר עוד יותר – הוא כלל לא היה מעורב בהזמנת הסעות או בהפעלת מתנדבים, אלא רק בהכשרת מתנדבים ופעילים מקומיים.

עבור ארגונים מסוימים חרג האפקט המצנן של האסדרה מעבר לתקופת הבחירות לכנסת. סיבה אחת היא שרשימות מסוימות צירפו לעתירותיהם נגד ארגונים עדויות מפרסומים של הארגונים מחוץ לתקופת הבחירות. כך למשל צירף הליכוד לעתירות נגד זוים פרסומים של הארגון לפני תקופת הבחירות שאפשר לראותם כמכוונים נגד גוש הימין, ואף פרסומים בנושאים שאינם פוליטיים-מובהקים כמו

12 בהקשר זה יש לציין שאחדים מהארגונים גילו זהירות רבה בלי קשר לאסדרת הפעילות של "גופים פעילים בבחירות" (ועוד לפנייה) בשל האסדרה על תרומות לפעילות פוליטית במסגרת חוקי המס של ארצות הברית.

הפלות. לפי נציגת הארגון, הדבר יצר חששות ואפקט מצנן והפריע לפעילות השוטפת גם מחוץ לתקופת הבחירות. נציג ארגון אחר טען שהאסדרה השפיעה על פעילותם בבחירות המקומיות 2023 (שנדחו ל-2024). לדבריו, אף שהאסדרה הקיימת לא חלה כלל על הבחירות לרשויות המקומיות, הארגון נמנע מקידום מובהק של מועמדים ורשימות בבחירות המקומיות, משום שחשש שהדבר יוביל לעתירות נגדו בטענה שהעיקרון שנקבע באסדרה החוקית של גופים פעילים בבחירות לכנסת מצדיק הטלת מגבלות גם על גופים דומים שפועלים בבחירות לרשויות המקומיות.

הפסקת הפעילות בזמן מערכת הבחירות. כאמור, זאת הייתה האפשרות שבה בחרו כל הגופים שלגביהם קבע יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית כי כדי להמשיך את פעילות הבחירות שלהם עליהם להירשם כגופים פעילים בבחירות (דרכנו, זזים, לכתחילה). אבל ההשפעה על ארגונים אלה חרגה מאותה מערכת בחירות: ארגון זזים הפסיק את פעילותו לאחר קביעת יושב ראש ועדת הבחירות בבחירות ספטמבר 2019, נמנע לחלוטין מפעילות בבחירות 2020 ו-2021, ובבחירות 2022 שב לפעילות במתכונת שונה; לכתחילה הפסיק את פעילותו לאחר קביעת יושב ראש ועדת הבחירות לפני בחירות אפריל 2019, ולא נמצא מידע על פעילותו לאחר מכן; וארגון דרכנו הפסיק את פעילותו בבחירות לאחר קביעתו של יושב ראש ועדת הבחירות לפני בחירות אפריל וספטמבר 2019, ולאחר מכן חזר לפעילות באופן שונה.

השפעות החוק על ארגוני החברה האזרחית שעמדנו עליהן מראות כי החוק נכשל בהגשמת התכלית של אסדרת השימוש במשאבים חוץ-מפלגתיים בבחירות בכלל והגברת השקיפות

1. ניתוח ודין - איזו תכלית הגשים החוק?

בתחום בפרט – שהיא התכלית הסובייקטיבית המשתמעת מהדיונים על החוק בכנסת, מנוסח החוק ומערכים שרצוי לקדם בחברה דמוקרטית. לצד זה, ממצאי המחקר מאפשרים לנו להבין את החוק כחלק מגל החקיקה האנטי-דמוקרטית, לפחות מבחינת תוצאותיו. כיצד ניתן להסביר זאת?

לנוכח תוכנו של החוק, הכישלון בהגשמת התכלית הראשונה, הלגיטימית, היה צפוי מראש. החוק הטיל על גופים חוץ-מפלגתיים שפעילים בבחירות הגבלות חריגות בקיצוניתן מבחינה השוואתית: תקרה נמוכה לכל תרומה (בכל זמן ולא הבחנה לפי מטרת התרומה או אופן ניצולה), איסור על קבלת תרומות מתאגידים ומגבלה על קבלת תרומות מגורמים מחוץ לישראל. יודגש כי מגבלות אלה דומות במהותן לאלה המוטלות על מפלגות, אלא שמפלגות מקבלות מהמדינה מימון נדיב (בהשוואה בינלאומית) ומסתמכות כמעט לחלוטין על מימון זה (שפירא, 2019), ואילו ארגוני החברה האזרחית תלויים לחלוטין בפילנתרופיה, לעיתים קרובות בתרומות מחו"ל. המחוקק בחר אפוא במגבלות גורפות שפגיעתן בזכויות בלתי מידתית: המשמעות המעשית שלהן עבור ארגונים בחברה האזרחית היא הפסקת פעילותם, ולפיכך היה צפוי מראש שאף גורם לא יירשם כגוף פעיל בבחירות.

כפי שציינו לעיל, החוק עוצב מלכתחילה כך שהמגבלות המוטלות על גופים חוץ-מפלגתיים הן מפליגות בחומרתן, אבל תחולתן מצומצמת יחסית (לעומת חלופה אחרת שעמדה בפני המחוקק: של מגבלות פחותות בעוצמתן אך בעלות תחולה רחבה יחסית). התחולה המצומצמת של החוק יצרה הסדר שאומנם מטיל הגבלות קיצוניות, אך קל מאוד להימנע ממנו: על ידי התמקדות בנושאים שעל הפרק (ולא ברשימות המועמדים) או על ידי תמיכה בגושי מפלגות או התנגדות להם (ולא תמיכה ברשימת מועמדים מסוימת או התנגדות לה). כפי שהוסבר, המחוקקים ידעו זאת מראש, ואימצו תחולה צרה בשל רצונם לשמר את חופש הביטוי של החברה האזרחית. פסיקת השופט מלצר, שהרחיב בפרשנותו את תחולת החוק, הפרה את האיזון של המחוקק. התוצאה הייתה פגיעה דרקונית בחופש הביטוי של החברה האזרחית – תוצאה שחתרה תחת כוונת המחוקק ותחת רציונל זה של החוק. השופט מלצר נימק את פסיקתו המרחיבה ברצון להימנע מפרשנות "המאיינת את תחולת החוק" ואת הקידום באמצעותו של עקרונות השקיפות והשוויון בין המפלגות (מב"כ 1/22).

ההשפעה המזיקה של פרשנות מרחיבה זו מצביעה על כך שלעיתים בהקשר של חוקי בחירות שניסוחם אינו חד-משמעי או ברור, עדיפה פרשנות מצמצמת, בפרט בהקשרים של חקיקה הפוגעת בחופש הביטוי (ברק, 1993: 565) ומטילה סנקציות פליליות (סגנר, 2003). כפי שהסביר השופט מישאל חשין בהקשר של חוק בחירות אחר (בענייני תעמולת בחירות), בשל מעמד חופש הביטוי בתחום

הפוליטי, יש לצמצמו או לאסרו "רק בנסיבות בהן ייגלה לעינינו איסור ברור בחוק" (תב"מ 16/2001).

הפרשנות המרחיבה לא נותרה בעינה. כבר בבחירות 2020 ו־2021 ניכרה גישה זהירה יותר של יושבי ראש ועדת הבחירות המרכזית בהקשר של פנייה ישירה לבוחרים ועידוד הצבעה. בבחירות של שנת 2022 תמך השופט עמית (בגיבוי בהערת אגב של בית המשפט העליון) בהחלת פרשנות מצמצמת לתחולת החוק, בניגוד לגישתו של השופט מלצר. חוסר יציבות זו בפרשנות החוק אפשרי משום שפסיקת יושב ראש ועדת הבחירות אינה מחייבת את יושבי הראש הבאים, ומשום שבג"ץ לא הכריע באופן ברור בעניין זה. לכן גם הפרשנות המצמצמת שניכרת במערכות הבחירות האחרונות אינה מבטלת את האפקט המצנן על חופש הביטוי של פסיקתו הראשונה של השופט מלצר – שהרי גישה מרחיבה שכזאת עלולה לשוב.

זאת ועוד, לנוכח השילוב בין הסדר דרקוני אבל עמום בהוראותיו ומנגנון אכיפה שמתבסס על עתירות בלבד (ולא מנגנון אכיפה יזום בזמן אמת), פרשנותו המרחיבה של השופט מלצר פתחה את הפתח לעתירות סרק נגד גופים חוץ־מפלגתיים, כלומר עתירות שאפילו לפי הפרשנות המרחיבה היה ברור שסיכוייהן קלושים. עתירות הסרק בלטו במיוחד במערכת הבחירות של שנת 2022, בכללן העתירות נגד גופי תקשורת (קשת וערוץ 14) וכן נגד גופים חוץ־מפלגתיים אחרים,¹³ שניכר שמטרתן לא הייתה לאכוף את החוק, אלא לעשות בו שימוש תעמולתי: לסמן גופי שידור וארגונים בחברה האזרחית כחלק ממחנה פוליטי שרודף את העותר, או לסמן רשימות או ארגונים כקיצוניים ("שופר של נתניהו" מחד גיסא, ו"ארגוני שמאל קיצוניים" מאידך גיסא). דוגמה מובהקת היא העתירה נגד "שוברים שתיקה", שבעיני העותרת וקהל מצביעיה נחשב ארגון שמאל קיצוני יחסית. לעתירה זו צורפה רשימת יש עתיד, והגישה אותה הליכוד במקביל לעתירות דומות נגד ארגונים אחרים בחברה האזרחית כמו דרכנו, אולי במטרה לחבר אסוציאטיבית ביניהם ובין שוברים שתיקה. כך הפך החוק לאמצעי תעמולתי־פוליטי בידיהן של מפלגות שבעצם העתירות מסמנות ארגונים בחברה האזרחית ואף מפלגות כגופים לא לגיטימיים. זו כמובן תכלית בלתי ראויה ואנטי־דמוקרטית.

13 ראו לדוגמה את האמירה במב"כ 2/25: "העותרת הניחה לפניי תשתית ראייתית עתירת מקורות אך דלת תוכן".

נוסיף עוד נושא אחד שמחזק את הטענה שאת החוק יש להבין כחלק מגל החקיקה האנטי־דמוקרטית. בדומה למקרים של הגבלת ארגונים של החברה האזרחית במדינות אחרות (למשל בהודו, ראו Chacko, 2018; ובפולין, ראו Bill, 2022), את החוק הפעילו עד כה במרבית המקרים רשימות שניסו לסמן ארגונים כלא לגיטימיים בשל "ליברליות" או "שמאלנות" (השוו: פילק, 2010). כך 16 מתוך 26 העתירות הוגשו על ידי מפלגות או רשימות שמשתייכות במובהק לגוש הימין כלפי ארגונים שהן זיהו עם תפיסות ליברליות או עם גוש השמאל־מרכז (14 מתוכן הגיש הליכוד, והשאר עוצמה יהודית והימין המאוחד). 2 עתירות נוספות הגישו רשימות מגוש הימין, אך נגד ארגונים שהן זיהו עם מפלגות אחרות באותו הגוש (איחוד מפלגות הימין כלפי לכתחילה, וימינה כלפי נאמני הציונות הדתית). לעומת זאת, רק 8 עתירות הגישו רשימות שאינן מגוש הימין (ישראל ביתנו ומרצ – שתיים; העבודה, העבודה־גשר, יש עתיד וצדק חברתי – אחת) נגד ארגונים שהן זיהו עם גוש הימין. יתר על כן, שניים מתוך שלושת הארגונים שנבקע שעליהם להירשם כגופים פעילים בבחירות הם ארגונים בולטים מגוש השמאל־מרכז – דרכנו וזוים. הגוף הנוסף, לכתחילה, היה ארגון שהעתירה נגרו קשורה לעימותים פנימיים בגוש הימין. הפעלת החוק באופן לא־ניטרלי מבחינת תוכן הביטוי מחזקת את תפיסתו כחקיקה אנטי־דמוקרטית, בעיקר על רקע התפיסה המשפטית – לדוגמה בפסיקת בתי המשפט בארצות הברית – כי מגבלות על חופש הביטוי שמבוססות על תוכן הדעה חמורות יותר ממגבלות ניטרליות (Chemerinsky, 2000).

מבחינה מעשית החוק הוא כישלון מוחלט בכל הנוגע לאסדרת פעילותם של גופים חוץ־מפלגתיים בבחירות: אף גוף לא הוכפף לאסדרת

מבקר המדינה. מדובר בכישלון ידוע מראש לנוכח המגבלות הדרקוניות, גם בהשוואה בינלאומית, שהוטלו בחוק על גופים שכפופים לאסדרה. כישלון זה גם תרם ככל הנראה לפרשנותו המרחיבה של יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית השופט מלצר בבחירות אפריל וספטמבר 2019, ולפיה בהקשר של בחירות גם פעילות הקשורה לנושאים ולגושי מפלגות (ולא רק בעד או נגד רשימה ספציפית) יכולה לחייב הרשמה כגוף פעיל בבחירות.

1.
סיכום

פרשנותו המרחיבה של השופט מלצר יצרה אפקט מצנן חזק על ארגונים בחברה האזרחית: בזבזו משאבי זמן וכסף (מעבר למינימום הנדרש בכל אסדרה) למשל על ייעוץ משפטי, ואף שינוי מהותי בדפוסי הפעולה או הפסקת פעילותם של ארגוני חברה אזרחית בהקשר של בחירות. בהמשך גילו יושבי הראש בבחירות 2020 ו-2021, השופטים הנדל ופוגלמן, זהירות רבה יותר, ובבחירות 2022 אימץ השופט עמית את הפרשנות המצמצמת המתבקשת – אך האפקט המצנן נותר, בין היתר משום שבית המשפט העליון טרם פסק פסיקה ברורה בנושא, וחוסר היציבות והוודאות בפרשנות החוק לא הסתיימה. נזק נלווה נוסף, שבלט בעיקר בבחירות 2022, הוא ריבוי עתירות סרק שנועדו לצורכי תעמולה פוליטית.

מכל אלה גם אפשר ללמוד כיצד יש להבין את ההקשר הרחב של החוק: לפחות מבחינת תוצאותיו מדובר בחלק מגל חקיקה אנטי-דמוקרטית, בפרט חקיקה שמבקשת להצר את צעדיהם של ארגוני החברה האזרחית המבקרים את השלטון – תופעה שמאפיינת מדינות שסובלות מפופוליזם ומנסיגה דמוקרטית, וכוללת גם בישראל בעשור האחרון. בישראל (ובמדינות אחרות) החקיקה נגד ארגונים בחברה האזרחית, לרבות נגד גופים חוץ-מפלגתיים שפעילים בבחירות, הופנתה ברובה כלפי ארגונים ליברליים ואלה המזוהים עם גוש השמאל-מרכז.

נסיים בכך שקשה לחזות מה צופן העתיד מבחינת יישום החוק. ככלל, אם נראה בחוק וביישומו חלק מניסיון אנטי-דמוקרטי להגביל ארגונים בחברה האזרחית, סביר שעתידו של החוק יושפע במידה רבה מגורל המערכה הרחבה יותר הניטשת על דמותה של הדמוקרטיה הישראלית. באופן ספציפי, מכיוון שבית המשפט העליון טרם קבע הלכה בסוגיות מרכזיות שקשורות בפרשנותו, קשה לחזות כיצד יושבי ראש עתידיים של ועדת הבחירות המרכזית יישמו אותו. בבחירות 2022 ניסה יושב ראש ועדת הבחירות, השופט עמית, לבלום במידת מה את השפעתו המזיקה, אך חלק מההשפעות המזיקות נותרו. לכן, לכל הפחות, נחוצה הדרכה של בית המשפט העליון באשר לפרשנות החוק, לדעתנו תוך מתן גושפנקה לפרשנות המצמצמת של השופט עמית, שהיא כפי שהערנו עדיפה לעיתים על פרשנות מרחיבה, בפרט בהקשרים של חוקי בחירות שניסוחם אינו חד-משמעי הפוגעים בחופש הביטוי תוך הטלת סנקציות פליליות.

בנוסף, לשם העברת החוק משדה החקיקה האנטי-דמוקרטית לשדה האסדרה של המשאבים הפרטיים בפוליטיקה, דרושה התערבות של המחוקק ותיקון החוק

כדי שפגיעתו הבלתי־מידתית בחופש הביטוי תאויין. לשם כך אפשר ללמוד מדמוקרטיות אחרות שאימצו ויישמו אסדרה שונה של פעילותם של גופים חוץ־מפלגתיים בבחירות – למשל הסתפקות בדרישות לשקיפות או הגבלות על הוצאות של הגופים לצורכי בחירות ולא הגבלות כלליות על תרומות לגופים. גם אם אין אסדרה אידאלית או מושלמת, נראה שזו שאומצה בישראל גרועה במיוחד.

נספח:

החלטות יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית בעניין גופים פעילים בבחירות

מערכת הבחירות	עתירה*	המפלגה/ הרשימה העותרת	הארגון/ים שהתבקשו להירשם כגופים פעילים בבחירות	החלטה	החלטה אחרונה מיום
אפריל 2019	תב"כ 21/39	רשימת איחוד מפלגות הימין	לכתחילה – ציונות דתית עם דרך ארץ	התקבלה – הארגון לא יוכל להמשיך בפעילות בחירות עד שיירשם כגוף פעיל בבחירות	21.3.2019
אפריל 2019	מב"כ 21/2	העבודה	זזים ימינה	התייתרה ביחס לרישום – הליכוד הצהיר כי הארגון פועל כחלק ממערכת הבחירות שלו	2.4.2019
אפריל 2019	מב"כ 21/1	הליכוד	זרכנו	התקבלה – הארגון לא יוכל להמשיך בפעילות בחירות עד שיירשם כגוף פעיל בבחירות	5.4.2019
אפריל 2019	מב"כ 21/4	הליכוד	זזים – קהילה פועלת	נדחתה	8.4.2019
אפריל 2019	תב"כ 21/56	הליכוד	הברית הישראלית	נדחתה	8.4.2019
ספטמבר 2019	מב"כ 22/1	הליכוד	זרכנו	התקבלה (רשמית נדחתה, כי זו הייתה בקשה של הארגון למתן הכרעה מוקדמת) – הארגון לא יוכל להמשיך בפעילות בחירות עד שיירשם כגוף פעיל בבחירות	20.8.2019

מערכת הבחירות	עתירה*	המפלגה/הרשימה העותרת	הארגון/ים שהתבקשו להירשם כגופים פעילים בבחירות	החלטה	החלטה אחרונה מיום
ספטמבר 2019	חב"כ 22/21	רשימת ימינה	יעקב שטרנברג – נאמני הציונות הדתית	נמחקה לאחר שהמשיבים התחייבו שלא לפרסם פרסומים אסורים	5.9.2019
ספטמבר 2019	מב"כ 22/2	רשימת הימין המאוחד	הרוב החילוני	נדחתה	5.9.2019
ספטמבר 2019	חב"כ 22/32	עוצמה יהודית	כתב עת מדיני – ריבונות	נדחתה	10.9.2019
ספטמבר 2019	חב"כ 22/27	ישראל ביחנו	Russian Israel	התקבלה חלקית – הארגון נדרש לספק פרטים נוספים על פעילותו לצורך ההכרעה (לא ידוע אם פרטים אלה סופקו)	12.9.2019
ספטמבר 2019	מב"כ 22/3	הליכוד	זזים – קהילה פועלת	התקבלה – הארגון לא יוכל להמשיך בפעילות בחירות עד שיירשם כגוף פעיל בבחירות	15.9.2019
ספטמבר 2019	חב"כ 22/43	צדק חברתי בראשות אבי ילאו	שומרי הסף	נדחתה	16.9.2019
ספטמבר 2019	חב"כ 22/51	העבודה-גשר	אחריות לאומית – ישראל הבית שלי	נדחתה	23.9.2019
2020	מב"כ 23/5	ישראל ביחנו	נטליה רוטנברג	נדחתה	27.2.2020
2020	מב"כ 23/2	הליכוד	הברית הישראלית	נדחתה	1.3.2020
2020	מב"כ 23/3	הליכוד	דרכנו	נדחתה	1.3.2020
2020	מב"כ 23/4	מרצ	אם תרצו – ציונות להיות או לחדול	נמחקה על הסף	1.3.2020
2021	מב"כ 24/1	מרצ	פרסומי ישראל (ואנשים נוספים)	נמחקה	12.1.2021
2021	מב"כ 24/3	הליכוד	1. דרכנו; 2. הדגלים השחורים; 3. חוזה חדש (קריים מיניסטר); 4. אין מצב	נדחתה	19.3.2021

מערכת הבחירות	עתירה*	המפלגה/ הרשימה העותרת	הארגון/ים שהתבקשו להירשם כגופים פעילים בבחירות	החלטה	החלטה אחרונה מיום
2022	מב"כ 25/1	יש עתיד	ערוץ יהודי ישראלי בע"מ (ערוץ 14)	נדחתה	13.10.2022
2022	מב"כ 25/3	הליכוד	שידורי קשת בע"מ	נמחקה	13.10.2022
2022	מב"כ 25/7	הליכוד	זזים - קהילה פועלת	נדחתה	25.10.2022
2022	מב"כ 25/2	הליכוד	דרכנו	נדחתה	25.10.2022
2022	מב"כ 25/4	הליכוד	חוזה חדש (קריים מיניסטר)	נדחתה	28.10.2022
2022	מב"כ 25/5	הליכוד	שוברים שתיקה	נדחתה	28.10.2022
2022	מב"כ 25/6	הליכוד	עומדים ביחד	נדחתה	28.10.2022

*תב"כ - תעמולת בחירות לכנסת

מב"כ - מימון בחירות לכנסת

רשימת המקורות

בג"ץ 03/10203 המפקד הלאומי בע"מ נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח', פ"ד סב(4) 715 (2008).

בג"ץ 19/5527 דרכנו נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית ואח', אר"ש (3.9.2019).

בג"ץ 22/7100 הליכוד נ' יו"ר עדת הבחירות המרכזית ואח', אר"ש (30.10.2022).

בג"ץ 92/869 זוילי נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-13, פ"ד מו(2) 692, 703 (1992).

בג"ץ 23/2412 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת, אר"ש (3.1.2024).

ברק, אהרן, 1993. פרשנות במשפט: פרשנות החקיקה, ב, ירושלים: נבו.

דאל, רוברט א', 2002. על הדמוקרטיה, תרגום: שחר אליעזר פלד, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

דונוביץ', רותם, ואילנה עטרון, 2019. "מלאה הארץ דממה: לחוקתיות ופרשנותו הראויה של תיקון מס' 35 לחוק מימון מפלגות", הארת דין יג: 12-28.

דנג"ץ 19/6142 דרכנו נ' כבי' השופט חנן מלצר ואח', אר"ש (3.12.2019).

לוריא, גיא, ואסף שפירא, 2019. "קביעת 'דרכנו' כגוף פעיל בבחירות מהווה פגיעה בחופש הביטוי". אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

סנג'רו, בועז, 2003. "פרשנות מרחיבה בפלילים?!" עלי משפט ג: 165-189.

פוקס, עמיר, דנה בלאנדר, ומרדכי קרמניצר, 2015. חקיקה אנטי-דמוקרטית בכנסת ה-18 (2009-2013), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פילק, דני, 2010. "אנחנו העם (אתם לא!): פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר בישראל", עיונים בחקומת ישראל 20: 28-48.

פרוטוקול 1 משיבה משותפת של ועדת הכנסת ושל ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת ה-20, 20.9.2016.

פרוטוקול 4 משיבת הוועדה המשותפת של ועדת הכנסת ושל ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת ה-20, 2.1.2017.

שוורץ אלטשולר, תהילה, וגיא לוריא, 2020. **תעמולה דיגיטלית והאיום על הבחירות** (מחקר מדיניות 155), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שפירא, אסף, 2019. "כך מממנים בחירות בישראל", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

שפירא, אסף, וגיא לוריא, 2024. "עתירות ליושב ראש ועדת הבחירות המרכזית בעניין גופים פעילים בבחירות", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

שפירא, אסף, גיא לוריא, ויוחנן פלסנר, 2017. **אסדרת פעילותם של גופים חוץ-מפלגתיים בבחירות לכנסת** (הצעה לסדר 13), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תב"כ 20/8 תנועת הליכוד נ' מפלגת העבודה הישראלית ואח' (22.2.2015).

תב"מ 2001/16 ש"ס נ' ח"כ אופיר פינס (2001).

Bill, Stanley, 2022. "Counter-Elite Populism and Civil Society in Poland: PiS's Strategies of Elite Replacement," *East European Politics and Societies* 36 (1): 118-140.

Cain, Bruce E., Russell J. Dalton, and Susan E. Scarrow, 2003. *Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Chacko, Priya, 2018. "The Right Turn in India: Authoritarianism, Populism and Neoliberalisation," *Journal of Contemporary Asia* 48 (4): 541-565.

Chemerinsky, Erwin, 2000. "Content Neutrality as a Central Problem of Freedom of Speech: Problems in the Supreme Court's Application," *Southern California Law Review* 74: 49-64.

Citizens United v. Federal Election Commission (FEC), 558 U.S. 310 (2010).

Cram, Ian, 2006. *Contested Words: Legal Restrictions on Freedom of Speech in Liberal Democracies*, Burlington, VT: Ashgate.

Crandall, Erin, and Andrea Lawlor, 2014. "Third Party Election Spending in Canada and the United Kingdom: A Comparative Analysis," *Election Law Journal* 13 (4): 476-492.

Gauja, Anika, and Graeme Orr, 2015. "Regulating 'Third Parties' as Electoral Actors: Comparative Insights and Questions for Democracy," *Interest Groups and Advocacy* 4 (3): 249-271.

Frantz, Erica, 2018. *Authoritarianism: What Everyone Needs to Know*, Oxford: Oxford University Press.

Huq, Aziz, and Tom Ginsburg. 2018. "How to Lose a Constitutional Democracy," *UCLA Law Review* 65: 78-169.

IDEA, 2023. "Political Finance Database".

La Raja, Raymond J., 2012. "Why Super PACs: How the American Party System Outgrew the Campaign Finance System," *The Forum* 10 (4): 91-104.

Mudde, Cas, 2004. "The Populist Zeitgeist," *Government and Opposition* 39: 541-563.

Müller, Jan-Werner, 2021. *Democracy Rules*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

Nassmacher, Karl-Heinz, 2014. "The Established Anglophone Democracies," in: Elin Falguera, Samuel Jones, and Magnus Ohman (eds.), *Funding of Political Parties and Election Campaigns: A Handbook on Political Finance*, Strömsborg: International IDEA, pp. 254-299.

Rowbottom, Jacob, 2022. "Campaign Finance and Electoral Speech in the Media," in: James A. Gardner (ed.), *Comparative Election Law*, Cheltenham, UK: Edward Elgar, pp. 388-409.

Scarrow, Susan, 2011. "Carrots and Sticks, Chickens and Eggs: Understanding Variations in Party Finance Regulatory Regimes," Paper prepared for the IPSA/ECPR Conference, São Paulo, Brazil, 16-19.2.2011.

Steiner, Talya, 2020. "Proportionality Analysis by the Israeli Supreme Court," in: Mordechai Kremnitzer, Talya Steiner, and Andrej Lang (eds.), *Proportionality in Action: Comparative and Empirical Perspectives on the Judicial Practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 285–384.

Sunstein, Cass R., 1995. *Democracy and the Problem of Free Speech*, New York: The Free Press.

Tham, Joo-Cheong, 2022. "Regulating Money in Politics: From Electoral Integrity to Democratic Integrity," in: James A. Gardner (ed.), *Comparative Election Law*, Cheltenham, UK: Edward Elgar, pp. 410–434.

Young, Lisa, 2004. "Regulating Finance Campaign in Canada: Strengths and Weaknesses," *Election Law Journal* 3 (3): 444–462.

הממשלה הרדיקלית ביותר בתולדות ישראל

האומנם בכך רצה הציבור?

דורון נבות | סאלם סח | דני פילק

ב-29 בדצמבר 2022, כחודשיים לאחר הבחירות, הושבעו ראש הממשלה ושרי הממשלה הרדיקלית ביותר בתולדות ישראל. הרדיקליות של הממשלה לא הייתה נעוצה רק באידאולוגיה הקיצונית שהציגה, בחזונה הפוליטי, בחלוקת התיקים (כגון מתן תיק המשרד לביטחון פנים, שאחראי על המשטרה, לאדם בעל עבר פלילי והיסטוריה של עימותים עם מערכת אכיפת החוק) וברטוריקה של כמה מהשרים; היא הייתה נעוצה ביחסה השלילי למוסדות המדינה, שהתבטא בשאיפותיה לשנות את מערכת האיזונים והבלמים במשטר, ובמהלכים ובמדיניות שנקטה הממשלה מאז הקמתה שערערו על ערכיה הבסיסיים של המדינה, כפי שהופיעו בהכרזת העצמאות.

* שמות המחברים בסדר אלפביתי, התרומה משותפת.

בפרק זה נטען כי המהלכים הרדיקליים שקידמה הממשלה, ובכלל זה ניסיונה לצמצם במידה ניכרת את סמכויות מערכת המשפט, אינם משקפים את סדר העדיפויות של הציבור שבחר בה. אף כי רוב מצביעי מחנה הימין מעוניינים בשינויים במערכת המשפט, כפי שיתואר להלן, זו אינה הסוגיה העיקרית שעניינה אותם. יתרה מכך, רוב הציבור שתמך במפלגות שהרכיבו את הממשלה לא הצביע עבור שינוי כולל באורחות השלטון, אלא בעד חזרה לשגשוג היחסי שהיה בשנים 2009–2019 (ראו גם שילון, 2022: 171–172). השלכות המדיניות של ממשלת בנט-לפיד מזה, והסברה שנתניהו יחזיר צמיחה כלכלית מזה, הם שהביאו לידי כך שאחרי כמה מערכות בחירות שלא הסתיימו בהכרעה ברורה, הצליח נתניהו, בעקבות בחירות 2022, להרכיב את ממשלתו השישית, שנהנית מרוב פרלמנטרי מוצק. ממשלה זו ניצלה את ניצחונה כדי לנסות לחולל מהפכה של ממש בכל אורחות השלטון.

החלק הבא נפתח בסקירת ההסברים האפשריים לרדיקליות של ממשלת נתניהו השישית. לאחר מכן נציע מסגרת מושגית שבמרכזה הסבר מדוע אליטות מקדמות סדר יום שאינו משקף בהכרח את רצון הציבור, ונבהיר כי התופעה אינה חדשה בישראל. לצד זאת נבחין בין שמרנות ובין פסאודו-שמרנות, שהיא שימוש בשיח מסורתי כדי לערער את מבנה הכוח בחברה. כפי שנציע, אף שחלק ניכר מהמפלגות שהרכיבו את "ממשלת השינוי" בשנים 2021–2022 (בראשות בנט ולפיד) היו שמרניות, הממשלה שקמה בעקבות בחירות 2022 היא פסאודו-שמרנית.¹ אף שחלק לא מבוטל מציבור המצביעים של מחנה הימין מעוניין בתיקונים בממשל וחזרה לצמיחה, ממשלת הימין שהוקמה אחרי בחירות 2022 קידמה שינוי מוסדי קיצוני.

לאחר הצגת המסגרת המושגית, נעבור לאפיין את ממשלות נתניהו (עד יוני 2021) כממשלות שסיפקו שגשוג יחסי לצד סגנון שהלך ונהיה פופוליסטי – הן במובן הרטורי והן במדיניות הכלכלית (לצורך העניין, חיזוק כוח הקנייה של אזרחים מן השורה בעזרת מגוון מהלכים כלכליים-פוליטיים, בכללם הפרת "כללים פיסקליים" וערעור הסמכות של עובדי ציבור שאמונים על מסגרת התקציב).

1 נעם גדרון, לעומת זאת, מתייחס לליכוד כמפלגה שמרנית (Gidron, 2023).

את "ממשלת השינוי" נאפיין כממשלה שבה המרכיב הפופוליסטי נחלש לטובת סדר יום נאו-ליברלי ושמרני. מאפיינים אלו של ממשלת בנט-לפיד גם סללו את הדרך לניצחון הימין בבחירות של 2022, בהשוואה לשאר מערכות הבחירות מאז אפריל 2019, שהסתיימו ללא הכרעה ברורה. בחלק השלישי ננתח באמצעות הקמפיינים של הליכוד, עוצמה יהודית ומפלגת הציונות הדתית, וכן סקרי דעת קהל שהתבצעו ערב הבחירות, את הלכי הרוח ששררו בציבור ערב הבחירות לכנסת ה-25; ובחלק הרביעי נצביע על הרדיקליזציה של ממשלת נתניהו השישית. לסיכום נשוב ונחדד את טענתנו ולפיה הציבור לא ביקש "מהפכה", אלא חזרה לתוואי שהיה בעשור שקדם למגפת הקורונה, ונרון בקצרה בהשלכות הפער בהעדפות בין רבים בציבור הימני ובין הממשלה שקמה.

א.

שחרות ואנטי־ממסדיות

בדומה למדינות אחרות בעולם, גם ישראל מצויה במשבר פוליטי, והיזומות שמקדמת הממשלה דומות למתרחש במדינות שבהן הרכיב הליברלי

בנסיגה של ממש: ניסיונות לקדם רפורמה עמוקה במערכת המשפט, ביקורת חריפה על התקשורת, יוזמות לשנות מהיסוד את האקדמיה, איומים על השידור הציבורי, יחס גזעני כלפי מיעוטים לאומיים וכדומה. בפרק זה נבקש להתמקד בשאלה האם ובאיזו מידה הציבור שהצביע למפלגות הקואליציה שהוקמה אחרי בחירות 2022 היה מעוניין בסדר יום מהפכני כזה; ואם לא, מה בעצם רצה אותו ציבור, ומדוע נציגיו הלכו בכיוון זה בניגוד להעדפות של ציבור תומכיהם.

לרדיקליות של ממשלת נתניהו השישית יש כמה הסברים אפשריים. האחד – מדובר בחלק מתופעה עולמית של משבר הדמוקרטיה (והלגיטימציה שלה). משמע, בישראל עלתה לשלטון ממשלה שמקדמת סדר יום אנטי־ממסדי מהסיבות שגם במדינות אחרות עלו לשלטון ממשלות שמובילות סדר יום כזה ממגוון סיבות, שאינן מוציאות אלה את אלה: בעיות מבניות בדמוקרטיה הליברלית (כגון חולשת המפלגות), בעיות שנוגעות להתפתחויות גלובליות מאוחרות יותר (כגון עליית פלטפורמות דיגיטליות שפוגעות בשיח הדמוקרטי) או תהליכי למידה וחיקוי (Tormey, 2014; MacDonald, 2023). איננו שוללים הסבר זה כנקודת פתיחה לדיון, אך כהסבר שלם הוא אינו מספק, ולמיטב הבנתנו אף אינו מתיימר להיות כזה. מכיוון שהמשבר בישראל ובעולם נמשך כבר יותר

מעשור ומקבל ביטויים שונים, לא די בו כדי לתאר את הדינמיקה והמכניזמים של הממשלה הנוכחית. בפרט, הוא אינו מבהיר מה תפקידו של הציבור ובאיזו מידה הוא מעוניין בפתרון זה. מדובר בסוגיות קריטיות למי שמעוניין להבין מערכת בחירות.

לפי הסבר אפשרי דומה, הרפורמה היא תוצר של תופעת הפרסונליזציה של הפוליטיקה (רהט, 2022), וה"פרסוניפיקציה של הפוליטיקה" (לביא ואחרים, 2022). אחת הנגזרות של תופעה זאת היא פוליטיקאים שמקדמים מדיניות שמחזקת את כוחם של יחידים ומערערים עד היסוד את ההיבטים המוסדיים והאימפרסונליים של השלטון. לפי הסבר זה הפרסונליזציה והפרסוניפיקציה אינן בהכרח נגזרות של משבר הדמוקרטיה הליברלית, וייתכן שהן המחוללות שלו. בלי לגרוע מחשיבותו של ההסבר, גם הוא אינו מבהיר באיזו מידה הציבור מעוניין ברפורמות כאלה או שמא הוא מוכן לקבל אותן כחלק מהזדהותו עם הפוליטיקאים שהוא בוחר (לביא ואחרים, 2022), ואולי הציבור לא ממש רוצה בכך.

ההסבר השני (או השלישי, אם רואים בפרסונליזציה הסבר לעצמו) הוא שהרפורמה היא תולדת ניסיונותיו של נתניהו לחלץ את עצמו מאימת הדין בשל הסתבכותו בפלילים. לפי טיעון זה, המשבר הפוליטי בישראל בכלל, והניסיון לקדם שינוי עמוק במערכת המשפט בפרט, היה נמנע אילולא היה נתניהו מסתבך במשפטיו. לפי הסבר זה נתניהו הוא מנהיג פוטנטי מאוד וחסר מעצורים כאחד, ולכן אינו בוחל באמצעים כדי למלט את עצמו מאימת הדין. ואולם הסבר זה סובל מארבע חולשות. האחת – לנתניהו יש לכאורה אפשרויות משפטיות קלות יותר למילוט מאימת הדין כגון הסדר טיעון; השנייה – הסבר אישי זה מתעלם מהיבטים שונים שהממשלה מקדמת שאינם דרושים למילוט של נתניהו מאימת הדין, למשל ערעור משרד האוצר או ערעור האקדמיה והשידור הציבורי; השלישית – הוא מתעלם משורה של ניסיונות מוקדמים יותר של נתניהו לשנות את מבנה הכוח בחברה; והרביעית והאחרונה – הסבר זה מתעלם מהדמיון בין המקרה הישראלי למקרים אחרים בעולם: הונגריה, פולין, טורקיה, הודו וכדומה (Kremnitzer and Shany, 2020; Rogenhofer and Panievsky, 2020).

הסבר אפשרי נוסף מתמקד בשינויים בחברה הישראלית. לפי הסבר זה, מה שקורה בממשלה הוא שיקוף של שינויים חברתיים, אם דמוגרפיים ואם כאלה שקשורים בהעדפות אידאולוגיות קיצוניות. הבעיה בהסבר זה משולשת. ראשית – בשני העשורים האחרונים לא היה שינוי של ממש בהרכב האוכלוסייה: לא הייתה הגירה מסיבית, לא הייתה הגירה שלילית, לא הצטרפו קבוצות מצביעים וכדומה; שנית – לא היו גורמים ספציפיים כגון תבוסה במלחמה, היפר-אינפלציה, מחדל ביטחוני קולוסלי (כפי שהיה בשבעה באוקטובר 2023) או שערוריית שחיתות יוצאת דופן בהיקפה ובחומרתה שעשויים להסביר יחס אנטיגוניסטי במיוחד של הציבור הרחב כלפי הסדר הקיים. שלישית – אחת הסיבות לתוצאות הבחירות הן התארגנות המפלגות לקראתן. בהתארגנות אחרת סביר שהתוצאות היו שונות, ובהתאם שמדיניות הממשלה שקמה לאחר הבחירות הייתה אחרת. גם זו נקודת המוצא להסבר שנציע בפרק זה.

על רקע המגבלות של הסברים אלה נטען כי ראשי הסיעות המרכיבות את ממשלת נתניהו השישית ניצלו את תוצאות הבחירות כדי לקדם סדר יום מהפכני ואנטי-ממסדי. אומנם יש ציבור גדול דיו בקרב החרדים והמתנחלים שמברך על השינויים הרדיקליים, אך רוב הציבור שבחר במפלגות שהרכיבו את הקואליציה לא בחר בהן בגלל סדר יום זה, אלא משום שהעריך שהן יטפלו ביקור המחיה ובביטחון האישי (ראו גם שילון, 2022). הוא אומנם תומך בשינויים במערכת המשפט, אך לא במהפכה שהממשלה מבקשת לחולל, ובוודאי שברובו אינו תומך בהם תמיכה אקטיבית. במקום זאת חלק גדול מהציבור רצה להשיב את הסדר ששרר בישראל טרם "ממשלת השינוי". זו האחרונה נקטה מדיניות נאו-ליברלית שמרנית, שפגעה בייחוד במצביעים ממחנה הימין. מצביעים אלה ביקשו את מה שהיה בעשור שקדם למגפת הקורונה: רגיעה ביטחונית יחסית, שגשוג ורווחה כלכלית.

לטענתנו, במקום דרישה ברורה מצד ציבור הבוחרים – שלא הייתה – הנחו את ראשי מפלגות הקואליציה שיקולים אידאולוגיים ואישיים בצירוף התחושה של "עכשיו או לעולם לא" בגלל מצבו האישי של נתניהו, הערכת המצב הבינלאומי, הסברה שכדי לכוון סדר שיהיה לרוחם אין מנוס מריסוק המערכת הקיימת, וההכרה של החברים הרדיקלים בממשלה ובקואליציה שהלגיטימציה וההשפעה שלהם יתפוגגו אם נתניהו לא יהיה בשלטון. היבט נוסף שדרבן אותם לקדם

רפורמה מרחיקת לכת היה מאבק בכוחות פוליטיים שקראו תיגר על שלטונם. במילים אחרות, בדומה למדינות אירופיות שבהן מפלגות פופוליסטיות ביקשו לשנות מן היסוד את אורחות המדינה והחברה, גם הרפורמה האנטי־ממסדית היא רפורמה "מלמעלה" ולא "מלמטה" (Bartels, 2023; Gidron, 2023).

לשם ההקשר ההיסטורי חשוב לציין כי אין זו הפעם הראשונה שממשלות ישראל קידמו, או ניסו לקדם, סדר יום שהן לא הצהירו עליו במערכת הבחירות שקדמה לכהונתן. דוגמה לכך היא ממשלת מנחם בגין, שחתמה על חוזה השלום עם מצרים והחזירה לה את חצי האי סיני (1979) בלי שבמהלך מערכת הבחירות הצהיר בגין כי יעשה כך; ודוגמאות בולטות אף יותר הן ממשלת רבין השנייה, שקידמה את תהליך אוסלו (1993–1995) בניגוד לסירובו המקורי של רבין להכיר בארגון לשחרור פלשתינ (אש"ף); ואריאל שרון, שהוביל את תוכנית ההתנתקות (2005) אף כי ערב הבחירות שבהן ניצח הצהיר כי "דין נצרים כדין תל אביב". גם לא מן הנמנע שהתנהלותו של נפתלי בנט, שהפר הבטחת בחירות בכך שעמד בראשות ממשלה עם מפלגה ערבית (2021–2022), סיפקה הצדקה לכאורה לממשלה הנוכחית להשתמש בתוצאות הבחירות לקידום מה שנראה בעיניהם נכון לציבור או אפשרי מבחינת הכנסת. דוגמאות אלה חשובות משום שהן מראות שבישראל ממשלות מרשות לעצמן לפעול באופן שלא הצהירו עליו מראש.

קיימת גם הצדקה דמוקרטית פרוצדורלית לפער בין מדיניות מוצהרת ערב בחירות למדיניות מיושמת אחריה, שמספקת רובד הסברי נוסף לקידום מדיניות לא מוצהרת. כל עוד הכנסת תומכת בממשלה, בסמכותה לקדם את תפיסותיה גם אם לא הצהירה מראש על כולן. ניתן להניח שהתמיכה בכנסת מבטאת את העובדה שאין מדובר במעשים שחותרים תחת רצון הציבור או טובתו. עם זאת, אם הציבור אינו שבע רצון ואכן מדובר בפגיעה באינטרס הציבורי – הציבור יכול להחליף את הממשלה בבוא היום. לכאורה יש לפער בין המוצהר לבין המיושם בפועל גם הצדקות נורמטיביות. הציבור בוחר בנבחרי כדי שישרתו אותו לפי ראות עיניהם מהי טובת הציבור, לא רק או בעיקר כדי שיעשו מה שאמרו. ההצדקות לכך יכולות להיות מגוונות – החל ב"דברים שרואים מכאן לא רואים משם", עבור באילוצים שכרוכים בהרכבת קואליציה שמורכבת מכמה מפלגות, וכלה בעובדה שיש דברים שאי־אפשר להצהיר עליהם מראש.

התקדימים וההצדקות לכאורה לפער בין מה שמוצהר ערב בחירות למה שנעשה אחריהן אינם מצדיקים את תוכן הרפורמה, ואולם הם ומצבו של המשטר בישראל מסבירים מדוע וכיצד ממשלה יכולה הייתה לחשוב שמותר לה לעשות מעשה דרסטי כל כך, גם אם הוא לא הוצג לציבור במערכת הבחירות שקדמה לכינון הממשלה.

כדי לאפיין את התנהלותה של ממשלת נתניהו השישית נבחין בין שמרנות, ששואפת לשמור על הסדר הקיים ובוודאי שלא לחולל שינויים רדיקליים; ובין פסאודו-שמרנות, שנוקטת שפה מסורתית אבל בפועל היא אנטי-מסורתית, שכן היא ביקורתית לא רק כלפי הסטטוס קוו, אלא גם כלפי המוסדות העיקריים המכוננים אותו. על פי הגדרה זו, בניגוד לרוב המפלגות שהרכיבו את ממשלת בנט-לפיד, שהן שמרניות באופיין, הממשלה הנוכחית היא פסאודו-שמרנית. הרפורמה שלה קודמה בחסות שפה מסורתית, אבל היא מערערת מהיסוד ובמהירות רבה את הסטטוס קוו, וככזאת היא מהפכנית ואנטי-שמרנית. ובאשר לציבור – אף שחלק לא מבוטל מציבור המצביעים של מחנה הימין היה מעוניין בעיקר לחזור להתנהלות בתקופת שלטון נתניהו בשנים 2009–2021, הממשלה ניצלה את תוצאות הבחירות כדי לנסות להוביל מהפכה.

בנאום שנשא נתניהו בכנסת באוקטובר 2017 לאחר שמונה שנות כהונה רצופות, נאום שהוכתר כ"נאום החמוצים" (שילון, 2022), סיפק נתניהו הסבר משכנע להצלחתו. לדבריו:

1. לפני "ממשלת השינוי" ובעקבותיה: מפוליזם לשמרנות

זהו תור הזהב של ישראל. ישראל נמצאת בתנופה מדינית וכלכלית חסרת תקדים. אלה אינם דברים מובנים מאליהם והם גם אינם קורים מעצמם. אנחנו רואים במרחב מדינות שמתבקעות בכוח החרב, ארצות שנשטפות בגלי מהגרים ומסתננים, עמים שמתכווצים דמוגרפית ומאבדים את החיוניות שלהם [...] בתוך עשור נהפוך למדינה של עשרה מיליון אזרחים ועם תל"ג של חצי טריליון דולר. זה ייתן לנו כוח להבטיח את עתידנו (עמ' 171–172).

בנאום זה אין עיקרון ערכי, אלא פירוט של הצלחות: הסקרים המציבים את הישראלים גבוה במדד האושר העולמי, השקט בגבול הצפון, והעובדה שהרומיננטיות של ישראל סייעה להשפיע על טראמפ לבטל את הסכם הגרעין שחתמו המעצמות עם איראן (שילון, 2022: 172).

ואכן, במשך שנות שלטונו של נתניהו הצליח הליכוד לשמור על תמיכתו של המעמד הבינוני והבינוני-נמוך (Cohen and Leon, 2014), בעיקר הודות לשילוב בין המדיניות הכלכלית והביטחונית המיטיבה עם אותן קבוצות חברתיות שתמכו בו והקצאת תקציבים סלקטיבית. כך למשל לאחר הבחירות לכנסת ה-23 במרץ 2020, חילקה הממשלה כמיליארד שקלים בעיקר למתנחלים ולחרדים, בשיעור גבוה בהרבה מגודלם היחסי באוכלוסייה (מילמן וזרחיה, 2020). מדיניות חלוקה אחרת שנתנה יתרון לימין היהודי על פני הערבים והשמאל היהודי היה חוקי "נאמנות אזרחות", ובכללם "חוק הנכבה" ו"חוק הלאום", המעניקים עדיפות חלוקתית ליהודים ומכשירים העדפה תקציבית לרשויות מקומיות, למוסדות חינוך וכדומה. המדיניות הכלכלית של הליכוד בראשות נתניהו הפכה "נדיבה" וסלקטיבית ככל שחלף הזמן. כך למשל תחת הממשלה ה-35, בין מאי לדצמבר 2020, גדל התקציב לפנימיות של ישיבות ביותר מ-300%, וגם תקציב התרבות החרדית שולש (מ-25 מיליון שקל ב-2014 בימי שר החינוך שי פירון מיש עתיד, ל-75 מיליון שקל ב-2019).

לצד ההצלחות החומריות היה בפוליטיקה של נתניהו יסוד נוסף: הרטוריקה. נתניהו אימץ רטוריקה שבחלקה לפחות היא פופוליסטית, מדירה ואנטי-ממסדית. לפי הפופוליזם המדיר של נתניהו, ההומוגניות של האנשים נגזרת מהזהות האתנו-לאומית והדתית שלהם. תפיסה זו מפרשת את העם כאחדות אתנו-לאומית שמבוססת על התפיסה הדתית היהודית-אורתודוקסית.² בנוסף הדגישה הרטוריקה של נתניהו את הרדיפה האישית נגדו. ב-2019, לאחר החלטת היועץ המשפטי לממשלה להעמידו לדין בכפוף לשימוע, כינס נתניהו מסיבת עיתונאים שבה קבע שהשמאל מבצע רדיפה פוליטית במטרה להפיל את ממשלת הימין. נתניהו גם הדגיש ש"בפעם הראשונה בתולדות המדינה" הוחלט על

2 רטוריקה זו קיבלה ביטויים חוקתיים, כגון חוק הלאום.

שימוע לפני הבחירות, וכי הדבר נוגד את הדמוקרטיה. משפט נתניהו השתלב בעוינות של הימין בישראל כלפי מערכת המשפט והעצים אותה. המשפט נתן משנה תוקף למחויבותו של נתניהו לשינוי מערכת המשפט – ולו כדי למלט עצמו מאימת הדין – וגם תרם לביסוס דימויו כמנהיג המחנה כולו, שכן הוא יצר האנשה (פרסוניפיקציה) לתחושה שמערכת המשפט מאשימה ורודפת את הימין בדמותו של אדם אחד (רהט ושמיר, 2022). עם זאת חשוב להדגיש כי עד השבעת הממשלה לאחר בחירות 2022, לא הודיע נתניהו על כוונתו לחולל רפורמה עמוקה במערכת המשפט, לא כל שכן לקדם מעין מהפכה בכל סדרי השלטון במדינה.

לאחר שלוש מערכות הבחירות שהסתיימו ללא הכרעה בשנים 2019–2020, הותירו הבחירות שהתקיימו במרס 2021 את נתניהו באופוזיציה. בעקבות בחירות אלו קמה הממשלה ה-36 של ישראל, בראשות בנט ולפיד, שקיבלה את הכינוי "ממשלת השינוי" (שמיר ורהט, 2022). "השינוי" היה בכך שנתניהו לא כיהן עוד כראש הממשלה ובכך שהפופוליזם לא היה עוד בשלטון. למעשה שילבה ממשלת השינוי בין עמדות נאו-ליברליות בסוגיות כלכליות-חברתיות והמשך המדיניות של ממשלות נתניהו בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני, עם עמדות שמתוגות מתקדמות (או פרוגרסיביות כפי שמכונה בפוליטיקת הזהויות) בסוגיות כגון יחסי מגדר וסביבה. היבט נוסף של שינוי היה השילוב, לראשונה בהיסטוריה, של מפלגה ערבית (רע"ם) בקואליציה. קווי היסוד של הממשלה קבעו שהיא "תפעל להקנות יציבות שלטונית, [...] תתמקד בשיקום המשק, הכלכלה והחברה האזרחית, תחזק את הממלכתיות..." (ממשלת ישראל ה-36, 2021), כשתחת הכותרת "ממלכתיות" קידמה הממשלה כלכלה נאו-ליברלית בדגש על מצוינות, יעילות, מקצועיות ו"מינהל תקין".

קווי היסוד של הממשלה הצביעו על אימוץ צעדים של מדיניות נאו-ליברלית כגון "הפחתת הרגולציה, הסרת חסמים בירוקרטיים [...] חיזוק המגזר הפרטי", ובמקביל הצהירה הממשלה כי "תפעל ליצירת שוויון חברתי מלא בין גברים לנשים" (ממשלת ישראל ה-36, 2021: 1–2). כך צעד נאו-ליברלי כגון העלאת גיל הפרישה של נשים – מרכיב חשוב בתקציב 2022 – הוצג כקידום שוויון מגדרי. מרכיב מרכזי של המדיניות הנאו-ליברלית היה חזרה למשמעת תקציבית.

תקציב 2022 שינה את הכיוון של הרחבה תקציבית – שאפיין את מדיניות ממשלות נתניהו בתקופת מגפת הקורונה – במטרה להפחית בחדות את הגירעון הממשלתי.³ כבר ב־2021 הפחיתה הממשלה את הגירעון לשיעור של 3.7% מהתוצר, נתון שהציב את ישראל כאחת המדינות שהפחיתו את הגירעון בצורה החדה ביותר. מגמת הקיצוצים התעצמה במהלך 2022, ולראשונה מאז 1987 (בשיא תהליך הקיצוץ התקציבי בשל תוכנית הייצוב) סיימה ישראל את שנת 2022 עם עודף תקציבי של 0.6% מהתוצר.

ממשלת השינוי בחרה מדיניות תקציבית מרסנת, שנבנתה על קיצוץ רוחבי בכל משרדי הממשלה ("התייעלות רוחבית במשרדי הממשלה", על פי לשון ספר התקציב), קיצוץ בסבסוד מעונות היום, הקפאת ההצמדה למדד השכר הממוצע במשק, ומיסוי של כלים חד־פעמיים ומשקאות מזיקים (סדרה של צעדים שהציבור החרדי סבל ממנו במיוחד). ספר התקציב גם הדגיש את "ייעול המגזר הציבורי" ו"יצירת תנאים תומכי צמיחה עבור המגזר העסקי" בין היתר על ידי נקיטת צעדים להגברת התחרות. דגש מיוחד, שבא לידי ביטוי בספר התקציב 2022, היה על דה־רגולציה הן כאמצעי לתמוך בסקטור העסקי, והן כאמצעי להתמודד עם יוקר המחיה.

הגישה הנאו־ליברלית בגרסתה הפרוגרסיבית (שב־ישראל כוללת לרוב רטוריקה אנטי־חרדית) בלטה בייחוד במשרדים שניהלו מפלגות השמאל (העבודה ומרצ) כמו משרד התחבורה ומשרד הבריאות. שרת התחבורה מרב מיכאלי, מנהיגת מפלגת העבודה, הקפידה על רטוריקה של שוויון מגדרי והובילה רפורמה של התחבורה הציבורית שהחמירה את מצבם של תושבי ערים פריפריאליות (שבין היתר הוצדקה ברטוריקה אנטי־חרדית). כך בערים כגון טבריה כרטיס הנסיעה התייקר מ־2.4 שקלים לנסיעה יחידה ל־5.5 שקל, ובערי המרכז הוזל הכרטיס מ־6.5 שקלים ל־5.5. במשרד הבריאות קידם ניצן הורוביץ, מנהיג מפלגת מרצ, מדיניות של שוויון מגדרי ושוויון לקהילה הלהטבקיית, שכללה רפורמה בתחום ההפלות, איסור על טיפולי המרה, ויתור על התנגדות המדינה לפסיקת בג"ץ

3 בשנת 2020 הגיע הגירעון התקציבי לכדי 11.7% מהתוצר, בדומה לרבות מהמדינות העשירות בתקופת המגפה.

שהתירה פונדקאות לזוגות גברים, והכפלת ימי הפעילות החודשיים לניתוחים להתאמה מגדרית לקהילה הטרנסית. מנגד בחר הורביץ – יחד עם ראש הממשלה נפתלי בנט – במדיניות מתירנית בנוגע למגבלות בתקופת הקורונה, בניגוד לעמדה של אנשי המקצוע במשרד הבריאות ובהתאם לעמדה המעדיפה את חופש הבחירה והתנועה ופעילות כלכלית על פני בריאות הציבור.

המדיניות הכלכלית שיישמה הממשלה הקשתה עליה להרחיב את בסיס התמיכה שלה. במהלך שנת כהונתה איבדה הממשלה את הרוב הקואליציוני שעליו התבססה, שמלכתחילה היה קטן מאוד. ב־20 ביוני 2022 הודיעו ראש הממשלה בנט ושר החוץ יאיר לפיד על כוונתם לפזר את הכנסת ועל החילוף הקבוע בהסכם ביניהם, כך שלפיד יהיה לראש הממשלה. ב־30 ביוני אושר החוק לפיזור הכנסת, והבחירות נקבעו ל־1 בנובמבר 2022. במדיניות הכלכלית שיישמה לא השכיחה אפוא ממשלת השינוי להכין את הקרקע לאפשרות הממשית שהיא לא תשרוד מבחינה פוליטית ותעמוד למבחן הבחור, ובכך סללה כמו ידיה את הדרך לתבוסתה ולחזרתו לשלטון של מחנה נתניהו. כפי שנראה מיד, נתניהו ניצל את המצב הכלכלי כדי לחזור לשלטון, ואת חזרתו לשלטון – כדי לקדם רפורמה שלא הוצגה לציבור.

בחלק זה נבסס אמפירית את הטענות המרכזיות
בפרק ולפיו הרפורמה המשפטית לא עמדה
במרכז מסעות הבחירות של מפלגות הימין, ואף
לא מוקמה גבוה בסדר העדיפויות של בוחריהן.
כדי לבדוק אם אכן הצביע הציבור בעד הניסיון

ג. מסעות הבחירות של מפלגות הימין והלכני הרוח בציבור במערכת הבחירות לכנסת ה־25

הרדיקלי לשנות את מערכת המשפט, בדקנו האם המסרים במערכת הבחירות העמידו סוגיה זו במרכז. לצד זאת בחנו האם בסקרי דעת הקהל יש עדויות לכך שהציבור שתמך במפלגות שהרכיבו את הממשלה ייחס חשיבות מרכזית לרפורמה.

בספטמבר 2022 יצא לדרך מסע הבחירות של הליכוד. חלק חשוב במסע הבחירות הוקדש ליצירת מגע בלתי אמצעי בין בנימין נתניהו למצביעי הליכוד

הפוטנציאלים כדי להניע אותם להצביע ביום הבחירות. כחלק ממהלך זה הסתובב נתניהו ברחבי הארץ, בייחוד במעוזי הליכוד המסורתיים, במשאת עם זכוכית שקופה ("הבייבא") ורמקולים מלווה באנשי הליכוד ובאשתו. המסרים היו חיבור בין המנהיג נתניהו לציבור, קריאות לבוא להצביע לליכוד כדי שנתניהו יישאר בשלטון, ביטויי אהבה בין נתניהו לקהל שסביבו ומסרים נגד יאיר לפיד. המסרים לא התמקדו במדיניות כזאת או אחרת, לא כל שכן ברפורמה המשפטית.⁴

החלקים האחרים של מסע הבחירות נשענו על שתי רגליים: האחת, בנושאים כלכליים וחברתיים, התמקדה ב"דאגה לעם"; והאחרת כוונה נגד ה"אחר" של העם. ברגל הראשונה התמקדה תעמולת הבחירות בהורדת יוקר המחיה והורדת שיעור האינפלציה. בין היתר הבטיח הליכוד להוריד את מחירי החשמל, המים והדלק, להקפיא לשנה את תעריפי הארנונה, להקפיא את המשכנתאות ולהוריד את מחירי הפירות והירקות. עוד הבטיח להפחית בהדרגה את המע"מ עד 12%, צעד שמשפר את הפרוגרסיביות של מערכת המיסוי. במקביל, ובהתאם לעובדה שהפופולריות הליכודי אינו קורא תיגר על יסודות התפיסה הנאו-ליברלית, הבטיח הליכוד דה-רגולציה והגברת התחרותיות ככלים להתמודדות עם יוקר המחיה. בתחום החברתי הבטיחה המפלגה בעיקר חינוך חנם מלידה ועד גיל שלוש, ובתחום הדיור – שילוב בין צעדים נאו-ליברליים (הסרת חסמים ודה-רגולציה) ובין התערבות פעילה של הממשלה בשוק הדיור כגון סבסוד מחיר הקרקע והנפקת איגרות חוב צמודות למחירי הדיור. הרגל השנייה של הקמפיין הציגה את הבחירות כבחירה בין הליכוד ושלטון הימין ובין ממשלה של "האחים המוסלמים והמשותפת", "או ימין או פלסטיין". הקמפיין התמקד ביצירת הקבלה בין מפלגות המרכז למפלגות הערביות, שמטרתה להבדיל בין "העם האמיתי" לבין אויביו.

בסרטון קצר שפרסם נתניהו ביוטיוב באוגוסט 2022 וכוותרו "כשנה האחרונה ישראל הולכת אחורה, בקרוב זה הולך להשתנות" (נתניהו, 2022א), הצביע נתניהו על כך שבממשלת קודמיו ישראל מידרדרת בכל ההיבטים: בכלכלה,

4 על קמפיין הבייבא ראו בסרטו של איתי אשר, "הקאמבק" (אשר, 2023).

בביטחון ובגאווה הלאומית. באוקטובר פרסם סרטון נוסף שכותרתו "מצביעי הליכוד: זה תלוי בכם" (נתניהו, 2022ב). "כל מצביעי הליכוד חייבים הפעם לצאת מהבית ולהצביע בבחירות. אסור לנו הפעם שאיש יישאר בבית", קרא להם. "נקים ממשלת ימין יציבה שתחזיר את הביטחון, תוריד את יוקר המחיה ותחזיר את הגאווה הלאומית", הבטיח. נתניהו גם השתמש ברטוריקה הפורטת על נימות גזעניות: "אם לא נצא ונצביע, נקבל שוב ממשלה חלשה ומסוכנת של לפיד-גנץ, אחמד טיבי והאחים המוסלמים". את רוב הזמן בראיונותיו ובתכנים שהפיץ ברשתות החברתיות הקדיש נתניהו לכלכלה, לביטחון ולגאווה לאומית, תוך הצגת תוכניות עבודה מפורטות שמראות כיצד הוא מתכוון לטפל במשברים שנוצרו בממשלה הקודמת. מחקר שערכה רבקה ווייל (2023) מראה שלא רק שב-171 סרטוני התעמולה שהליכוד ונתניהו פרסמו לא הוזכרה הרפורמה המשפטית, אלא שמערכת המשפט בכללה לא הוזכרה.

הקמפיין לא הציג כל כוונה לחולל רפורמה משפטית מרחיקת לכת. התייחסותם של בכירי הליכוד לנושא הייתה מזערית ביותר, ובפער עצום מהנושאים העיקריים שבהם עסק הקמפיין כגון כלכלה וביטחון. דוגמה לכך היא ריאיון שאורכו כ-15 דקות של נתניהו עם שרון גל בערוץ 13 ב-26 באוקטובר, שישה ימים לפני הבחירות (גל, 2022). נתניהו ניסה להימנע מלהתייחס לנושא של רפורמה משפטית, וגם כשנשאל על שינויים במבנה מערכת המשפט, התחמק מתשובה. בפועל ארכה התייחסותו של נתניהו לתיקון מערכת המשפט שניות ספורות, ורק לאחר ששרון גל התעקש לשאול. כשניסה גל לשאול את נתניהו על תוכניתו למערכת המשפט, נתניהו קטע את דבריו («אני לא הולך לדבר על מכלול הדברים שאני צריך לעשות, רבים מהם, אבל צריך לעשות אותם בצורה מחושבת ואחראית»). כשחזר גל והתעקש לשאול אותו על שינוי השיטה לבחירת השופטים, שוב התחמק נתניהו ממתן תשובה חד-משמעית: "זו אפשרות, נדון בכל האפשרויות האלה [...] אני לא מתכוון לעשות את זה עכשיו".

לצד הימנעותו של נתניהו מדיון בנושא, דוד אמסלם דווקא העלה את הסוגיה. ב-1 בספטמבר, בריאיון לחדשות 13 (קינן, 2022), התבטא אמסלם בחריפות נגד מערכת המשפט: "היא עקומה היום ברמות בלתי נסבלות [...] היום זה הדבר הכי מעוות והכי מסוכן במדינת ישראל, אני רואה בזה סכנה קיומית על המדינה",

הצהיר. בריאיון הציג אמסלם את תוכניתו למערכת המשפט, שלדבריו הוא עובד עליה שנה, ובין היתר התייחס לוועדה למינוי שופטים – סוגיה שלטענתו לאחר הבחירות תעמוד בלב תוכנית הליכוד לשינוי מערכת המשפט: "הוועדה למינוי שופטים – היא צריכה להיות דרך אגב רק פוליטיקאים, צריכים להיות שרים וחברי כנסת [...] יועצים משפטיים בכל המשרדים – משרות אמון. אני אמנה יועץ משפטי שיעזור לי לתפקד". עוד דיבר אמסלם על פסקת ההתגברות ועל החוק הצרפתי, שלדבריו הכרחי במדינת ישראל: "מה שקורה היום – כל ראשי הממשלה נחקרים. ראש ממשלה שאתה רוצה לחקור אותו דרך אגב אתה לא יכול בתקופת כהונתו", ציין. כדי ליישם את תוכניתו הצהיר אמסלם במפורש שבכוונתו לבקש לכהן כשר המשפטים, ולא – לא ייכנס לממשלה.

יום אחרי הצהרות אלה דווח בתקשורת שבכיר בליכוד, ששמו לא נחשף, אמר על אמסלם שהוא "עשה נזק לקמפיין הליכוד" ושהוא "מנהל קמפיין בחירות עצמאי, שום דבר אצלו לא מתואם [...] האמירות שלו והתנאים שהוא מציג יותירו אותו מחוץ לממשלה שנרכיב" (אולפן שישי, 2022). עיתונאים אחרים דיווחו שנתניהו זימן אליו את אמסלם לשיחת יישור קו בעקבות התבטאויותיו. בדיעבד, בריאיון מ-17 באפריל 2023 בתוכנית "פגוש את העיתונות", סיפר אמסלם שנתניהו כעס עליו כשבריאיון לפני הבחירות דיבר על הרפורמה המשפטית (הועלה כציוץ אצל ארנון, 2023). אם לשפוט על פי הקמפיין, הליכוד לא רצה שהציבור ידע על כוונה מפורשת של ממשלה עתידית בראשות הליכוד, אם אכן הייתה כזאת, לצמצם את עצמאותה וסמכויותיה של מערכת המשפט. לא רק שבכירי הליכוד כמעט שלא התייחסו לנושא, כשנשאלו על כך הם ניסו להתחמק מלתת תשובה ברורה.

גם החברות האחרות בקואליציה לא הבליטו את הרפורמה העתידית במסע הבחירות שלהן. הקמפיין של ש"ס התמקד כמעט אך ורק בנושאים כלכליים-חברתיים. היא הובילה קמפיין נחוש שהתמקד בטיפול ביוקר המחיה גם כשסדר היום הלאומי התמקד במצב הביטחוני. אריה דרעי, מנהיג ש"ס, מיצב מחדש את המפלגה כמפלגת העם ונכנס לוואקום שהותירה קואליציית השינוי (אביטן-כהן, 2022). ש"ס התמקדה בתיקוני סעד של התוצאות החברתיות של מדיניות נאו-ליברלית ארוכת שנים בלי לבקש לשנות את ההיגיון הנאו-ליברלי באמצעות הבטחות כגון כרטיסי מזון והקמת רשות לטיפול במשפחות נזקקות

וסיוע להן. ברמה הסימבולית הציעה המפלגה קשר הדוק בין תפיסה דתית של היהדות והישראליות, למשל על ידי הצגת טלית שהופכת לדגל (אביטן-כהן, 2022). גם יהדות התורה, הכוללת את דגל התורה הליטאית ואת אגודת ישראל החסידית, התמקדה בהיבטים מגזריים כגון לימודי ליבה, שליטה במשרד האוצר ופטור מגיוס לצבא, ולא במערכת המשפט. גם עוצמה יהודית לא התמקדה ברפורמה המשפטית (אף כי רפורמה כזאת הייתה עשויה לשרת את הסוגיות שהמפלגה הבלויתאית). הופעותיו של מנהיג המפלגה, איתמר בן גביר, התרכזו במחדלים של הממשלות הקודמות בטיפול בבעיות הביטחון ובתוכניתו לטפל במחדלים אלה. ההתייחסות לשינוי במערכת המשפט התרכזה בשינוי שיטת מינוי שופטי העליון.

יוצאת דופן היא מפלגת הציונות הדתית. כשבועיים לפני יום הבחירות, תחת הכותרת "חוק וצדק", הציגו בצלאל סמוטריץ' ושמחה רוטמן, דמויות בולטות במפלגה, תוכנית מפורטת לרפורמה במערכת המשפט.⁵ התוכנית כללה הצעה לביטול העבירה של מרמה והפרת אמונים, החזרת חסינות לחברי הכנסת, "חוק צרפתי" (מגבלות חריפות על חקירה פלילית של ראש ממשלה בזמן כהונתו), ביטול שיטת הוותק (סניוריטי) בבחירת נשיא בית המשפט העליון, חיזוק כוחם של פוליטיקאים בוועדה לבחירת שופטים, מגבלות על סמכות בית המשפט לפסול חוקים ועוד. בתגובה אמר נתניהו: "אני הרבה פעמים נתקל בחברים שרוצים לעזור לי יותר ממה שאני צריך, וזו דוגמה לכך [...] אני לא מתכוון לבטל שום דבר ואני לא מתכוון להחיל רטרואקטיבית שום דבר" (האזור טוב, 2022).

סקרים שנערכו בתקופת הבחירות מלמדים שרפורמה משפטית בהיקף נרחב לא עמדה בראש סדר העדיפויות של הבוחר והבוחרת הישראלים. הנושא "רפורמה משפטית" כמעט שלא עלה כנושא העיקרי שעליו דיווחו המשיבים כשנשאלו מה עומד בבסיס החלטתם לאיזו מפלגה להצביע. מלוח 1, המביא תוצאות סקר שבוצע ב-7 ספטמבר 2022, עולה חשיבותו הנמוכה של הנושא – רק 4% ראו בו את הנושא העיקרי.

5 על התוכנית ראו "Restart" למערכת המשפט!, אתר הציונות הדתית, ללא תאריך.

לוח 1 הנושא העיקרי שהובא בחשבון בהחלטה לאיזו מפלגה להצביע

הנושא	שיעור הבחירה בנושא (ב-%)
כלכלה / יוקר המחיה	50
ביטחון	20
חיזוק הזהות היהודית של המדינה	8
נושאים הקשורים לדת ומדינה	8
יציבות פוליטית	7
רפורמות במערכת המשפט	4
אין דעה	3
סה"כ	100

הערה: את הסקר ערך מכון סמית ב־7 בספטמבר 2022 – מדגם ארצי מייצג, n=700.

כעולה מלוח 2, באותו הסקר רק 8% מהבוחרים שהתכוונו להצביע לליכוד ראו ברפורמה המשפטית את הנושא החשוב ביותר. הרוב (45%) ציינו את יוקר המחיה בעדיפות הראשונה. בקרב הבוחרים שהתכוונו להצביע למפלגות החרדיות כמעט שלא היה הנושא של רפורמה משפטית בסדר העדיפויות שלהם (0% ו־2%). השיעור הגבוה ביותר של מי שראו ברפורמה המשפטית את הנושא החשוב ביותר בשיקולי ההצבעה שלהם היה בקרב תומכי מפלגת הציונות הדתית – 10%. שיעור זה גבוה מקצת מזה שבקרב תומכי הליכוד, אך גם כאן מדובר היה בעדיפות רביעית, אחרי כלכלה/יוקר המחיה, ביטחון והזהות היהודית של המדינה.

לוח 2
הנושא העיקרי בעיני המשיבים/ות לפי כוונת ההצבעה למפלגה
מסוימת (ב-%)

מפלגה	כלכלה / יוקר המחיה	ביטחון	רפורמות במערכת המשפט	חיזוק הזהות היהודית של המדינה	יציבות פוליטית	נושאים שקשורים לדת ומדינה	לא יודע/ת / מסרב/ת להשיב
הליכוד	45	33	8	7	4	1	3
מפלגת העבודה	44	18	0	0	18	9	11
המחנה הממלכתי	58	13	3	3	17	3	2
יש עתיד	67	11	3	0	11	5	3
מרצ	62	0	0	0	5	34	0
ש"ס	42	10	2	24	0	19	3
יהדות התורה	26	7	0	31	0	36	0
ישראל ביתנו	38	36	0	0	5	21	0
הרוח הציונית - שקד והנדל	39	17	0	17	16	11	0
הציונות הדתית	34	24	10	22	4	1	5
מפלגה אחרת	62	8	0	16	9	0	5
לא החליטו	65	18	1	1	9	4	2

הערה: את הסקר ערך מכון סמית ב־7 בספטמבר 2022 – מדגם ארצי מייצג, n=700.

הנטייה למצב את הרפורמה המשפטית כעדיפות ראשונה הייתה חזקה בימין יותר מאשר בשמאל, ואולם כעולה מלוח 3, רק 6% מהציבור הימני הגדירו את הנושא כעדיפות ראשונה. לעומתם, בקרב מצביעי המרכז-שמאל והשמאל היה שיעורם של אלו שציינו את הרפורמה כעדיפות ראשונה – אפסי.

לוח 3

הנושא העיקרי בעיני המשיבים/ות לפי השקפת עולם פוליטית (ב-%)

השקפת עולם	כלכלה / יוקר המחיה	ביטחון	רפורמות במערכת המשפט	חיזוק הזהות היהודית של המדינה	יציבות פוליטית	נושאים הקשורים לדת ומדינה	לא יודע/ת / מסרב/ת להשיב
ימין	43	25	6	13	3	8	3
מרכז נוטה לימין	54	18	4	8	7	6	3
מרכז	58	18	2	2	10	8	2
מרכז נוטה לשמאל ושמאל	57	7	0	0	17	13	6

הערה: את הסקר ערך מכון סמית ב־7 בספטמבר 2022 – מדגם ארצי מייצג, n=700.

יש להדגיש כי איננו טוענים שתוכן הרפורמה היה מנוגד למאווים של חלק גדול מהציבור. בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה בשנת 2022 43% הסכימו מאוד או די הסכימו עם ההיגד "הכי טוב היה להרוס את כל המוסדות הפוליטיים במדינה ולהתחיל הכול מחדש". ב־2010, לעומת זאת, 37% הסכימו מאוד או די הסכימו עם טענה זו (הרמן, 2022: 67). כלומר, תוכן הרפורמה אינו נוגד בהכרח את עמדות הציבור. אך היא לא מילאה תפקיד משמעותי בעיצוב דפוסי ההצבעה בבחירות 2022.

T.

ממשלת נתניהו השישית (ממשלת ישראל ה־37)

ב־29 בדצמבר 2022 הציג נתניהו את ממשלתו במליאת הכנסת וזכה לאמונה. למפלגת הליכוד הוקצו יותר מחצי מהתיקים, 17 מתוך 31. אלו כללו את רוב המשרדים החשובים, כמו משרד

החוץ, משרד הביטחון, משרד המשפטים, משרד התקשורת ומשרד החינוך. נתונים אלה מספרים לכאורה על הקמתה של עוד ממשלה בדומיננטיות של מפלגת מרכז-ימין בעלת ותק וניסיון שלטוני. ואולם הרכב הממשלה היה אחר, ביחוד הכללתו של מי שעד אז היה מוקצה – מפלגת עוצמה יהודית על שורשיה

הכהניסטיים, אך גם הדומיננטיות החרדית-לאומית במפלגת הציונות הדתית, וכנגזרת ממצב זה איוש המשרדים: בעיקר איתמר בן גביר (עוצמה יהודית) במשרד לביטחון לאומי, בצלאל סמוטריץ' (הציונות הדתית) במשרד האוצר ובמשרד הביטחון כשר שני, ויריב לוין (הליכוד) במשרד המשפטים. כל זה סימן את הקמתה של הממשלה הרדיקלית ביותר בתולדות ישראל. ואכן, שישה ימים אחרי השבעת הממשלה, ב-4 בינואר 2023, הציג שר המשפטים יריב לוין את מה שהוא כינה "השלב הראשון" ברפורמה מרחיקת הלכת במערכת המשפט: שינוי הרכב הוועדה למינוי שופטים, מגבלות על יכולתו של בג"ץ לפסול חוקים והגדרה מחדש של תפקיד היועצים המשפטיים.

"רפורמת לוין", שנודעה בקרב מתנגדיה בתור "ההפיכה המשטרית", הייתה רק חלק, גם אם חשוב מאוד, במהפכה שהובילה הממשלה. לצד הרפורמה של לוין יש לציין יוזמות של שר התקשורת קרעי לשנות את מבנה השליטה במערכת התקשורת, ויוזמות של שר החינוך להתערב ישירות במועצה להשכלה גבוהה ולכרסם בסמכות האוניברסיטאות לנהל את המתרחש באקדמיה. ואם לא די בכל אלה, כדי לחולל שינוי עמוק בתפקידה של המדינה במערכת הפוליטית, בתחילת אפריל 2023 אישרה הממשלה את הצעתו של השר בן גביר להקים משמר לאומי שיהיה כפוף ישירות למשרדו.⁶ כוח ביטחון שכפוף לגורם פוליטי חותר תחת ההיגיון הבסיסי של המדינה המודרנית (האגודה לזכויות האזרח, 2023), ולא במקרה אמר מפכ"ל המשטרה כי "להקמת המשמר הלאומי עשויה להיות השלכות עד כדי פגיעה קשה בתפקוד מערכי ביטחון הפנים במדינה וביכולתה של המשטרה לממש את האחריות המוטלת עליה" (חכמון, 2023).

6 "ממשלת ישראל אישרה את הצעת המחליטים שהעלה השר לביטחון לאומי איתמר בן גביר להקמת משמר לאומי במשרדו. בהצעת המחליטים אותה אישרה הממשלה נכתב כי יוקם המשמר הלאומי בישראל במשרד לביטחון לאומי" (המשרד לביטחון לאומי, 2023). רעיון דומה עלה עוד לפני תקופת בן גביר: במאי 2022 פורסם כי ממשלה בנט (ולפיד) יצרפו את מתנדבי תנועת "הביטחוניסטים" למשמר הלאומי שמוקם בימים אלו במשמר הגבול, כשלאשונה – יוצאי צה"ל יהפכו למילואימנים של משמר הגבול [...] במסגרת זו, סוכם על קמפיין גיוס ראשוני בשיחוף הביטחוניסטים ומג"ב לגיוס 1,000 לוחמים מתנדבים בגילאי 21 ועד 50 לחטיבת המתנדבים החדשה שבמשמר הגבול מיעדים לה את השם – 'חטיבת החוד' (סבן, 2022).

ביטוי נוסף של הקו האנטי־ממסדי והפופוליוז המדיר הרדיקלי שמאפיין את הממשלה הוא הסגנון הגס והתוקפני שאימצו חברי ממשלה כגון דוד אמסלם, מירי רגב, אלי כהן וגלית דיסטל־אטבריאן.⁷ כך למשל כתב השר במשרד המשפטים דודי אמסלם ברשתות החברתיות: "יש כאן אליטה שמנהלת את המדינה, יושבת על כל השיברים ועל פיה יישק דבר. לא עוד! זאת פעם ראשונה שאנחנו רוצים לשלוט ולממש את הכוח שעם ישראל נתן לנו. אני רוצה לומר לשמאל – תספרו ארבע שנים לפחות, אנחנו נהיה בשלטון בדיוק כמו שהעם בחר" (אמסלם, 2023א). ברוח דומה התבטאה שרת התחבורה רגב, כשכתבה על הוועדה למינוי שופטים: "המציאות הנוכחית [של הוועדה] חייבת להשתנות. הגיע הזמן לגיוון ומתן הזדמנות לכל חלקי האוכלוסייה ולא רק אותם שופטים מאותו DNA בשיטת חבר מביא חבר. העובדה שהשופטים ולשכת עורכי הדין ממנים פה אחד את השופטים אין לה מקום במדינה דמוקרטית" (רגב, 2023). ההנגדה בין האליטות ה"אלימות" ו"אנחנו" העם, קורבן האליטות, היא חדה, כמו למשל בפוסט הבא של אמסלם: "איך זה שתמיד אצלכם אנחנו שווים פחות, ואתם שווים יותר. המדינה זה אתם – אתם זה המדינה [...] אתם קובעים, אתם מובילים, אדוני הארץ [...] תמיד הייתם הכי צבועים, הכי בריונים והכי אלימים" (אמסלם, 2023ב).

בד בבד מסמסה הממשלה או הזניחה את הבטחות הבחירות בנושאים כלכליים־חברתיים, דבר שבא לידי ביטוי גם בתקציב המדינה לשנים 2023–2024. תקציב המדינה החדש לא כלל רפורמות כלכליות או מאבק ביוקר המחיה, והשינוי העיקרי שהיה טמון בו הוא הגדלה ניכרת של העברת תקציבים על בסיס סקטוריאלי. לפי תחקיר "כלכליסט", במסגרת התקציב כ-1.8 מיליארד שקל יועדו להדחתה, אבל אף שקל לדיוור הציבורי; 4.2 מיליארד שקל לשייכות ולחינוך החרדי ללא ליבה, ורק מיליארד לחינוך הכללי; תוכנית חומש לכבישים עם תיעדוף ברור ליהודה ושומרון; כרטיסי מזון בידי ש"ס; קיצוץ דרסטי בתקציבי הגנת הסביבה וקיצוץ של 100 מיליון שקל לרשות החדשנות (כלכליסט, 2023). גם צמצום

7 גם ההפצה של תאוריות קונספירציה, בעיקר בנוגע לחלקו לכאורה של "השמאל" במתקפת חמאס בשבעה באוקטובר 2023, היא ביטוי לכך.

העוני אינו מרכזי בו, כפי שבא לידי ביטוי במשאבים המעטים שהקצתה הממשלה להתמודדות עם נושא זה (פלג, 2023).

במילים אחרות, הממשלה נישאה על כנפי ההבטחה להיטיב את המצב הכלכלי של האזרח והאזרחית מן השורה, לשפר את המצב הביטחוני ולחזק את הגאווה הלאומית, ואולם בפועל ניצלה את הניצחון האלקטוראלי כדי לקדם בצורה גורפת וכוחנית רפורמה רדיקלית.

ה. סיכום

ב־15 בינואר 2023, על רקע ההפגנה שהתקיימה נגד הרפורמה המשפטית יום לפני כן, אמר נתניהו בפתח ישיבת הממשלה כי "לפני חודשיים התקיימה בישראל הפגנה ענקית, אם כל ההפגנות, מיליוני אנשים יצאו לרחובות כדי להצביע בבחירות". עוד הוסיף ואמר שאחד הנושאים העיקריים שאותם אנשים הצביעו עבורו הוא ביצוע רפורמה במערכת המשפט: "אני שומע בימים האחרונים ניסיון לטעון שהציבור לא ידע על מה הוא מצביע [...] אמרנו זאת אין-ספור פעמים ומיליוני אזרחים שהצביעו עבור מחנה הימין ידעו על הכוונה לעשות רפורמה במערכת המשפט, ויותר מזה, הם דרשו זאת מאתנו" (נתניהו, 2023). בפרק זה טענו כי אמירתו של נתניהו על שהציבור ידע מראש על המתוכנן ושסוגיה זו עמדה בבסיס ההצבעה למפלגות הימין אינה מבוססת. העובדה שהליכוד אינו מפרסם מצע משנת 2009 לפחות, מתיישבת עם טענתנו.

ניתוח קמפיין הבחירות וסקרי דעת הקהל נוגד את הטענה כי אימוץ התוכנית לשינויים במערכת המשפט היא מימוש של הבטחות בחירות. הממשלה אומנם הרבתה להצהיר שמיושם "הרפורמה" הוא יישום של הבטחת בחירות, אך כפי שראינו, נושא זה נעדר או שהיה שולי בתעמולת הבחירות של רוב המפלגות. הסוגיה העיקרית – בפער ניכר מהנושאים האחרים – שהציבור ציין כשיקול דומיננטי בבחירת מפלגה, הייתה יוקר המחיה. שינויים מרחיקי לכת במערכת המשפט לא היו שיקול מרכזי באופן שבו בחרו המצביעים למי לבחור.

מה שהציבור רצה, להבנתנו, הוא שילוב בין רוחה כלכלית לביטחון מדיני. רצון זה התגבר והתחדד לאחר כהונת ממשלת בנט-לפיד, והוא עשוי להסביר באופן חלקי לפחות את ההבדלים בין תוצאות הבחירות של הכנסת ה־25 ובין תוצאות

הבחירות של הסבבים הקודמים שהתקיימו מאז אפריל 2019. חברי הממשלה, מצידם, ניסו לנצל את הסמכות שניתנה להם ולחולל בישראל שינוי דרמטי. להבנתנו, סדר יום זה בעייתי מאוד לא רק משום שהוא מאתגר את מערכת האיוונים והבלמים, אלא בשל תכניו ובשל היבטים נוספים שלעת עתה מטרידים פחות את הציבור היהודי, בכללם מעמד הערבים, הכיבוש והנטיות האוטוריטריות שהוא חושף.

הפער בין סדר היום של הממשלה ובין העדפות הציבור שבחר במפלגות המרכיבות אותה אף עשוי להסביר את ההתנגדות הנרחבת לצעדיה של הממשלה. על פי סקרי דעת קהל עוד לפני שבעה באוקטובר רוב הציבור לא הביע תמיכה ברפורמה. גם האיום שהציבה הממשלה על מוקדי כוח הביא לידי כך שבמהרה סבלה המערכת הפוליטית מחוסר יציבות. כך או אחרת, מאז כידוע פרצה מלחמה קשה, שבזמן חתימת המחקר הנוכחי עודנה מתחוללת. כיצד בדיוק סלל הניסיון לחולל רפורמה דרמטית את הדרך לשבעה באוקטובר, כיצד השפיעה הרפורמה על התנהלות הממשלה מאז ועל ניהולה של המלחמה, וכיצד תשפיע המלחמה על גורל הממשלה בפרט והפוליטיקה בישראל בכלל – כל אלה הם עניין למחקר נוסף.

רשימת המקורות

אביטן-כהן, שירית, 2022. "זה המנצח הגדול של הבחירות, ולא קוראים לו איתמר בן גביר", **גלובס**, 2.11.2022.

אולפן שישי, 2022. "גורם בכיר בליכוד: 'אמסלם עושה נזק לקמפיין, מתנהל מחור סערת רגשות'", **חדשות 12**, 2.9.2022.

אמסלם, דודי (@dudiamsalem), 2023. "מדינת ישראל היא לא דמוקרטיה", X, 27.4.2023.

אמסלם, דודי (@dudiamsalem), 2023. "איך זה שתמיד אצלכם-", X, 5.6.2023.

ארנון, ליאור, 2023. "אמסלם בקולו מודה: נתניהו כעס כשלפני הבחירות התראיינתי ואמרתי שאנחנו הולכים לרפורמה משפטית", X, 17.4.2023.

אשר, איתי, 2023. **הקאמבק של ביבי: בנימין נתניהו בקמפיין הבחירות החשוב בחייו**, כאן – דיגיטל, יוטיוב, 28.3.2023.

גל, שרון, 2022. "שישה ימים לבחירות: בנימין נתניהו בראיון לשרון גל", ערוץ 13, יוטיוב, 26.10.2022.

האגודה לזכויות האזרח, 2023. "משמר לאומי תחת השר לביטחון לאומי – חציית קו אדום", אתר האגודה לזכויות האזרח, 28.3.2023.

האוזר טוב, מיכאל, 2022. "נתניהו על תוכנית סמוטריץ' למערכת המשפט: נבחן אותה, לא מתכוון להחיל רטרואקטיבית", הארץ, 19.10.2022.

המשרד לביטחון לאומי, 2023. "הממשלה אישרה את הקמת המשמר הלאומי תחת המשרד לביטחון לאומי", אתר המשרד לביטחון לאומי, 2.4.2023.

הרמן, תמר, 2022. **מדד הדמוקרטיה הישראלית: 20 שנות מדידה וניתוח (2003–2022)**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

וייל, רבקה, 2023. "בחנינת הרפורמה המשפטית בראי תיאוריית המנדט", פורום עיוני משפט, מח: 1–14.

חכמון, אלון, 2023. "המפכ"ל נגד בן גביר: 'המשמר הלאומי עלול לפגוע בביטחון האזרחים'", מעריב, 2.4.2023.

כלכליסט, 2023. "סעיפי התקציב שיהפכו את השסע לתהום", כלכליסט, 23.5.2023.

לביא, לירון, נעמה ריבלין-אנגרט, קלרטה טרגר, תמיר שפר, ישראל ויסמל-מנור, ומיכל שמיר, 2022. "המלך ביבי: הפרסונליזציה של ערכים דמוקרטיים בסבב הבחירות 2019–2021", בחור: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 121–154.

מילמן, עמרי, וצביקה זרחיה, 2020. "למרות הקורונה: הממשלה מחלקת כמעט מיליארד שקל של כספים קואליציוניים", כלכליסט, 10.9.2020.

ממשלת ישראל ה-36, 2021, קווי יסוד.

נתניהו, בנימין, 2022א. "בשנה האחרונה ישראל הולכת אחורה, בקרוב זה הולך להשתנות", יוטיוב, 31.8.2022.

נתניהו, בנימין, 2022ב. "מצביעי הליכוד זה תלוי בכם", יוטיוב, 14.10.2023.

- נחניהו, בנימין, 2023. "דברי ראש הממשלה בנימין נחניהו בפתח ישיבת הממשלה – 2023/1/15", **יוטיוב**, 15.1.21023.
- סבן, איציק, 2022. "לראשונה: יוצאי צה"ל יהפכו למילואימניקים של מג"ב כחלק מהמשמר הלאומי", **ישראל היום**, 24.5.2022.
- פלאג, בר, 2023. "משרד הרווחה רוצה להקים רשות למאבק בעוני אך הסמכויות שלה אינן ברורות ומשאביה מוגבלים", **הארץ**, 30.5.2023.
- קינן, ליאור, 2022. "הריאיון המלא והמדובר שלנו עם דודי אמסלם" (חדשות 13), **פייסבוק**, 2.9.2022.
- רגב, מירי (@regev_miri), 2023. "בפתח ישיבת הממשלה היום ולקראת הבחירות של חברי הוועדה לבחירת שופטים", **X**, 11.6.2023.
- רהט, גדעון, 2022. "פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019–2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 87–120.
- רהט, גדעון, ומיכל שמיר, 2022. "ארבע מערכות הבחירות: 2019–2021 מבט כרונולוגי", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 51–84.
- שילון, אבי, 2022. "מנהיג פופוליסטי בהיגיון הנאו-ליברלי: על דפוס המנהיגות של בנימין נחניהו בסבב הבחירות 2019–2021", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 155–182.
- שמיר, מיכל, וגדעון רהט, 2022. "ארבע מערכות בחירות בשנתיים: משבר ייחודי או חזון לבאות?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 19–50.
- Bartels, Larry M., 2023. *Democracy Erodes from the Top: Leaders, Citizens, and the Challenge of Populism in Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Cohen, Uri, and Nissim Leon, 2014. "The Mahapach and Yitzhak Shamir's Quiet Revolution: Mizrahim and the Herut Movement," *Israel Studies Review* 29: 18–40.

Gidron, Noam, 2023. "Why Israeli Democracy is in Crisis," *Journal of Democracy* 34 (3): 33–45.

Kremnitzer, Mordechai, and Yuval Shany, 2020. "Illiberal Measures in Backsliding Democracies: Differences and Similarities between Recent Developments in Israel, Hungary, and Poland," *Law & Ethics of Human Rights* 14 (1): 125–152.

Macdonald, Terry, 2023. "Reviving Democracy: Creating Pathways Out of Legitimacy Crises," *European Journal of Political Theory* 22 (1): 181–191.

Rogenhofer, Julius Maximilian, and Ayala Panievsky, 2020. "Antidemocratic Populism in Power: Comparing Erdoğan's Turkey with Modi's India and Netanyahu's Israel," *Democratization* 27 (8): 1394–1412.

Tormey, Simon, 2014. "The Contemporary Crisis of Representative Democracy," *Democratic Theory* 1 (2): 104–112.

סדרת ספרי הבחירות בישראל 1969-2021 כמקרה מבחן

האם המחקר משקף את הפרסונליזציה

בפוליטיקה הישראלית

או דבק בפרדיגמת המפלגות?

אביטל פרידמן | גדעון רהט

פרק זה משתמש במחקרי הבחירות בישראל כמקרה בוחן כדי לבחון אם המחקר משקף התפתחויות מרכזיות בפוליטיקה. לשם כך הוא בוחן האם המחקר העוסק בפוליטיקה ישראלית משקף את תופעת הפרסונליזציה הפוליטית. בעשורים האחרונים חלה עלייה חדה בהיקף המחקר המוקדש לנושא הפרסונליזציה הפוליטית – תהליך שבו המשקל הפוליטי של השחקן היחיד בפוליטיקה עולה עם הזמן, ואילו מרכזיותה של הקבוצה (למשל ובעיקר המפלגה) יורדת (Rahat and Sheaffer, 2007). תופעה זו מאתגרת את התפיסה כי מפלגות הן השחקן העיקרי בפוליטיקה, ומעמידה במוקד דווקא את הפוליטיקאיות והפוליטיקאים, בין שמדובר במנהיגי מפלגות (פרסונליזציה ריכוזית) ובין שבפוליטיקאים בכל הדרגים (פרסונליזציה ביזורית).

בישראל, בהשוואה למדינות אחרות, תהליך זה היה עמוק ומקיף במיוחד והתחולל בכל הזירות – המוסדית, התקשורתית וההתנהגותית (רהט, 2019; Rahat and Kenig, 2018; 2022). אם המחקר אכן רגיש להתפתחויות מרכזיות בפוליטיקה, ניתן יהיה לזהות בו פרסונליזציה – מעבר ממיקוד במפלגות למיקוד בפוליטיקאים. אם המחקר שמרני ודבק בפרדיגמה קבועה, במקרה זה הפרדיגמה המפלגתית, לא נזהה פרסונליזציה, אלא דבקות במיקוד במפלגות. נבהיר כי איננו מחפשים מחקרים על פוליטיקה אישית ופרסונליזציה, אלא סימנים לכך שהמחקר בכללו – אפילו עוד לפני שזוהתה ונחקרה התופעה ונקראה בשמה – הלך והתמקד יותר ויותר בפוליטיקאים ופחות ופחות במפלגות.

כדי לבחון את ביטויי הפרסונליזציה במחקר ניתחנו מחקרים שפורסמו כחלק מסדרת ספרי "הבחירות בישראל"¹. הספר הראשון בסדרה זו, מיסודו של אשר אריאן, יצא לאחר בחירות 1969, ומאז פורסמו 16 ספרים, אחד לאחר כל מערכת בחירות, למעט ארבע מערכות הבחירות בשנים 2019–2021, שכונסו בספר אחד. ספרי הבחירות הם ספרים ערוכים שכוללים מאמרים של חוקרים וחוקרות מתחומי ידע ומחקר מגוונים: מדע המדינה, סוציולוגיה, חקר התקשורת, משפט ועוד. פרקי הספר עוסקים במגוון נושאים שקשורים לבחירות, אחד מהם, שהופיע בכל הספרים, הוא התנהגות בוחרים. לכך נוספים ניתוחים של המפלגות שהשתתפו בבחירות, הארגון הפנימי שלהן, מסעות הבחירות, התקשורת המסקרת והמקוונת ועוד. שימוש בסדרת ספרי הבחירות כאוכלוסיית מחקר מאפשר לבחון באופן שיטתי ולאורך זמן מחקר שעוסק בבחירות. בחירות עניינן תחרות פוליטית, וככאלה הן יכולות להיות מתוארות ומנותחות כתחרות בין יחידים או בין קבוצות. אם המחקר אכן משקף את תהליך הפרסונליזציה של הפוליטיקה הישראלית, אזי עם הזמן יעברו ספרי הסדרה לנתח את הבחירות כסיפור של תחרות אישית, ולא ככזה של תחרות מפלגתית. אם המחקר בכללו אינו רגיש להתפתחויות אלו, הוא ידבק בפרדיגמה של ראיית התחרות הפוליטית כבין-מפלגתית.

חלקו הראשון של הפרק מבהיר את המושגים פרסונליזציה ופרסונליזם פוליטיים. יוצגו בו שתי הרמות שבהן תופעות אלו מופיעות (ריכוזית וביזורית) ושלוש

1 הספרים, היוצאים בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה, הם חלק מפרויקט מחקר הבחירות הישראלי (Israel National Election Studies – INES) שבמסגרתו בכל מערכת בחירות נערכים גם סקרים.

הזירות שבהן הן מתבטאות (מוסדית, תקשורתית והתנהגותית). בחלק השני נראה כי המעבר לפוליטיקה אישית בישראל זוהה פעמים רבות במחקר, וכי מדדים רבים מצביעים על התפתחות זו, הן בכל הנוגע לפרסונליזציה באופן כללי והן בנוגע לשתי הרמות שבהן היא מתבטאת (הריכוזית והמבוזרת) ולזירות השונות (המוסדית, התקשורתית וההתנהגותית).

בחלק השלישי נציג את השערות המחקר. השערות העיקריות היא שניתוח תוכן של סדרת ספרי הבחירות יזהה את עליית הפוליטיקה האישית וישקף את תהליך הפרסונליזציה של הפוליטיקה. השערה מתחרה היא שניתוח התוכן יצביע על נאמנות מתמשכת לפרדיגמה המפלגתית, הגורסת שבדמוקרטיה מודרנית הפוליטיקה היא בראש ובראשונה מפלגתית. השערה נוספת היא שניתוח התוכן ישקף את הפרסונליזציה של הפוליטיקה בישראל רק בהקשר מוסדי, בהיותה של הגישה המוסדית מרכזית במחקר מדע המדינה (March and Olsen, 1989) ובהיות הבחירה הישירה של ראש הממשלה אירוע נדיר של שינוי מהותי בכללי המשחק הפוליטי (Rahat, 2008).

החלק הרביעי יציג את שיטת המחקר שנבחרה – ניתוח תוכן; ואת אוכלוסיית המחקר – סדרת ספרי הבחירות בישראל שהתפרסמו מאז 1969 ועד בחירות 2019–2021. לאחר מכן יוצגו המדדים ששימשו לניתוח התוכן:² (א) מדד פשוט שבוחן את שיעור אזכורי הפוליטיקאים מתוך סך אזכורי המפלגות והפוליטיקאים, ושתי גרסאות נוספות שבוחנות שיעור זה בנפרד בנוגע למנהיגי המפלגות ולפוליטיקאים אחרים שאינם מנהיגי מפלגות; (ב) מדד ביזור הפרסונליזם, הבוחן את מידת הריכוזיות והביזוריות בהתייחסות לפוליטיקאים – האם המחקרים מרכזים את תשומת הלב בפוליטיקאים מעטים (או אפילו בפוליטיקאי יחיד), או שתשומת הלב מבוזרת בין פוליטיקאים רבים.

לבסוף יוצגו תוצאות הניתוח, המראות שיותר ממחצית מההתייחסויות למפלגות ולפוליטיקאים היו למפלגות – גם כשרמות הפוליטיקה האישית היו גבוהות יחסית. יתר על כן, בספרי סדרת הבחירות לא חל במשך הזמן שינוי משמעותי

2 בשל אופי הפרק, הניסיון להנכיח את פעולתן של הנשים במערכת הפוליטית על ידי כתיבה מגדרית סרבל מאוד את הטקסט. לכן ככלל, למעט יוצאי דופן, בחרנו לנקוט לשון זכר.

ביחס בין אזכורי מפלגות ופוליטיקאים. במילים אחרות, הפרסונליזציה של הפוליטיקה הישראלית שזוהתה במחקרים אמפיריים רבים – ואף נמצאה בהיקף רחב בהשוואה לדמוקרטיות אחרות – לא באה לידי ביטוי בדרך הצגת הפוליטיקה במחקרי הבחירות. חקר הבחירות דבק בפרדיגמה המפלגתית. עם זאת התפתחויות מוסדיות – אימוץ וביטול של הבחירה הישירה – השפיעו על ביטויי הפרסונליזציה בספרי הבחירות.

בחנו גם את זיהוין המובחן של שתי רמות הפרסונליזציה – הריכוזית (שעניינה התחזקות מנהיגי המפלגות על חשבון מפלגותיהם) והביזורית (שעניינה התחזקות כלל הפוליטיקאים על חשבון מפלגותיהם). מצאנו כי ספרי הבחירות לא רק שלא ביטאו את תהליך הפרסונליזציה המבוזרת, אלא אף ביטאו ירידה בכן זה. מצד שני הם דווקא נתנו ביטוי לפרסונליזציה הריכוזית. את הניתוח הזה ואת ניתוח רמת הפיזור (או הריכוז) היחסי של ההתייחסויות לפוליטיקאים שונים, ניתן להבין כביטוי להתפתחות במאזני הכוח בתוך המפלגות – עלייתן של מפלגות אישיות וירידתן של המפלגות הקולגיאליות (Rahat, 2024).

א.

פרסונליזציה פוליטית: הגדרה, רמות וזירות

פרסונליזציה פוליטית היא תהליך שבו המשקל הפוליטי של הפוליטיקאים עולה, ואילו מרכזיותה של הקבוצה (במקרה זה המפלגה) יורדת (Mancini and Swanson, 1996; Rahat)

פרסונליזם (Rahat and Kenig, 2018; Karvonen, 2010; and Sheaffer, 2007). פוליטי מתאר מאזן כוחות בנקודת זמן מוגדרת שבו הפוליטיקאים הם השחקנים המרכזיים בפוליטיקה, ואילו הקבוצה (למשל המפלגה או הממשלה) משחקת בה תפקיד משני (Pedersen and Rahat, 2021). פרסונליזציה מבטאת תהליך ובה לידי ביטוי בשתי רמות: **הריכוזית והביזורית**. פרסונליזציה פוליטית ריכוזית היא תהליך שבו פוליטיקאי יחיד נעשה בולט יותר ויותר, ואילו הקבוצה שבראשה הוא עומד הולכת ונחלשת. דוגמאות לכך הן למשל התחזקות ראשת הממשלה מול קבוצת השרים בממשלתה או התחזקות מנהיג המפלגה אל מול מוסדות מפלגתו. פרסונליזציה יכולה לבוא לידי ביטוי בצורה ביזורית ולהתבטא בתהליך שבו כוחם של פרטים רבים נמצא במגמת עלייה אל מול הקבוצה שלהם. דוגמאות

לכך הן למשל התחזקות של שרים כיחידים אל מול הקבינט כקבוצה, או של חברי פרלמנט אל מול הסיעה בפרלמנט (Balmas et al., 2014).

פרסונליזציה פוליטית עשויה להתרחש בשלוש זירות: מוסדית, תקשורתית והתנהגותית (Rahat and Sheaffer, 2007; Pedersen and Rahat, 2021). **פרסונליזציה מוסדית** מתרחשת כאשר רפורמה במוסד פוליטי מגדילה את המשקל הפוליטי של שחקן יחיד (או של שחקנים יחידים) ומקטינה את מרכזיותה של הקבוצה הפוליטית. דוגמה לכך היא שינוי שמעצים את כוחו של העומד בראש המוסד הפוליטי (ראש הממשלה, מנהיגת המפלגה וכדומה) אל מול כוחו של המוסד (הממשלה, מוסדות המפלגה, בהתאמה). במקרה זה תיווצר פרסונליזציה מוסדית ריכוזית. דוגמה אחרת היא רפורמה שמעצימה את כוחם של אנשים רבים בתוך המוסד הפוליטי (שרים, חברי פרלמנט) אל מול כוחו של המוסד (הממשלה, הסיעה בפרלמנט). במקרה זה תיווצר פרסונליזציה מוסדית מבוזרת.

פרסונליזציה תקשורתית היא תהליך שבו ההצגה והסיקור של הפוליטיקה הולכים ומתמקדים פחות בגופים קולקטיביים, קבוצות וארגונים, ויותר בפוליטיקאים יחידים. פרסונליזציה בתקשורת הנשלטת תתבטא בשליחת מסרים שהפוליטיקאים (ולא המפלגות) שולטים בתוכן שלהם, בעיצובם ובעיתוי הצגתם. מדובר למשל במודעות, בתשדירי תעמולת בחירות או בסרטונים אישיים שמופצים ברשתות החברתיות. פרסונליזציה של התקשורת הלא-נשלטת עניינה סיקור של הפוליטיקה והפרשנות עליה באמצעות אנשי תקשורת כגון עיתונאיות, מגישי תוכניות וכדומה. ביטוי לכך יהיה בהצגה ובסיקור של הפוליטיקה כהתמודדות (ושיתוף פעולה) בין פוליטיקאים יותר מהתמודדות בין מפלגות.

פרסונליזציה התנהגותית יכולה להתייחס הן לפוליטיקאים והן לבוחרים. אצל פוליטיקאים ידובר בשינוי בדפוסי ההתנהגות שלהם – משחקנים במשחק קבוצתי ומתואם לפעולות אינדיבידואליות נפרדות ולא מתואמות. כשמדובר בפרסונליזציה התנהגותית ריכוזית, המנהיג מבחין את עצמו מהכלל (למשל בנאומיו יש מעבר מורגש מ"אנחנו" ל"אני"). פרסונליזציה התנהגותית מבוזרת תתבטא בעלייה בפעילות פוליטית אישית, שאחד מביטוייה היותר מובהקים הוא עלייה במעבר של פוליטיקאיות ופוליטיקאים בין מפלגות. פרסונליזציה התנהגותית של בוחרות ובוחרים תתבטא בהצבעה שמונעת בעיקרה בתמיכה

במנהיג המפלגה (פרסונליזציה ריכוזית) או במועמדיה (פרסונליזציה ביזורית) וירידה בהצבעה בעקבות הזדהות עם המפלגה.

1.

פרסונליזציה פוליטית בישראל

מחקרים הראו כי הפרסונליזציה הפוליטית בישראל עמוקה ומקיפה יותר מבמדינות דמוקרטיות אחרות. מחקרים ההשוואתי של

רהט וקניג (Rahat and Kenig, 2018) מצא כי בעשורים האחרונים הייתה מידת הפרסונליזציה של הפוליטיקה הישראלית, ושל הפוליטיקה האיטלקית, הגבוהה מקרב 26 דמוקרטיות שאינן נשיאותיות (דמוקרטיות פרלמנטריות ומשטרים שמערכים מרכיבים נשיאותיים ופרלמנטריים דוגמת צרפת). המדידה שקללה מגוון אינדיקטורים לפרסונליזציה מוסדית (במוסדות השלטון ובמפלגות), לפרסונליזציה תקשורתית (בתקשורת הנשלטת והלא-נשלטת) ולפרסונליזציה התנהגותית (הן אצל פוליטיקאים, הן אצל בוחרים). מחקר שבחן את הפרסונליזציה בישראל בממדים אלו עד סכבי הבחירות של 2019–2021 ועד בכלל מצא כי תהליך זה המשיך והעמיק (רהט, 2022). גם מחקרים אחרים זיהו רמות גבוהות של פרסונליזציה פוליטית בישראל בכל שלוש הזירות (המוסדית, התקשורתית וההתנהגותית), בשתי רמות הפרסונליזציה (הריכוזית והביזורית) (רהט, 2019; Rahat and Sheaffer, 2007; Balmas et al., 2014), ובייחוד בזירת הסיקור התקשורתית (Shenhav and Sheaffer, 2008; Greenwald and Lehman-Wilzig, 2019).

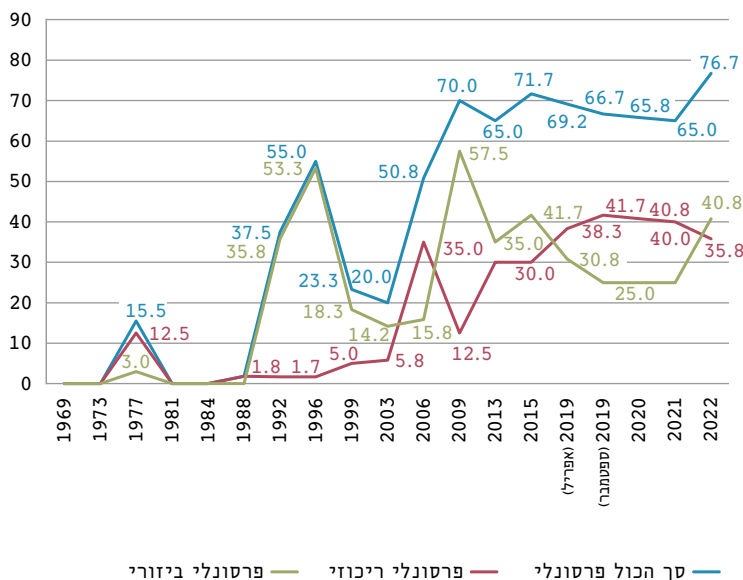
מחקרים נוספים עסקו בפרסונליזם פוליטי, כלומר בחנו את רמת הפוליטיקה האישית בנקודת זמן אחת. אף שלא בכך עניינו, אלא בתהליך הפרסונליזציה, מחקרים אלה ראויים להתייחסות משום שהם מסמנים את השינוי בפוליטיקה הישראלית שמתבטא במעבר מ"מדינת המפלגות" (Akzin, 1955) לפוליטיקה אישית. ראוי לציין כי כל המחקרים הללו (ללא יוצא מהכלל שאנו מודעים אליו) זיהו רמות גבוהות של פוליטיקה אישית בישראל מראשית שנות האלפיים. מקרב אלו בלטו במיוחד המחקרים בתקשורת פוליטית (Markowitz-Elfassi et al., 2021), ובמיוחד המחקרים שעסקו בפוליטיקה מקוונת, שעניינה פרסונליזם בתקשורת הנשלטת (חלבה-עמיר, 2011; זמיר ורהט, 2019; Lev-On, 2011; Livak, Lev-On, and Doron, 2011; Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony,

2015; Haleva-Amir, 2016; Lev-On and Haleva-Amir, 2018; Samuel-Azran, Yarchi, and Wolfsfeld, 2018; Zamir, 2024 Van Aelst et al.,) מחקרים שעסקו בסיקור תקשורתי בתקשורת הלא-נשלטת (2017). על אלו ניתן להוסיף גם מחקרים שהתמקדו בהתנהגות של מחוקקים (Friedman and Friedberg, 2021) ובחורים (לביא ואחרים, 2022).

התרשימים הבאים מציגים את הממצאים בנוגע לפרסונליזציה פוליטית בישראל בשתי הרמות ובשלוש הזירות שהוצגו. כולם נלקחו מתוך עבודות קיימות ועובדו ועודכנו ככל הניתן. להרחבה על מגוון האינדיקטורים ואופן תפעולם מומלץ לפנות למקורות המופיעים בתחתית התרשימים. כפי שנראה, ככלל הם מבססים את הטענה כי הפוליטיקה הישראלית עברה תהליך עמוק ומקיף של פרסונליזציה בשתי הרמות ובכל שלוש הזירות.

1. פרסונליזציה מוסדית תרשים 1 בוחן את הפרסונליזציה בשיטות שבהן השתמשו המפלגות לבחירת המועמדים לרשימה. הוא מציג את שיעור חברות וחברי הכנסת שנבחרו בכל בחירות בידי גופים בוחרים פרסונליים-ריכוזיים (מינוי על ידי מנהיג המפלגה) ופרסונליים-ביזוריים (בחירה על ידי חברי המפלגה בפריימריז). מעבר משימוש בגופים בוחרים מצומצמים ופנים-מפלגתיים (כגון ועדה מסדרת, מרכז או ועידה) לשימוש בגופים בוחרים ששמים דגש רב יותר על התחרות האישית (חברי מפלגה בפריימריז) מבטאים פרסונליזציה ביזורית; מינוי של מועמדים בידי מנהיג המפלגה הוא ביטוי לפרסונליזם ריכוזי. דה-פרסונליזציה, קרי מעבר לפוליטיקה קבוצתית, מתרחשת כאשר יש מעבר לבחירה בידי גופים בוחרים פנים-מפלגתיים. מהתרשים בולטת קפיצת המדרגה בפרסונליזציה של שיטות בחירת המועמדים בבחירות 1992, עם אימוץ הפריימריז בעבודה. מאז, אחרי ירידה זמנית, התרחשה עלייה נוספת שהביאה לידי כך שכיום רוב הבחירה במפלגות אינה מפלגתית (בידי צירים במוסדות או חברי ועדה/מועצה), אלא אישית.

תרשים 1 **שיעור חברי הכנסת שנבחרו בידי גופים בוחרים פרסונליים,** **לפי מערכת בחירות (ב-%)**

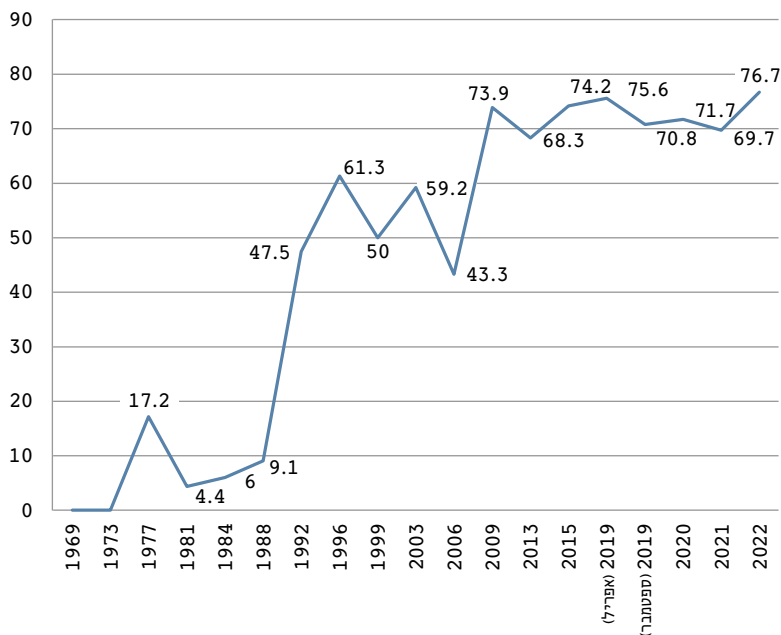
מקור: עיבוד המחברים לנחונים מחוך קניג ורהט, 2023.

כשמדובר בבחירת מנהיג, פרסונליזציה עשויה לבוא לידי ביטוי הן במעבר לבחירה בפריימריז, שנותנים למנהיג המפלגה בסיס לגיטימציה ועוצמה בנפרד מהמפלגה ומוסדותיה, הן ב"בחירה עצמית" שמתרחשת כשמנהיג המפלגה הוא המייסד שלה, והוא מעצב אותה כמפלגה אישית (למשל אביגדור ליברמן וישראל ביתנו, יאיר לפיד ויש עתיד, בני גנץ וחוסן ישראל). תרשים 2 בוחן את הפרסונליזציה בשיטת הבחירה של מנהיג המפלגה, כלומר את שיעור חברי הכנסת שבמפלגתם, לקראת כל מערכת בחירות, נבחרו המנהיגים בידי גופי בוחרים פרסונליים (אם בפריימריז ואם במינוי אוטומטי של מייסד המפלגה). כמו במקרה של בחירת רשימת המועמדים, גם בתרשים זה בולטת קפיצת

המדרגה בבחירות 1992 עם אימוץ הפריימריז בעבודה. מאז, בסך הכול, ניכרת עלייה עד כי כיום רוב הבחירה במנהיגי המפלגות אינה מפלגתית (בידי צירים במוסדות או חברי ועדה/מועצה), אלא אישית – בפריימריז או בחירה עצמית של מנהיג המפלגה.

תרשים 2

פרסונליזם ריכוזי מוסדי: שיעור חברי הכנסת שמפלגתם השתמשה בגופים בוחרים פרסונליים לבחירת המנהיג, לפי מערכת בחירות (ב-%)

מקור: עיבוד המחברים לנתונים מתוך קניג ורהט, 2023.

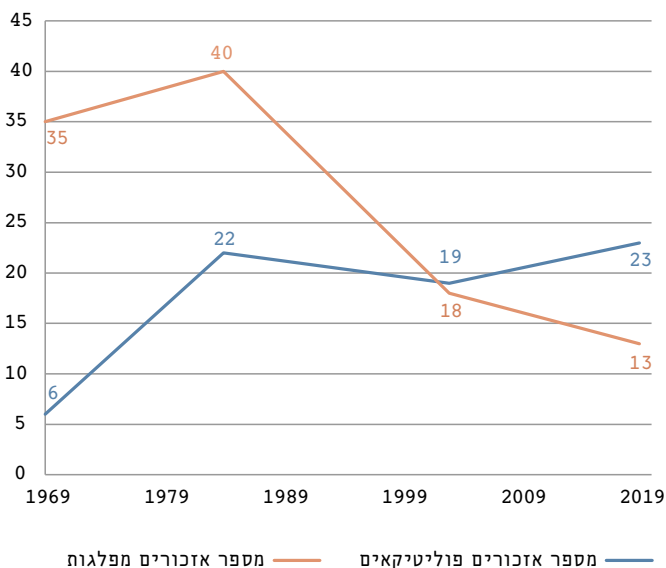
2. פרסונליזציה תקשורתית

תרשים 3 משווה בין אזכורי שמות המפלגות לעומת אזכור שמות הפוליטיקאים בכותרות עיתונים (עמוד ראשון) בשלושת הימים שלאחר

הבחירות. מהשוואה בין ארבע מערכות בחירות בין השנים 1969 ל-2019 (1969, 1984, 2003 ו-2019) עולה כי הסיקור המסכם את תוצאות הבחירות נעשה ממוקד יותר במנהיגי המפלגות ופחות במפלגות, אף שבשנים שנתונייהן מופיעים בתרשים שיטת הבחירות הייתה אותה שיטה רשימתית סגורה, מפלגתית באופייה. ממצאים אלו תואמים את הממצאים שעלו ממחקר מקיף יותר שבחן את מיקוד הסיקור בכתבות חדשותיות בתקופה שלפני הבחירות בשני עיתונים מרכזיים (הארץ וידיעות אחרונות) עד בחירות 2003 ועד בכלל (Rahat and Sheaffer, 2007). מחקר זה זיהה עלייה בהתמקדות בפוליטיקאים וירידה במיקוד במפלגות: בתחילה היו הידיעות ממוקדות בעיקר במפלגות, לאחר מכן (1959-1977) מוקדו רובן במשולב בפוליטיקאים ובמפלגות, ומשנת 1981 רוב הכתבות מוקדו רק בפוליטיקאים. מחקר נוסף שמבסס את הטענה לקיומה של פרסונליזציה תקשורתית בסיקור העיתונאי בחן את השינוי ביחס בין מספר הפעמים שבהן כונתה הממשלה "ממשלת ישראל" ובין כינויה לפי שם העומד בראשה. במחקר נבחנו סך ההתייחסויות בכל עשור בעיתון ידיעות אחרונות מקום המדינה (1949) ועד 2007. נמצא כי במשך השנים עלה השימוש בכינוי הממשלה לפי שם העומד בראשה, ואילו כינויה בשם הקולקטיב שבראשה היא עומדת (ישראל) ירד (Balmas et al., 2014).

תרשים 3

פרסונליזציה ריכוזית בסיקור תקשורתי: מספר האזכורים בכותרות העיתונים בימים שלאחר הבחירות (הארץ, ידיעות אחרונות, מעריב)

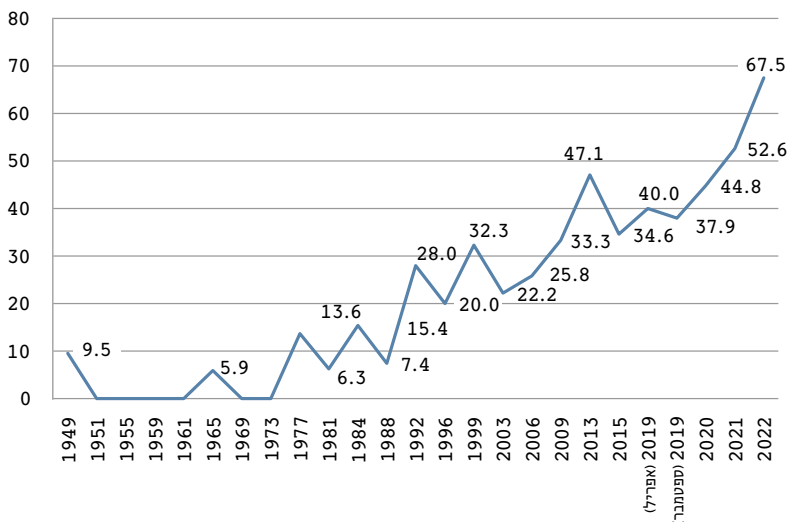

מקור: רהט, 2019.

נוסף על העדויות לפרסונליזציה של התקשורת המסורת (הלא-נשלטת), ממחקרים עולות ראיות גם לפרסונליזציה בתקשורת הנשלטת. תרשים 4 בוחן את האופן שבו בחרו המפלגה והפוליטיקאים לתקשר עם הציבור (התקשורת הנשלטת). בתרשים מצוין שיעור רשימות המועמדים מכלל הרשימות המתמודדות שבחרו לכלול את שם מנהיגן (ולעיתים אף מנהיגיהן) לצד שם הרשימה (לדוגמה "ישראל ביתנו בראשות אביגדור ליברמן" לעומת "ישראל ביתנו"). הנתונים מצביעים על פרסונליזציה ריכוזית, שכן מאז שנות השמונים יותר ויותר רשימות בוחרות לכלול בשמן הרשמי בבחירות, זה המופיע על פתק ההצבעה, את שם המנהיג.

תרשים 4

פרסונליזציה ריכוזית בחקשורת הנשלטת: שיעור הרשימות שכללו בשמן את שם המנהיג/ה, לפי מערכות בחירות (ב-%)

הערה: שמות הרשימות כפי שמופיעים בתוצאות האמת של הבחירות שמפרסמת ועדת הבחירות המרכזית (ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות).

3. פרסונליזציה התנהגותית

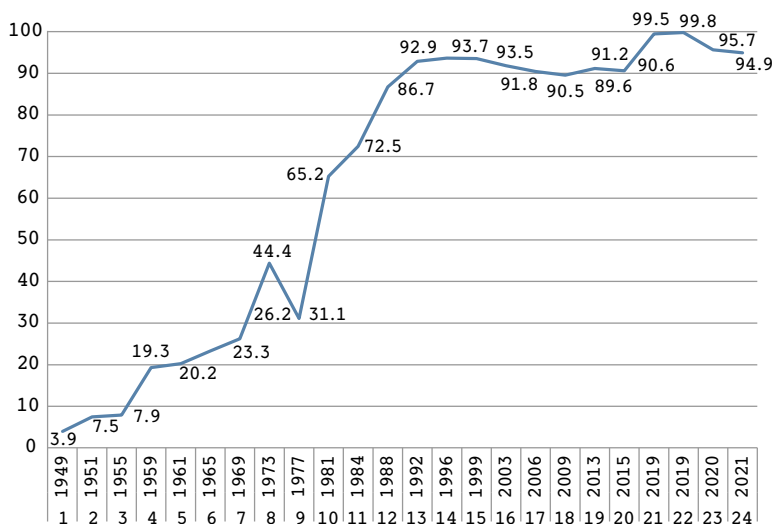
בלמס ואחרים (Balmas et al., 2014) הציגו ממצאי מחקר שבחן את שיעור השימוש של ראשי הממשלה במילה "אני" (ביטוי אישי) בנאומי

ההצגה של ממשלותיהם החדשות בכנסת מתוך כלל המילים בנאום, מאז קום המדינה (1949) ועד ראשית שנות האלפיים. המחקר מצא עלייה רציפה בשימוש בגוף ראשון משנות השמונים והלאה. עוד נמצא כי משנות התשעים הערכים גבוהים מאלו שנרשמו בארבעת העשורים לפניו. זהו סימן נוסף לפרסונליזציה ריכוזית, במקרה זה בהתנהגותו של ראש הממשלה.

יש גם ראיות לפרסונליזציה ביזורית בהתנהגות פוליטיקאים. הנתונים המופיעים בתרשימים 5 ו-6 מתייחסים לחלקן של הצעות החוק הפרטיות מכלל הצעות החוק שהוגשו ולשיעור החוקים שמקורם בהצעות אלו. מדובר בביטוי לפעולה אישית של חברי הכנסת (פרסונליזם ביזורי). העלייה בשיעורן של הצעות החוק הפרטיות שהוגשו מכלל ההצעות שהוגשו (הכוללות גם הצעות חוק ממשלתיות וכאלה המוגשות על ידי ועדות הכנסת) (תרשים 5), והעלייה באימוץ חוקים שמקורם בהצעות חוק פרטיות (תרשים 6) – עם קפיצות מדרגה בשנות השמונים – מעידות על עלייה בהבלטת הפעילות האישית של חברי הכנסת.

תרשים 5

פרסונליזציה התנהגותית ביזורית: שיעור הצעות החוק הפרטיות מכלל הצעות החוק שהוגשו (ב-%)

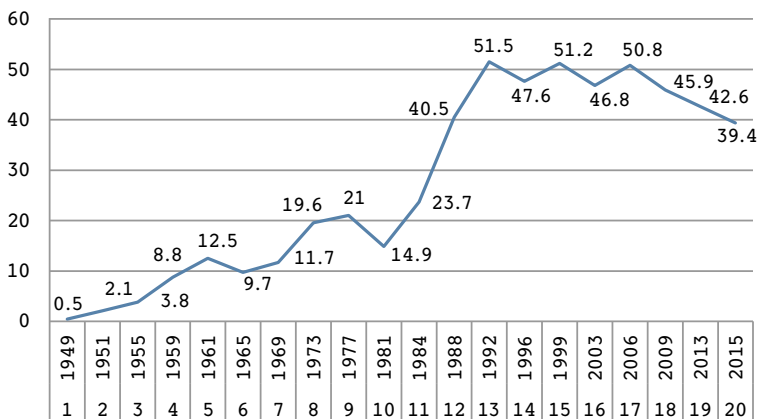

מספר הכנסת והשנה שבה נבחרה

מקור: מאגר החקיקה הלאומי. ללא תאריך.

תרשים 6

פרסונליזציה התנהגותית ביזורית: שיעור החוקים שמקורם
בהצעות חוק פרטיות (ב-%)

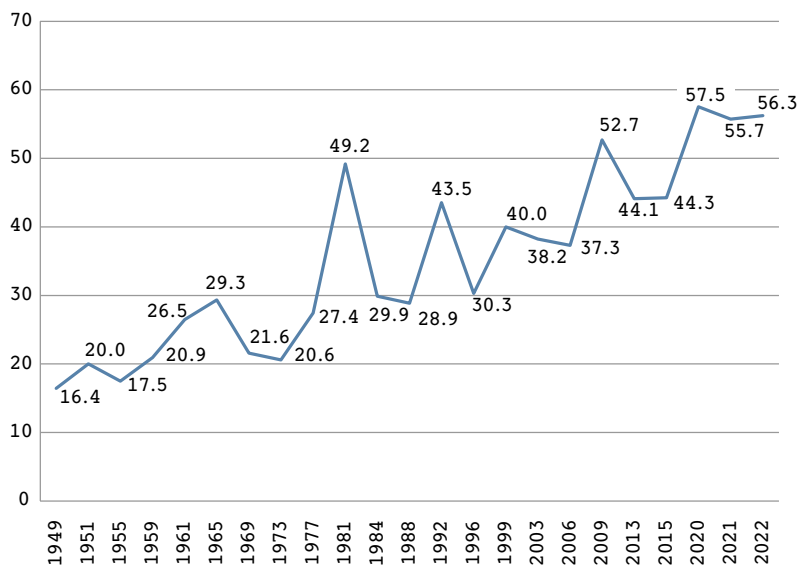
מספר הכנסת והשנה שבה נבחרה

מקור: הכנסת, הלשכה המשפטית, ללא תאריך.

ראיות נוספות לפרסונליזציה התנהגותית ביזורית הן הגידול במספר חברות וחברי הכנסת שעברו ממפלגה למפלגה בכל עשור משנת 1949 ועד שנת 2013 (רהט, 2019). העלייה במספר המעברים ממפלגה למפלגה (במחקר ניכרה עליית מדרגה בשנות התשעים) מצביעה על היחלשות המסגרת המפלגתית הקבוצתית. תרשים 7 מציג על ביטוי נוסף של התופעה – שיעור השרים וסגני השרים בקואליציות בעת הקמת הממשלות לאחר הבחירות. הנתונים – עלייה בשיעור המינויים במשך השנים – מצביעים על הצורך בחלוקה של יותר ויותר משרות בממשלה כדי לשמור על יציבות ולכידות קואליציונית. נתונים אלה מעידים על עליית הדומיננטיות של השחקנים הפוליטיים היחידים והיחלשות המסגרת הקבוצתית.

תרשים 7

**פרסונליזציה התנהגותית ביזורית: שיעור השרים/ות וסגני השרים/ות
מכלל חברי הקואליציה, 1949–2022 (ב-%)**

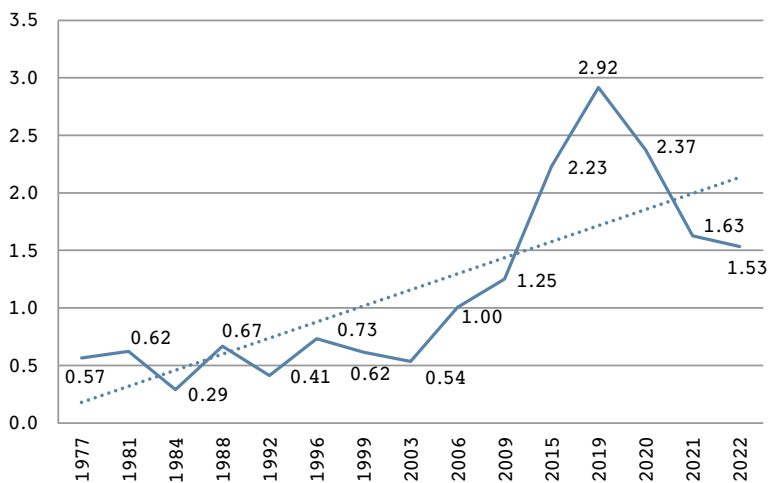

מקור: עיבוד המחברים לנחונים אצל רהט, 2019.

נוסף על תרשימים 5–7, המעידים על פרסונליזציה בהתנהגות פוליטיקאיות ופוליטיקאים, תרשים 8 עוסק בפרסונליזציה בהתנהגות הבוחרים. בתרשים מוצג היחס בין מי שבחרו להסביר את הצבעתם בנימוקים אישיים (זהות המנהיג ו/או המועמדים), לבין מי שבחרו להסביר את הצבעתם בהזדהות מפלגתית. מאז 2006 ניכר גידול יחסי במשקל השיקולים הפרסונליים בהצבעה לעומת משקל הזהות המפלגתית, ביטוי נוסף לפרסונליזציה פוליטית.

תרשים 8

פרסונליזציה בהתנהגות בוחרים/ות: היחס בין מניעים אישיים למניעים מפלגתיים, לפי מערכת בחירות, 1977–2022

מקור: רהט, 2022.

לסיכום חלק זה, מהמחקר עולות ראיות רבות לקיומה של פרסונליזציה פוליטית עמוקה ומקיפה בישראל, בעיקר משנות השמונים ואילך. תהליך זה הוביל להתפתחותה של פוליטיקה אישית (פרסונליזם פוליטי) על חשבון זו המפלגתית. אף שמדובר בתופעה שמתרחשת במדינות רבות בעולם, בכללם הדמוקרטיות, הפרסונליזציה בישראל גבוהה במיוחד. כך, בתקופה שבספרות המחקר ההשוואתית עדיין פקפקו אם מדובר בתופעה כוללת (Adam and Maier, 2010; Karvonen, 2010), בישראל כבר היה ברור כי מדובר בתופעה קיימת ורבת פנים (Aronoff, 2000; Peri, 2004; Rahat and Sheaffer, 2007). למיטב ידיעתנו – ובשונה ממדינות רבות אחרות – לא נמצאו מחקרים שנערכו בישראל וערערו על קיומן של תופעות הפרסונליזציה הפוליטית והפרסונליזם הפוליטי, גם לא בזירה אחת ויחידה.

ג.

ניתוח סדרת ספרי הבחירות בישראל: שיקוף הפרסונליזציה של הפוליטיקה או שמרנות פרדיגמטית?

שיערנו שניתוח התוכן של סדרת ספרי "הבחירות בישראל" ישקף את דפוסי הפרסונליזציה של הפוליטיקה בישראל: המחקר ילך ויתמקד יותר ויותר בפוליטיקאים, ופחות ופחות במפלגות. ציפייה זו התבססה על שני נימוקים: האחד – מחקר שעוסק בעיקר במאבק על עוצמה פוליטית

אמור לשקף את השינויים שחלו באופיו של מאבק זה: הפיכת הפוליטיקאים לשחקנים מרכזיים והפיכת המפלגות לשחקניות משנה. השני – רוב החוקרות והחוקרים שמחקרם מוצג בסדרת ספרי "הבחירות בישראל" הם אזרחי ישראל, ולכן, כמו שתפיסת הפוליטיקה השתנתה בקרב אנשי תקשורת, פוליטיקאים וכלל הציבור, ניתן לצפות שהיא תשתנה גם אצל החוקרים.

מול השערה זו ניתן להעמיד השערה מתחרה, ולפיה המחקר ידבק בפרדיגמה המפלגתית הדומיננטית בספרות המחקר. לא במקרה קרויים תחומים נחקרים באקדמיה בשם דיסציפלינות, מלשון משמעת. מילה זו מבטאת כפיפות לשיטות ולכללים שצפויים להכתיב על פי רוב שמרנות מחקרית, למעט מקרים נדירים של מהפכות מדעיות (קון, 2005). המחקר המדעי הולך ומתפתח במשך השנים, אבל התפתחות זו מתרחשת בתוך פרדיגמה מסוימת שקובעת את גבולותיו ואת כלליו הבסיסיים. במקרה שלנו פרדיגמה זו משתקפת יפה בהתייחסות המקובלת כמעט כאקסיומה לקביעה המפורסמת של שטשניידר (1: Schattschneider, 1942): "לא ניתן לחשוב על דמוקרטיה אלא במושגים של מפלגות". זאת ועוד, גם ישראל עצמה נחשבה ביטוי מובהק של פוליטיקה מפלגתית, ואף כונתה "מדינת מפלגות" (Akzin, 1955). מכאן ייתכן כי תהליך של מעבר העוצמה בפוליטיקה הישראלית ממפלגות ליחידים לא יבוא לידי ביטוי בשינוי הדרגתי, אלא בקפיצה ("מהפכה") – אם בכלל זו התרחשה – שתבטא במעבר חד, בשנים אחרות, במיקוד המחקרי.

היותה של ישראל דמוקרטיה פרלמנטרית והיות הבחירות מפלגתיות, עם שיטת בחירות רשימתית סגורה – שיטה מפלגתית באופן קיצוני (Shugart, 2021) שלא השתנתה מהותית מאז קום המדינה – עשויים להסביר גם כן את הדבקות בפרדיגמה המפלגתית. מנקודת מבט זו רק אם וכאשר יחול אירוע בולט או מהפכה שבה יחידת הניתוח המרכזית – המפלגה, תוחלף ביחידה אחרת – הפוליטיקאי, יחול שינוי משמעותי באופן התיאור והניתוח של הפוליטיקה. מתוך

כך נובעת השערה נוספת ולפיה המחקר ידבוק בפרדיגמה המפלגתית אלא אם תתרחש רפורמה מוסדית. רפורמה כזאת תמשוך תשומת לב אם משום שמאז שנות השמונים רווחת במדע המדינה הגישה המוסדית (March and Olsen, 1989); ואם משום היותו של שינוי מוסדי אירוע נדיר, שכן משמעו שינוי מהותי בכללי המשחק הפוליטי (Rahat, 2008). במקרה הישראלי היה שינוי מוסדי כשאומצה הבחירה הישירה לראשות הממשלה. שינוי מבני זה היה בתוקף בבחירות 1996 ו-1999, ובמהותו הוסיף בחירה אישית של ראש ממשלה לבחירה המפלגתית של הכנסת. על כן הוא אמור היה לחולל עלייה זמנית בביטויי הפוליטיקה האישית בספרי הבחירות, בייחוד מהסוג הריכוזי, ואולי כתופעת לוואי גם בזו הביזורית. עם ביטול הבחירה הישירה, בבחירות 2003, עלינו לצפות לפיכך לירידה בביטויי הפוליטיקה האישית בספרי "הבחירות בישראל".

T.

שיטת המחקר

כדי לענות על שאלת המחקר, ערכנו ניתוח תוכן של המחקרים שפורסמו בסדרת ספרי "הבחירות בישראל". בסדרה 16 ספרים, מתוכם נבדקו

^{3,15} הכוללים בסך הכול 193 פרקים שכתבו 166 חוקרים וחוקרות (INES, d.y.). הניתוח מתייחס למהדורה האנגלית של הספר, שכן המהדורה העברית החלה לצאת לאור רק בשנת 1996. הספרים כוללים מבוא, שמתאר את מערכת הבחירות ואת תוצאותיה, ופרקים שכתבו מגוון של כותבות וכותבים. אלו נענו לפניית העורכים ולקול קורא שהתפרסם בכל מערכת בחירות. כתבי היד עברו ביקורת של העורכים וביקורת עמיתים אנונימית, ורק חלקם התקבלו לפרסום (כך למשל בספר הבחירות 2019-2021 נדחו כמחצית מהמאמרים שהוגשו). אין מדובר רק בחוקרות וחוקרים בעלי גישות תאורטיות שונות ומתודולוגיות מגוונות, אלא גם במגוון של תחומים: מדע המדינה, תקשורת, סוציולוגיה, תרבות, משפטים ועוד. בקצרה, אף שאין מדובר בכל או ברוב המחקר על הפוליטיקה הישראלית, ניתן לטעון כי מספר החוקרים והחוקרים, מגוון הגישות ובקרת האיכות יצרו גוף מחקר שמייצג את המיטב של חקר הבחירות הישראלי. המיקוד באוכלוסיית

3 ספר הבחירות הקצר שיצא לאחר הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בשנת 2001 לא נכלל בניתוח משום שלהבדיל מספרי סדרת "הבחירות בישראל" האחרים, הוא אינו עוסק בבחירות לכנסת, אלא רק בבחירות לראשות ממשלה.

מחקר מוגדרת זו מאפשר לבחון שיטתית ולאורך זמן מאורע של בחירות – אירוע מרכזי וחוזר בחייה של דמוקרטיה – המתרחש אחת לכמה שנים. גם ההמשכיות בזהות עורכי הספר (אשר אריאן משנת 1969 ועד מותו בשנת 2010, ומיכל שמיר משנת 1984 ועד היום) מאפשרת לנטרל באופן חלקי השפעות שנוגעות להכשרתם ולנטייתם האישית של העורכים.⁴

אוכלוסיית המחקר כוללת עשרה ספרים (מהשנים 1988 עד 2019–2021) הקיימים בגרסה אלקטרונית ומאפשרים ניתוח של כלל תוכנם, וחמישה ספרים (1969–1984) שלא ניתן להשיגם בגרסה זו. ניתוח כלל ספרי הסדרה חשוב במיוחד לתופעת הפרסונליזציה, שראשיתה זוהתה בראשית שנות השמונים (Rahat and Sheaffer, 2007), ועל כן התמקד ניתוח התוכן באינדקסים שבסופם של הספרים. בכל אינדקס בחנו בכמה עמודים אוזכרו שמות פוליטיקאים (בהבחנה בין מי שהיו פעילים באותה העת ומי שהיו פעילים בעבר) וכן שמות מפלגות ורשימות (בהבחנה בין מי שהיו פעילים באותה העת ומי שהיו פעילים בעבר). בניתוח של מופעי הפוליטיקאים נעשתה הבחנה בין מנהיגי המפלגות – שאזכורם מבטא פוליטיקה אישית ריכוזית; ובין יתר הפוליטיקאים – שאזכורם מבטא פוליטיקה אישית ביזורית.

כדי לתקף את המדידה וידאנו שהערכים שהופקו מהאינדקסים של הספרים אכן מייצגים נאמנה את פיזור המילים בספרים. בדקנו מתאמי פירסון בין מספר האזכורים באינדקסים של כל שם של פוליטיקאי/ת או מפלגה (מספר העמודים שבהם אוזכרו) ובין מספר האזכורים של שמות אלו בכל ספר שהופיע בגרסה אלקטרונית (עשרת הספרים שיצאו מאז שנת 1988).⁵ בכל המקרים נמצאו

4 גילוי נאות: אחד מכותבי פרק זה הצטרף כעורך לסדרה החל בספר שעסק בבחירות 2015.

5 הניתוח שנעשה למען החיפוש כלל בדיקת האזכורים של כלל הפוליטיקאים והמפלגות/סיעות בכל אחד מעשרת ספרי הבחירות בשנים 1988 עד 2019–2021. איסוף הנתונים נעשה בשני שלבים: בשלב הראשון ריכזנו, באמצעות האינדקס הקיים בכל ספר, את שמות כלל המפלגות, הסיעות והפוליטיקאים שאוזכרו בספר. בשלב השני ריכזנו את מספר האזכורים של כל אחד ואחת מהם בספר (כולל האזכורים ברשימת המקורות, תוכן העניינים, הערות, אינדקס, תרשימים וכמובן הטקסט עצמו). מספר האזכורים נעשה באמצעות חיפוש בפורמט ה-PDF של כל ספר, וכן בדיקה במקביל לפי אזכורים שהופיעו באינדקס עצמו (אף כי ייתכן שהיו פוליטיקאים או מפלגות/סיעות שלא אוזכרו באינדקס, סביר להניח כי אף אחד מהם לא היה שחקן ראשי באותן הבחירות). הנתונים שנאספו שימשו לבחינת היחס בין תכיפות ההתייחסות לפוליטיקאים ופוליטיקאיות בשמם ובין תכיפות ההתייחסות למפלגות (וסיעות ורשימות) בשמן, באופן זהה למדד ששימש במחקר והתבסס רק על האינדקסים.

מתאמים חזקים עם ערכי r שבין 0.85 ל-0.99 ברמת מובהקות גבוהה ($p < 0.001$). חוזק ומובהקות הקשר גבוהים ומרשימים, בייחוד אם ניקח בחשבון שהמבחן כלל כמה ערכים חסרים שהופיעו בבדיקה אחת, אך לא בשנייה (מכלול המילים בספר לעומת מילות המפתח באינדקס).

ניתוח התוכן שימש אותנו כאמור לזהות האם וכיצד התבטא השינוי בשיח המחקרי ובמיקוד המחקרי עוד לפני שהוכר והוכתר כ"פרסונליזציה ופרסונליזם של הפוליטיקה" מסוף העשור הראשון של המאה ה-21. רוב ניתוחי התוכן במדעי החברה בוחנים חומר ראשוני (עיתונות, פרוטוקולים, רשומות ברשתות החברתיות וכדומה), אך יש גם מחקרים שמנתחים מאמרים אקדמיים (למשל Tsai and Wen, 2005; Potter and Riddle, 2007; Duriau, Reger, and Pfarrer, 2007). עם זאת, מחקרים אלו כונו לצייר את מצב המחקר, ועל כן עסקו בניתוח של הרקע של המחקרים, סוגי המחקר, מושאי ונושאי המחקר, תאוריות ושיטות המחקר וסוג המקורות שנעשה בהם שימוש. המחקר שלנו לעומת זה מכון ללמוד על התפתחות תופעה בפוליטיקה הישראלית באמצעות גוף תוכן מחקרי, ולכן מתייחס לתוכן המחקרים באופן דומה למקובל בניתוחי תוכן של ידיעות חדשותיות, רשומות בפייסבוק או ציורים בטוויטר. שיטת המחקר בפרק זה דומה אפוא יותר למחקרם של שמיר, זיסקינד וקולקה (Shamir, Ziskind, and Blum, 1999), שניתחו שאלוני סקרים ובחנו בהם שינוי והתפתחויות לאורך זמן בתוכן השאלות ובניסוחן. בשינויים בשאלות ובניסוחן הם ראו ביטוי לשינוי בשיח הציבורי.

ספרות המחקר על הפוליטיקה הישראלית אמורה לשקף את מוקדי העוצמה בפוליטיקה בישראל, ומנקודת מבטנו בייחוד את חלוקת העוצמה בין המפלגות לפוליטיקאים. מדובר במבט כולל בספרות המחקר, שבשונה ממטה-אנליזה אינו עוסק בתוצאות המחקרים, אלא מתייחס לטקסט שכתבו החוקרים והחוקרות כאל מקור ראשוני שדרכו אפשר לזהות שינויים בפוליטיקה. אנו מניחים שהטקסט המחקרי אמור לשקף את בולטות השחקנים הפוליטיים – האישים לעומת הקבוצות. אם המחקר עוסק יותר ויותר בפוליטיקאים ופחות ופחות במפלגות, הרי שהוא מזהה פרסונליזציה גם ללא עיסוק מפורש בתחום זה או כוונה ברורה. אם השינוי ניכר בעיקר לכיוון של מיקוד במנהיגי מפלגות, הרי שמדובר

בפרסונליזציה ריכוזית; ואם השינוי ניכר בעיקר לכיוון של מיקוד בפוליטיקאים רבים, ידובר בפרסונליזציה ביזורית.

בכל ספר חישבנו את שיעור העמודים שבהם מאוזכרים פוליטיקאים מתוך סך כל העמודים שבהם מאוזכרים הן הפוליטיקאים והן המפלגות (כפי שמופיע באינדקס). ככל שהתוצאה קרובה יותר ל-100, המשמעות היא שיחס האזכורים בין הפוליטיקאי למפלגה נוטה יותר לטובת הפוליטיקאי, כך שתשומת הלב בספר הבחירות מופנית כלפי הפוליטיקאים יותר מאשר כלפי המפלגה, או במילים אחרות הפוליטיקה האישית בולטת יותר. תוצאות שקרובות יותר ל-0 מעידות על מצב הפוך, שבו יחס האזכורים נוטה יותר לטובת המפלגה, ולפיכך המפלגה היא שמקבלת מקום מרכזי בזירה הפוליטית. מדד זה ישמש אותנו בשתי דרכים: (א) בבחינה כוללת של כלל הפוליטיקאיות והפוליטיקאים המוזכרים בכל ספר אל מול כלל המפלגות המוזכרות בו; (ב) לבחינה נפרדת של אזכורי מנהיגי מפלגות (ביטוי לפרסונליזציה ריכוזית) ושל פוליטיקאים שאינם מנהיגים (ביטוי לפרסונליזציה ביזורית).

במחקר זה נבדקה גם מידת הביזור היחסית של ההתייחסות לפוליטיקאים: האם ספר הבחירות התמקד במעט פוליטיקאים, כך שהפוליטיקה האישית שאליה התייחס ציירה תמונה של פוליטיקה אישית ריכוזית; או לחלופין האם הוא עסק במידה שוויונית יותר בפוליטיקאים רבים, כך שהתמונה שהציירה הייתה ביזורית יותר. לצורך זה נעשה שימוש במדד שפיתחו לקסו וטגאפרא (לדרך החישוב ולתכונות המדד ראו Laakso and Taagepera, 1979). חוקרים אלה השתמשו במדד כדי להעריך ריכוז או ביזור העוצמה בין מפלגות בפרלמנט (ועל כן הוא מכונה מדד מספר המפלגות האפקטיבי בפרלמנט), כשערך נמוך מסמן ריכוז, וערך גבוה מסמן ביזור. אצלנו משמש המדד למדידת ביזור או ריכוז האזכורים של הפוליטיקאים מכל מפלגה. כך למשל אם בספר נתון חמישה פוליטיקאים מוזכרים 20 פעמים כל אחד, ערך המדד יהיה 5 ויצביע על ביזור יחסי; אם רק פוליטיקאי יחיד יאוזכר, ערך המדד יהיה 1 ויצביע על ריכוז מוחלט. את המדד ניתן לכנות גם מדד מספר הפוליטיקאים האפקטיבי. מדד זה, יש להעיר, עוסק בביזור או ריכוז הפוליטיקה האישית ואינו מתייחס (בשונה מהמדד הראשון) לזיהוי רמות הפוליטיקה האישית, שמחייב השוואה ישירה בין מספר אזכורי הפוליטיקאים ובין מספר אזכורי מפלגות.

ה. ממצאים

תרשים 9 מציג את תוצאות ניתוח האינדקסים של

15 ספרי הבחירות שיצאו בשנים 1969-2021.

מוצגים שיעור העמודים בספר שבהם מוזכרים

פוליטיקאים פעילים, שיעור העמודים שבהם מוזכרים מנהיגי מפלגות פעילים,

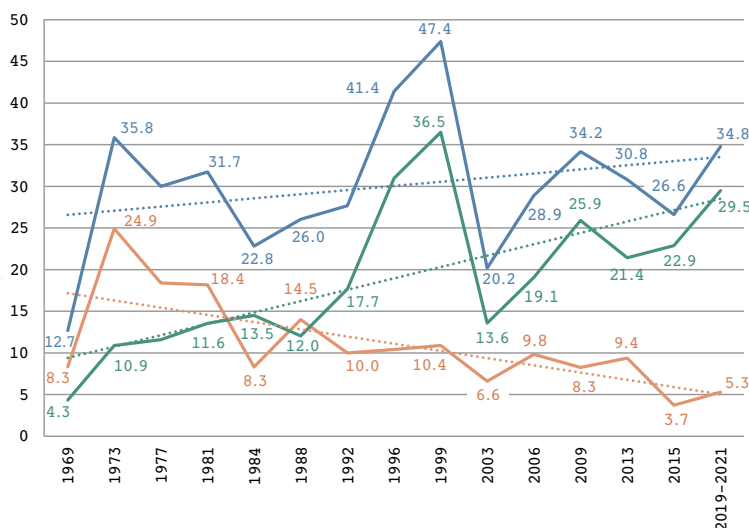
ושיעור העמודים שבהם מוזכרים פוליטיקאים פעילים שאינם מנהיגי מפלגות

מתוך כלל העמודים שבהם מאוזכרים פוליטיקאים, מפלגות ורשימות בכל ספר

בחירות.

תרשים 9

שיעור אזכורי הפוליטיקאים הפעילים, מנהיגי המפלגות הפעילים והפוליטיקאים הפעילים שאינם מנהיגי מפלגות מתוך כלל האזכורים של פוליטיקאים, מפלגות ורשימות בספרי הבחירות, 2021-2019-1969 (ב-%)

שנת ספר בחירות

כל הפוליטיקאים
 מנהיגי מפלגה
 ליניארי (פוליטיקאים שאינם מנהיגים)
 ליניארי (כל הפוליטיקאים)

התרישים מעלה כמה תובנות. ראשית, המפלגות והרשימות הן עדיין הגיבורות הראשיות של ספרי הבחירות. אף שטווח הערכים רחב (12.7%–47.4%), באף אחד מהספרים לא עלה שיעור הפוליטיקאיות והפוליטיקאים המאוזכרים על השיעור של אזכורי הרשימות והמפלגות. במילים אחרות, אם שוויון במאזן האזכורים של פוליטיקאים לעומת מפלגות מסמן את קו פרשת המים שמעבר לו ניתן להגדיר את הפוליטיקה כאישית, ספרי הבחירות לא חצו קו זה.

שנית, מבט על קו המגמה הליניארי של סך כל אזכורי הפוליטיקאיות והפוליטיקאים הפעילים מלמד כי בסך הכול מזוהה עלייה קלה בפרסונליזציה הפוליטית במשך השנים. קו המגמה הליניארי עולה ב-5% בין 1969 ל-2021, ואולם אם מתחילים את המדידה בשנת 1973, העלייה זניחה ועומדת על כ-1% בלבד. המשמעות היא שבתוכן ספרי הבחירות לא ניכרת הפרסונליזציה העמוקה והרחבה של הפוליטיקה בישראל כפי שנמצאה במחקרים ובראיות שהוצגו למעלה.

שלישית, מבט על קווי המגמה הליניארית של סך כל אזכורי מנהיגי המפלגות הפעילים מעיד על עלייה של 20% בפרסונליזציה הריכוזית בין 1969 ל-2021. התחלת המדידה בספר הבחירות 1973 מעידה על עלייה של כ-15%. משמע, שיעור עלייה גדול ניכר גם ללא הכללת ערכי הקיצון של ספר הבחירות 1969. במושגים יחסיים מדובר בעלייה של 225% מאז בחירות 1973. מחקרי הבחירות מגלים אפוא רגישות לשינויים בפוליטיקה הפנים-מפלגתית שבה כוחם של המנהיגים התעצם לעומת כוחם של מוסדות המפלגה, כפי שראינו בניתוח הפרסונליזציה בשיטות בחירת המועמדים והמנהיגים.

רביעית, מבט על קו המגמה של סך כל אזכורי הפוליטיקאים הפעילים שאינם מנהיגי המפלגות מעיד על ירידה של 12% בפרסונליזציה הביזורית בין 1969 ל-2021. התחלת המדידה בספר הבחירות 1973 מעידה על ירידה של כ-15%. מכאן שמחקרי הבחירות לא רק שאינם מבטאים את הפרסונליזציה הביזורית שלקיומה הוצגו קודם לכן ראיות רבות, אלא מצביעים על מגמה הפוכה.

לסיכום המבט על ההתפתחות במשך 52 שנה – בתקופה שבין 1969 ל-2021 לא ניכרת פרסונליזציה פוליטית כללית, אלא התפתחות בתחומי הפוליטיקה

האישית, של עליית הבולטות של מנהיגי המפלגות וירידה בבולטות של הפוליטיקאים האחרים. מניתוח נתונים אלו עולה כי ספרות המחקר אינה משקפת את מגמות הפרסונליזציה הפוליטית בישראל. היא אף אינה משקפת את הפרסונליזציה הביזורית שלה נמצאו ראיות רבות במחקרים ובנתונים שהוצגו קודם. המגמה היחידה במחקרי הבחירות התואמת את ממצאי המחקרים והנתונים שהוצגו היא של הפרסונליזציה הריכוזית. מכאן ניתן לומר כי בסך הכול נמצאו תימוכין להשערה שצפתה דבקת בפרדיגמה המפלגתית.

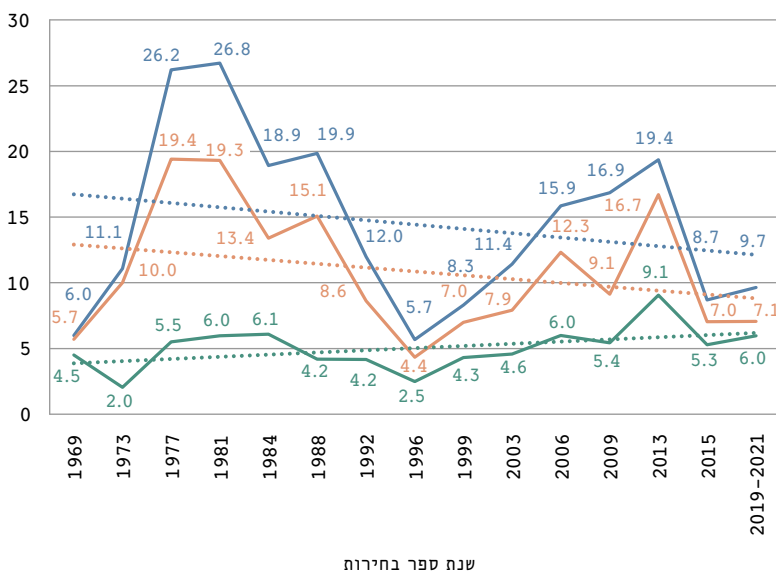
חמישית, ברמת הפוליטיקה האישית ניכרו במשך השנים עליות וירידות, כששלוש מהן (1969–1973, 1992–1996, 1999–2003), דורשות התייחסות מיוחדת בהיותן גבוהות מ-10%. עלייה חדה ניכרת בערכי הפרסונליזציה הכללית והמבוזרת בספר בחירות 1973, קפיצה שמבטאת ביזור עוצמה יחסי וריבוי שחקנים – מצב יוצא דופן ביחס לכל יתר הערכים שנמדדו. מכיוון שעלייה זו אינה מבשרת את פני הבאות בכל הנוגע למגמות התפתחות הפרסונליזציה הפוליטית, ניתן להציע בזהירות שאולי טמון כאן רמז בנוגע להיערכות מחדש בפוליטיקה הישראלית שתבוא לידי ביטוי בעיקר בבחירות הבאות, של 1977. ממצא זה צריך להיות מאומת אם וכאשר יתאפשר ניתוח תוכן של כלל הטקסט בספרי בחירות 1969 ו-1973. כמו כן יש להשוותו לניתוח תוכן של ספרי בחירות דומים במדינות אחרות, וכן של ספרים שיוצאים לפני ואחרי היערכות מחדש של מערכת המפלגות. אפשרות אחרת היא ששנת 1969 יוצאת דופן ברמות הפרסונליזם הנמוכות שלה, אולי בהיותה ציון דרך בתהליך גיבוש מערכי המפלגות עם הקמתה של מפלגת העבודה כשנה לפני כן.

כפי ששיערנו, ניכרת עלייה חדה בפרסונליזציה הכללית והריכוזית עם אימוץ הבחירה הישירה לראש הממשלה לקראת בחירות 1996 (עם עוד עליה קלה בבחירות 1999), וירידה חדה בספר הבחירות 2003, לאחר ביטול הבחירה הישירה. זאת ועוד, רמת הפרסונליזציה הכללית והריכוזית של בחירות 1996 ו-1999 הן הגבוהות ביותר. כאן ניכרת ההשפעה של אימוץ וביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה, שמיקדה את תשומת הלב בתחרות בין המועמדים לראשות הממשלה. תוכן ספרי הבחירות נמצא אפוא רגיש לשינוי מוסדי. רפורמה שמשמעה פרסונליזציה מוסדית ריכוזית – הבחירה הישירה של ראש הממשלה;

וכן ביטולה – שמשמעו דה-פרסונליזציה מוסדית ריכוזית, ניכרים היטב במיקוד הכותבים בספרי בחירות בשנים 1996–2003.

תרשים 10 מציג את מדד מספר הפוליטיקאים האפקטיבי, המשקף את ביזור האזכורים בין הפוליטיקאים: ערכים גבוהים מסמנים ביזור – אזכור שוויוני יחסית של פוליטיקאים רבים; וערכים נמוכים מסמנים ריכוז – אזכור ממוקד בפוליטיקאים מעטים. ראשית, מקווי המגמה הליניארית המתייחסים לאזכורי כלל הפוליטיקאים ולאזכורי פוליטיקאים פעילים בלבד ניכר כי מתחולל תהליך של פרסונליזציה ריכוזית. עם השנים אזכורי הפוליטיקאים מתמקדים בפחות ופחות מהם ומהן. מכלל המקרים שנבדקו (כולל פוליטיקאים לא פעילים שהוזכרו בספר הבחירות) נמצא המדד בירידה של 25% – מ-16 ל-12; כשמדובר בפוליטיקאים הפעילים ירד המדד ב-31% – מ-13 לערך ל-9; לעומת זאת, כשמדובר במנהיגים בלבד, נמצאה דווקא עלייה של 50% – מ-4 לערך ל-6. המשמעות היא ביזור יחסי של המיקוד בין מנהיגי מפלגות ביחס לעבר (קרי, עלייה בבולטות של מגוון רחב יותר של מנהיגי מפלגות). שילוב ממצא זה עם קודמיו (תרשים 9) מלמד כי עם הזמן הפכו מנהיגי המפלגות לשחקנים מרכזיים בהשוואה לפוליטיקאים האחרים, שניתן לכנותם אולי מספרי שתיים ומטה. במילים אחרות, בספרות המחקר ניכרת רגישות לפרסונליזציה הריכוזית המתחוללת במפלגות ומתבטאת בעליית מפלגות אישיות דוגמת יש עתיד או חוסן ישראל, והפיכת מפלגות אחרות למפלגות אישיות, דוגמת הליכוד תחת בנימין נתניהו (Kenig and Rahat, 2024).

תרשים 10
מספר אפקטיבי של פוליטיקאים/ות, פוליטיקאים/ות פעילים
ומנהיגי/ות מפלגות, 1969–2021

— כל הפוליטיקאים — פוליטיקאים פעילים
— מנהיגים ⋯ ליניארי (כל הפוליטיקאים)
⋯ ליניארי (פוליטיקאים פעילים) ⋯ ליניארי (מנהיגים)

שנית, השינוי בערכי מדד הביזור לא היה ליניארי אלא דו־דבשתי. משנת 1969 ניכרת התפתחות לכיוון ביזורי עד השיא ב־1977 ו־1981, אולי כסימן של ההיערכות מחדש של המערכת באותן השנים. משנת 1984 מתחיל תהליך ריכוזיות שמגיע לשיאו בשנת 1996, שבה יושם חוק הבחירה הישירה לראש הממשלה. משנה זו שוב ניכר תהליך של ביזור שמגיע לשיאו בשנת 2013 (אם כי עם ערכים נמוכים בכשליש מהשיא הקודם של שנת 1981, אולי בגלל ההשפעה המנוגדת של השינוי המוסדי בשיטות בחירת המועמדים והמנהיגים). לאחר מכן

ניכרת מגמת ריכוזיות, כשמה שגורם לכך הוא התמקדות בראש הממשלה בנימין נתניהו (48 מתוך 129 האזכורים בספר בחירות 2015 ו-120 מתוך 331 האזכורים בספר בחירות 2019–2021, שהם 37.2% ו-36.3% בהתאמה). ממצאים אלה מעידים על כיוון מחקרי אפשרי שניתוח תוכן של ספרות המחקר עשוי להיות שימושי לו – זיהוי דפוסים של ביזור וריכוז עוצמה שמוגבל לתחום הפוליטיקה האישית (ועל כן אינו כבול בפרדיגמה המפלגתית). כיוון מחקרי זה טעון בדיקה מעבר למה שנעשה במאמר זה.

1. דיון ומסקנות

ההשערה העיקרית, שלפיה הפרסונליזציה הפוליטית תשתקף בתוכן המחקרים בספרי הבחירות בישראל, לא אוששה. אנשי המחקר

פועלים כפי שקון (2005) תיאר אותם, במשמעת שיטתית ואחידה. כך, אף שההתפתחויות המוסדיות, התקשורתיות וההתנהגותיות בפוליטיקה הישראלית הדגישו והבליטו במידה רבה את הפוליטיקה האישית, מחקר הבחירות בישראל לא שיקף שינויים אלו, אלא המשיך לדבוק בפרדיגמה המפלגתית. ההשערה המתחרה, ולפיה המחקר ידבק בפרדיגמה המפלגתית, היא שמצאה תימוכין בממצאים. לעומת זאת, ההשערה שספרות המחקר תגלה רגישות במקרה של שינוי מוסדי מהותי ובולט אוששה. אימוץ וביטול הבחירה הישירה אכן הביאו לידי עלייה וירידה, בהתאמה, בביטויי הפוליטיקה האישית בספרי הבחירות. כשהבחנו בין פרסונליזציה ריכוזית למבוזרת, זיהינו דפוס נוסף שאינו תואם את ממצאי המחקר על הפרסונליזציה בישראל. הדה-פרסונליזציה הביזורית – ירידת הפוליטיקה האישית בקרב מי שאינם מנהיגי מפלגות – שזיהינו בספרי הבחירות מנוגדת לכל הממצאים בנוגע להתפתחותה של תופעה זו. לעומת זאת, העלייה שנמצאה בעיסוק במנהיגים תואמת את מגמת ההתפתחות של הפוליטיקה הישראלית. אם נשלב ממצא זה במה שעלה מניתוח מדר מספר הפוליטיקאים האפקטיבי נזהה דווקא כר מעניין לזיהוי התפתחויות בתוך הפוליטיקה האישית. המיקוד הגובר במנהיגי מפלגות כעולה מתרשים 9, כמו מכלול התופעות המזוהות בתרשים 10 – של התמקדות בפחות ופחות פוליטיקאים – תואם את התופעה של עליית המפלגות האישיות שבהן המנהיג הוא כמעט שליט יחיד.

למיטב ידיעתנו מחקר מסוג זה נדיר וטרם נעשה מחקר זהה לו. ואולם הוא מוגבל בהיקפו וממוקד רק בתופעה ספציפית (בחירות) במדינה אחת (ישראל) ובגוף תוכן אחד (סדרת ספרי הבחירות). כדי לבסס את ממצאיו יש מקום להרחיב את המחקר לתופעות פוליטיות נוספות, למדינות נוספות ולגופי תוכן נוספים. מחקר זה סימן אפוא נתיב למחקרים נוספים שיבקשו להבין את האופן שבו המחקר מתפתח ביחס להתפתחויות בעולם שהוא מבקש לחקור.

לנוכח תהליך הפרסונליזציה המתרחש לא רק בישראל נשאלת אפוא השאלה: האם לא הגיע הזמן למהפכה מדעית, לזניחת הפרדיגמה המפלגתית לחקר הפוליטיקה האלקטורלית (ואולי חקר הפוליטיקה בכלל) ומעבר לפרדיגמה אישית? במילים אחרות, הייתכן כי הפוליטיקאים הם שצריכים להיות יחידת היסוד בניתוח הפוליטיקה הרמוקרטית? יש סימנים ראשונים לכך שאולי אנו בדרך למהפכה זו. ראשית, ב־15 השנים האחרונות יש עלייה ניכרת במחקרי הפוליטיקה האישית, של פרסונליזציה ופרסונליזם פוליטיים, המעידה כי יותר ויותר חוקרות וחוקרים מזהים את תופעת הפוליטיקה האישית ומכירים בחשיבותה. שנית, ניכרת התפתחות במחקר הפסיכולוגיה הפוליטית, שמתמקדת בניתוח התנהגות הפרט (אם כי עדיין לא בדגש מיוחד על חקר אליטות). ספר חדש שמציע מהפכה במחשבה על מפלגות – המעביר את המיקוד אל היחידים המרכיבים אותן כדי ללמוד על היציבות ועל ההמשכיות של המפלגות בפרט ומערכת המפלגות ככלל – הוא אולי סימן נוסף לכיוון זה (Sikk and Köker, 2023).

רשימת המקורות

הכנסת, הלשכה המשפטית, ללא תאריך. חקיקה בכנסת העשרים בראי שבעים שנות חקיקה במדינת ישראל נתונים ומגמות, ירושלים: הכנסת.

ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות. "תוצאות בחירות ומידע היסטורי". אתר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת.

זמיר, שחף, וגדעון רהט, 2019. פרסונליזציה פוליטית מקוונת: מפלגות ופוליטיקאים בישראל במבט השוואתי (מחקר מדיניות 124), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חלבה-עמיר, שרון, 2011. "נוכחים-נפקדים: השימוש בכלי אינטרנט אישיים בקרב חברי כנסת", בתוך: ארז כהן ואזי לב-און (עורכים), **מקושרים: פוליטיקה וטכנולוגיה בישראל**, תל אביב: האגודה הישראלית למדעי המדינה, עמ' 211–260.

לביא, לירון, נעמה ריבלין-אנגרט, קלרטה טרגר, תמיר שפר, ישראל ויסמל-מנור, ומיכל שמיר, 2022. "המלך ביבי: פרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים בבחירות 2019–2021", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 121–154.

מאגר החקיקה הלאומי, ללא תאריך.

קון, תומס ס', 2005. **המבנה של מהפיכות מדעיות**, תל אביב: עליית הגג ומשכל.

קניג, עופר, וגדעון רהט, 2023. **המפלגות בישראל 1992–2021**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, 2019. **ירידת הקבוצה ועליית הכוכב(ים): מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית** (מחקר מדיניות 145), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, 2022. "פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019–2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019–2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 87–120.

Adam, Silke, and Michaela Maier, 2010. "Personalization of Politics: A Critical Review and Agenda for Research," *Annals of the International Communication Association* 34 (1): 213–257.

Akzin, Benjamin, 1955. "The Role of Parties in Israeli Democracy," *Journal of Politics* 17 (4): 607–645.

Aronoff, Myron J., 2000. "The 'Americanization' of Israeli Politics: Political and Cultural Change," *Israel Studies* 5 (1): 92–127.

Balmas, Meital, Gideon Rahat, Tamir Sheafer, and Shaul Shenhav, 2014. "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization," *Party Politics* 20 (1): 37–51.

Bar-Ilan, Judith, Jenny Bronstein, and Noa Aharony, 2015. "Israeli Parties and Party Leaders on Facebook during the 2013 Election Campaign," *iConference 2015 Proceedings* (online).

Duriau, Vincent J., Rhonda K. Reger, and Michael D. Pfarrer, 2007. "A Content Analysis of the Content Analysis Literature in Organization Studies: Research Themes, Data Sources, and Methodological Refinements," *Organizational Research Methods* 10 (1): 5–34.

Friedman, Avital, and Chen Friedberg, 2021. "Personalized Politics and Weakened Parties – An Axiom? Evidence from the Israeli Case," *Party Politics* 27 (2): 258–268.

Greenwald, Gilad, and Sam Lehman-Wilzig, 2019. "Is She Still 'the Legendary Jewish Mother'? A Comparative Look at Golda Meir's and Tzipi Livni's Election Campaign Coverage in the Israeli Press," *Israel Affairs* 25 (1): 42–64.

Haleva-Amir, Sharon, 2016. "Talking to Themselves: Classification of Facebook's Political Usages and Representatives' Roles among Israeli Members of Knesset," in: Alex Frame and Gilles Brachotte (eds.), *Citizen Participation and Political Communication in a Digital World*, London: Routledge, pp. 13–24.

INES, d.y. [different years]. "Election Studies," *Israel National Election Studies*.

Karvonen, Lauri, 2010. *The Personalization of Politics: A Study of Parliamentary Democracies*, Colchester, UK: ECPR Press.

Kenig, Ofer, and Gideon Rahat. 2024. "The Personalization of the Likud in the Era of Netanyahu," *Social Science Quarterly* 105: 444–460.

Laakso, Markku, and Rein Taagepera, 1979. "'Effective' Number of Parties: Measure with Application to West Europe," *Comparative Political Studies* 12 (1): 3–27.

Lev-On, Azi, 2011. "Campaigning Online: Use of the Internet by Parties, Candidates and Voters in National and Local Election Campaigns in Israel," *Policy & Internet* 3 (1): 1–28.

Lev-On, Azi, and Sharon Haleva-Amir, 2018. "Normalizing or Equalizing? Characterizing Facebook Campaigning," *New Media & Society* 20 (2): 720–739.

Livak, Lior, Azi Lev-On, and Gideon Doron, 2011. "MK Websites and the Personalization of Israeli Politics," *Israel Affairs* 17 (3): 445–466.

March, James G., and Johan P. Olsen, 1989. *Rediscovering Institutions*, New York: Free Press.

Mancini, Paulo, and David L. Swanson, 1996. "Politics, Media and Modern Democracy: Introduction," in: David L. Swanson and Paulo Mancini (eds.), *Politics, Media and Modern Society*, Westport, CT: Praeger, pp. 1–26.

Markowitz-Elfassi, Dana, Tamir Sheafer, Yariv Tsfati, Gabriel Weimann, and Gadi Wolfsfeld, 2021. "Political Communication and Israeli Politics," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, pp. 637–651.

Pedersen, Helene H., and Gideon Rahat, 2021. "Personalization and Personalized Politics: The Behavioural Dimension," *Party Politics* 27 (2): 211–219.

Peri, Yoram, 2004. *Telepopulism: Media and Politics in Israel*, Stanford: Stanford University Press.

Potter, James, and Karyn Riddle, 2007. "A Content Analysis of the Media Effects Literature," *Journalism & Mass Communication Quarterly* 84 (1): 90–104.

Rahat, Gideon, 2008. *The Politics of Regime Structure Reform in Democracies: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Albany: State University of New York Press.

Rahat, Gideon, 2024. "Collegial versus Personal Political Parties," in: Chen Friedberg and Gideon Rahat (eds.), *Collegial Democracy versus Personal Democracy: 'We' the People or 'I' the People*, London: Routledge, pp. 16–40.

Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Rahat, Gideon, and Tamir Sheafer, 2007. "The Personalization(s) of Politics: Israel 1949–2003," *Political Communication* 24 (1): 65–80.

Samuel-Azran, Tal, Moran Yarchi, and Gadi Wolfsfeld, 2018. "Rhetoric Styles and Political Affiliations during Israel's 2013 'Facebook Elections'," *International Journal of Politics, Culture, and Society* 31 (1): 15–30.

Schattschneider, Elmer Eric, 1942. *Party Government: American Government in Action*, New York: Farrar and Rinehart.

Shamir, Jacob, Neta Ziskind, and Shoshana Blum-Kulka, 1999. "What's in a Question? A Content Analysis of Survey Questions," *Communication Review* 3 (4): 353–377.

Shenhav, Shaul R., and Tamir Sheafer, 2008. "From Inter-Party Debate to Inter-Personal Polemic: Media Coverage of Internal and External Party Disputes in Israel, 1949–2003," *Party Politics* 14 (6): 706–725.

Shugart, Matthew S., 2021. "The Electoral System of Israel," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, pp. 331–349.

Sikk, Allan, and Philipp Köker, 2023. *Party People: Candidates and Party Evolution*, Oxford: Oxford University Press.

Tsai, Chin Chung, and Meichun Lydia Wen, 2005. "Research and Trends in Science Education from 1998 to 2002: A Content Analysis of Publication in Selected Journals," *International Journal of Science Education* 27 (1): 3–14.

Van Aelst, Peter, Tamir Sheafer, Nicolas Hube, and Stylianos Papathanassopoulos, 2017. "Personalization," in: Claes de Vreese, Frank Esser, and David Nicholas Hopmann (eds.), *Comparing Political Journalism*, London: Routledge, pp. 112–130.

Zamir, Shahaf, 2024. "Explaining Online Personalized Politics: A Cross-National Comparative Analysis of Social Media Consumption of Parties and Leaders," *Political Studies* 22 (1): 108–137.

שער שני: מפלגות - היורדות והעולות

מ-44 ל-4

דפוסי דעיכתה של מפלגת העבודה,

2022-1992

עופר קניג | גדעון רהט

במהלך שלושה עשורים (1992-2022) הפכה מפלגת העבודה ממפלגה גדולה ומרכזית, שהייתה באופן קבוע אחת משתי החלופות השלטוניות, למפלגה בינונית ולאחר מכן למפלגה קטנה שאינה יכולה להיות יותר משותפה זוטרה בקואליציה. שיעור התמיכה בה וייצוגה בכנסת ירדו מכמעט 35% (44 מושבים) בבחירות 1992, לפחות מ-4% (4 מושבים) בבחירות 2022. סקרים שנערכו ב-2023 ובראשית 2024 צפו שהמפלגה לא תעבור את אחוז החסימה. היחלשותה של המפלגה התבטאה גם בהרחקתה מהשלטון. בין 2011 ל-2024 היא שהתה באופוזיציה, למעט (כשותפה זוטרה) שני פרקי זמן קצרים בממשלת נתניהו-גנץ (מאי 2020-ינואר 2021) ובממשלת בנט-לפיד ("ממשלת השינוי", יוני 2021-דצמבר 2022). אף שגם אחיותיה הסוציאל-דמוקרטיות באירופה סבלו מירידה ניכרת בתמיכה בהן (Menz, 2023), בהשוואה לדמוקרטיות פרלמנטריות אחרות

שיעור השחיקה שעברה מפלגת העבודה גבוה במיוחד ודומה רק לזה של מפלגת העבודה ההולנדית (Keman, 2023) והסוציאליסטים ביוון (Nikolakakis, 2019).

פרק זה יתאר את דעיכת התמיכה האלקטורלית במפלגת העבודה מאז בחירות 1992 באמצעות ניתוח השינוי בשיעורי התמיכה בה בקבוצות מצביעים שונות. חוקרים, פעילים ואנשי הגות ניתחו את הסיבות להיחלשותה של מפלגת העבודה מתוך התייחסות לעבר הרחוק יותר (ראו למשל: יזהר, 2014; גרינפילד, 2017; שם-אור, 2019; Wharton, 2018), שכן היא החלה להיחלש עוד לפני 1992. די אם נזכור כי בבחירות 1969 – הראשונות לאחר הקמתה של המפלגה על ידי איחוד בין מפא"י לאחדות העבודה-פועלי ציון ורפ"י – היא זכתה ב-56 מושבים (במסגרת רשימת "המערך"); וכי בשנת 1981 זכה המערך ביותר מושבים מב-1992 ובשנת 1984 במספר זהה (44, 44, 47 בהתאמה). איננו מקלים ראש בהסתכלות אל העבר הרחוק יותר, אולם בחרנו בבחירות 1992 משום שהן מסמנות נקודת מפנה בפוליטיקה הישראלית (לדיון ראו קניג ורהט, 2023).

כמו שנראה, שחיקת התמיכה במפלגת העבודה הייתה תהליך הדרגתי ומתמשך, שניתן לחלקו לשלוש תקופות: ירידה רציפה במשך ארבע מערכות בחירות (1992–2003), שבה הפכה העבודה ממפלגה גדולה למפלגה בינונית; תקופה שבה נותרת מפלגת העבודה מפלגה בינונית עם דפוסים מגוונים של התייצבות, ירידה והתאוששות (2006–2015); ותקופה שלישית שבה העבודה הופכת למפלגה קטנה (2019–2022). עם זאת, כמו שיעלה מפרק זה, דפוסי השחיקה לא היו זהים בכל קבוצות הבוחרים. במידה מסוימת ניתן לדמות זאת לקילוף בצל: בתחילה "הפסידה" מפלגת העבודה את תמיכתו של רוב ציבור העולים מברית המועצות לשעבר, ומיד לאחר מכן את רוב מצביעיה בחברה הערבית וביישובי הפיתוח. רק לאחר שני עשורים היא נחלשה באופן אנוש גם בקרב המצביעים ב"מעוזיה": הקיבוצים וערי המרכז המבוססות. התהליך לא היה אחיד בין הקבוצות, אפילו לא בכיוונו. כך, למשל, בבחירות 2006 חלה התאוששות מסוימת בהצבעה למפלגת העבודה ביישובי הפיתוח ובמגזר הערבי ואפילו בקרב ציבור העולים – תולדה של בחירתו של עמיר פרץ ליושב ראש המפלגה – אך בד בבד היא נחלשה בערי המרכז המבוססות ובקיבוצים. בניגוד להסברים המקובלים להיחלשות המפלגות בכלל, להיחלשות מפלגות מצרפיות, ולהיחלשות מפלגת העבודה – הסברים

כלליים בדרך כלל, פרק זה מתמקד בשונות בדפוסי ירידת התמיכה בין קבוצות חברתיות שונות ובהסברים להם.

החלק הראשון מציג את ההסברים שניתנו לירידת התמיכה במפלגת העבודה מאז 1992 והקושי לקשר את רובם לשונות אפשרית במידת הירידה בתמיכה בה בקרב קבוצות חברתיות. בהמשכו של תת-הפרק מובא מבט קצר על הקשר שבין הצבעה לשיוך לקבוצות חברתיות. בחלק השני מוצגות הקבוצות השונות, ועל בסיס מאפייניהן וספרות המחקר מוצעות ההשערות בנוגע לדפוס היחלשות התמיכה של כל קבוצה וקבוצה במפלגת העבודה. החלק השלישי מציג את שיטת המחקר: השוואת השינוי בשיעור התמיכה הכללי במפלגת העבודה לזה של הקבוצות החברתיות השונות על בסיס תוצאות הבחירות. בחלק הרביעי מובא מבט כולל על שחיקת התמיכה במפלגת העבודה, ובחלק החמישי – ניתוח של דפוסי השינוי בכל קבוצה. בחלק האחרון יובא דיון משווה וכולל.

.א

ההסברים לירידת התמיכה במפלגת העבודה והצבעה קבוצתית

ספרות מקיפה עוסקת בהיחלשות המפלגות בכלל (Mair, 2013) וכן בניתוח של היחלשות המפלגות המצרפיות בישראל (קניג וטוטנאור, 2017). מכיוון שהמחקר העוסק בהיחלשותן

של מפלגות סוציאל-דמוקרטיות אירופיות מתמקד בנושא הכלכלי-חברתי (ראו למשל Menz, 2023), קשה לתרגם אותו למושגי הפוליטיקה הישראלית. עם זאת הוא בהחלט מספק לנו תובנה חשובה: מפלגות כאלו, שניסו להיות מפלגות "תפוס הכול" (catch-all parties) ואולי אף היו כאלה, מתקשות יותר ויותר לשמר את קהל מצביעיהן המגוון, שכן עם השנים עלו נושאים חדשים שיש לגביהם חילוקי דעות בתוך בסיס התמיכה שלהן (שמרנות מול פרוגרסיביות בסוגיות תרבותיות, מדיניות הגירה ועוד). מפלגות אלה מתמודדות אפוא עם "שמיכה" הולכת ומתקצרת, שלא מאפשרת להן לתחזק תמיכה של קבוצה אחת בלי שהדבר יתנגש בצורך לתחזק תמיכה של קבוצה אחרת.

בכל האמור בירידת כוחה של מפלגת העבודה מאז בחירות 1992 ספרות המחקר מספקת לנו מגוון של הסברים, חלקם כלליים ומניחים דעיכה אחידה בקרב קהל הבוחרים. כזה הוא למשל ההסבר המתמקד במשבר ההנהגה והארגון במפלגה

(לוטן, 2021), המתאר שחיקה בתמיכה לאורך זמן אך לא בקבוצה זו או אחרת. גם העלייה במשקלם היחסי של החרדים והערבים (שתי קבוצות שבמובהק אינן תומכות במפלגת העבודה) בכלל ציבור הבוחרים צפויה הייתה לשחוק את חלקה היחסי של התמיכה במפלגת העבודה לאורך זמן ובהדרגה. באופן דומה, גם את זיהוי המפלגה והקו המדיני-ביטחוני שלה עם כישלון תהליך השלום עם הפלסטינים – שהואץ בתקופת האינתיפאדה השנייה (עבו, יובל ובן-פורת, 2010) – קשה לקשור לאובדן תמיכה של קבוצה חברתית מסוימת (למעט אולי המתנחלים), וכך גם את היחלשותה בהקשר הכולל של המשבר שאליו נקלעו מפלגות סוציאל-דמוקרטיות נוספות (Loxbo et al., 2021). אפילו את ההסבר המעמדי ולפיו רבים מבני מעמד הפועלים העתיקו את תמיכתם למפלגות ימין פופוליסטיות (Berman and Snegovaya, 2019) קשה לקשר במקרה הישראלי לקבוצה חברתית מסוימת, לנוכח דומיננטיות ההצבעה לפי זהות חברתית.

הסברים אחרים התמקדו מעט יותר בירידה בתמיכה במפלגת העבודה בקבוצות חברתיות ספציפיות. כך למשל עסק המחקר בתמיכת (ובהסרת תמיכת) התוספת המסיבית של הבוחרים עולי ברית המועצות. מחקרים אחרים קשרו בין שינויים בדפוסי תמיכה באוכלוסיות חלשות יחסית (ערבים, יישובי פיתוח) להתפתחויות במדיניות החברתית-כלכלית שהציעה המפלגה ובהבלטת מדיניות זו (שלו ולוי, 2004; עבו, יובל ובן-פורת, 2010). גם היחלשות הקשר של המפלגה להסדרות העובדים מאז הפסידה את השליטה בה בשנת 1993 – קשר שיכול היה לספק לה תמיכה בקבוצות אלו על בסיס אינטרסנטי או אפילו יחסי פטרון-קליינט – יכול להוסיף להסבר ממוקד שכזה (Mandelkern and Rahat, 2017). ולבסוף, גם את ההסבר הקשור לאימוץ חוק הבחירה הישירה – שאפשר למצביעים לפצל את קולם ולתמוך במועמד לראשות הממשלה של העבודה ובד בבד "לתבל" אותו בהצבעה זהותית – ניתן לקשר באופן מובחן לקבוצה זו או אחרת באמצעות הסתכלות על המפלגות שהתחרו במפלגת העבודה על קולות הקבוצה החברתית (למשל מפלגות ערביות על קולות ערבים, מפלגות מרכז על קולות מצביעי הערים המבוססות וכדומה).

מחקר התנהגות הבוחרים בישראל – הן האקולוגי (דיסקין, 1988), הן זה שמבוסס על סקרים (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008) – מדגיש מאוד את השפעת השיוך החברתי על השתתפות בבחירות, על דפוסי הצבעה,

ואפילו על הבדלים בין-קבוצתיים בדפוסי ניירות הקולות (Shapira and Rahat, 2021). ואכן נמצא כי שיוך לקבוצה חברתית משפיע על ההצבעה הן ישירות דרך חכרות להצבעה למפלגה מסוימת (או אי-הצבעה לה מתוך אי-הכללתה כחלופה אפשרית); והן בעקיפין, כששיוך קבוצתי מחבר לתפיסות עולם מסוימות ופעמים רבות יוצר אינטרסים מובחנים, שבעקבותיהם בני הקבוצה נוטים לתמוך במפלגה שנתפסת מייצגת ערכים ואינטרסים אלו. ואכן, כפי שהראו שמיר ואריאן (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008) בישראל יש התלכדות בין הזהות החברתית לתפיסה המדינית.

בהתאם לגישה זו פרק זה מתמקד בשונות בין הקבוצות החברתיות בדפוסי הדעיכה בתמיכה במפלגת העבודה מאז שנת 1992. קבוצות אלה מגוונות ברמות התמיכה שלהן: החל בקיבוצים, שהם הגרעין הקשה; עבור בקבוצות בעלות תמיכה משתנה; וכלה במתנחלים, שרק חלק קטן מהם נמנים עם מצביעי המפלגה. מעניין לראות אם קבוצות אלה נבדלו ביניהן בשחיקה בתמיכה: האם בקבוצות שבהן בנקודת ההתחלה התמיכה רבה יחסית, השחיקה קטנה ואיטית יותר משום שקל יותר להמשיך ולהצביע למפלגה הבולטת בקרב חברי הקבוצה? או אולי השחיקה גדולה יותר כי הבסיס "שטוח" ורעוע וחשוף יותר לפיתויים מהחוץ? ולהפך: האם בקבוצות שבהן בנקודת ההתחלה התמיכה נמוכה יחסית, השחיקה גדולה יותר משום שקל יותר לעבור ולהצביע למפלגה הבולטת בקרב חברי הקבוצה? או אולי השחיקה קטנה יותר כי הבסיס איתן מלכתחילה וחסיין יותר לפיתויים מהחוץ? ואולי השחיקה זהה פחות או יותר בקצב שלה כי בשני המקרים מדובר במאזני שימור ושינוי שונים במהותם אך דומים בהשפעתם?

1.

מאפייני הקבוצות והשערות המחקר

כשמדובר בדפוס הדעיכה של מפלגת העבודה סביר לצפות כי תהליך השחיקה יהיה משותף לכלל הקבוצות, הן בשל תגובה דומה של חבריהן לגורמים משותפים שהוזכרו לעיל, הן

משום שככל שנחלשה המפלגה, כך חיפשו בוחרים מכל הקבוצות חלופות דומות שצפויות להיות בעלות השפעה פוליטית גדולה יותר. עם זאת, סביר לצפות גם לשונות בשל מאפייניהן וגודלן: חלקן אידאולוגיות יותר במובהק (תושבי קיבוצים והתנחלויות) ואולי פגיעות פחות ללחצים לשינוי הצבעה, ואחרות

אידאולוגיות פחות. יש קבוצות שהתעצבו לכדי בסיס תמיכה קבוע וגדול דיו כדי לתמרץ תמיכה גם בעת משבר (תושבי ערים מבוססות במרכז הארץ), ויש קבוצות שבהן לא התפתח בסיס בוחרים כזה, ובוחרים העבודה בהן נתונים ללחצים גדולים יותר לשינוי הצבעה (תושבים ביישובי פיתוח, ערבים). כך למשל בניתוח מאמצע שנות השמונים מצא דיסקין (1988: 80) שונות בקרב מצביעי הליכוד, שכן לטענתו "מעמדו של הליכוד איתן הרבה יותר במרכז של יוצאי עדות המזרח (למשל בשכונות ישנות) מאשר בפריפריה (למשל ביישובי הפיתוח)". גם אם קביעה זו אינה תקפה כיום, כמו שיעלה מהמשך הפרק, התוכנה בנוגע לשונות ברמת הנאמנות בקבוצות מצביעים (במקרה זה כאלה החולקים מוצא משותף) נכונה גם כיום. גם השונות ביציבות ההצבעה בין יישובים בישראל הנבדלים במובהק בהרכבם הדמוגרפי, שעליה מצביעים שפירא ורהט (Shapira and Rahat, 2021) מחזקת ציפייה זו. לפיכך, ההשערה הכללית היא כי –

השערה כללית: מאז 1992 תימצא שונות ניכרת בדפוסי השחיקה בתמיכה במפלגת העבודה בקרב בוחרים מקבוצות חברתיות שונות.

הניתוח יתייחס לשש קבוצות חברתיות: העולים ממדינות ברית המועצות לשעבר, הערבים, תושבי יישובי הפיתוח, תושבי ערי המרכז המבוססות, תושבי הקיבוצים ותושבי ההתנחלויות. בחלק זה נתאר את מאפייני הקבוצות ונעלה השערות בנוגע לשונות בדפוסי תמיכתן במפלגת העבודה לאורך זמן. שונות זו תיגזר מתגובה שונה של מצביעי הקבוצות החברתיות לשינוי המוסדי של שיטת הבחירה הישירה; להופעתן של חלופות אלקטורליות משמעותיות; לאירועים (ביטחוניים בעיקר); ולזהות מנהיג המפלגה.

1. עולי ברית המועצות בשנים 1989–2000, בעקבות קריסת הגוש הסובייטי, היגרו לישראל כמיליון איש. הם שינו לשעבר

מן היסוד את ההרכב של החברה הישראלית, ובהתאמה גם את הרכב ציבור הבוחרים (גלילי וברונפמן, 2013). ציבור בוחרים זה, שלא הצביע בבחירות קודמות, היה פתוח יותר לחיזורי המפלגות. אף שרובו דמה מבחינה חברתית יותר למצביעי המרכז-שמאל (אשכנזי, חילוני, ומשכיל),

מבחינת עמדות חוץ וביטחון הוא נטה לכיוון הניצי וסלד מסוציאליזם (הורוביץ, 1999; גיטלמן וגולדסטיין, 2001).

ההצבעה בפתק אחד לראש ממשלה ובפתק שני למפלגה בשנים 1996 ו-1999, צפויה הייתה לשחוק את תמיכתם של העולות והעולים במפלגת העבודה (קניג, רהט וחזן, 2004). ראשית משום שניתנה להם ההזדמנות לפצל את קולם בין זהותם (בהצבעה למפלגת עולים) ובין הצבעה פרגמטית למועמד לראשות ממשלה; ושנית, משום שכדי להבטיח תמיכה של עולים במועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה, נאלצה המפלגה לנהל מסע בחירות זהיר ואולי אפילו לוותר על התמיכה בה (בפתק המפלגתי) לטובת תמיכה במועמד שלה (בפתק לראשות הממשלה). לכך יש להוסיף את נטייתם האופוזיציונית והימנית של העולים.¹ גם אם היו עולים שיכלו לשוב ולתמוך בעבודה בבחירות 2003, מאז ולאורך כל מערכות הבחירות הוצעו להם חלופות מרכזיות ולעיתים חילוניות יותר וללא העול של עבר סוציאליסטי (שינוי ב-2003, קדימה ב-2006 וב-2009, יש עתיד מאז 2013, כחול לבן מאז 2019). על כן שיערנו כי –

השערה 1. תמיכת העולים ממדינות ברית המועצות לשעבר תרד בייחוד בשנים 1996 ו-1999 ולא תעלה במידה ניכרת לאחר מכן.

2. ערבים
רק אחד מארבעת הזרמים העיקריים בציבור הערבי בישראל שמציינים גאנם ואוסצקי-לזר (2001) רלוונטי בהצבעתו למפלגת העבודה. מי שתומכים בשלושת הזרמים המדגישים את הזהות הפלסטינית (הזרם הקומוניסטי, הלאומי והאסלאמי) תומכים בחד"ש ובמפלגות הערביות. הזרם הרלוונטי כאן הוא הזרם ה"ערבי-ישראלי", שחלקו פיתח עמדות אידאולוגיות קרובות למפלגות הכלליות הציוניות ואף הצביע להן, וחלקו הצביע להן מתוך תפיסות פרגמטיות או מתוך יחסי פטרון-קליינט. בראשית המדינה דובר בתמיכה בעיקר ברשימות הנלוות למפא"י או בתמיכה במפ"ם, ולאחר מכן בהצבעה למפלגת

1 אף כי הנטייה האופוזיציונית התבטאה גם בבחירות 1999 (רוב העולים הצביעו נגד ראש הממשלה היוצא נתניהו ובעד אהוד ברק לראשות הממשלה), בבחירות האלה היא לא תורגמה לתמיכה ברשימת ישראל אחת.

העבודה, למרצ ואף לליכוד ולמפלגות אחרות. ההצבעה למפלגת העבודה (במסגרת המערך) התחזקה בשנות השמונים במקביל להיעלמותן של הרשימות הנלוות, והגיעה לשיאה ב-1984 כאשר כ-23% מהמצביעים הערבים הצביעו לה. גם בבחירות 1988 הייתה התמיכה במפלגה בקרב הערבים גבוהה, אז הצביעו לה כ-17% מהמצביעים.

ברומה ליוצאי מדינות ברית המועצות, ההצבעה בפתק אחד לראש ממשלה ובפתק שני למפלגה בשנים 1996 ו-1999 צפויה הייתה לשחוק גם את התמיכה במפלגת העבודה בחברה הערבית. ראשית משום שלבוחר ולבוחרת הערבים ניתנה הזדמנות לפצל את קולם בין זהותם (בהצבעה למפלגה ערבית או לחד"ש) ובין הצבעה פרגמטית למועמד לראשות ממשלה; ושנית, משום שכדי להבטיח תמיכה של כלל המצביעות והמצביעים הערבים במועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה, היא נאלצה לנהל מסע בחירות זהיר ואולי אפילו לוותר על התמיכה בה (בפתק המפלגתי) לטובת תמיכה במועמד שלה (בפתק לראשות הממשלה). ביטול הבחירה הישירה לא יכול היה להביא לידי החזרת התמיכה לנוכח הזעם על אירועי אוקטובר 2000, שבהם בזמן כהונתה של ממשלה בראשות מפלגת העבודה נהרגו 13 אזרחים ערבים ישראלים מאש כוחות הביטחון. על כן שיערנו כי –

השערה 2. תמיכת הערבים תפחת בייחוד בשנים 1996 ו-1999 ולא תעלה במידה ניכרת לאחר מכן.

3. יישובי פיתוח רוב יישובי הפיתוח הוקמו בפריפריה הגאוגרפית וביטאו את מדיניות הקליטה ההמונית ופיזור האוכלוסייה של מדינת ישראל הצעירה. הפריפריה הייתה מרוחקת מהמרכז לא רק במובן הגאוגרפי, ויישובים אלו סבלו מעוני ומנחשלות שמקורם בחלוקת משאבים לא שוויונית בכל הנוגע לפיתוח, לאפשרויות תעסוקה, לרמת חינוך ולשירותי בריאות ותרבות (Tzfadia and Yacobi, 2011). יישובי הפיתוח אוכלסו במקור בעולים מארצות ערב (ובמידה פחותה בעולים מרומניה). בשלב מאוחר יותר הופנו ליישובי הפיתוח גם עולים ממדינות ברית המועצות לשעבר, ואולם אז כבר נחשבה הפריפריה למרחב נחשל (גיגי, 2015). המצוקה ואי-השוויון החברתי הזינו תחושות של תסכול וקיפוח, והללו הפכו עם הזמן לנכס פוליטי. מאז שנות השבעים השכיל הליכוד (ואחריו

גם ש"ס) לרתום את התחושות הללו לתמיכה בו, ועל כן מדובר ביישובים שבהם התמיכה במפלגת העבודה נמוכה בהשוואה לשיעור התמיכה הכללי.

בכל האמור ביישובי הפיתוח, ניתן לפתח ציפייה מסוימת להשפעת הבחירה הישירה, בייחוד כשמדובר במצביעים מזרחיים (שיכלו לפצל את הצבעתם ולתמוך בש"ס) וכן עולים (ראו למעלה). ואולם נראה סביר שקהל תומכים מצומצם זה – האמון על עמידה בלחצים של סביבה ימנית ומסורתית יותר – יהיה דווקא חסין יחסית לתמריצים אלו. ניתן גם לצפות שמנהיגות עם סדר יום חברתי שצמחה ביישוב פיתוח והיא ממוצא מזרחי (זו של עמיר פרץ, אך לא של שלי יחימוביץ' ואבי גבאי), תביא לידי עלייה בתמיכה במפלגת העבודה בקבוצה זו. על כן שיערנו כי –

השערה 3. ביישובי הפיתוח תישחק התמיכה בעקביות למעט עליות נקודתיות בבחירות 2006 ובבחירות ספטמבר 2019.

4. ערי המרכז
המבוססות
ערי המרכז המבוססות מאופיינות באוכלוסייה שבהשוואה לשאר האוכלוסייה חילונית ומשכילה יותר ושיעור האשכנזים בה גבוה. בתקופת היישוב ובעשורים הראשונים לאחר קום המדינה התאפיינו חלק מערים אלה בתמיכה רבה בימין המתון, בייחוד כמה שפעם נקרא "החוגים האזרחיים" או המפלגה הליברלית, שעם הזמן הייתה לחלק מברית הליכוד. בחלוף הזמן השתנה אפיון, והן נחשבות בעלות נטייה לתמיכה במפלגות מרכז ושמאל. אף שניתן לראות בערים אלה מייצגות של המעמד הבינוני והבינוני-גבוה – שבו חלקם של האשכנזים גבוה מחלקם באוכלוסייה הכללית – יש בהן גם נתח ניכר של מזרחיים שדפוסי הצבעתם הופכים דומים לאלו של בני מעמדם האשכנזים (לוי, רוזנטל וספורטא, 2022).

חלק ניכר מהתמיכה במפלגת העבודה מגיע מערי המרכז המבוססות. השפעת היכולת לפיצול ההצבעה בשנת 1996 הייתה נמוכה משום שלא קמה מפלגה שענתה לטעמו של קהל זה. ואולם מסוף שנות התשעים והלאה חזרו אחריו מפלגות המרכז השונות: בתחילה מי שיכלה להיתפס כמעין מפלגה מגזרית של מעמד הביניים החילוני (מפלגת שינוי, משנת 1999), לאחר מכן קדימה (2006),

(2009) ומ־2013 יש עתיד, שהיא מעין שילוב של שתי אלו.² מאוחר יותר (2019) הצטרפו גם חוסן ישראל במסגרת כחול לבן, לבדה, או בברית עם תקווה חדשה. על כן שיערנו כי –

השערה 4. בערים המבוססות תישחק התמיכה בעקביות ללא אירועי שחיקה יוצאי דופן.

5. קיימים הקיבוץ הוא צורת התיישבות שיתופית ייחודית שנוסדה בארץ ישראל לפני יותר ממאה שנים. מאז הקמתו סימל הקיבוץ את האפשרות לקיומה של חברה שוויונית מסוג אחר, שבניגוד לדגם הסובייטי לא נזקקה לשימוש בכוח ונשמרה בה החירות, אף שהייתה מושתתת על ערכי שוויון מוחלטים (שפירא, 2010). בתקופת היישוב ובעשורים הראשונים למדינה נחשבו חברי הקיבוצים לאלטיה חברתית, רעיונית, ביטחונית ופוליטית, והיה להם ייצוג יתר בולט במערכת הפוליטית. כך למשל לכנסת הראשונה נבחרו 26 חברי קיבוץ, פי שלושה מחלקם היחסי באוכלוסייה באותם ימים, ובממשלה שקמה ב־1955 כיהנו חמישה שרים תושבי קיבוצים (שריד, 2012). לקיבוצים היו מאז ומעולם קשרים ארגוניים ואידאולוגיים עם מפלגות תנועת העבודה, בראשן מפא"י ומאוחר יותר מפלגת העבודה. הזיקה ההדוקה למפלגות אלה התבטאה בהצבעה גדולה אליהן. כך למשל בבחירות לכנסת העשירית (1981) שיעור התמיכה בקיבוצים במערך (רשימה משותפת של העבודה ומפ"ס) עמד על כ־90%.

הקיבוצים הם הגרעין הקשה ביותר בהצבעה למפלגת העבודה, ואולם בשל משקלם היחסי הקטן מכלל הבוחרים, הם אינם יכולים לבסס את מעמדה האלקטורלי. בכל האמור בציבור בוחרים זה הציפייה היא לשיעורי שחיקה נמוכים יחסית, שמושפעים פחות מתמריץ מוסדי או מאירועים. על כן שיערנו כי –

השערה 5. בקיבוצים תישחק התמיכה בעקביות ללא אירועי שחיקה יוצאי דופן.

2 גם ההצלחה החד־פעמית המפתיעה של גיל (הגמלאים) בבחירות 2006 שאבה את כוחה בין היתר ממצביעים של מפלגת העבודה.

6. מתנחלים

אף שהקמת ההתנחלויות הראשונות מיוחסת למפלגת העבודה (והן אכן קמו בימי שלטונה), רוב המצביעים הגרים בהתנחלויות אינם מזדהים איתה ועם מדיניותה. חוסר הרלוונטיות נובע ממדיניותה הפרגמטית עד יונית בנושאי חוץ וביטחון, בכלל זה נכונות לוותורים שכרוכים בפינוי ההתנחלויות, ומאופייה הליברלי והחילוני של המפלגה, שאינו מתאים לרבים מהמתנחלים. בכל זאת, אם אנו בוחנים את מי בימי שליטתה של מפלגת העבודה היו האוונגרד – הקיבוצים; נכון לבחון גם את האוונגרד בימי שלטון הימין – המתנחלים. אף שמדובר בציבור מצביעים מצומצם, היותו יוצא דופן בסביבתו הימנית והמסורתית יותר הופכת אותו לחסין יחסית לאירועים וללחצים חיצוניים. הציפייה היא לשחיקה בתמיכה בעיקר לנוכח אירועים ביטחוניים קשים שנוגעים ישירות להתנחלויות. על כן שיערנו כי –

השערה 6. בהתנחלויות תישחק התמיכה בייחוד בבחירות 2003 בעקבות אירועי האינתיפאדה השנייה.

ג.

מתודולוגיה

1. אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר כללה את שיעורי התמיכה במפלגת העבודה של שש קבוצות המצביעים שהוצגו למעלה בבחירות 1992-2022. בחירות 2020, שבהן רצה המפלגה עם מרצ וגשר, נכללו במבט הכללי על שחיקת התמיכה במפלגה בעבודה (תרשים 1), אולם נמנענו מכך בניתוח של תמיכת הקבוצות השונות. הסיבה היא שלהבדיל מיתר המקרים שבהם התמודדה מפלגת העבודה בברית מפלגות, ב-2020 היא הייתה שותפה בברית, אך לא מרכיב מוביל בה. לכן קשה להבחין בין התמיכה בה לתמיכה במרצ, שהייתה פחות או יותר באותו הגודל.

מכיוון שאנו מבססים את הניתוח על תוצאות אמת (למעט במקרה של עולי ברית המועצות), אין באפשרותנו לבחון קבוצות אוכלוסייה מסוימות (נשים מול גברים למשל), ובנוגע לקבוצות אחרות איננו יכולים לזקק זהויות באופן אופטימלי (למשל אשכנזים מול מזרחים). מצד שני תוצאות הבחירות אינן סובלות מהבעיות שמהם סובלים הסקרים (ייצוג, מהימנות, הטיות ועוד),

ומאפשרות גם להתייחס לקבוצות מצביעים קטנות אך מעניינות כמו הקיבוצים והמתנחלים. ארבע הקבוצות הראשונות (עולי מדינות ברית המועצות לשעבר, הערבים, יישובי הפיתוח, ערי המרכז המבוססות) משמעותיות מבחינת גודלן, ואילו בשתיים האחרונות ניתן כאמור לראות את האוונגרד הישן, תומך מפלגת העבודה (הקיבוצים), והאוונגרד החדש, שבעיקר מתנגד לה (המתנחלים).

עולי ברית המועצות לשעבר

בחינת דפוסי ההצבעה של עולי ברית המועצות לשעבר שונה מזו של הצבעות הקבוצות האחרות, המתבססות על תוצאות אמת במקבצי יישובים. עולי מדינות ברית המועצות לשעבר התפזרו ברחבי הארץ וגרים ברשויות מקומיות הטרוגניות. אפילו בערים שבהן יש ריכוז ניכר של עולים (כרמיאל, בת ים, הקריות) הם מהווים מיעוט בקרב כלל התושבים. לנוכח קושי זה ניתוח הצבעתם יסתמך על מקורות משניים שחלקם מבוססי סקרים וחלקם על ניתוח קלפיות בעלות ריכוז גבוה של מצביעים עולים.

ערבים

שיעורי התמיכה במפלגת העבודה במגזר הערבי חושבו על בסיס חישוב סך כל ההצבעה ביישובים הלא-יהודים, לא כולל ערים מעורבות.

יישובי פיתוח

מכיוון שאין בנמצא רשימה מוסכמת של יישובי פיתוח, בחרנו להתמקד ביישובי פיתוח מובהקים וותיקים שנוסדו לפני שנת 1962, שכן אז השתנתה במידת מה מדיניות פיזור האוכלוסין של הממשלה כך שכל הערים שנבנו לאחר מכן היו הטרוגניות יותר. כמו כן לא כללנו יישובים שהרכבם הדמוגרפי השתנה במידה ניכרת כמו בית שמש, שנהפכה לעיר חרדית למחצה.

ערי המרכז המבוססות

ערי המרכז המבוססות הן קבוצה של תשע ערים – גבעתיים, הוד השרון, הרצליה, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, קריית אונו, רמת גן, רמת השרון ורעננה – שהשותף להן הוא מיקומן הגאוגרפי ומעמדן הכלכלי-חברתי. מדובר בערים במרכז הארץ שבהן תושבים רבים שמשתייכים למעמד הבינוני-גבוה וכולן מסווגות באשכולות 8-9 במדרג החברתי-כלכלי.

קיבוצים

הקיבוצים הנכללים בניתוח לא כוללים את יישובי הקיבוץ הדתי ואת הקיבוצים שמעבר לקו הירוק.

מתנחלים

היישובים הנכללים בניתוח עד שנת 2003 (כולל) הם יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 – יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. שתי הערים החרדיות הגדולות (מודיעין עלית וביתר עלית) אינן נכללות בניתוח. בניתוח שלנו נכללים גם כמה קיבוצים מעבר לקו הירוק שחלקם היו מזוהים עם תנועת העבודה וכן יישובים אחדים על גבול הקו הירוק (הר אדר למשל), שאופי האוכלוסייה בהם דומה לערי המרכז המבוססות.

2. שיטת המחקר

עבור כל קבוצה חושב שיעור השינוי המוחלט והיחסי בתמיכתה במפלגת העבודה בהשוואה לבחירות קודמות, ושיעור זה השווה למידת השינוי בדפוס התמיכה הכללי באותן בחירות. בניתוח כזה דרושות שתי נקודות מבט – הערך המוחלט של השינוי והערך היחסי שלו – שכן כל ערך לוקה בכעיות ויחדיו הם נותנים תמונה טובה יותר של השינוי. מבט רק על השינוי המוחלט בתמיכה לוקה בכך שהוא מושפע מגודל התמיכה ההתחלתי מאותה הקבוצה במפלגה. כך למשל ירידה של 5 נקודות האחוז בתמיכה מ-30% ל-25% אינה זהה במשמעותה לירידה של 5 נקודות האחוז בתמיכה מ-6% ל-1%. גם מבט רק על השינוי היחסי עלול ליצור תמונה מעוותת. כך למשל ירידה מ-30% ל-15% בתמיכה למפלגה אינה זהה לירידה מ-2% ל-1%, אף שבשני המקרים מדובר בירידה יחסית של 50%.

T.

שחיקת התמיכה במפלגת העבודה מ-1992: מבט כולל

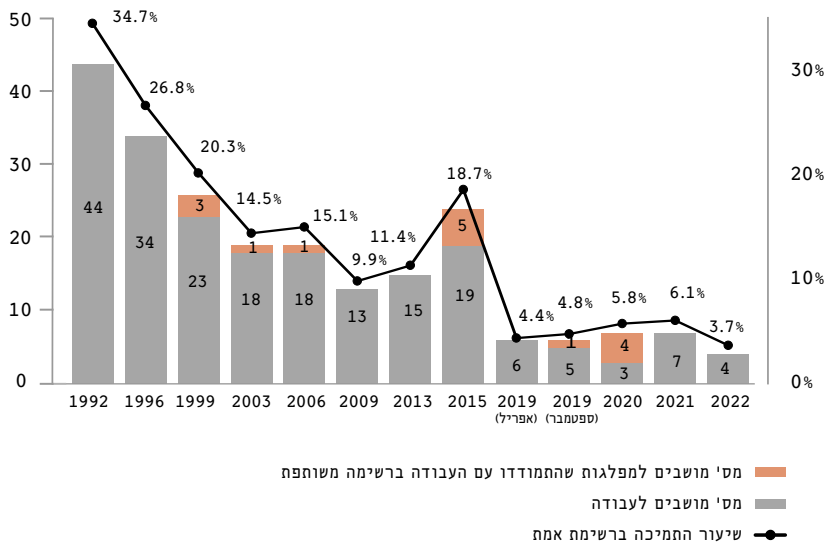
תרשים 1 מתאר את שיעור התמיכה ברשימת מפלגת העבודה וברשימות שבמסגרתן התמודדה ב-13 מערכות הבחירות בשנים 1992-2022, ואת מספר המושבים שבהם זכתה מכלל מושבי

הרשימה. מתוך 12 ההשוואות של שיעורי תמיכה בבחירות עוקבות, בשש ניכרת

ירידה שמתבטאת הן בשיעור התמיכה והן במספר המושבים. עלייה בתמיכה ובייצוג המפלגה בכנסת ניכרת רק בשלושה מקרים (2013, 2015 ו-2021). ב-2006 יש עלייה קלה בתמיכה, אך מספר המושבים בכנסת נותר כשהיה. בבחירות ספטמבר 2019 ו-2020 ניכרת עלייה מתונה בתמיכה ברשימה, אך ירידה בייצוג המפלגה בכנסת, שנראה כי משקפת באופן גס גם את חלקה של העבודה במשיכת קולות לתמיכה בבריתות שבמסגרתן היא התמודדה (בספטמבר 2019 עם גשר, ובבחירות 2020 עם גשר ומרצ). ניתן לדבר אפוא על שמונה מקרים של ירידה בתמיכה, ועל ארבעה מקרים של עלייה בה.

תרשים 1

מספר המושבים ושיעור התמיכה במפלגת העבודה 1992-2022

הערות: (1) בבחירות 1999 התמודדה מפלגת העבודה במסגרת רשימת ישראל אחת, שכללה גם את גשר ומימד; (2) בבחירות 2003 ו-2006 התמודדה המפלגה ברשימה משותפת עם מימד; (3) בבחירות 2015 התמודדה מפלגת העבודה במסגרת רשימת המחנה הציוני, שכללה גם את התנועה; (4) בספטמבר 2019 התמודדה המפלגה בברית עם מפלגת גשר בראשות אורלי לוי-אבקסיס; (5) בבחירות 2020 התמודדה המפלגה יחד עם מרצ וגשר.

מקור: עיבוד המחברים לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2022-1992.

את התהליך של שחיקת התמיכה במפלגת העבודה אפשר לחלק לשלוש תקופות: הראשונה – תקופת הירידה המתמשכת של ארבע מערכות הבחירות 1992-2003, שבה הפכה העבודה ממפלגה גדולה למפלגה בינונית. בתקופה זו הפסידה העבודה יותר ממחצית מכוחה הפרלמנטרי, ושיעור התמיכה בה ירד בכ-20 נקודות האחוז (מ-34.7% ל-14.5%). את הירידות של 1996 ושל 1999 ניתן היה להסביר בהשפעת אימוץ הבחירה הישירה, שאפשרה למצביעים להצביע למועמד העבודה בבחירות הישירות לראשות הממשלה ולתמוך במפלגות מגוריות בבחירות לכנסת (קניג, רהט וחזן, 2004). ואולם הירידה בשנת 2003 אחרי ביטול הבחירה הישירה (אל מול התאוששותו של הליכוד) הצביעה על בעיה עמוקה יותר, של אובדן תמיכה עקב האכזבה מתהליך אוסלו לנוכח האינתיפאדה השנייה, ושל פגיעות המפלגה לאיום ממרכז המפה הפוליטית (במקרה זה מצד מפלגת שינוי, שזכתה ב-15 מושבים על בסיס מצע אנטי-חרדי).

התקופה השנייה הייתה בשנים 2006-2015, אז נותרה מפלגת העבודה מפלגה בינונית עם דפוסים מגוונים של התייצבות, ירידה והתאוששות. בראשית התקופה נרשמה יציבות (2006) שיכולה הייתה להיחשב הישג לנוכח בלימת הירידות הרציפות שקדמו לה. לאחר מכן נרשמה ירידה ב-2009 והתאוששות מוגבלת ביותר ב-2013. התאוששות זו נתפסה כאכזבה לנוכח המחאה החברתית של קיץ 2011, שאמורה הייתה לחזק את המפלגה עם מצעה הסוציאלי-דמוקרטי אל מול קריאות תיגר מהמרכז (קדימה ויש עתיד). בסוף התקופה ידעה המפלגה עדנה כשהצליחה, בברית עם מפלגת התנועה, לשוב זמנית למעמד של חלופה שלטונית, ככל הנראה בעקבות האכזבה (הזמנית) ממפלגת יש עתיד שלקחה חלק בממשלת נתניהו.

התקופה השלישית הייתה בשנים 2019-2022, אז הפכה העבודה למפלגה קטנה. תקופה זו החלה בבחירות של אפריל 2019, שבהן איבדה המפלגה את מקומה כחלופה שלטונית וקטנה והייתה לסיעה בת שישה מושבים. היא לא הצליחה להתאושש גם בארבע מערכות הבחירות הבאות, וכחול לבן ומרכיבותיה – יש עתיד וחוסן ישראל – תפסו את מקומה. מפלגת העבודה – גלגול של המפלגה שהובילה את הקמת המדינה, שהייתה מפלגה דומיננטית בתקופת היישוב ועד שנת 1977 – מצאה את עצמה ב-2022 עם ארבעה מושבים בכנסת.

מנקודת המבט הנוכחית נראה כי מדובר בעיקר בתהליך הדרגתי של שחיקה בתמיכה. גם הבלימות (2006) או ההתאוששויות (2013 ובעיקר 2015) היו זמניות. ואולם האם היה תהליך השחיקה אחיד בקרב כלל הקבוצות החברתיות

שחברים בהן הצביעו למפלגת העבודה? האם בתוך דפוס הירידה הכללי נחבאות ירידות חדות (ואולי אף עליות זמניות) בנקודות זמן מסוימות מצד קבוצות חברתיות מסוימות? במילים אחרות, האם תהליך השחיקה היה אחיד בסך הכול בין הקבוצות השונות או שניתן לזהות גם תהליכים של "קילוף בצל" כשהתמיכה אוברת קודם כול בקבוצות מסוימות ולא באחרות?

ה. דפוסי היחלשות לפי קבוצות חברתיות

לוח 1 מציג את התמיכה במפלגת העבודה בנקודת הפתיחה (1992) ובנקודת הסיום (2022) של התהליך בקרב שש הקבוצות. בכל המקרים מדובר בשחיקה גבוהה ביותר – החל במעוזי

התמיכה של המפלגה (קיבוצים ובמידת מה ערי המרכז המבוססות), עבור בקבוצות שבעבר סיפקו למפלגה תמיכה ניכרת (עולי מדינות ברית המועצות לשעבר, ערבים ותושבי יישובי פיתוח) וכלה במוקד של תמיכה נמוכה יחסית (התנחלויות). שיעורי הירידה היחסית אומנם נמוכים יותר במעוזי המפלגה (67.5% בקיבוצים ו-85% בערים מבוססות), אך גם הם מעידים על היחלשות ניכרת. ההתמקדות בהמשך הפרק בשיעור התמיכה בכל קבוצה חברתית בכל שנת בחירות תאפשר לנו לבחון האם מעבר לדמיון הרב בשחיקה בתמיכה, יש גם דפוסים שמאפיינים כל קבוצה.

לוח 1

שיעור התמיכה במפלגת העבודה בקבוצות חברתיות שונות, 1992–2022 (ב-%)

הקבוצה	1992	2022	ירידה מוחלטת	ירידה יחסית
עולי ברה"מ לשעבר	47	6.7*	40.3	85.7
ערבים	20.3	0.8	19.5	96.1
יישובי פיתוח	29.3	1.3	28.0	95.6
ערים מבוססות	43.4	6.5	36.9	85.0
קיבוצים	55.4	18.0	37.4	67.5
התנחלויות	10.7	1.0	9.7	90.7
שיעור תמיכה כללי	34.7	3.7	31.0	89.3

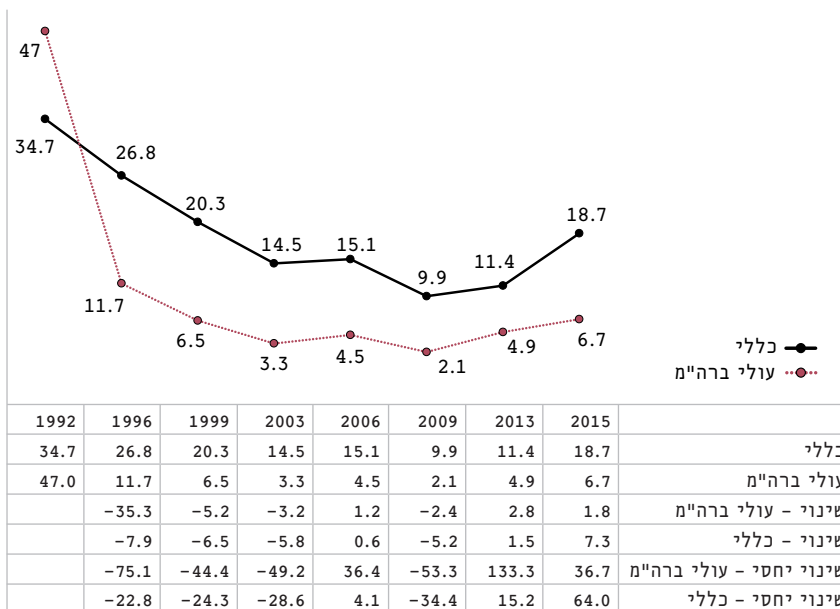
* המדידה האחרונה משנת 2015.

1. עולי מדינות תרשים 2 משווה בין התמיכה הכללית במפלגת ברית המועצות לשעבר העבודה ובין התמיכה של העולים בה. מכיוון שבמקרה זה מדובר באומדנים, יש להתייחס לנתונים בזהירות ולהימנע מלייחס חשיבות לשינויים קטנים בין בחירות לבחירות. התמיכה הגבוהה של העולים במפלגת העבודה בבחירות 1992 עמדה בניגוד לציפיות המוקדמות שלפיהן רובם יצביעו – בהתאם לעמדותיהם בנושאי חוץ וביטחון ולסלידה שהביאו עימם מארץ מוצאם למפלגות שמאל סוציאליסטיות – לליכוד ולמפלגות הימין. התמיכה במפלגת העבודה ב-1992 נבעה ככל הנראה משילוב של כמה גורמים: המחאה שצמחה לנוכח תחושת התסכול מתהליך הקליטה והופנתה באופן טבעי נגד השלטון (בראשות הליכוד); האהדה וההערכה שזכה להן מועמד העבודה לראשות הממשלה יצחק רבין, כאיש ביטחון, רמטכ"ל לשעבר ו"מנהיג חזק"; והכישלון להעמיד מפלגת עולים משמעותית.³ ואולם הצלחה זו הייתה חד-פעמית. כבר בבחירות הבאות (1996) התרסקה תמיכת העולים בכ-75%. תחושות התסכול הופנו שוב נגד מפלגת השלטון, במקרה זה מפלגת העבודה, מה גם שבקרב העולים היה שמעון פרס פופולרי הרבה פחות מרבין. חשוב מכך, הפעם התייצבה לבחירות ישראל בעלייה – מפלגת עולים בראשות נתן שרנסקי – וגרפה יותר מ-40% מקולותיהם. הבחירה הישירה, שאפשרה פיצול בין הצבעה פרגמטית למועמד לראש הממשלה ובין הצבעה זהותית למפלגה מגזרית רק הקלה על ישראל בעלייה למשוך אליה את קולות העולים.

3 בבחירות 1992 אומנם התמודדו שלוש מפלגות עולים, אך הן לא זכו לתמיכה גדולה וקיבלו רק כ-5% מקולות העולים (קניג ורהט, 2023: 458-459).

תרשים 2

שיעור התמיכה במפלגת העבודה בקרב עולי מדינות ברית המועצות לשעבר, 1992–2015 (ב-%)

מקורות: הורוביץ, 1999; קונסטנטינוב ואיצקוביץ'-מלכה, 2017; Reich, 2004, 2007, 2015; Khanin, 2004, 2007, 2015; Wurmser, and Dropkin, 1995

בשתי מערכות הבחירות הבאות נמשכה ההיחלשות של מפלגת העבודה בקרב העולים. ב-1999 עדיין הייתה בחירה ישירה לראשות הממשלה, ולכנסת התמודדו שתי מפלגות עולים שזכו יחדיו בעשרה מושבים.⁴ ואולם בבחירות 2003 – שבהן הוחזרה השיטה לזו של פתק אחד – המשיכה הירידה בתמיכה במפלגת העבודה. גם היחלשות מפלגות העולים בבחירות 2003 לא השיבה את העולים לתמיכה בעבודה. בבחירות 2006 נרשמה התאוששות קלה בלבד. הליכוד

המשיך ליהנות מתמיכה ניכרת בקרב העולים וכמותו מפלגות המרכז שצצו מדי בחירות. ציבור העולים (ברובו משכיל וחילוני בזהותו) העדיף להצביע למפלגות ליברליות נטולות זיהוי סוציאלי-דמוקרטי כגון שינוי וקדימה. על פי ההערכות, ב-2003 הצביעו למפלגת שינוי פי שישה ויותר עולים מאלה שהצביעו למפלגת העבודה, וב-2006 הצביעו לקדימה פי ארבעה מאשר למפלגת העבודה (Khanin, 2004, 2007).⁵

בבחירות 2009 נרשם שפל כללי בתמיכה במפלגת העבודה בכל קבוצות האוכלוסייה. העולים לא היו יוצאי דופן מבחינה זו. אפילו חזרתו של אהוד ברק לראשות המפלגה (רוב קטן מקרב העולים הצביעו לברק בבחירות הישירות של 1999) לא הועילה. בבחירות 2013 הייתה התאוששות קלה שנמשכה גם בבחירות לכנסת ה-20 (2015), שבהן התמודדה מפלגת העבודה במסגרת המחנה הציוני. ואולם אלו היו בחירות חריגות מבחינת רמת ההצלחה היחסית של המפלגה מאז תחילת המאה ה-21. זאת ועוד, אפילו בבחירות אלה תמיכתם של העולים הייתה קטנה בהשוואה לכלל האוכלוסייה: קונסטנטינוב ואיצקוביץ'-מלכה (2017) מצאו שבקרב הדור הראשון של העולים התמיכה במחנה הציוני עמדה על 6.7% (מעט יותר משליש משיעור התמיכה הכללי), ואילו בקרב בני הדור השני היא הייתה גבוהה יותר והגיעה ל-12.9% (ועדיין נמוכה במידה ניכרת משיעור התמיכה הכללי).⁶

על הצבעת עולי מדינות ברית המועצות לשעבר בבחירות 2019-2022 לא הצלחנו לקבל מידע. ואולם מכיוון שמדובר ממילא בתמיכה נמוכה במפלגת העבודה, ומכיוון שחינה של המפלגה בקרב עולי ברית המועצות לשעבר סר כבר בשנות התשעים, ניתן להניח שלא החמצנו התפתחות משמעותית. ברי כי תמיכת העולים בבחירות 1992 הייתה אירוע חד-פעמי, וכי המעט שנותר מאז בחירות 1996 נשחק במקביל לשחיקה הכללית של התמיכה במפלגה.

5 שינוי וקדימה השכילו לשלב ברשימותיהן מועמדים יוצאי ברית המועצות, ואילו לאחר עזיבתה של סופה לנדבר את מפלגת העבודה לא נבחר בה נציג במקום ריאלי.

6 הדור השני הוגדר כעולים שהגיעו לישראל עד גיל 5 (ועברו חברות בחברה הישראלית כבר מהגיל הרך) וילידי ישראל שנולדו לעולים ממדינות ברית המועצות לשעבר שעלו לארץ משנת 1990 ואילך.

2. ערבים

ב־1992 הצביעו כחמישית מהמצביעים הערבים

למפלגת העבודה. שלושים שנים לאחר מכן קטנה

התמיכה במפלגה פי 25 לרמה זעירה של פחות

מ־1%. עם זאת הירידה לא הייתה אחידה, ודפוסייה היו שונים מהירידה הכללית

בתמיכה במפלגה (תרשים 3). בבחירות 1996 הייתה הירידה בתמיכה במפלגת

העבודה מתונה ביחס להיחלשות הכוללת. מצד אחד הביע הציבור הערבי אמון

במפלגה שיזמה והובילה את תהליך אוסלו והפיוס מול העם הפלסטיני. זאת ועוד,

בשנים 1992–1995 שילשה ממשלת רבין את המשאבים שהופנו לאוכלוסייה

הערבית. מצד שני, יש הטוענים שמבצע "ענבי זעם" שניהל צה"ל נגד חיזבאללה

כחודש לפני הבחירות – ובייחוד ההרג, בעקבות טעות בטיווח, של יותר ממאה

אזרחים לבנונים – הביא לנטישתם של מצביעים ערבים רבים (Frisch, 1998).

גם שיטת הבחירה הישירה, שאפשרה פיצול הצבעה בין מועמד לראש ממשלה

ובין מפלגה "ערבית", השפיעה על היחלשותה של המפלגה בציבור הבוחרים

הערבי. כך, אף שכ־95% מהמצביעים הערבים הצביעו לשמעון פרס לראשות

הממשלה, 62% מתוכם הצביעו לחד"ש ולרע"ם, שהתחזקו בארבעה מושבים

בהשוואה לבחירות 1992 (קופמן וישראלי, 1999: 130–131).

בהשוואה לבחירות 1996, אז הייתה ההיחלשות מתונה יחסית, בבחירות 1999

נרשמה ירידה חריפה בהרכבה של יותר מ־9 נקודות האחוז (מ־16.6% ל־7.4%),

ירידה חדה גם בהשוואה לירידת המפלגה בשאר המגזרים. גם בחירות אלו נערכו

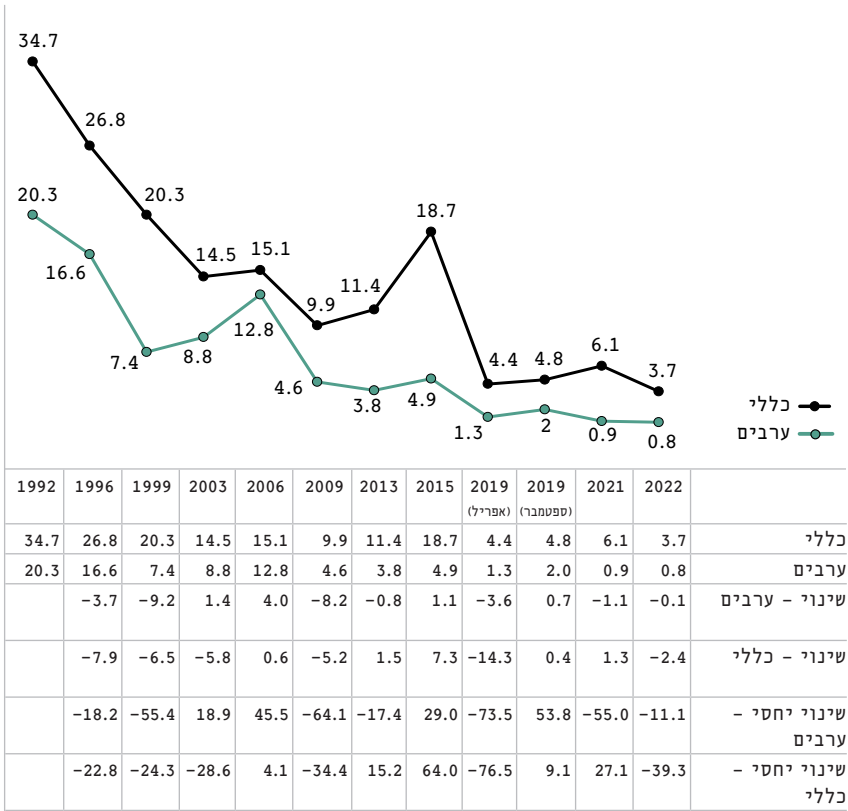
בכללי שיטת הבחירה הישירה, שאפשרה למצביעים הערבים להצביע בפתק אחד

למועמד השמאל לראשות הממשלה (ואכן, כ־95% הצביעו לאהוד ברק לראשות

הממשלה) ובפתק השני לחד"ש או לאחת הרשימות הערביות.

תרשים 3

שיעור התמיכה במפלגת העבודה במגזר הערבי, 1992-2022
(לא כולל ערים מעורבות, ב-%)

מקור: רודניצקי, 2020; ועדכוני המחברים לבחירות 2021 ו-2022.

בבחירות 2003, לאחר שתי מערכות בחירות שבהן נחלשה מפלגת העבודה בחברה הערבית (1996, 1999), המגמה השתנתה. העלייה בתמיכה במפלגה בבחירות 2003 אומנם הייתה מתונה במונחים מוחלטים, אבל הערבים היו קבוצת האוכלוסייה היחידה שבה התמיכה במפלגה עלתה בבחירות אלו. הסיבה העיקרית לעלייה היא ככל הנראה החזרה לבחירה בפתק אחד, בשילוב של החלפתו של אהוד ברק – ה"ביטחוניסט" שזוהה עם אירועי אוקטובר 2000 – והיבחרותו של עמרם מצנע היוני ליושב ראש המפלגה. בבחירות 2006 החזירה אליה מפלגת העבודה נתח משמעותי אף יותר של מצביעים ערבים. ההסבר המשכנע ביותר לכך הוא היבחרותו לראשות המפלגה של עמיר פרץ – שבבחירות 2003 עמד בראשות מפלגת עם אחד. נראה כי פרץ הצליח עם חזרתו למפלגת העבודה להביא עימו בוחרים ערבים. עם זאת, בבחירות 2003 עמדה התמיכה המשותפת במפלגת עם אחד ובמפלגת העבודה בקרב הערבים על 15.3%, כך שניתן לטעון ש-12.8% שניתנו לעבודה בראשות פרץ בבחירות 2006 שיקפו דווקא ירידה בתמיכת הערבים (רכס, 2007: 63).

בבחירות 2009 ירדה בחדות התמיכה במפלגת העבודה, אולי בשל החלפתו של פרץ הפופולרי במגזר הערבי באהוד ברק. גם החלפתו של ברק בשלי יחימוביץ' בבחירות 2013 לא השיבה למפלגה תמיכה, והתחזקותה הכללית של המפלגה ב-2015 (בבריתה עם התנועה תחת השם המחנה הציוני) לוותה בחברה הערבית בעלייה מתונה בהרבה, הן במונחים מוחלטים הן במונחים יחסיים. בבחירות שנערכו בין 2019 ל-2022 נמחקה התמיכה במפלגה בחברה הערבית כמעט לחלוטין, אם כי פרץ הצליח להחזיר מעט מהתמיכה בבחירות ספטמבר 2020.

בבחירות לכנסת ה-24 (2021) המפלגה התאוששה. התמיכה הכללית בה עלתה ב-27% בהשוואה לבחירות של ספטמבר 2019, והיא זכתה בשבעה מושבים. דומה שלהיבחרותה של מרב מיכאלי לראשות המפלגה הייתה השפעה חיובית על התמיכה בקיבוצים ובערי המרכז המבוססות (ראו בהמשך), אבל בחברה הערבית (וביישובי הפיתוח) הייתה ההשפעה כנראה שלילית, והתמיכה במפלגה ירדה דווקא. דומה שהרוח הפרוגרסיבית שהביאה עימה מיכאלי גרמה לניכור במגזרים השמרניים יותר.

3. יישובי פיתוח

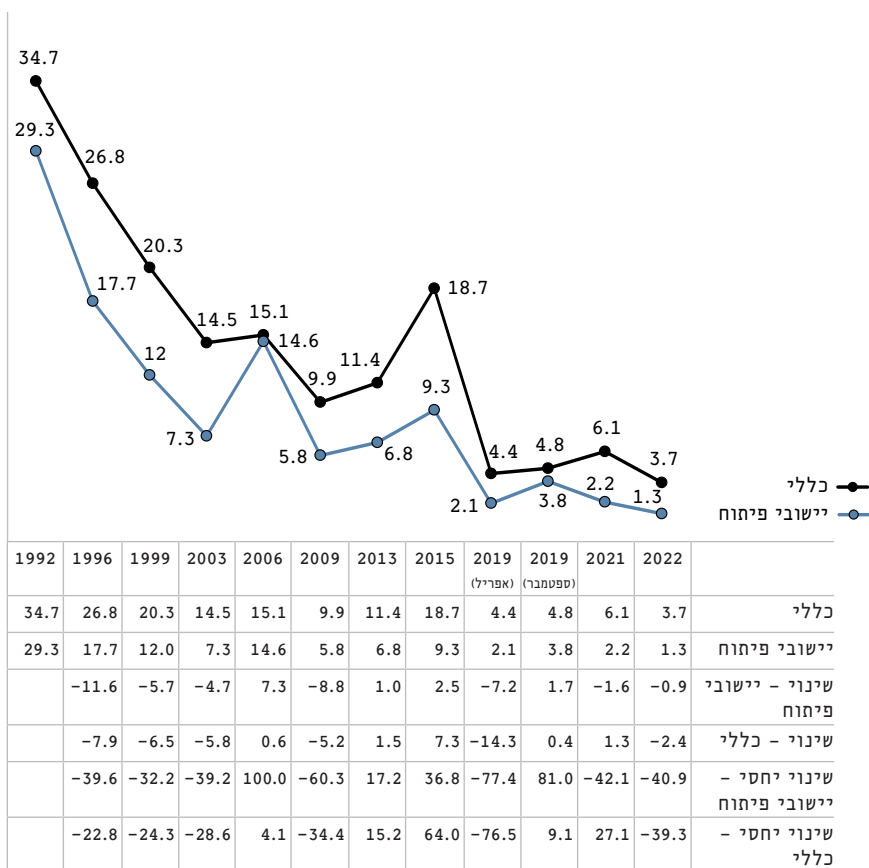
בבחירות 1992 נשק שיעור התמיכה במפלגת העבודה ביישובי הפיתוח לכ-30%, עלייה בהשוואה לבחירות הקודמות של שנת 1988. לצד הסיבות הכלליות שהובילו להתחזקותה של העבודה ולניצחונה בבחירות, נראה כי להישג ביישובי הפיתוח תרמה ככל הנראה הצלחתם של פוליטיקאים ממוצא מזרחי בפריימריז שנערכו לראשונה לקביעת הרשימה לכנסת. ארבעה מתוך 12 המועמדים הראשונים ברשימה היו ממוצא מזרחי (בנימין בן-אליעזר, ישראל קיסר, נסים זוילי ושמעון שטרית), ובסך הכול נכנסו מטעמה לכנסת 17 מועמדים מזרחיים מתוך 44 (39%).⁷

בשלוש מערכות הבחירות הבאות (1996, 1999, 2003) איבדה מפלגת העבודה עוד ועוד תומכים ביישובי הפיתוח. בייחוד בלטה הירידה של כמעט 12 נקודות האחוז בתמיכה בבחירות 1996. ייתכן שניתן לייחס זאת לשיטת הבחירה הישירה, שאפשרה לחלק מהמצביעים המזרחיים והעולים לפצל את קולם בין מועמד העבודה לראשות הממשלה ובין הצבעה לש"ס ולישראל בעלייה (בהתאמה). בבחירות 1999 אפילו חבירתה של המפלגה אל מפלגת גשר של דוד לוי במסגרת רשימת ישראל אחת לא הועילה, והמפלגה נחלשה בעוד כמעט 6 נקודות האחוז בהשוואה לבחירות הקודמות (תרשים 4). ואולם גם בבחירות 2003, לאחר ביטול הבחירה הישירה, לא נרשמה התאוששות אלא דווקא ירידה נוספת, אם כי מתונה במעט בהשוואה לירידה הכללית.

7 ארבעה מהם הגיעו מיישובי פיתוח: רפי אדרי (חצור הגלילית), יוסף ונונו (קריית מלאכי), שלמה בוחבוט (מעלות) ועמיר פרץ (שדרות).

תרשים 4

שיעור התמיכה במפלגת העבודה ביישובי הפיתוח, 1992–2022 (ב-%)

מקור: עיבוד המחברים לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2022–1992. יישובי הפיתוח הנכללים בניתוח: אופקים, אור יהודה, בית שאן, דימונה, חצור הגלילית, יבנה, יוקנעם עילית, ירוחם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, מצפה רמון, נוף הגליל (נצרת עילית לשעבר), נתיבות, קריית גת, קריית מלאכי, קריית שמונה, שדרות ושלומי.

היבחרותו של עמיר פרץ (נובמבר 2005) – איש שדרות והמנהיג הראשון ממוצא מזרחי שהיה מועמד מטעמה של מפלגת העבודה לראשות הממשלה – שינתה את המגמה, ובבחירות 2006 החזירה למפלגה תומכים מיישובי הפיתוח. בניגוד לבחירות הקודמות, בבחירות אלה הוצנע הקו המדיני היוני, ומסע הבחירות הבליט סוגיות חברתיות. התמיכה במפלגה ביישובי הפיתוח הוכפלה וגדלה ביותר מ-7 נקודות האחוז (מ-7.3% ל-14.6%). בייחוד בלטה העלייה ביישובי הדרום, שנחשבו מעוזו של פרץ. באופקים התחזקה המפלגה מ-3.8% ב-2003 ל-16.4% ב-2006, בדימונה מ-6.4% ל-18% ובשדרות מ-3.3% ל-25.4% (קניג ורהט, 2023: 140). ואולם הישגים אלה ביישובי הפיתוח (וכאמור למעלה גם במגזר הערבי) קוּזְזו עם המשך היחלשותה של מפלגת העבודה בערי המרכז המבוססות ובקיבוצים (ראו להלן).

כבר בבחירות הבאות (2009), בהנהגתו של אהוד ברק, הגיע שיעור התמיכה במפלגת העבודה ביישובי הפיתוח לשפל חדש. דובר בירידה בשיעור יחסי כפול כמעט מהירידה היחסית הכללית. אם ב-2013, בהנהגתו של שלי יחימוביץ' והקו החברתי שהציגה הייתה העלייה (היחסית) בתמיכה במפלגה מעט גדולה יותר מהעלייה היחסית הכללית, הרי שלקראת 2015 הייתה העלייה בתמיכה קטנה יותר, קצת יותר ממחצית משיעור העלייה הכללי. עמידתו של אבי גבאי בראשות העבודה בבחירות אפריל 2019 לא מנעה את התרסקות התמיכה היחסית בה בשיעור דומה לשיעור הכללי (כ-75%). חזרתו של פרץ להנהגה והחבירה לגשר אומנם הובילה להתאוששות יחסית, אבל זו הייתה זעומה במונחים מוחלטים. בהנהגתו של מיכאלי המשיכה השחיקה בתמיכה בעבודה ביישובי הפיתוח אפילו ב-2021 – בחירות שבהן עלתה מעט התמיכה הכללית במפלגת העבודה.

כעולה מתרשים 5, בערי המרכז המבוססות

ירדה התמיכה במפלגת העבודה ברציפות במשך

חמש מערכות בחירות, מרמת שיא של 43.4%

בבחירות 1992 ועד ל-15.8% בבחירות 2009. ההיחלשות הייתה קשורה בתחילה בעיקר להיחלשות הכללית של השמאל על רקע האכזבה המדינית מתהליך אוסלו ואובדן הביטחון האישי באינתיפאדה השנייה. ביטול הבחירה הישירה לא סייע למפלגה להתאושש, ובבחירות 2003 היא איבדה כמעט 8 נקודות האחוז במעוזיה

4. ערי המרכז

המבוססות

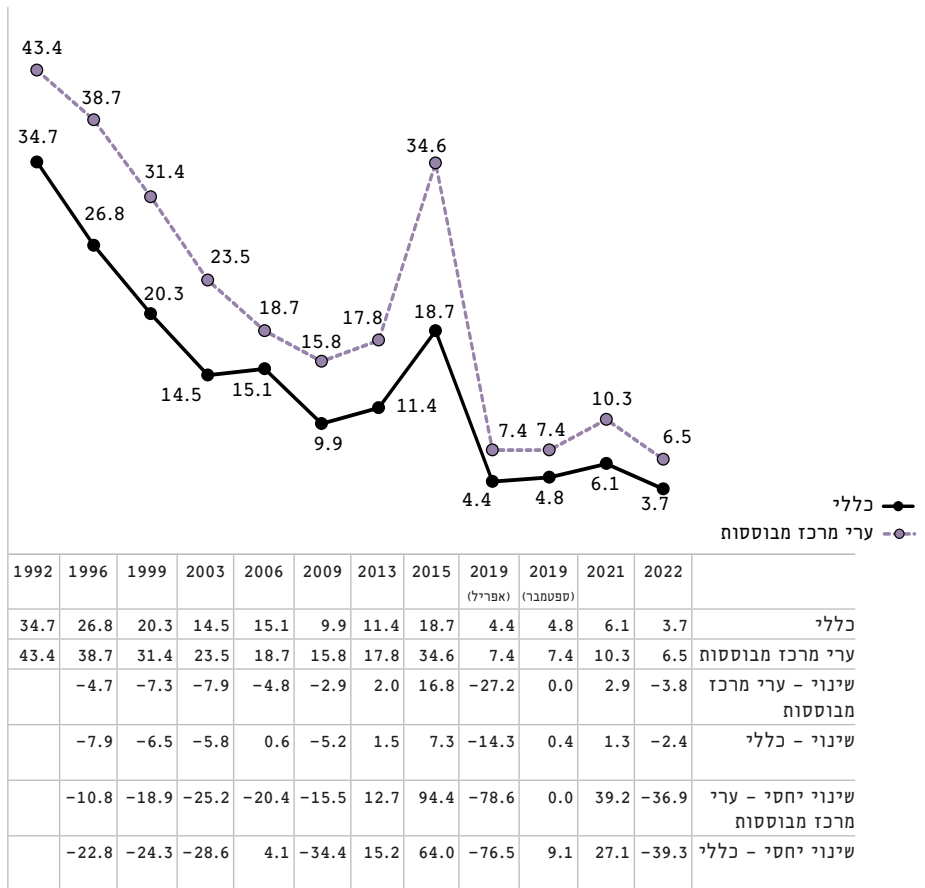
אלו בהשוואה לבחירות הקודמות. חלק ניכר מההפסדים הללו נבעו ממעבר התמיכה למפלגות מרכז: למפלגת המרכז ולשינוי (1999), לשינוי (2003), ולקדימה (2006, 2009).

שלא כמו מצביעים ערבים ומצביעים ביישובי הפיתוח, בחירתו של עמיר פרץ ליושב ראש המפלגה לקראת בחירות 2006 לא הביאה לעלייה בתמיכה במפלגה, אלא להפך: בערי המרכז המבוססות נרשמה ירידה נוספת של קרוב לכ-5 נקודות האחוז בהשוואה לבחירות הקודמות. רבים ממצביעי העבודה בערים אלו העדיפו להעביר את תמיכתם לקדימה, ונראה כי מעבר קולות זה המשיך גם בבחירות 2009.

ב-2013 חלה התאוששות קלה (17.8% לעומת 15.8%), אך גם היא נתפסה כאכזבה: בשורות מפלגת העבודה קיוו "לרשת" רבים ממצביעי קדימה שהתפרקה כמעט לגמרי. ציפיות אלו נכזבו. המפלגה אומנם התחזקה ב-2 נקודות האחוז, אך מי שקלט אליו את קולות קדימה בהצלחה יתרה היו יש עתיד (שזכתה בתמיכת יותר מרבע מהמצביעים בקבוצה זו ונהפכה למפלגה הנתמכת ביותר בערי המרכז המבוססות) והתנועה (עם יותר מ-7.5%).

בחירות 2015 היו הצלחה גדולה וחריגה למפלגת העבודה, שהתמודדה במסגרת ברית המחנה הציוני. בערים המבוססות היא זכתה ליותר מ-34% מהקולות, שיעור תמיכה גדול בהרבה מהתמיכה המצרפית במפלגת העבודה ובתנועה בבחירות הקודמות (כ-25%). חוסר ההצלחה של הרצוג ולבני להביא לידי חילופי שלטון נתפס ככישלון, ובבחירות הבאות (אפריל 2019) העתיקו רוב מצביעי המפלגה בערי המרכז את תמיכתם לגוף הפוליטי שנתפס כבעל סיכוי של ממש לחולל מהפך שלטוני: ברית כחול לבן בראשותם של בני גנץ ויאיר לפיד. הקריסה בתמיכה בערים המבוססות במערכת בחירות זו הייתה החריפה ביותר בשיעורים מוחלטים (ירידה של 27.2 נקודות האחוז) ויחסיים (ירידה של 78.6%). בחירתה של מרב מיכאלי לראשות המפלגה ערב בחירות 2021 הצליחה לשנות במעט את המגמה, אך רק למערכת בחירות אחת, והמפלגה נהפכה למפלגה קטנה אפילו במעוזיה המסורתיים (תמיכה של 6.5% בבחירות 2022).

תרשים 5
שיעור התמיכה במפלגת העבודה בערי המרכז המבוססות,
2022-1992 (ב-%)

מקור: עיבוד המחברים לנחוני ועדת הבחירות המרכזית, 2022-1992. תשע הערים הנכללות בניחוח: גבעתיים, הוד השרון, הרצליה, כפר סבא, מודיעין-מכבים-רעות, קריית אונו, רמת גן, רמת השרון ורעננה.

5. קיבוצים

כעולה מתרשים 6, אף שהתמיכה במפלגת

העבודה נשחקה גם במעווה החזק ביותר, עד

בחירות 2003 (כולל) דובר בשחיקה איטית

ומתונה בהרבה מזו הכללית. למעשה, בבחירות 1996 היו הקיבוצים המגזר היחיד שבו חלה התחזקות, גם אם מתונה ביותר, על אף התהליכים ארוכי הטווח שהיו בהם. באמצע שנות השמונים עברו הקיבוצים משבר כלכלי חריף, וכדי לצאת ממנו עברו תהליך מואץ של הפרטה, שאפשר להם להגדיר את עצמם מחדש כיישובים שיתופיים או שיתופיים למחצה. במקביל נחלשה זיקתם למוסדות תנועת העבודה, שכן הם קשרו קשרים חדשים עם מגוון מוסדות וכוחות פוליטיים אחרים (Ben-Rafael Galanti and Pauker, 2013).

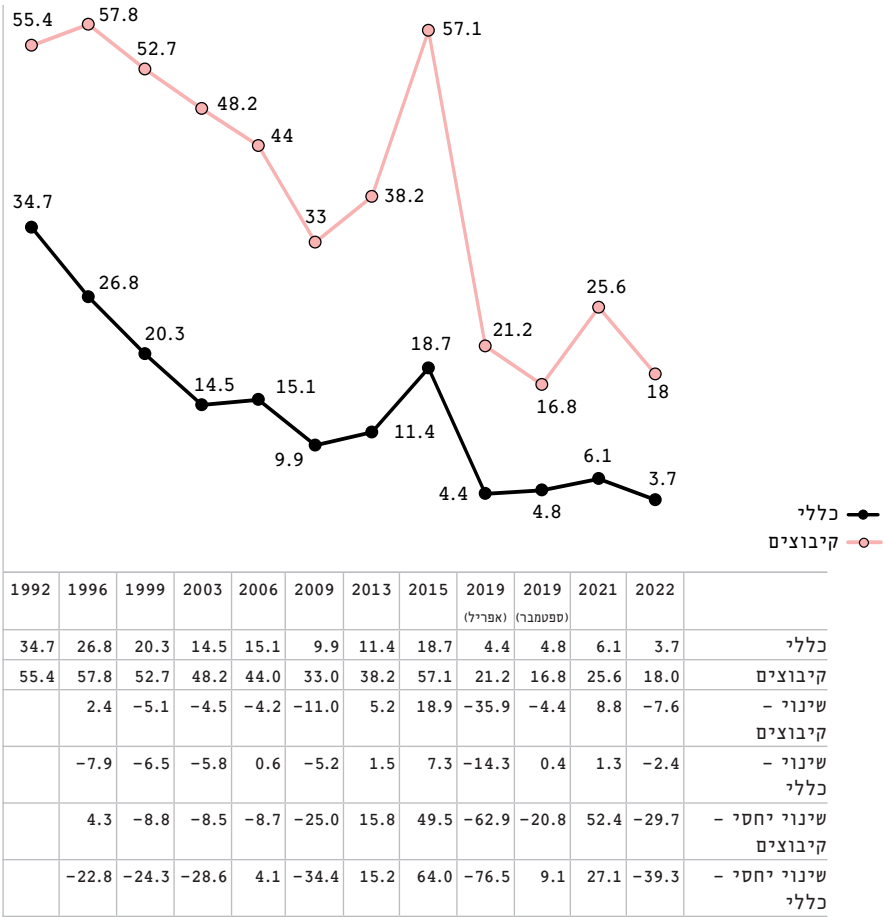
בבחירות 2006, שבהן מפלגת העבודה התחזקה מעט, היא דווקא נחלשה בקיבוצים, אולי בשל בחירתו של עמיר פרץ לראשות המפלגה והעדפתם של חלק ממצביעי הקיבוצים לתמוך במפלגת קדימה. הירידה הגדולה ביותר בתמיכה, של 11 נקודות האחוז (מ-44% ל-33%), התרחשה דווקא בבחירות 2009, שבהן עמד בראש המפלגה אהוד ברק, יוצא קיבוץ. בבחירות אלה קיבלה המפלגה כשליש מקולות הקיבוצים, ובפעם הראשונה נדחקה למקום השני (אחרי קדימה). במהלך העשור (1999–2009) העתיקו יותר ויותר תושבי קיבוצים את תמיכתם למפלגות מרכז, בעיקר לשינוי, שבבחירות 2003 זכתה בקיבוצים ב-8.5%, למפלגת הגמלאים, שבבחירות 2006 זכתה ב-3.7%, ולקדימה שבבחירות 2006 זכתה בכ-20% ובבחירות 2009 ב-33.2%, מעט יותר ממפלגת העבודה.

מגמה זו המשיכה גם בעשור השני של המאה ה-21. בבחירות 2013 מפלגת העבודה אומנם התחזקה בקיבוצים בכ-5 נקודות האחוז, אבל במקביל לתמיכה בעבודה תמכו הקיבוצניקים תמיכה לא מבוטלת גם בשתי מפלגות המרכז החדשות – יש עתיד (16%) והתנועה (7%). אפילו הליכוד זכה בבחירות אלה בקיבוצים ביותר מ-5%. שינוי זה מוסבר בין היתר בשינויים ההדרגתיים שחלו בהרכב הדמוגרפי של הקיבוצים, בעקבות קליטת תושבים חדשים במסגרת שכונות ההרחבה.⁸

8 בסדרה הבחירות של 2019–2022 התייצב שיעור התמיכה בליכוד בקיבוצים על כ-6%–7%.

תרשים 6

שיעור החמיכה במפלגת העבודה בקיבוצים, 1992-2022 (ב-%)

מקור: עיבוד המחברים לנחוני ועדת הבחירות המרכזית, 2022-1992. הקיבוצים הנכללים בניחוח אינם כוללים את יישובי הקיבוץ הדתי ואח הקיבוצים שמעבר לקו הירוק.

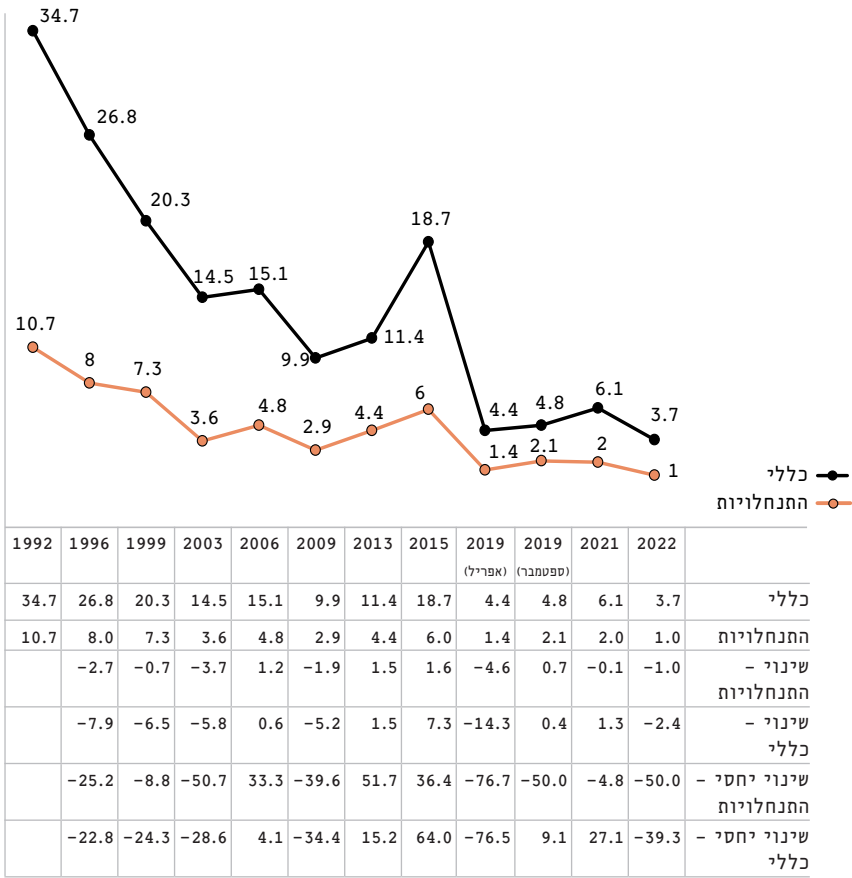
ההישג של מפלגת העבודה (במסגרת המחנה הציוני) בקיבוצים בבחירות 2015 היה חריג והחזיר את המפלגה לרמות התמיכה שלאחרונה נרשמו ב-1996. ואולם משנכשלו יצחק הרצוג וציפי לבני במשימת החלפת השלטון, העתיקו רבים מתומכי המפלגה את תמיכתם לכחול לבן, הכוח הפוליטי החלופי שהציע את אותו הדבר – הדחת נתניהו מהשלטון. כך, בשתי הבחירות של שנת 2019 זכתה בקיבוצים רשימת כחול לבן בתמיכה של יותר מ-50%. במערכת הבחירות של אפריל נדחקה מפלגת העבודה למקום השני, ובבחירות של ספטמבר למקום השלישי, אחרי מרצ. ההתאוששות הקלה בבחירות 2021 (25.6% מסך הקולות) נבעה ככל הנראה מכך שהמפלגות שהרכיבו את גוש מתנגדי נתניהו התמודדו הפעם באופן מופצל. כך או כך מהתרשים ניכר כי בקיבוצים הייתה שחיקתה של מפלגת העבודה מתונה יותר, ופעמים רבות נגזרה מההכרה שימיה חלפו ויש לחזק חלופות בעלות סיכוי לתפוס את השלטון.

6. התנחלויות בשנות השחיקה הגדולה של התמיכה במפלגת העבודה (1992–1999), הייתה השחיקה בקרב המצביעים בהתנחלויות פחותה בהרבה, אולי משום שיוצאי הרופן שהצביעו לעבודה בהתנחלויות היו בעלי נאמנות חזקה במיוחד, עמידים יותר ללחצי הסביבה ולפגעי הזמן.⁹ אולם הקריסה הגיעה בבחירות 2003 (ירידה של 50.7%), ככל הנראה בהשפעת האינתיפאדה השנייה שהורגשה היטב בשטחים המוחזקים. באופן מעניין, התאוששויות גבוהות יחסית בתמיכה בעבודה ניכרו כאשר היא הדגישה את הצד החברתי (עלייה של 33.3% ב-2006 עם בחירתו של פרץ, ושל כ-50% ב-2013 עם בחירתה של יחימוביץ', ובספטמבר 2019 עם חזרת פרץ והברית עם גשר). לעומת זאת, מנהיגותה של מרב מיכאלי (ב-2021 ובעיקר 2022), בעלת הקו הליברלי, לא נשאה חן בעיני קהל זה.

9 הסבר אפשרי נוסף הוא כי ההתנחלויות שהיו מזוהות עם תנועת העבודה (בעיקר בבקתה הירדן ובצפון ים המלח) הלכו ו"נבלעו", ומשקלן היחסי מכלל ההתנחלויות הלך וקטן.

תרשים 7

שיעור התמיכה במפלגת העבודה בהתנחלויות, 1992-2022 (ב-%)

מקור: עיבוד המחברים לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, 2022-1992. עד שנת 2003 (כולל) - יישובים יהודיים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. מאז 2006 - יישובים יהודיים ביהודה ושומרון. שתי הערים החרדיות הגדולות (מודיעין עלית וביתר עלית) אינן נכללות בניתוח.

א. דיון מסכם

השחיקה המתמשכת בתמיכה במפלגת העבודה ניכרה בכל הקבוצות שבחנו. לא מפתיע שפעמים רבות ההצבעה מושפעת מאותן הנסיבות – שינוי

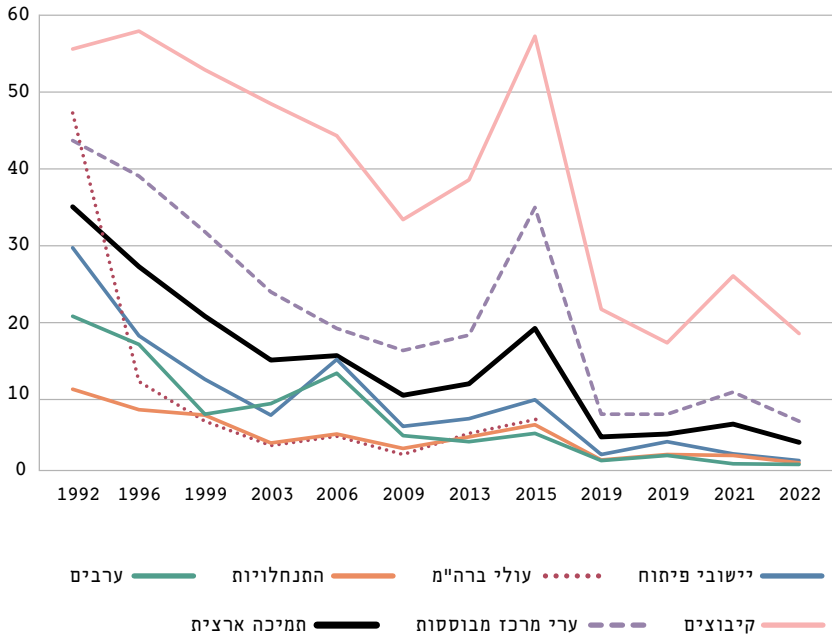
מוסדי (שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה) או אירועים ותהליכים (למשל האינתיפאדה השנייה, משבר כלכלי או מחאה חברתית) – גם אם לא באותה הדרך או באותה המידה. ואולם ההצבעה מושפעת גם משיקולים אסטרטגיים, כשאובדן תמיכה לאורך זמן או מה שנראה כהתאוששות (2015) משפיעים על ההצבעה. לכן גם אם כיום 10%-20% (ואולי אפילו 30%) מהאלקטורט הישראלי תומכים במדיניות שמציעה העבודה ויש להם חיבה כלפיה, החלופות שקמו לה (בעיקר יש עתיד וכחול לבן) נראות קורצות הרבה יותר. כעולה מלוח 2, המציג את ההשערות בנוגע לכל קבוצה וקבוצה ואת הממצאים, הדפוסים שהצענו אכן אוששו, ועל כן לא נוסף עליהם כאן אלא נפנה לדיון אינטגרטיבי.

לוח 2 ההשערות והממצאים

אוששה	השערה כללית: מ־1992 חימצא שונות ניכרת בדפוסי השחיקה בתמיכה במפלגת העבודה בקרב בוחרים מקבוצות חברתיות שונות.
אוששה	השערה 1. תמיכת העולים ממדינות ברית המועצות לשעבר חרד בייחוד בשנים 1996 ו־1999 ולא תעלה במידה ניכרת לאחר מכן.
אוששה	השערה 2. תמיכת הערבים תפחת בייחוד בשנים 1996 ו־1999 ולא תעלה במידה ניכרת לאחר מכן.
אוששה. ניכרו עליות גם בבחירות 2013, ו־2015, אבל הן היו קטנות.	השערה 3. ביישובי הפיתוח תישחק התמיכה בעקביות למעט עליות נקודתיות בבחירות 2006 ובבחירות ספטמבר 2019.
אוששה. ניכרה שחיקה גדולה יחסית בבחירות 2006 ו־2019.	השערה 4. בערים המבוטסות תישחק התמיכה בעקביות ללא אירועי שחיקה יוצאי דופן.
אוששה. ניכרה שחיקה גדולה יחסית בבחירות 2006 ו־2019.	השערה 5. בקיבוצים תישחק התמיכה בעקביות ללא אירועי שחיקה יוצאי דופן.
אוששה. ניכרה שחיקה גדולה יחסית גם בבחירות 2019.	השערה 6. בהתנחלויות תישחק התמיכה בייחוד בבחירות 2003 לנוכח אירועי האינתיפאדה השנייה.

בכל האמור בשונות של דפוסי השחיקה, ראשית מעניין סדר הדברים. קהל המצביעים הראשון שאבד בתקופה זו היה העולים, ש"חנו" זמנית במפלגת העבודה בבחירות 1992. כעולה מתרשים 8, זו הקבוצה היחידה שבבחירות 1996 תמיכתה צנחה בחדות רבה כל כך עד כי בבת אחת היא ירדה אל מתחת לשיעור התמיכה הכללי ולשיעורי התמיכה של הקבוצות האחרות. שיטת הבחירה הישירה בבחירות 1996 ו-1999 שחקה את הצבעת הערכים, ורובם גם לא שבו להצביע לעבודה עם ביטולה. גם את רוב התמיכה של מצביעי יישובי הפיתוח הפסידה העבודה כבר בבחירות 1996, וחזרתם של רבים בשנת 2006 התבררה כזמנית ותלויה הקשר (מנהיגותו של פרץ). ערי המרכז המבוססות היו האחרונות ליפול. שילוב של השפעת האינתיפאדה השנייה ועליית מפלגות מרכז עם סדר יום אזרחי ומדיניות חוץ וביטחון מרכזית יותר שחקה את התמיכה בערים אלה. החזרה של העבודה כחלופה שלטונית בבחירות 2015 הייתה בדיעבד שירת הברבור של המפלגה שיצאה נשכרת מכך שיש עתיד, המתחרה העיקרית שלה על קולות מצביעי המרכז, נפגעה עקב חברותה בממשלת נתניהו. עניין זה הובחר לאחר הקריסה בתמיכה בבחירות 2019 (לטובת כחול לבן). ההתאוששות הייתה מוגבלת אפילו לאחר פירוק כחול לבן (2021). בשל קוטנם של הקיבוצים או תמיכתם הזעומה מלכתחילה של המתנחלים שתי קבוצות האוונגארד שבדקנו אינן מרכזיות להסבר השחיקה הכללית, אבל מוסיפות פן מעניין שכן שתיהן הגיבו לאט יותר לדפוסי השחיקה הכלליים: האחת בשל נאמנותה ההיסטורית (הקיבוצים); והאחרת ככל הנראה בשל היותה עמידה יותר מלכתחילה ללחצים בהיותה מיעוט שבמיעוט.

תרשים 8
שיעור התמיכה במפלגת העבודה בקבוצות החברתיות השונות,
(ב-%) 2022-1992

מקור: ראו תרשימים 1-7.

שנית, ניכר כי כשהצליחה העבודה להעלות את מספר המצביעים בקרב קהלים שנטו פחות להצביע לה (יישובי הפיתוח והערבים), היא הפסידה תמיכה במעוזיה המסורתיים (הקיבוצים והערים המבוססות) וגם להפך: כשהיא הצליחה להעלות את מספר מצביעיה בקרב מעוזיה המסורתיים (הקיבוצים והערים המבוססות) היא זכתה לעלייה קטנה יחסית (2015) או מופחתת (2022) בקהלים שנטו פחות להצביע לה. מדובר ככל הנראה בהשפעה שונה של זהות ראש המפלגה על הקבוצות השונות (וכנגזרת ממנה, לעיתים, הדגש האידאולוגי במסע הבחירות). בחירתו של עמיר פרץ לתפקיד היושב ראש ב-2005 היא הדוגמה הבולטת:

בהנהגתו נחלשה המפלגה (בבחירות 2006) בקיבוצים, בערי המרכז המבוססות ובתל אביב. לעומת זאת היא התחזקה אצל הערבים, ביישובי הפיתוח, אצל העולים ואפילו בהתנחלויות. דפוס דומה התרחש – גם אם בממדים צנועים בהרבה – בהנהגתו של פרץ בספטמבר 2019 (בריצה משותפת עם אורלי לוי, עוד נציגת פריפריה לכאורה). דפוס הפוך במידה רבה ניכר עם בחירתה של מרב מיכאלי לראשות העבודה.

שלישית, קו פרשת מים מעניין הוא בחירות 2003. מקובל לטעון שמפלגת העבודה נפגעה אנושות מהאינתיפאדה השנייה, שבעיני רבים הייתה הוכחה לכישלון תהליך אוסלו, ועל כן הם תמכו בימין או בקדימה עם מדיניותה של "פתרון" חד-צדדי. ואולם בבחירות אלו דווקא לא ניכרה שחיקה גבוהה במיוחד בכוחה של המפלגה, וב-2006 היא אף שמרה על כוחה. עם זאת ניתן אולי לטעון כי התמיכה במפלגת העבודה נשחקה כשבוחרים ש"חנו" במפלגות אחרות בשל היכולת לפצל את קולם בעידן הבחירה הישירה (1996, 1999) לא שבו אליה אלא חיפשו בית חדש. בהקשר זה מעניינים הדפוסים השונים של הרכב התמיכה שהוזכרו קודם לכן.

חשוב לציין כי בצד השני, בליכוד, לא ניכרו התפתחויות דומות. הליכוד הצליח לשמר את כוחו במשך כל התקופה שסקרנו בפרק זה: בבחירות 1992 הוא זכה ב-24.9% קולות (32 מושבים) לעומת 23.4% (32 מושבים) בבחירות 2022. מבט כולל זה מסתיר שיאים של כמעט 30% תמיכה בבחירות 2003 ו-2020 (38 ו-36 מושבים בהתאמה) ושפל של 9% תמיכה (12 מושבים) בבחירות 2006. אולם מבט בהצבעה לפי קבוצות חברתיות שונות (קניג ורהט, 2023: 41) חושף שאחרי השפל הגדול של בחירות 2006 השכיל הליכוד להחזיר אליו תמיכה של בוחרים מקבוצות שונות, ושבסך הכול מאז 2009 הוא זכה מהן לתמיכה יציבה למדי (למעט התחזקות ניכרת ביישובי הפיתוח). יציבות יחסית זו בקרב הקבוצות השונות מחייבת מחקר נפרד, אך ממחקר זה ניתן ללמוד כי בחינה כזאת אכן חשובה. זאת ועוד, מחקר מעמיק ומשווה של דפוסי התמיכה בקבוצות מצביעים שונות עשוי לאתר שונות מעניינת בתגובות להתפתחויות שונות בכללן אלה החברתיות-כלכליות: ניכר כי מפלגת העבודה השקיעה רבות בפנייה לקהלים חלשים יחסית מבחינה זו, אבל לפחות מהניתוח כאן עולה כי ההפסד עלה על הרווח: מצביעיה מהערים המבוססות נטשו אותה לטובת מפלגות מרכז ליברליות,

ואילו הבוחרים מקבוצות חלשות יחסית לא הגיעו בהמוניהם, ואם באו (2006) – זה היה על חשבון הפסד של מצביעים מבוססים ורק באופן זמני.

כארגון נדונה מפלגת העבודה ככל הנראה לכליון או להישרדות כמפלגת שמאל בינונית עד קטנה כחלק מברית עם מרצ וכוחות נוספים. המשכה, מבחינת רוב מי שהיו קהלי הבוחרים שלה, הוא דווקא במפלגות מרכז שמותאמות טוב יותר הן לתפיסתם החברתית-כלכלית והן לתפיסה ביטחונית-מדינית מרכזית פרגמטית. מפלגות אלו גם מוכיחות יכולת טובה יותר לפנות לקהלים שאבדו למפלגת העבודה כבר מזמן – העולים ובמידה מסוימת יישובי הפיתוח.

רשימת המקורות

- גאנס, אסעד, ושרה אוסצקי-לזר, 2001. "ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171-202.
- גיגי, מוטי, 2015. "יחסי עיירות פיתוח-קיבוצים: מעמד, זהות ומרחב: המקרה של שדרות – שער הנגב בין השנים 1950-2012", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון.
- גיטלמן, צבי, וקן גולדסטיין, 2001. "המהפכה ה'רוסית' בפוליטיקה הישראלית", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 203-229.
- גלילי, לילי, ורומן ברונפמן, 2013. **המיליון ששינה את המזרח התיכון: העלייה הסובייטית לישראל**, תל אביב: מטר.
- גרינפילד, צביה, 2017. **התרסקות: סיפור קריסתו של השמאל הציוני**, תל אביב: ידיעות ספרים.
- דיסקין, אברהם, 1988. **בחירות ובוחרים בישראל**, ירושלים: עם עובד.
- הורוביץ, תמר, 1999. "אידיאולוגיות, זהות ותסכול כגורמים שהשפיעו על דפוסי ההצבעה של עולי ברית המועצות לשעבר", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 149-170.

יזהר, אורי, 2014. **עמיד השמאל בישראל: דעיכה או התחדשות?** חיפה: פרדס.

לוטן, תומר, 2021. "איך לסלול דרך חדשה בין מודל המפלגות הדמוקרטיות למודל המפלגות היחידניות (ומה לעזאזל עושים עם הפריימריז)", בתוך: אסף שפירא, עופר קניג וגדעון רהט (עורכים), **שיקום המפלגות בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 61-122.

לוי, גל, מעוז רוזנטל, ויצחק ספורטא, 2022. "על השד העדתי ורוח הרפאים המעמדית: מבט עדכני על הצבעה אחנית ומעמדית בבחירות בישראל", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 289-322.

עבו, אופיר, פני יובל, וגיא בן-פורת, 2010. "משמאל ל-small? על שקיעתן של מפלגות השמאל הציוני, 1992-2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 67-100.

קונסטנטינוב, וצ'סלב, ורעות איצקוביץ'-מלכה, 2017. "העלייה מברית המועצות לשעבר בפוליטיקה הישראלית: על פרשת דרכים", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 122-144.

קופמן, אילנה, ורחל ישראלי, 1999. "'מכולם יוצא אחד': ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות 1996", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 107-147.

קניג, עופר, ואור טוטנאור, 2017. "היחלשות המפלגות המצרפיות הגדולות: האם ישראל היא מקרה קיצוני?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-57.

קניג, עופר, וגדעון רהט, 2023. **המפלגות בישראל, 1992-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

קניג, עופר, גדעון רהט, וראובן חזן, 2004. "האימוץ והביטול של הבחירה הישירה לראשות הממשלה ותוצאותיהם הפוליטיות", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 53-90.

רודניצקי, אריק, 2020. **השתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת: הרצוי, המצוי והתקווה לשינוי** (מחקר מדיניות 148), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- רכס, אלי, 2007. "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ותכנית קונרד אדנאור, עמ' 57-72.
- שם-אור, יונתן, 2019. "מי הרג את מפלגת העבודה?", **ליברל**, 59: 59-67.
- שפירא, אניטה, 2010. "הקיבוץ והמדינה", **עיונים בתקומת ישראל** 20: 193-207.
- שריד, יוסי, 2012. "כנסת ראשונה בלי קיבוצניקים", **הארץ**, 25.12.2012.
- שלו, מיכאל, וגל לוי, 2004. "המנצחים והמפסידים של 2003: אידאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 247-276.
- Arian, Asher, and Michal Shamir, 2008. "A Decade Later, the World had Changed, the Cleavage Structures Remained: Israel 1996-2006," *Party Politics* 14 (6): 685-705.
- Ben-Rafael Galanti, Sigal, and Alon Pauker, 2013. "Fluid Sectoralism and the Present-Day Kibbutz," *Political Culture and Socialization* 2 (4): 181-202.
- Berman, Sheri, and Maria Snegovaya, 2019. "Populism and the Decline of Social Democracy," *Journal of Democracy* 30 (3): 5-19.
- Frisch, Hillel. 1998. "The Arab Vote: The Radicalization of Politicization," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1996*, London: Frank Cass, pp. 103-120.
- Keman, Hans, 2023. "The Continued Decline of Dutch Social Democracy," in: Georg Menz (ed.), *The Resistible Corrosion of Europe's Center-Left After 2008*, NY: Routledge, pp. 148-169.
- Khanin, Vladimir. 2004. "The Israeli 'Russian Community' and Immigrants Party Politics in the 2003 Elections," *Israel Affairs* 10 (4): 146-180.
- Khanin, Vladimir. 2007. "The Revival of 'Russian' Politics in Israel: The Case of the 2006 Elections," *Israel Affairs* 13 (2): 346-367.

Khanin, Vladimir. 2015. "The Political Transformation of the Israeli 'Russian' Street in the 2013 Elections," *Israel Affairs* 21 (2): 245–261.

Loxbo, Karl, Jonas Hinnfors, Magnus Hagevi, Sofie Blombäck, and Marie Demker. 2021. "The Decline of Western European Social Democracy: Exploring the Transformed Link between Welfare State Generosity and the Electoral Strength of Social Democratic Parties, 1975–2014," *Party Politics* 27 (3): 430–441.

Mair, Peter. 2013. *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. London: Verso.

Mandelkern, Ronen, and Gideon Rahat. 2017. "Parties and Labour Federations in Israel," in: Elin H. Allern and Tim Bale (eds.), *Centre-Left Parties and Trade Unions in the Twenty-First Century*, Oxford: Oxford University Press, pp. 149–169.

Menz, Georg (ed.), 2023. *The Resistible Corrosion of Europe's Center-Left after 2008*. New York: Routledge.

Nikolakakis, Nikolaos. 2019. "The Greek Left and the Crisis: The Demise of PASOK and the Rise of SYRIZA," in: Michael Holmes and Knut Order (eds.), *The European Left and the Financial Crisis*, Manchester: Manchester University Press, pp. 18–32.

Reich, Bernard, Meyrav Wurmser, and Noah Dropkin, 1995. "Playing Politics in Moscow and Jerusalem: Soviet Jewish Immigrants and the 1992 Knesset Elections," in: Daniel J. Elazar and Shmuel Sandler (eds.), *Israel at the Polls 1992*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, pp. 127–154.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *American Political Science Review* 93 (2): 265–277.

Shapira, Assaf, and Gideon Rahat, 2021. "Electoral Behavior in Israel," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, pp. 617–635.

Tzfadia, Erez, and Haim Yacobi, 2011. *Rethinking Israeli Space: Periphery and Identity*, London: Taylor & Francis.

Wharton, Laura, 2018. *Is the Party Over? How Israel Lost Its Social Agenda*, Jerusalem: Yad Levi Eshkol.

מערכת משנה מפלגתית בהתרופפות מתמדת

מערכת המשנה "הציונית הדתית"

ומפלגותיה בבחירות 2022

מנחם לזר | אשר כהן

ניידות קולות גבוהה, צמיחה של מפלגות חדשות, היעלמות של מפלגות ותיקות וחילופי הנהגה תכופים – כל אלו הם מסימניה הבולטים של מערכת מפלגתית רופפת. פרק זה יחיל את מושגי "המערכת המפלגתית" על מערכת המשנה המפלגתית המובחנת של החברה הדתית-לאומית בבחירות 2022. הפרק יבחן את חוסר היציבות שאפיין מערכת משנה זו מאז בחירות 2021, בתקופת ממשלת בנט-לפיד (שקדמה לבחירות 2022), ובגורמים לה, ובמרכזו תעמוד השאלה: מהם הגורמים לשינויים הגדולים בין בחירות 2021 ו-2022 בכל הקשור לאופני ההתארגנות המפלגתית ותוצאות הבחירות? הפרק יציע הסברים לשינויים אלה, בייחוד משום שלאחר בחירות 2021, לראשונה בהיסטוריה הישראלית, עמד בראש הממשלה אדם דתי-לאומי שעמד בראש מפלגה שזוהתה עם המגזר הדתי-הלאומי. נטען כי את חוסר היציבות שהתגלה בין שתי מערכות הבחירות

ניתן להסביר בכך שהקמת ממשלת בנט-לפיד שברה את ציר הזהות הפוליטית (הימנית), שעד אותו הזמן היה הציר היחיד שבו ניכרה הסכמיות רחבה יחסית בחברה הדתית-לאומית, בניגוד לשני צירי הזהות האחרים – הציר התרבותי-דתי (חרד-ליברלי) והציר הקבוצתי (מגזרי-כלל ישראלי) – שבהם חברה זו חלוקה שנים רבות.

אופני ההתארגנות המפלגתית בחברה הדתית-לאומית בבחירות 2022 נבדלו מאלה של בחירות 2021, שהתקיימו רק שנה וחצי קודם לכן, בדומה לרוב העשור שהתאפיין בהתרופפות מתמדת ומואצת של מערכת המשנה הדתית-לאומית: התארגנויות מפלגתיות שהשתנו ללא הרף, עלייה וירידה מהירות של מפלגות חדשות וותיקות, חילופי הנהגה תכופים, וקושי הולך וגובר לחזות את התוצאות וההתפתחויות (לוח 1). חוסר יציבות זה בא לידי ביטוי בדרכו של נפתלי בנט. בנט נכנס לפוליטיקה ובבחירות 2013 הוביל את מפלגת הבית היהודי לזכייה ב-12 מושבים – הישג שכמוהו לא נראה במפד"ל מאז 1977. ב-2015 איבדה המפלגה שלישי מכוחה, ובנט פרש בסערה והקים את מפלגת הימין החדש, שבאפריל 2019 לא עברה את אחוז החסימה. בשלוש מערכות הבחירות הבאות (ספטמבר 2019, 2020 ו-2021) הוא חזר להוביל מסגרת חדשה בשם ימינה, וב-2021, כעבור שמונה שנים בלבד, הפך באופן חסר תקדים לראש ממשלה שעומד בראש מפלגה עם 7 מושבים בלבד. לקראת בחירות 2022 פרש מהחיים הפוליטיים. נראה כי בחינה השוואתית של מערכות משנה מפלגתיות בעולם תתקשה להעלות תופעה מובהקת כל כך של התרופפות מואצת בתקופה כה קצרה.

התרופפות זו בולטת במיוחד על רקע תמונת המראה ההפוכה, היציבה במיוחד, של מערכת המשנה המפלגתית החרדית. יהדות התורה – הרשימה המשותפת לדגל התורה ולאגודת ישראל – היא הרשימה הרב-מפלגתית היציבה ביותר במערכת המפלגות בישראל מאז הקמתה ב-1992, ולצידה נמצאת ש"ס. בכל מערכות הבחירות האחרונות התמודדו מפלגות מערכת המשנה החרדית באותה מתכונת בדיוק, והישגיהן בבחירות נותרו דומים.

ההתייחסות אל הציונות הדתית בהקשר הפוליטי המפלגתי הפכה גם לאתגר לשוני. בתרגיל מיתוג, שהכעיס רבים מהציונים הדתיים, לפני בחירות 2021 הפך בצלאל סמוטריץ' את המונח "הציונות הדתית" לשמה של מפלגה בראשותו

שהפכה גם לשמה של הרשימה הרב-מפלגתית שכללה את עוצמה יהודית ואת נעם. זו קמה לפני בחירות 2021 על בסיס מפלגת האיחוד הלאומי שקדמה לה. לכן בפרק זה תשמש "הציונות-הדתית", עם מקף, לתיאור הרשימה, ואילו "הציונות הדתית", במילים נפרדות, לציון החברה הדתית-לאומית כקבוצה מובחנת, להיבטים האידאולוגיים וכיוצא באלה.

בתת-פרק א נבהיר את המונח "מערכת משנה מפלגתית". כבסיס לדיון יוצגו בתת-פרק ב שלושה צירי זהות שרלוונטיים לדיון בהטרונגויות הדתית הלאומית: הציר התרבותי-דתי (חרד/לי/ליברלי), ציר הזהות הקבוצתית (מגזר/כלל ישראל) והציר הפוליטי (ימין/מרכז). נטען כי שבירה של המכנה המשותף הכולט בציר הפוליטי היא הגורם העיקרי לשינויים הגדולים שהתחוללו בין בחירות 2021 לבחירות 2022. בתת-פרק ג יוצג העימות הפנימי בחברה הדתית-לאומית סביב הקמת ממשלת בנט-לפיד כגורם מרכזי להבנת השינויים שהתחוללו בבחירות 2022. תת-פרק ד יציג ממצאי ניתוח של ריכוזי קלפיות באזורים דתיים-לאומיים מובהקים כדי לבחון את מגמות ההצבעה העיקריות. בתת-פרק ה יוצגו הממצאים בדגש על זיקות הגומלין בין הציונות-הדתית לעוצמה יהודית – מפלגת הימין שכיום נחשבת לקיצונית ביותר במערכת הפוליטית, ולגלגולה המאוחר של מפלגתו של הרב מאיר כהנא ויורשיו, שפעמים אחדות נפסלה מלהתמודד בבחירות. העלייה הדרמטית בייצוג של מפלגת עוצמה יהודית ברשימת הציונות-הדתית היא השינוי המהותי והגדול ביותר במערכת המשנה המפלגתית הדתית-לאומית בבחירות 2022.

לוח 1

התארגנויות מערכת המשנה המפלגתית הדתית-לאומית, 2009-2023

השנה	מערכת המשנה המפלגתית הדתית-לאומית					סה"כ
2009	המפלגות	הבית היהודי - מפד"ל החדשה				5
	הרשימות	הבית היהודי - מפד"ל החדשה				2
	ראשי הרשימות	דניאל הרשקוביץ				
	מנדטים	3				7
2013	המפלגות	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	התקווה	חזית יהודית לאומית	4
	הרשימות	הבית היהודי		עוצמה לישראל		2
	ראשי הרשימות	נפתלי בנט		אריה אלדד		
	מנדטים	12		0		12
2015	המפלגות	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	עוצמה יהודית	יחד	4
	הרשימות	הבית היהודי		יחד		2
	ראשי הרשימות	נפתלי בנט		אלי ישי		
	מנדטים	8		0		8
אפריל 2019	המפלגות	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	עוצמה יהודית	הימין החדש	4
	הרשימות	איחוד מפלגות הימין		הימין החדש		2
	ראשי הרשימות	רפי פרץ		נפתלי בנט		
	מנדטים	5		0		5
ספטמבר 2019	המפלגות	הימין החדש	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	עוצמה יהודית	4
	הרשימות	ימינה		עוצמה יהודית		2
	ראשי הרשימות	איילת שקד		איתמר בן גביר		
	מנדטים	7		0		7

השנה	מערכת המשנה המפלגתית הדתית-לאומית					סה"כ
2020	המפלגות	הימין החדש	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	עוצמה יהודית	4
	הרשימות	ימינה			עוצמה יהודית	2
	ראשי הרשימות	נפתלי בנט			איתמר בן גביר	
	מנדטים	6			0	6
2021	המפלגות	הימין החדש	הבית היהודי (לא מיוצג)	האיחוד הלאומי	עוצמה יהודית	נעם
	הרשימות	ימינה			הציונות-הדתית	2
	ראשי הרשימות	נפתלי בנט			בצלאל סמוטריץ'	
	מנדטים	7			6	13
2022	המפלגות	ימינה	הבית היהודי	האיחוד הלאומי	עוצמה יהודית	נעם
	הרשימות	הבית היהודי			הציונות-הדתית	2
	ראשי הרשימות	איילת שקד			בצלאל סמוטריץ'	
	מנדטים	0			14	14

א.

מערכת משנה מפלגתית: בין מפלגה, מערכת מפלגתית ומשפחת מפלגות

שדה המחקר בתחום המפלגות מתאפיין בשתי רמות ניתוח כמעט בלעדיות, אבל לא מספיקות לניתוח הפוליטיקה: רמת הניתוח של המפלגה – בה התייחסויות לאידאולוגיה ולמדיניות, לדפוסי מנהיגות, לדפוסי הארגון והמיסוד ועוד;

ורמת הניתוח של המערכת המפלגתית – ובה התייחסויות ליחסי הגומלין בין המפלגות לחברה ובין המפלגות בינן לבין עצמן, ליחסי הכוחות הפנימיים ולמבנה המערכת, לרמת היציבות של המערכת ועוד. הניסיון ליצור רמת ניתוח שהיא רמת ביניים מתווכת בין שתי רמות הניתוח הנפוצות, רמה המכונה משפחת מפלגות (Party Family), התברר כמוגבל במידה רבה. נמצא כי ככל שהניסיון לבצע הכללה תאורטית בסיווג של משפחות המפלגות גורף יותר, כך גוברת התחושה שפרטים רבים מדי, היינו מפלגות רבות מדי, בתחום התופעה המדוברת

אינם תואמים הכללות אלו, והכללתן של המפלגות נראית מאולצת כדי להתאימן לתאוריה (לזר, 2022; Lazar & Cohen, 2022).

שלוש ביקורות עיקריות הועלו במחקר המשווה על השימוש במושג משפחת מפלגות.¹ האחת – שימוש בקריטריונים לא אחידים לסיווג המפלגות למשפחות הביא לידי תוצאות שונות (Seiler, 1980; Von Beyme, 1985; Mair and Mudde, 1998); השנייה – רוב המחקר המשווה בנושא המפלגות והמערכות המפלגתיות התייחס למדינות מערב אירופה, ולמרות זאת חוקרים רבים הכלילו מעבר למסגרת גאוגרפית זו (Mair and Mudde, 1998); והשלישית – שיוך משפחתי של מפלגה מסביר רק באופן מוגבל את המבנים הארגוניים של מערכות מפלגתיות, ועל כן אינו מממש את המטרה שלשמה נוצר מלכתחילה (Poguntke et al., 2016).

כחלופה תאורטית למונח משפחת מפלגות הוצע המושג מערכת משנה מפלגתית (Lazar and Cohen, 2022). מונח זה נמצא מתאים להקשרים חברתיים ופוליטיים שבהם סוגיית הזהות בולטת יותר מהסיווג המשפחתי. על פי ההגדרה, מערכת משנה מפלגתית היא קבוצת מפלגות מוגדרת ומובחנת בתוך המערכת המפלגתית הכללית שלה שני מאפיינים עיקריים:

הראשון – זיהוי ציבורי-קשורתי בשיח הרואה במפלגות האלו קבוצה. שיח מתמשך והסכמיות רחבה כי מונח מסוים מתאר קבוצת מפלגות – דוגמת המפלגות החרדיות, המפלגות הערביות – מעידים על קיומה של קבוצה. לא סביר ששיח שכולל מושגים כאלה, המשקפים קבוצות מובחנות של מפלגות, יישאר יציב לאורך זמן בלי שיישען על תפיסות מקובלות ונפוצות בחברה.

המאפיין השני הוא קשר וזיקה בין קבוצת המפלגות לקבוצה מוגדרת ומובחנת בחברה. זיהוי הקבוצה קשור לקיומו של קשר ברור ומתמשך בין אותן מפלגות ובין קבוצה חברתית מובחנת, לרוב על בסיס זהותה הייחודית. מכאן ברור מדוע המושגים "המפלגות החרדיות" ו"המפלגות הערביות" משקפות מערכות משנה

1 לדיון במושג "משפחת מפלגות" ראו Mair and Mudde, 1998.

מפלגתיות חרדית וערבית. הזיקה בין המפלגות לקבוצה מתבטא בשלושה אופנים עיקריים:

(א) בקבוצה החברתית המובחנת המפלגות זוכות לתמיכה גבוהה בהרבה מהממוצע הארצי שלהן. כך לדוגמה למפלגות מערכת המשנה החרדית מצביעים בעיקר ובייחוד חרדים, ולמפלגות מערכת המשנה הערבית בעיקר ערבים.

(ב) הרכב המועמדים של המפלגות ישקף דומיננטיות או לפחות בולטות של אנשים שמשתייכים לקבוצה החברתית. הנהגת המפלגות ורוב מועמדיהן ישתייכו לקבוצה החברתית הקשורה אליהן.

(ג) בעת מערכת בחירות המפלגות ישקיעו משאבים של זמן, תקציב ותשומת לב בייחוד בקבוצה החברתית המזוהה עימן.

ייתכנו כמובן רמות שונות של מובהקות בשאלה קיומה או אי־קיומה של מערכת משנה מפלגתית, שכן האפיונים המשקפים קשר בין קבוצה חברתית לקבוצת מפלגות עשויים להופיע רק בחלקם או להופיע ברמות עוצמה שונות.

לניתוח מערכות המשנה המפלגתיות, שהן רכיבי משנה מוגדרים במערכת המפלגתית הכללית, ניתן להשתמש בכל התופעות והאפיונים שהוצעו ברמת הניתוח של המערכת המפלגתית דוגמת יציבות והתרופפות. בהקשר האלקטורלי המונח המוצע קרוב למה שקניג ורהט (2023) זיהו כ"שווקים אלקטורליים מובחנים", הכוללים מפלגות שדומות זו לזו בעמדותיהן ובמאפייני קהל היעד של בוחריהן, בכללם שווקים כמעט סגורים דוגמת הערבי והחרדי. תצפית בסיסית ביותר על מערכת המפלגות בישראל במערכות הבחירות האחרונות מבהירה את יעילות המושג "מערכת משנה מפלגתית". לדוגמה, במערכת מפלגות שככלל מתאפיינת בהתרופפות רבה, בולטת היציבות הרבה של מערכת המשנה המפלגתית החרדית הכוללת את יהדות התורה וש"ס. יציבות זו בולטת במיוחד לנוכח ההנגדה למערכת המשנה המפלגתית הדתית־לאומית המתאפיינת בהתרופפות מובהקת.

להבנת תהליכי ההתרופפות והשינויים בין מערכות הבחירות של 2021 ו־2022 נתמקד בשלושה צירי זהות שרלוונטיים למגזר בכלל, ובהקשר הפוליטי־מפלגתי במיוחד.

1.

שלושה צירי הזהות**של החברה הדתית הלאומית:****התרבות־דתית (חרד־לי-ליברלי),****הקבוצתי (מגזרי-כלל ישראלי)****והפוליטי (ימין-מרכז)****(א) הציר התרבות־דתית מתייחס להבחנה**

הקשורה ליחסם של הדתיים הלאומיים למסורת הדתית ולהלכה ולשילוב שבין מחויבות להלכה למחויבות לערכים ולדפוסים המודרניים. בדור האחרון זכה ציר זה למרב ההתייחסויות המחקריות והפובליציסטיות על הדתיים הלאומיים (ליבמן, 1982; כהן, 2010; אטינגר,

2019; שלג 2000, 2020). בהקשר זה מקובלת ההבחנה בין חרדים לאומיים (חרד־לים), המתאפיינים בשמרנות דתית ובסגירות יחסית מפני המודרניות; ובין דתיים ליברליים, המתאפיינים בפתיחות ובאימוץ דפוסים וערכים מודרניים. בין שתי הקבוצות האלה מצוי המיינסטרים הדתי־לאומי שתואר גם כרוב הבורגני הדומם (שגיא, 1999; שלג, 2000; מוזס, 2009; הרמן ואחרים, 2015).

(ב) הציר הקבוצתי מתייחס לשאלה מהי ההתארגנות הפוליטית הראויה. כאן ההבחנה היא בין תומכי קיומה של מפלגה מגזרית, ובין אלה התומכים במפלגה מעורבת לחילונים ודתיים. בין שתי הקבוצות הללו ניתן למצוא מקרי ביניים דוגמת מפלגה שמזוהה כמגזרית אבל משלבת בתוכה מועמדים שאינם מהמגזר. ביטויים לעמדות השונות בהקשר זה ניכרו כבר עם התרסקות המפד"ל כמפלגת מחנה מובהקת (דון־יחיא, 1980) והתארגנותן של מפלגות התחיה ותמ"י בשנת 1981. הפריצה אל מחוץ למגזר והצגתן כמפלגות כלליות שהיו חלופה למפלגת המחנה ניכרו הן בסיסמתה של התחיה – "הולכים ביחד" (כהן, 1990) שכיוונה לשיתוף הפעולה בין חילונים לדתיים במפלגה; והן בשמה של תמ"י, תנועת מסורת ישראל, שפנתה לקהל המסורתי. מאז, לצד המפד"ל, התמודדו תמיד על קולות המגזר גם חלופות נוספות.

ב־2015 התחולל שינוי משמעותי. הבית היהודי, ממשיכתה של המפד"ל, עברה מלהיות מפלגת מחנה למפלגת מחנה פתוחה (כהן, 2015). לראשונה קיימה המפלגה פריימריז שבו זכתה במקום השני מועמדת לא דתית, איילת שקד. בנט, עם הכרזתו על התמודדות בבית היהודי הצהיר כי "אנו הולכים למהפכה [...] להפוך מבית של דתיים לכלל ישראלים [...] ונהיה מפלגה אחת לא סקטוריאלית" (עזרא, 2015). שותפיו לדרך דוגמת אורי אורבך ואורי אריאל חזרו על אותם מסרים (כהן, 2015).

בסקר פוליטי שנערך בשנת 2019 בקרב הציבור הדתי-לאומי (מסקר, 2019) עלו תפיסות מעורבות. רוב מכריע (87%) מהנשאלים חשב ש"יש צורך וחשיבות שתהיה מפלגה או מפלגות, שתייצגנה את הציונות הדתית"; ואולם 56.4% ענו כי "בראש מפלגה ציונית דתית יכולה/ה לעמוד גם איש/ה שאינו/ה שומר/ת תורה ומצוות", לעומת 43.6% שחשבו שרק שומר/ת תורה ומצוות יכול/ה למלא תפקיד זה.

(ג) הצייר הפוליטי (על פי הגדרה עצמית) מתקיים בציבור הדתי-לאומי כציר ימין-מרכז, בהיעדרו של שמאל דתי בהיקף משמעותי וקיומו של מיעוט קטן שמגדיר את עצמו כמרכז. מכל המחקרים והסקרים ברור האחרון עולה כי רוב המגדירים עצמם דתיים-לאומיים משייכים את עצמם לימין. מיעוט שהיקפו משתנה מפעם לפעם, המונה בין 15% ל-25%, מגדיר את עצמו בעיקר כמרכז (פינקלמן, 2008; מוזס, 2009; גודמן, 2015; הרמן ואחרים, 2015).

שני הצירים הראשונים שהוצגו למעלה – הצייר התרבותי-דתי והצייר הקבוצתי – מאופיינים זה עשורים במחלוקות המהוות מוקדים לשיח פנימי ער ולמיקוד מחקרי: בצייר הראשון המחלוקת היא בין חרד"לים לדתיים-ליברלים ובתווך המיינסטרים המגוון; ובצייר השני בין תומכי מפלגת המחנה לחסידי המפלגה המעורבת (דון-יחיא, 1980; כהן, 2015; כהן ולזר, 2017; Lazar and Cohen, 2022). ואולם לצד התפתחותם של פערים פנימיים בצירים אלו, הלך והתבסס מכנה משותף בצייר הפוליטי, שבו ניכרה תמיד הומוגניות רבה יותר בהשוואה לגיוון הרב בצירים האחרים. הרמן ועמיתיה (2015: 227) ציינו שהימניות המדינית-ביטחונית היא "אחד המאפיינים הקונסנסואליים ביותר של הדתיות הלאומית".

מינויו של בנט לראש הממשלה היה אמור להפוך לביטוי הבולט והחשוב ביותר של שאיפת החברה הדתית-לאומית לתפוס מקום מרכזי בהנהגת המדינה. לראשונה בהיסטוריה כיהן בתפקיד ראש ממשלה חובש כיפה סרוגה מהציונות הדתית. לכאורה ניתן היה לצפות שהישג זה יביא לתמיכה רבה בבנט ובמפלגתו בקרב הדתיים הלאומיים. בפועל קרה ההפך הגמור. אנו נציע להבין את השינויים הגדולים שהתחוללו לאחר הצלחתו של בנט להגיע לראשות הממשלה כהמשך התרופפות מערכת המשנה המפלגתית הדתית-לאומית, התרופפות שסימניה ניכרו כאמור משנת 2009 לפחות. השינוי בלט והודגש בייחוד בין שתי מערכות

הבחירות הצמודות של 2021 ו-2022, והוא נגזרת של שבירת הציור הפוליטי שעד אז נהנה מהסכמיות רחבה מאוד סביב ההזדהות עם הימין. עצם הקמת הממשלה תוך נטישת מחנה הימין, ובייחוד הרכבה – שכלל לא רק את מפלגות המרכז והשמאל, אלא גם את רע"ם הערבית – נתפסו כשבירה של הציור המשותף, הפוליטי-ימני.

ג.

תמיכת המיעוט והתנגדות הרוב בוויכוח הפנימי על ממשלת בנט-לפיד

בנט היה לראש ממשלת ישראל ה-36 שקמה בעקבות בחירות 2021 לכנסת ה-24. הוא כיהן בתפקיד שנה אחת בלבד, עד פיזור הכנסת ב-24 ביוני 2022, אז החליף אותו יאיר לפיד. הקמת הממשלה הפריטטית בראשות בנט, שבה

היה יאיר לפיד ראש הממשלה החליפי, בהישענות על קואליציה שבה היה רוב למפלגות מרכז-שמאל ושותפות עם מפלגה ערבית, רע"ם, עוררה בציונות הדתית שיח פנימי סוער. נפתח עם עמדות המיעוט שתמך במהלך, חלקו מלכתחילה וחלקו בדיעבד, ולאחר מכן יוצגו עמדות הרוב שהתנגד.

באפריל 2021, כחודשיים לפני הקמת הממשלה, פרסם הרב ד"ר בני לאו, המזוהה עם הצד הליברלי בציונות הדתית, מכתב גלוי לבנט (חדשות סרוגים, 2021א), ובו קרא לו ללכת לממשלה עם מי שהוא כינה "השותפים הטבעיים שלך [...] חבריך לגרעין היסודי של התנועה הציונית. מרצ, העבודה, יש עתיד, ישראל ביתנו ותקווה חדשה [...] כולן שותפות טבעיות לקואליציה המחזיקה את הרוב הציוני של מדינת ישראל". אחדות וחיבור בין מפלגות מזרמים שונים כנימוק לתמיכה בהקמת ממשלת בנט-לפיד הופיעו גם אצל הסופר והעיתונאי יאיר שלג (2021). הוא ראה בחיבור יוצא הדופן בממשלה "בשורה שאומרת שעם כל ההבדלים בין המחנות והמפלגות, ברגע של אמת הן מסוגלות להתאחד לטובת המדינה". פרופ' דב שוורץ, מהחוקרים הבולטים של הציונות הדתית וחתן פרס ישראל, הבהיר כי יש חשיבות מיוחדת לכך שמי שמכהן בראש ממשלה כזו הוא אדם דתי-לאומי, שכן מבחינתו האחדות היא העיקרון העיקרי של הציונות הדתית: "ציונות דתית היא אחדות האומה. כל היתר – בונוס" (שוורץ, 2021).

לצד תמיכה מלכתחילה, היו גם דוברים מהמחנה הדתי-לאומי שביטאו תמיכה במהלך בדיעבד. רובם נשענו על נימוקים מעשיים, לא ערכיים. הסכמתם המסויגת להקמת הממשלה נומקה בהיותה החלופה הראלית היחידה להליכה לבחירות חמישיות מאז 2019 – מהלך שנתפס בעיניהם כמסוכן למדינת ישראל. כותרת קולעת לעמדה זו נתן העיתונאי חגי הוברמן (2021: 4), עורך הביטאון הדתי-לאומי "מצב הרוח": "בנט טעה בגדול, והוא צודק לגמרי", ובמאמר עצמו כתב "הבטן שלי עם מתנגדי הממשלה, המוח שלי עם תומכיה". ההיסטוריון אבי פיקאר (2021) חש "כאב בטן מהרכב הממשלה המסתמן", אולם זו "הממשלה האפשרית היחידה. כפוליטיקה אנחנו בוחרים בין אלטרנטיבות, אלטרנטיבות קיימות ולא מדומיינות".

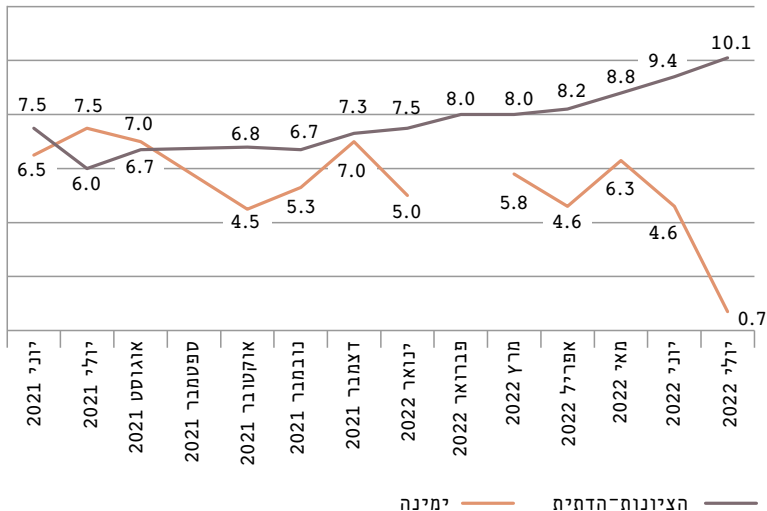
ואולם רוב העמדות בשיח ביטאו התנגדות חריפה למהלך. הקמת ממשלה שכוללת את מפלגות השמאל הישראלי נתפסה בעיני רבים כשבירה מהותית של המכנה המשותף הדתי-הלאומי הבולט ואולי היחיד: הימניות. מכאן מובן מדוע שיח ההתנגדות למהלך התנהל במישור הערכי והרגשי ונשען על מושגים כמו בגידה, הונאה ושקר: "הבגידה הגדולה של בנט [...] בגידה במחנה הלאומי [...] תרגיל ההונאה הגדול ביותר" (סמוטריץ', 2021). המתנגדים נתלו בהצהרתו של בנט לפני הבחירות לכנסת כי "לעולם לא אוותר על האידאולוגיה שלי, שבביל שום תפקיד ושום כיסא. גם אם הכיסא זה כיסא של ראש הממשלה לא אוותר על ערכיי" (ברוך, 2021); ובלשונו של אחד מפעילי הבית היהודי לשעבר: "אין דרך ואין אידאולוגיה, יש רק בעל בית, והוא יכול לשנות את דעתו ולהפוך את עורה של 'המפלגה' בין לילה" (טאוב, 2020). עיתונאי דתי-לאומי בולט, קלמן ליבסקינד, שאל: "מה האנשים האלה מסבירים לילדים שלהם? שבשביל למנוע בחירות חמישיות הם השליכו לפח את כל מה שהם חונכו עליו?" (חדשות סרוגים, 2021ב). סביר להניח שאופי ההתנגדות קשור לאכזבה העמוקה במיוחד מכך שכאשר התממשה השאיפה ולראשות הממשלה הגיע מי שנתפס כמייצג המגזר הדתי-לאומי, הוא עשה זאת בדרך שנתפסה כהפוכה ומנוגדת לתפיסותיהם של רוב הדתיים הלאומיים.

התפרקות מפלגת ימינה של בנט התרחשה בשני מישורים ובשלבים: ברמת ההנהגה הפוליטית (מועמדי הרשימה וחברי הכנסת), וברמת הציבור הרחב. מיד לאחר הבחירות פרשו מרשימת המועמדים ראש עיריית שדרות אלון דויד וכוותו

מועמד נוסף שהוצב במקום התשיעי ברשימה. בכנסת פעלו כמה חברי סיעת ימינה בניגוד לעמדת הסיעה. הראשון שבהם היה חבר הכנסת עמיחי שיקלי, שהצביע נגד הקמת הממשלה ותפקד כמעין סיעת יחיד אופוזיציונית בכנסת. באפריל 2022 הצטרפה אליו חברת הכנסת עידית סילמן, שפרשה מהקואליציה והביאה לאובדן הרוב הקואליציוני ולשוויון בין הגושים. את המהלך האחרון שהביא להקדמת הבחירות השלים חבר הכנסת ניר אורבך שפרש מהקואליציה ביוני 2022.

ההתנגדות למהלך ניכרה גם בסקרים. תרשים 1 מציג את הממוצעים החודשיים של המנדטים שקיבלו שתי מפלגות המגזר – ימינה והציונות הדתית – בתקופת הכהונה של ממשלת בנט-לפיד.

תרשים 1
ממוצעי התמיכה במפלגות ימינה והציונות הדתית,
יוני 2021–יולי 2022 (מושבאים)

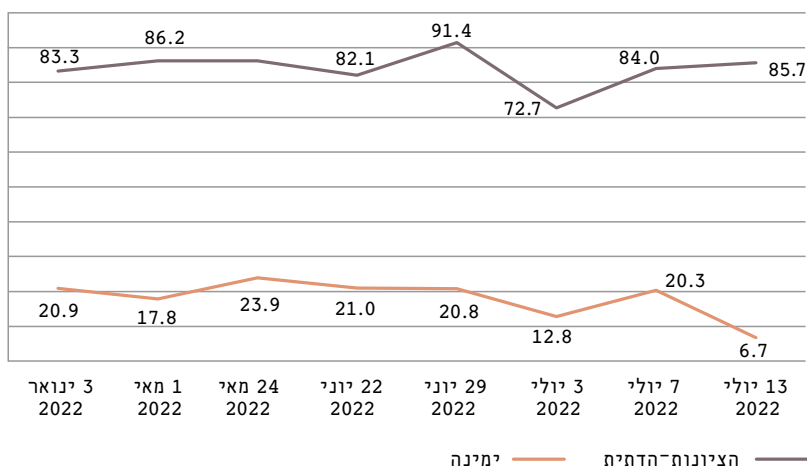

מקור: עיבוד המחברים לסקרים בקבוצת הפייסבוק "סקרים פוליטיים".

ניתן היה לצפות שההישג של השגת ראשות הממשלה יביא לידי הגברת התמיכה, לפחות בציבור הדתי-לאומי. בפועל הייתה ככלל התמיכה בימינה נמוכה מההישג בבחירות. מפלגת הציונות-הדתית לעומת זאת השיגה בסקרים תמיכה גבוהה מהישגיה בבחירות, תמיכה שהלכה וגברה במהלך השנה. ברור שהמהלך לא רק שלא הוביל להגדלת כוחה של ימינה, אלא אף לירידה שלו.

יתרה מזאת, התמיכה בימינה נשענה ברובה הגדול על תומכים חדשים, כשרוב גדול מתומכיה בבחירות 2021 נטשו אותה. מתרשים 2, המציג הצבעה חוזרת כמשקפת נאמנות בהצבעה (שיעור המצביעים למפלגה בבחירות הקודמות המצהירים על כוונתם לחזור ולהצביע עבורה), עולה פער גדול מאוד בין הטוענים כי יצביעו שוב למפלגת הציונות-הדתית (84% בממוצע) ובין אלה הטוענים כך בנוגע לימינה (19.6% בממוצע).

תרשים 2
שיעורי המצהירים על הצבעה חוזרת למפלגת ימינה ולרשימת
הציונות-הדתית 2022 (ב-%)

מקור: עיבוד המחברים לסקרי מכון המחקר "פאנלס פוליטיקס" שנערכו באמצעות פאנל המשיבים האינטרנטי של Panel14A11 על גבי מדגמים מייצגים של האוכלוסייה הבוגרת בישראל, יהודים וערבים, בני 18 ומעלה. מספר המשיבים בסקר נע בין 600 ל-750.

העובדה שרק 20% בקירוב ממצביעה בעבר העידו על כוונה להמשיך לתמוך במפלגה אולם מספר המנדטים שהשיגה בסקרים היה גבוה יותר, מעידה שרוב ממצביעה הם תומכים חדשים, שהחליפו את ממצביעה לשעבר שעברו לתמוך במפלגות אחרות. אובדן תמיכה מהיר כל כך הוא נדיר ומבטא תהליכי התרופפות ברורים.

T.

ניתוח קלפיות:

התחזקות רשימת הציונות-הדתית

בין 2021 ל-2022

כדי לבחון את השינויים שחלו בדפוסי ההצבעה של המצביעים הדתיים-לאומיים בין בחירות 2021 לבחירות 2022, התמקדנו בהבדלים במגמות ההצבעה בין מצביעים דתיים-לאומיים הנוטים יותר לקוטב השמרני (חרד"לים) לאלה

הנוטים לקוטב הליברלי. השוואה זו מאפשרת לבחון את הקשר בין צירי הזהות למגמות ההצבעה.

1. מתודולוגיה

שיטת המחקר העיקרית הייתה השוואה בין ריכוזי קלפיות מובהקים של הציונות הדתית בשתי מערכות בחירות. השוואה של ריכוז קלפיות

מאפשרת לקבל מידע רלוונטי על דפוסי ההצבעה של אותם הבוחרים, בייחוד כשמדובר בבחירות עוקבות שנערכו בהפרש זמן קצר שבו השינויים בהרכב האוכלוסייה מזעריים. ריכוזי קלפיות נמצאים במקום מוגדר ובו כמה קלפיות, בדרך כלל במבני ציבור כגון בתי ספר, מרכזים קהילתיים או מועדונים. בריכוזים כאלה פיצול קלפיות משפיע פחות על יכולת ההשוואה, כך שהעובדה שבבחירות הקודמות אותם אנשים הצביעו בארבע קלפיות ועתה, בעקבות השינויים של ועדת הבחירות, הצביעו בחמש – אינה משמעותית. ואכן, כשביצענו הצלבה ישירה של קלפיות יחידות (על פי מספר הקלפי בתוך סמל יישוב) בין שתי מערכות הבחירות, קיבלנו התאמה של 60% בלבד מכלל הקלפיות. לעומת זאת בהצלבה של ריכוזי קלפיות נמצאה התאמה של כ-95% הן בהתייחס למספר הקלפיות והן מבחינת מספר המצביעים באותם ריכוזים.

"ריכוזי קלפיות דתיות-לאומיות מובהקות" הוגדרו ככאלה שבבחירות 2021 קיבלו בהן המפלגות ימינה והציונות-הדתית במשותף 35% ומעלה מהקולות.

מדובר בשיעור הגבוה פי 3.1 מזה שקיבלו שתי המפלגות במשותף ברמה הארצית (11.3%). היקף זה מעיד על ריכוז גבוה של מצביעים דתיים-לאומיים, שכן ממחקרים קודמים ידוע שכמחצית מהדתיים-לאומיים אינם מצביעים למפלגות המזוהות עם המגזר. מכאן שריכוז של 35% תמיכה ומעלה במפלגות המגזר מצביע על קיומו של רוב דתי-לאומי. בסך הכול אותרו 210 ריכוזי קלפיות כאלה שניתן היה להשוותם בשתי מערכות הבחירות.

ריכוזי הקלפיות אינם מהווים מדגם מייצג של החברה הדתית-לאומית. דתיים-לאומיים רבים מתגוררים – ולכן גם מצביעים – מחוץ לריכוזים אלה. ואולם למרות זאת יש בממצאים מהריכוזים הללו כדי להעיד על מגמות עיקריות של דפוסי ההצבעה. נוסף על ניתוח ריכוזי הקלפיות נעשה גם ניתוח השוואתי של סקרים שונים, הן בנוגע למפלגות עצמן והן בנוגע לסוגיית הזהות ותמהיל התומכים של המפלגות השונות.

2. ניתוח התמצאים בבחירות 2021 התמודדו זו מול זו רשימת בריכוזים הדתיים-לאומיים הציונות-הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ', שהייתה במידה רבה גלגול של רשימת איחוד הימין מ-2019, מול מפלגת ימינה בראשות בנט, שהייתה במידה רבה הגלגול של הימין החדש מ-2019. ההתמודדות בשתי רשימות, בדומה לבחירות 2019, תאפשר לבחון את דפוסי ההצבעה גם על פי ציר החלוקה התרבותית-דתית בציונות הדתית. מהממצאים (לוח 2) עולה כי כבר בבחירות 2021 ניכר בריכוזים הדתיים-לאומיים יתרון לרשימת הציונות-הדתית (36.1%) על פני ימינה (23.1%). יתרון זה מבטא בחלקו נטייה של הציבור החרדי-לאומי להתגורר ביישובים הומוגניים, מה שמגדיל את משקלם היחסי בריכוזים דתיים-לאומיים מובהקים. כפי שיפורט בהמשך, האחיזה של הציונות-הדתית חזקה יחסית גם בריכוזים שנחשבים ליברליים (לוח 4), בניגוד לימינה, שזכתה בתמיכה מועטה בריכוזים שנוטים להיות חרדיים-לאומיים יותר (לוח 3). עולה מכאן שכבר בבחירות 2021 הפכה הציונות-הדתית למפלגה המובילה במגזר ובמערכת המשנה המפלגתית שלו.

לוח 2

השוואת 210 ריכוזי הקלפיות הדתיות-לאומיות בבחירות 2021 ו-2022

		סך כל הקולות/ שיעור הצבעה (ב־%)	יהדות התורה	ש״ס	הציונות־ הדתית	ימינה	סך הכול לרשימות המגזר הדתי־ לאומי	ליכוד	כחול לבן + תקווה	יש עתיד	עבודה מרצ
2021	קולות	155,930	6,046	9,881	56,066	35,871	91,937	28,619	8,178	4,570	2,871
	ב־%	73.8	3.9	6.4	36.1	23.1	59.1	18.4	5.3	2.9	1.8
	תוצאות ארציות (ב־%)				225,641 (5.1)	273,836 (6.2)					
						הבית היהודי			המחנה הממלכתי		
2022	קולות	166,983	7,069	12,899	80,781	12,944	93,725	32,424	8,561	6,078	1,818
	ב־%	74.6	4.2	7.7	48.5	7.8	56.3	19.5	5.1	3.6	1.1
	תוצאות ארציות (ב־%)				516,470 (10.8)	56,775 (1.2)					

מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022.

3. כישלון מפלגת הבית היהודי בראשות שקד בבחירות 2022

התרופפות מערכת המשנה המפלגתית ניכרה כבר בבחירות 2021, שבהן הבית היהודי, עד לא מזמן המפלגה הראשית ויורשת המפד"ל, איבדה, לראשונה בהיסטוריה, את ייצוגה בכנסת

(ראו לוח 1 למעלה). ההתפתחויות סביב התמודדות הבית היהודי ערב בחירות 2022 המשיכו מגמה זו. ניסיונות ההחייאה של המפלגה החלו עם הכרזתו של יוסי בררני, ראש עיריית גבעת שמואל (עיר שמזוהה כדתית-לאומית בהרכבה הדמוגרפי), על התמודדות הבית היהודי בראשותו. ואולם תוצאות הסקרים חזו כישלון. במקביל לא צלח ניסיון החבירה של איילת שקד ליועז הנדל (סגן אלוף במילואים שבעבר היה בצוות הקרוב של בנימין נתניהו וכיהן כשר התקשורת מטעם רשימת כחול לבן בממשלת בנט-לפיד). הבית היהודי חברה לשקד, והיא הוצבה בראש הרשימה וחזרה להשתמש בשמה של מפלגת הבית היהודי בניסיון

למשוך את קולות הדתיים תומכי ימינה, שמזוהים יותר עם האגף הליברלי. המפלגה זכתה ב-1.2% מהקולות בלבד, ולא עברה את סף החסימה.

לעומת רשימת הציונות-הדתית, שברכיכוזים הדתיים-לאומיים עלתה מ-36.1% ל-48.5%, הבית היהודי בראשות שקד השיגה 7.8% בלבד. זהו הישג הגבוה יותר מפי 6 מההישגים ברמה הארצית (1.2%), ואולם רחוק מאוד מלהספיק כדי לעבור את סף החסימה. כישלונה של הבית היהודי נבע משתי סיבות עיקריות: האחת – מנהיגתה שקד זוהתה עם ימינה ועם המהלך מעורר ההתנגדות של הקמת הממשלה בראשות בנט; והאחרת – הבית היהודי סבלה מתופעת ההצבעה האסטרטגית שבשלה העדיפו רבים מתומכיה הפוטנציאליים שלא לבזבז את קולם למפלגה שעל פי הסקרים הייתה רחוקה מאוד מלעבור את סף החסימה. הציונות-הדתית מצידה ביססה את מעמדה כמפלגת המגזר הראשית, ולמעשה הבלעדית. עם זאת חלק מעלייתה קשור גם לגידול הניכר בתמיכה במפלגת עוצמה יהודית, שעליו נעמוד בהמשך.

4. בין ריכוזים
שמרניים יותר
לריכוזים ליברליים יותר
בקרב הדתיים-לאומיים

210 ריכוזי הקלפיות הדתיות-הלאומיות משנת 2021 חולקו לשתי קבוצות: ריכוזי הקלפיות שבהם הציונות-הדתית גברה על ימינה בפער ניכר של יותר מ-20% (לוח 3) – ריכוזי קלפיות שמרניים; ולעומתם אלה שבהם גברה ימינה על הציונות-הדתית בפער של יותר מ-10% (לוח 4) – ריכוזי קלפיות ליברליים. מיעוט הריכוזים שבהם ימינה גברה על הציונות-הדתית ביותר מ-20% הוא שהביא אותנו לקבוע רף נמוך יותר כדי שמספר הריכוזים יהיה מספיק לניתוח התוצאות. מלבד בריכוזים מעטים, רוב הריכוזים התאפיינו בהטרונגיות. בריכוזים רבים מתגוררים דתיים-לאומיים שנוטים לקוטב הדתי-שמרני לצד דתיים-לאומיים שנוטים לקוטב הליברלי. את ההבחנה יש לראות כמתייחסת למגמות דומיננטיות אך לא בהכרח דיכוטומיות.

לוח 3

ההצבעה ב־174 ריכוזי הקלפיות השמרניים

עבודה מרצ	יש עמיד	כחול לבן + תקווה	ליכוד	סך הכול לרשימות המגזר הדתי-לאומי	ימינה	הציונות- הדתית	ש"ס	יהדות התורה	סך כל הקולות / שיעור הצבעה (ב־%)	
381	471	1,134	9,684	41,650	8,359	33,291	3,813	2,922	61170,	קולות
0.6	0.8	1.9	15.9	68.3	13.7	54.6	6.3	4.8	72.9	ב־%
		המחנה הממלכתי			הבית היהודי					
228	602	897	9,936	44,727	2,262	42,465	5,076	3,446	65,951	קולות
0.3	0.9	1.4	15.1	68.0	3.4	64.5	7.7	5.2	74.3	ב־%

הערה: קלפיות שבהן בבחירות 2021 גברה הציונות-הדתית על ימינה בפער של 20% לפחות.
מקור: עיבוד המחברים לנחוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־24, 2021; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־25, 2022.

לוח 4

ההצבעה ב־54 ריכוזי הקלפיות הליברליים

עבודה מרצ	יש עמיד	כחול לבן + תקווה	ליכוד	סך הכול לרשימות המגזר הדתי-לאומי	ימינה	הציונות- הדתית	ש"ס	יהדות התורה	סך כל הקולות / שיעור הצבעה (ב־%)	
1,528	2,497	4,282	7,173	22,101	14,696	7,405	904	389	39,796	קולות
3.8	6.3	10.8	18.1	55.7	37.0	18.7	2.3	1.0	76.6	ב־%
		המחנה הממלכתי			הבית היהודי					
1,009	3,353	4,952	9,316	20,547	6,363	14,184	1,428	586	42,459	קולות
2.4	7.9	11.7	22.0	48.5	15.0	33.5	3.4	1.4	75.7	ב־%

הערה: קלפיות שבהן בבחירות 2021 ימינה גברה על הציונות-הדתית בפער של 10% לפחות.
מקור: עיבוד המחברים לנחוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־24, 2021; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־25, 2022.

היקף התמיכה הגדול יותר ברשימת הציונות-הדתית ב-2021 עולה מהפער הגדול בין מספר ריכוזי הקלפיות המוגדרים שמרניים – 174; לאלה המוגדרים ליברליים – 54. ההשוואה בין שני סוגי ריכוזי הקלפיות מחדדת את ההבדלים הניכרים בין ריכוזים שמתאפיינים בציבור הליברלי יותר ובין הציבור החרדי-לאומי יותר. דוגמה ליישובים שנוטים לכיוון החרדי-לאומי הם חברון וקריית ארבע העירוניים, וכן נווה, בני נצרים, שומריה, אלון מורה, בית אל, עלי, פני חבר ואחרים שכרובם נמצאים ביהודה ושומרון. את רשימת הריכוזים הליברליים יותר מובילים יישובים דוגמת קיבוצים דתיים, מושבים ותיקים כמו בית גמליאל, גמזו, כפר הרא"ה ואחרים, וכן יישובים עירוניים כמו אפרת וגבעת שמואל, שבהם מתגוררים מי שמשתייכים לזרם המרכזי של הציונות הדתית.

בריכוזים השמרניים יותר ניכר בבחירות לכנסת ה-24 (2021) יתרון מכריע וחד-משמעי לרשימת הציונות-הדתית, שזכתה בקרוב ל-55% מהקולות, לעומת כ-14% בלבד לימינה (לוח 3). תוצאות אלה שונות לחלוטין מהתוצאות הארציות, שבהן הושג כמעט שוויון עם יתרון קל לימינה (6.2%) לעומת הציונות-הדתית (5.1%). בשנת 2022 ריכוזים אלה התאפיינו בהתחזקות ניכרת של רשימת הציונות-הדתית, שהתמיכה בה עלתה ל-64.5%, כנראה בעיקר הודות למצביעים לשעבר של ימינה, שב-2022 רק כרבע מהם (3.4% בסך הכול) תמכו ברשימת הבית היהודי.

וכיצד הצביעו הדתיים-לאומיים הנוטים לקוטב הליברלי במצב שבו המפלגה הליברלית יותר – הבית היהודי בראשות אילת שקד – נתפסה חסרת סיכוי לעבור את אחוז החסימה? בבחירות 2021 התאפיינו הריכוזים הליברליים בניצחון של ימינה (37%) על הציונות-הדתית (18.7%) (לוח 4), אף כי ניצחון זה מתון בהרבה מהניצחון של הציונות-הדתית על ימינה בריכוזים השמרניים. בבחירות 2022 ניכרו בריכוזים הליברליים כמה מגמות.

ראשית, הבית היהודי בראשות אילת שקד זכתה לתמיכה של כ-15% בלבד, ואפילו בריכוזים עם פוטנציאל תמיכה גבוה יחסית, היא לא נתמכה אפילו בידי מחצית מתומכי ימינה לשעבר. שנית, ניכר מעבר ניכר של קולות לרשימת הציונות-הדתית (מ-18.7% ל-33.5%). על אף ההערכות שהציבור הדתי-ליברלי לא יצביע לרשימה זו בגלל אופייה החרדי-לי וייצוגה חסר התקדים של עוצמה

יהודית ברשימה, ועל אף קיומה של חלופה בדמות הבית היהודי בהנהגת שקד, בריכוזים ליברליים ניכרה עלייה בתמיכה ברשימת הציונות-הדתית.

שלישית, בריכוזים הליברליים, ובניגוד לממצאים מהריכוזים השמרניים, בהיעדר מפלגה דתית ליברלית בעלת סיכוי, הפך הליכוד לחלופה למיעוט מהמצביעים כך שהתמיכה בו עלתה מ-18% ל-22%. ורביעית, התברר שדתיים ליברליים אינם נוטים לתמוך במפלגות מרכז. למפלגות אלה אומנם יש מצביעים דתיים בהיקף קטן, אך השינויים בין שתי מערכות הבחירות הם מזעריים. יש גם לזכור כי מדובר בריכוזים שחלקם עירוניים, כך שהם פתוחים והטרוגניים יותר, וכלל לא ברור שניתן לייחס שינויים אלה למצביעים דתיים דווקא. בחלק הבא נעמיק במגמות אלה.

5. תמיכה במפלגות אחרות בקרב המצביעים הדתיים-לאומיים זכתה בריכוזים הדתיים-לאומיים: הליכוד מאז ומתמיד בתמיכה בהיקפים משתנים בהתאם לנסיבות ולתנאים (כהן הליכוד, החרדיות ומפלגות המרכז ולזר, 2017; Lazar and Cohen, 2022). בריכוזים השמרניים יותר ניכרה תמיכה יציבה ומעטה יחסית במפלגה – 15.9% ב-2021 ו-15.1% ב-2022; ואילו בריכוזים הליברליים יותר הייתה התמיכה בליכוד מעט גבוהה יותר – 18.1% ב-2021 ועלייה ל-22% ב-2022. בדומה לעבר, המשיך הליכוד להיות חלופה אלקטורלית לצד הליברלי יותר בחברה הדתית-לאומית.

הבדל נוסף בין שני סוגי הריכוזים הוא בהיקף התמיכה במפלגות החרדיות. ככלל, בריכוזים השמרניים יותר ניכרת תמיכה גבוהה יחסית במפלגות החרדיות. כבר ב-2021 הן זכו במשותף ב-11.1% מהקולות ובבחירות 2022 עלו ל-12.9%. לעומת זאת בריכוזים הליברליים יותר התמיכה במפלגות החרדיות זניחה. ב-2021 הן השיגו תמיכה של 3.3%, ובבחירות 2022 היא עלתה ל-4.8%. הן בריכוזים השמרניים והן בריכוזים הליברליים ש"ס היא הגורם העיקרי לעלויות.

הבדל נוסף בין שני סוגי הקלפיות נוגע להיקף התמיכה במפלגות המרכז. בבחירות 2022 הצטרף למפלגת המחנה הממלכתי חבר הכנסת מתן כהנא מימינה, מה שעשוי היה למשוך תמיכה של בוחרים דתיים-לאומיים. ככלל בקלפיות

השמרניות התמיכה במפלגות המרכז זניחה. ב־2021 זכו כחול לבן, תקווה חדשה ויש עתיד במשותף ב־2.7% מהקולות וב־2022 ב־2.3%. בריכוזים הליברליים לעומת זאת כבר בבחירות 2021 זכו מפלגות המרכז בתמיכה נאה של 17.1%, למרות התמודדות ימינה בעלת הדימוי הליברלי. ב־2022 עלתה התמיכה במעט ל־19.6%. עם זאת אף שבבחירות 2022 היו שני גורמים שהיה בהם פוטנציאל להגדלת התמיכה במפלגות המרכז – העלייה בכוחה של עוצמה יהודית ברשימה הציגות־הדתית והחשש שהבית היהודי, שזוהה עם הציבור הליברלי יותר, לא תעבור את אחוז החסימה – העלייה בתמיכה במפלגות המרכז נותרה מזערית. נראה כי על אף הקשר בין שיוך דתי־ליברלי לתמיכה במפלגות מרכז, מדובר במיעוט, מה שתואם היטב את המחקרים על הימניות בקרב הרוב המכריע של הדתיים־לאומיים.

ה.

עליית המטאורית של עוצמה יהודית

בארבע מערכות הבחירות שהתקיימו בשנים 2019–2021 התחולל שינוי עצום בשיח הדתי־לאומי הפנימי בכל הנוגע לעצם הלגיטימיות של השותפות עם עוצמה יהודית. כדי להבין שינוי זה

יש לחזור לשורשיה של עוצמה יהודית, הנטועים בתנועת "כך" מיסודו של הרב מאיר כהנא. משנת 1973, בסמוך לעלייתו לישראל, ניסה כהנא להיבחר לכנסת. רק ב־1984 עבר את אחוז החסימה, ואולם בשנת 1988 נאסר עליו להתמודד עקב הקביעה כי רשימתו גזענית. בנובמבר 1990 נרצח כהנא בניו יורק. המפלגה התפצלה לשתי רשימות (כך וכהנא חי), ואלה נפסלו מלהתמודד בבחירות 1992. בשנים שלאחר מכן ניסו יוצאי תנועת כך להתמודד בבחירות לכנסת בשמות ובהרכבים משתנים ללא הצלחה. בשנת 2009 חברה מפלגת ארץ ישראל שלנו, גלגולה של כך, לרשימת האיחוד הלאומי, שייצגה את האגף השמרני של המגזר הדתי־לאומי. נציג המפלגה, מיכאל בן ארי, נבחר לכנסת ה־18 במקום הרביעי ברשימת האיחוד הלאומי, ואולם עדיין מדובר היה בחבירה לאיחוד הלאומי, ולא למפלגת הבית היהודי, גלגולה של המפד"ל, מפלגת האם של הציגות הדתית.

בגלגוליה השונים של תנועת כך בשמות חדשים ועם מצעים שפושטים ולובשים צורה ניתן לראות תהליך התמתנות של תנועה שמבקשת למשוך כמה שיותר בוחרים או לחלופין חלק מהטקטיקה של "מפלגות מתחפשות" (פדחצור וקנט־

נסים, 2002).² ההתייחסות לגלגוליה השונים של כך כאל "מפלגה בתחפושת" קיבלה ביטוי בפסילות החוזרות ונשנות של המפלגה ומועמדיה במשך השנים במאמציה להתמודד בבחירות. במתכונתה הנוכחית קמה עוצמה יהודית בשנת 2015 לקראת הבחירות לכנסת ה-20. כיום מדגישה עוצמה יהודית את הזהות הפוליטית-ימנית המשותפת לציונות הדתית וכן את חשיבותה של הזהות היהודית של מדינת ישראל. השאיפה בהגותו של כהנא לכונן בישראל מדינת הלכה הוחלפה בהבלטת היותה של המפלגה לא מגזרית שרוב תומכיה מסורתיים, כלומר רואים עצמם קשורים למסורת היהודית גם אם אינם שומרי תורה ומצוות. עם זאת גם בהציגה מצע זה לא התקבלה עוצמה יהודית בקלות, ובהקשר זה מדובר למעשה בשני שלבים: העימות סביב השותפות עימה לקראת הבחירות באפריל 2019, שעורר שיח פנימי נרחב על גבולות המגזר ועל עצם הלגיטימיות של צירוף המפלגה; ודעיכתו של שיח זה לקראת בחירות 2021 והיעלמותו כליל לקראת בחירות 2022.

1. העימות סביב השותפות לקראת הבחירות לכנסת באפריל 2019 חברה עם עוצמה יהודית
עוצמה יהודית לרשימת איחוד מפלגות הימין שכללה את הבית היהודי בראשות הרב רפי פרץ ואת האיחוד הלאומי בראשות סמוטריץ'. הכללתה ברשימה הכוללת גם את הבית היהודי, יורשת המפד"ל, עוררה גל של מחאות שניתן לראות בו שיח על גבולות המגזר, לפחות בכל הנוגע לשאלת הייצוג הפוליטי. הטענות בעד ונגד המהלך היו אידאולוגיים ופרגמטיים.

מבחינה אידאולוגית אחד המתנגדים החריפים למהלך היה הרב משה ליכטנשטיין, מראשי ישיבת ההסדר "הר עציון" המזוהה עם הזרם המתון והליברלי יותר בציונות הדתית. הוא פרסם קריאה לתלמידיו שלא להצביע למפלגה שקיבלה לשורותיה את עוצמה יהודית, שכן מדובר "בחבורה הסוגדת לכוח, אדישה לאלימות, מכבדת רוצח המונים [ברוך גולדשטיין שרצח 29 מתפללים ערבים]

2 את המונח "מפלגות מתחפשות" הציע חבר הכנסת מיכאל איתן בדיוני ועדת הבחירות לכנסת ה-13 כדי לתאר מפלגות קיצוניות שעושות תחפושות שונות כדי לזכות בלגיטימציה מצד המדינה הדמוקרטית בד בבד עם הפצת מסרים אנטי-דמוקרטיים.

ומלאת שטנה כלפי הרבה יהודים ושאינם יהודים". הכללתה בתוך מפלגות הציונות הדתית תהווה "חילול השם" (אטינגר, 2019: 282). גם הרב בני לאו התבטא במילים חריפות במיוחד נגד ממשיכי הרב כהנא, שדגל ב"תורת גזע כמו חוקי נירנברג". הרב יהודה גלעד, רב קיבוץ לביא וראש ישיבת קיבוץ מעלה גלבע, אומנם הסתייג מההשוואה בין עוצמה יהודית לנאצים, אבל שלל לחלוטין את החיבור אל מפלגה שחבריה "אמונים על תורותיו הגזעניות ומלאות השנאה" של הרב כהנא (קליין, 2019).

אל מול קולות ההתנגדות העקרונית ניכרו גם הצטרפויות של הסכמה בדיעבד. הרב יעקב מרדן, ראש ישיבת הר עציון, העלה את הנימוק הפרגמטי של היות השילוב "בלוק טכני" שיושם בשל דוחק הזמן והחשש מבזבוז קולות וכישלון אפשרי במעבר של אחוז החסימה. הרב אלי סדן, מייסד וראש המכינה הקדם צבאית "בני דוד", המשתייכת לפלג השמרני בציונות הדתית, התקשה בתחילה להכיל את הברית בטענה ש"עוצמה יהודית זו גישה פחות ממלכתית משלנו. יש להם DNA אחר" (כאן, 2019: 12:13), ואולם לבסוף השתכנע בנחיצות השותפות בנימוק הפרגמטי של החשש מאובדן קולות לימין ומהעידוד למהלך מצידו של ראש הממשלה נתניהו ש"התקשר ושכנע שזה נחוץ עבור שלטון הימין" (שם).

יושב ראש הבית היהודי הרב רפי פרץ, שמונה לתפקידו לאחר פרישתם הפתאומית של בנט ושקד, נימק את הסתייגותו במחויבות לממלכתיות. מנכ"ל הבית היהודי ניר אורבך התנגד לחבירה בטענה שמדובר ב"מחיקת הזהות הבסיסית של הבית היהודי", ודחה את הנימוק הפרגמטי של החשש מאחוז החסימה (אדמקר, 2019). למרות זאת אישר מרכז מפלגת הבית היהודי את הריצה המשותפת עם עוצמה יהודית במסגרת רשימת איחוד מפלגות הימין. החיבור הוגדר "בלוק טכני" ולאחר הבחירות אמורה הייתה עוצמה יהודית לפרוש ולפעול כסיעה עצמאית.

בנט, יושב ראש מפלגת הימין החדש, התנגד לצירופה של עוצמה יהודית למפלגות המזוהות עם הציונות הדתית באומרו כי "אנשים שרואים בכהנא מודל לא ראויים לשבת בכנסת" (חדשות סרוגים, 2019). יושב ראש האיחוד הלאומי סמוטריץ' תקף את בנט וטען כי אינו מגלה עקביות בעמדותיו שכן זמן קצר קודם לכן (ב-5 בינואר 2019) טען ש"חיוני שסמוטריץ' יתאחד עם עוצמה יהודית" (עזרא, 2019), לכאורה כדי שריכוז הנציגים הקיצוניים של המגזר הדתי-לאומי ברשימה אחת יקלו על בנט למשוך אליו קולות מתונים יותר מהמגזר.

בניסיון להדוף את ההתנגדויות ולהצדיק את ההצטרפות לרשימת איחוד מפלגות הימין השתמש יושב ראש עוצמה יהודית איתמר בן גביר בשני נימוקים עיקריים. הראשון היה פרגמטי. לדבריו "אם לא יהיה חיבור בין עוצמה יהודית לבית היהודי ולאיחוד הלאומי ייתכן שלא תהיה מפלגה דתית-ציונית כלשהי בכנסת" (בן גביר, 2019). הנימוק האחר היה רעיוני, ובו ביקש בן גביר לעבור את "מבחן הממלכתיות" המהווה לכאורה תנאי קבלה למגזר. בן גביר גייס את המוסד המקודש ביותר עבור חסידי הממלכתיות הדתית-לאומית: צה"ל. הוא הזכיר את שירותו בצה"ל של ראש המפלגה הקודם, מיכאל בן ארי (שגם שולח את בנו לקו הראשון בחזית), וכן התייחס לעצמו ולעמיתיו למפלגה שגם אם לא שירתו בצה"ל בעצמם, שלחו את בניהם ליחידות קרביות (בן גביר, 2019).

לסיכום, הפולמוס על האפשרות לשייך את מפלגת עוצמה יהודית לציונות הדתית, ובעקפין הדיון על גבולות המגזר עצמו, התנקזו לשני ערוצים: הפלג הליברלי יותר התנגד בנימוקים אידאולוגיים (גזענות, שנאת זרים וחוסר ממלכתיות), והפלג השמרני ניסה להקל על המהלך בהיתלותו באבן היסוד של הממלכתיות – השירות בצה"ל או לפחות התמיכה בו. הנימוק שהכריע בעד השילוב היה הנימוק הפרגמטי: ההלם שאחז במגזר לנוכח הפרישה הפתאומית של בנט ושקד מהבית היהודי, והחשש שבעקבות הפיצול יישחק עד מאוד כוחו של הימין בבחירות הקרובות. לכך נוסף הלחץ הכבד של ראש הממשלה נתניהו להכשיר את האיחוד כדי להביא לניצחון הימין בבחירות (הלינגר, 2019). בבחירות קיבלה רשימת איחוד מפלגות הימין חמישה מושבים בלבד, ונציג עוצמה יהודית לא נכנס לכנסת משום שמיכאל בן ארי, נציג המפלגה שהוצב בקדמת הרשימה, נפסל מהתמודדות.

הפולמוס התחדש לקראת בחירות 2020. הפעם היה זה בנט שעמד בראש ימינה, שכללה את מפלגות הציונות הדתית בכללן הימין החדש, הבית היהודי והאיחוד הלאומי. למרות הלחצים הרבים, גם מכיוונו של ראש הממשלה נתניהו, סירבו בימינה לכל הסכם עם עוצמה יהודית. בנט הסביר כי קיים פער בלתי ניתן לגישור בינו, כאיש ימין גאה, ובין מי שמאדירים רוצח ומתנהלים מתוך ניכור עמוק למדינה ולמוסדותיה (בנט, 2020).

2. דעיכת השיח

על השותפות עם

עוצמה יהודית

וצמיחתה האלקטורלית

בחירות 2021 היו לכאורה חזרה על דפוס

הריצה הדו־ראשית של מפלגות מערכת המשנה

המפלגתית הדתית־לאומית, כשלפני הבחורות

והבוחרים הדתיים־לאומיים ניצבו שתי רשימות

משני קצות הרצף הדתי. ואולם הפעם הורכבו

הרשימות הללו ממפלגות אחרות: בצד הליברלי ניצבה ימינה בראשות בנט

כהמשך של הימין החדש מבחירות אפריל 2019. בצד השמרני החליפה רשימת

הצינונות־הדתית את איחוד מפלגות הימין של 2019, שכללה את האיחוד הלאומי,

עוצמה יהודית ומפלגת נעם.

בשנת 2021 כבר לא התפתח שיח אידאולוגי או פרגמטי באשר ללגיטימיות

של הכללת עוצמה יהודית. מה שהתחיל בראשית 2019 כשיח אידאולוגי על

גבולות המגזר וערכיו ונתפס כוויתור מאילוצים פרגמטיים, כעבור כשנתיים גווע

לחלוטין. נראה שכמה סיבות עמדו בבסיס השינוי: ראשית, ייתכן שהשיח מיצה

את עצמו, והעמדתו של נציג עוצמה יהודית ברשימה ב־2019 נהפכה לעובדה

מוגמרת. שנית, ייתכן שמדובר בתהליך הדרגתי של לגיטימציה שעברה עוצמה

יהודית בחלק גדול מהמגזר הדתי־לאומי, הן מכוח הנימוקים הערכיים שנשמעו

בעדה לקראת בחירות אפריל 2019, והן לנוכח הלגיטימציה שקיבלה ממנהיג

גוש הימין – בנימין נתניהו. הלינגר (2019) גורס כי הכהניזם, לפחות בגרסתו

המרוככת, הוכשר סופית בעיני הימין הישראלי; שלישית, ככל שסוגיית המשילות

המתערערת שבה התמקד בן גביר תפסה מקום הולך וגובר בשיח הציבורי, הלך

והתחזק מעמדה של עוצמה יהודית, כפי שעלה גם מהסקרים שנעשו לקראת

בחירות 2022 (לוה 5).

לוח 5

מספר המושבים החזויים למפלגות הציונות-הדתית ועוצמה יהודית במקרה של התמודדות נפרדת במערכת הבחירות 2022

תאריך	מכון	המפרסם	הציונות-הדתית	עוצמה יהודית
22.5.2022	פאנלס פוליטיקס	מערב	5	5
27.5.2022	פאנלס פוליטיקס	מערב	6	5
28.7.2022	מדגם	חדשות 12	7	4
14.8.2022	מדגם	חדשות 12	8	5
18.8.2022	פאנלס פוליטיקס	ג'רוזלם פוסט	5	7
24.8.2022	מדגם	חדשות 12	0	9
24.8.2022	קמיל פוקס	חדשות 13	7	9
24.8.2022	קנטאר	חדשות 11	4	8
26.8.2022	פאנלס פוליטיקס	ג'רוזלם פוסט	4	8
		ממוצע	5.4	6.7

מקור הנתונים: קבוצת הפייסבוק "סקרים פוליטיים".

עד אמצע אוגוסט 2022 הראו הסקרים שמפלגת הציונות-הדתית עתידה לזכות ביותר מושבים מעוצמה יהודית, ואולם לקראת סוף אוגוסט התמונה התהפכה, והבכורה ניתנה לעוצמה יהודית. סקר אחר מיולי 2022 הראה כי העמדתו של בן גביר בראש מפלגת הציונות-הדתית תניב 13 מנדטים לעומת 10 בלבד במקרה שיוביל אותה סמוטריץ' (קורה ועמיתים, 2022). כל הסקרים שנערכו מאז הגשת הרשימות בספטמבר 2022 חזו הישג דו-ספרתי לרשימה המאוחדת.

כוחה של עוצמה יהודית ניכר גם בסקר שנערך לאחר הבחירות. בסקר נשאלו מי שאמרו שהצביעו לרשימת הציונות-הדתית לאיזו משלוש המפלגות המרכיבות את הרשימה הם משייכים את עצמם (לוח 6). הרוב המוחלט (76%) היו מצביעי עוצמה יהודית, שהיו שווים יותר מ-10 מנדטים מכלל ה-14 של הרשימה. הציונות-הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ' הביאה מעט יותר משלושה מנדטים.

לוח 6

החלוקה הפנימית של מצביעי/ות רשימת הציונות-הדתית, 2022

חלוקה פנימית של מצביעי רשימת הציונות-הדתית	שיעור הקולות (ב-%)	מנדטים
הצביעו לציונות-הדתית בראשות סמוטריץ'	22.8	3.2
הצביעו לעוצמה יהודית בראשות בן גביר	76.1	10.7
הצביעו לנעם בראשות אבי מעוז	1.1	0.2
	100	14

מקור הנחונים: עיבוד המחברים לנחוני סקר פאנלס פוליטיקס לעיתון מעריב, דצמבר 2022, 718 משיבים (כהן, 2022).

המפלגות נבדלו זו מזו בתמהיל הבוחרים שלהן. בדיקת תמהיל המצביעים על פני המנעד שבין חילונים לחרדים לאחר הבחירות (לוח 7) מראה כי רוב מצביעי ומצביעות הציונות-הדתית זיהו עצמם כדתיים או חרדים, לעומת רוב של מסורתיים וחילונים בקרב מצביעיו של בן גביר. ממצאים אלה ניכרו גם בסקרים שקדמו לבחירות.

לוח 7

שיעורי הזהויות של מצביעי/ות הציונות-הדתית לעומת עוצמה יהודית, דצמבר 2022

סך הכול	זהות דתית				המפלגה
	חרדי/ת (ב-%)	דתי/ת (ב-%)	מסורתי/ת (ב-%)	חילוני/ת (ב-%)	
100.0	23.5	64.7	11.8	0.0	הציונות-הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ'
100.0	8.5	23.7	52.5	15.3	עוצמה יהודית בראשות איתמר בן גביר
100.0	11.7	33.8	42.9	11.7	כלל מצביעי/ות הרשימה

מקור הנחונים: עיבוד המחברים לנחוני סקר פאנלס פוליטיקס לעיתון מעריב, דצמבר 2022, 718 משיבים (כהן, 2022).

בשתי מערכות הבחירות העוקבות שבהן התמודדה עוצמה יהודית באופן עצמאי היא הייתה רחוקה מאוד מאחוז החסימה. כיצד ניתן להסביר את התעצמותה לקראת בחירות 2022? ראשית, תהליך ההתמתנות. לענייננו חשוב כיצד הציבור הפוטנציאלי תפס זאת ולא השאלה האם המפלגה התמתנה או שמא מדובר במראית עין בלבד. שוב ושוב חזר בן גביר על טענתו שהשתנה. "השתנית", אמר בריאיון לשי גולדן, "מי שלא רוצה לשמוע – לא ישמע". פעם אחר פעם הוא התנער מתפיסותיו בעבר, טען כי הוא איננו ממשיך דרכו של הרב כהנא, ושיש לזכור שעברו שלושים שנה מאז התקופה שאותה מזכירים לו כל הזמן, כשהיה בן 16 (קליינר, 2022). הצהרות אלה חזרו על עצמן שוב ושוב (כספית וסגל, 2022; העולם הבוקר, 2022). תהיות בדבר כנות הצהרותיו של בן גביר העלה עיתונאי חדשות 12 עופר חדר (2022) במאמר שכותרתו "חידת בן גביר: סמל הימין הקיצוני התמתן או שזו רק אחיזת עיניים?" המאמר מסתיים במסקנה ש"מדובר בלוליינות מחושבת ומורכבת".

שנית, הטענה כי בן גביר התמתן יחסית קיבלה גושפנקא משפטית. לעומת מועמדותו של חברו לרשימה מיכאל בן ארי, שנפסלה על ידי בית המשפט העליון, בן גביר לא נפסל. ייתכן שמבחינת ציבור בוחרים מסוים היה בכך די כדי להכשירו. שלישית, בן גביר זכה ללגיטימציה מראש הממשלה נתניהו שפעל בנמרצות לאיחוד כוחות פוליטי כדי למנוע אפשרות לאובדן קולות. רביעית, בבחירות 2022 ניכרה עלייה בהיקף ההצבעה בריכוזים מובהקים של בוחרים הליכוד, אולם התמיכה בליכוד לא עלתה בהם. לא מן הנמנע שמי שיצאו הפעם להצביע נטו יותר להצביע לעוצמה יהודית.

ולבסוף, האירועים האלימים בנגב ובערים המעורבות, לוד ועכו, בעת מבצע "שומר החומות" העלו את המודעות הציבורית לבעיה הולכת וגוברת של משילות. בן גביר התמקד בייחוד בסוגיית המשילות והריבונות, ושוב ושוב הבהיר כי ידרוש את המשרד לביטחון פנים. סימנים ברורים לקשר בין אתגר המשילות וזיהויו של בן גביר עם הסוגיה ניכרים בדפוס ההצבעה בריכוזים חילוניים מובהקים בנגב ובגליל. בשני יישובים חילוניים מובהקים כעומר ולהבים (לוח 8) ניכרה תמיכה בימינה ובצינונות הדתית כבר ב־2021. ואולם דווקא מכיוון שמדובר באוכלוסייה חילונית, זכתה ימינה, הליברלית יותר מבחינה דתית, בתמיכה גבוהה בהרבה מהצינונות הדתית. ב־2022 ניכרה עלייה בתמיכה לרשימת הצינונות הדתית. על רקע חילוניותם המובהקת של היישובים, לא ניתן לייחס את דפוסי ההצבעה

להיבטים דתיים מסוימים כמו שהיה ניתן לעשות בריכוזים דתיים. זאת ועוד, בבחירות אלה התאפיינה וזוהתה רשימת הציונות-הדתית כקרובה לקוטב החרדי-לאומי. ניתן להניח שהצלחת הציונות-הדתית להגביר את כוחה קשורה לעוצמה יהודית ולעליית הלגיטימציה כלפיה בחברה היהודית בישראל. דפוסים דומים נמצאו גם בקיבוצים חילוניים בעוטף עזה בדרום ובעמק החולה בצפון, אזורים שבהם בעיית המשילות בולטת.

לוח 8

שינויים בהצבעה למפלגות מערכת המשנה הדתית-לאומית ביישובים עומר ולהבים, 2021 ו-2022

שיעור קולות לימנה	שיעור קולות לימנה (ב-%)	סך הקולות לצינות-הדתית + ימנה (ב-%)	שיעור קולות לימנה	שיעור קולות לימנה (ב-%)	סך כל הקולות הכשרים	בחירות
701	8.5	872	2.1	171	8,271	2021
101	1.2	940	9.9	839	8,480	2022

מקור הנתונים: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022.

בפרק זה הוצעה והודגמה שימושיותה של רמת הניתוח של מערכת משנה מפלגתית, שהיא רמת ביניים בין המפלגה היחידה ובין המערכת המפלגתית. ההתארגנות לקראת בבחירות 2022

וההצבעה בהן ביססו את הטעון שמערכת המשנה המפלגתית הדתית-הלאומית נמצאת בתהליכי התרופפות מתמשכים ומואצים. זה שנות דור ניכרים במערכת זו שינויים תכופים ומהירים מאוד באופני ההתארגנות המפלגתיים, בהרכב

1. סיוכום ומסקנות: מערכת משנה מפלגתית בהתרופפות מואצת

המנהיגות ובתוצאות הבחירות, בניגוד מוחלט ליציבות של מערכת המשנה המפלגתית החרדית, המפגינה יציבות.

מפלגת האם הוותיקה של החברה הדתית-הלאומית, הבית היהודי, שאיבדה ייצוג ב-2021, לא הצליחה להתאושש גם ב-2022. אין סימן מובהק יותר להתרופפות של מערכת משנה מפלגתית מהיעלמות מפלגת אם ותיקה והחלפתה במפלגות חדשות. צמיחתה המטאורית של עוצמה יהודית וזכייתה בייצוג חסר תקדים בכנסת ובממשלה שקמה בעקבות הבחירות היא סימן נוסף. שלוש שנים בלבד לאחר שעצם השותפות עם עוצמה יהודית עוררה עימות ערכי נרחב בציונות הדתית, הפכה שותפותה לעובדה מוגמרת. את שיאה של ההתרופפות יש לראות במה שאירע בתוך שנה אחת בלבד במערכת המשנה הדתית-לאומית. ב-2021 מימש בנט את השאיפה להנהגה בציונות הדתית כשזכה בתפקיד ראש הממשלה. בתוך שנה נאלץ להתפטר ומפלגתו נעלמה מהמפה הפוליטית, בדומה להיעלמות המפד"ל והבית היהודי כיורשת שלה.

בקיץ 2023 הושלם המהפך המפלגתי הפנימי: מפלגות הציונות-הדתית והבית היהודי חתמו על הסכם איחוד כשאין חולק על הדומיננטיות של הציונות-הדתית בו. התרופפות גדולה כל כך בזמן כה קצר איננה מוכרת באף קבוצת מפלגות בישראל, אף שמדובר במערכת שבאופן כללי נמצאת בתהליכי התרופפות. אין ספק שהמילה האחרונה בהתרופפות מערכת המשנה הדתית-לאומית עדיין לא נאמרה. אם מגמות אלה יימשכו, מערכת המשנה הדתית-הלאומית תשנה את פניה גם לקראת הבחירות הבאות.

רשימת המקורות

אדמקר, יקי, 2019. "איחוד בימין: עוצמה יהודית קיבלה את הצעת הבית היהודי לאיחוד", וואלה!, 20.2.2019.

אטינגר, יאיר, 2019. פרומים: המחלוקות שמפצלות את הציונות הדתית, חבל מודיעין: כנרת זמורה דביר.

בן גביר, איתמר, 2019. "גם אנחנו ציונות דתית", מקור ראשון, 15.2.2019.

בנט, נפתלי, 2020. "לא אכלול ברשימה שלי מי שמחזיק בסלון ביתו תמונה של רוצח 29 איש", **ערוץ 7**, 15.1.2020.

ברוך, חזקי, 2021. "נפתלי בנט: אני גאה להיות עם כיפה סרוגה, המהות של הציונות הדתית היא ההנהגה", **ערוץ 7**, 21.1.2021.

גודמן, יונה, 2015. "הילכו שניים יחדיו? התמודדות עם דילמות חיים אידאולוגיות: מקרה הזהות הממלכתית דתית", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

דון-יחיא, אליעזר, 1980. "יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים", **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים** 14: 25-52.

הוברמן, חגי, 2021. "בנט טעה בגדול והוא צודק לגמרי", **מצב הרוח: העיתון לציבור הדתי לאומי**, 4.6.2021.

הלינגר, משה (בהשתתפות ברוך זיסר), 2019. **מדינת ישראל לא?: אתגרים לזהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל ומתווה להתמודדות עמם**, ירושלים: מאגנס.

העולם הבוקר, 2022. "שישה ימים לבחירות: איתמר בן גביר מספר על התחושות לקראת היום הגורלי – ומצהיר: 'השתניתי, אני לא איתמר שהייתי ברצח רבין'", **פייסבוק**, 26.10.2022.

הרמן, תמר, גלעד בארי, אלה הלר, חנן כהן, יובל לבל, חנן מוזס, וקלמן נוימן, 2015. **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-24 – תוצאות ארציות", **אתר ועדת הבחירות המרכזית**.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-25, 2022. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-25 – תוצאות ארציות", **אתר ועדת הבחירות המרכזית**.

חדד, עופר, 2022. "חידת בן גביר: סמל הימין הקיצוני התמתן או שזו רק אחיזת עיניים?", **N12**, 25.7.2022.

חדשות סרוגים, 2019. "בנט: אנשי כהנא לא ראויים לשבת בכנסת ישראל", **סרוגים**, 26.2.2019.

חדשות סרוגים, 2021א. "הרב בני לאו בפניה לנפתלי בנט", **סרוגים**, 28.4.2021.

חדשות סרוגים, 2021ב. "קלמן ליבסקינד תוקף: מה הם מסבירים לילדים שלהם?", **סרוגים**, 26.9.2021.

טאוב, עמיעד, 2020. "עמיעד טאוב פורש מהבית היהודי: 'הפכנו למפלגה משוטעת ומפולגת'", **ערוץ 7**, 14.1.2020.

כאן, 2019. "הרב אלי סדן: קשה להסביר לבוחרינו את החיבור עם עוצמה יהודית", **בחצי היום**, 21.2.2019.

כהן, אשר, 1990. "הולכים ביחד: יחסי דתיים-חילוניים במפלגה מעורבת", בתוך: ישעיהו ליבמן (עורך), **לחיות ביחד: יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית**, ירושלים: כתר, עמ' 116-130.

כהן, אשר, 2010. "מפלגות המחנה המתפזר: הציונות הדתית ומפלגותיה בבחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 101-129.

כהן, אשר, 2015. "'משהו חדש מתחיל': הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 255-281.

כהן, אשר, ומנחם לזר, 2017. "מפלגת שלטון מול מפלגה השואפת להנהגה: הליכוד והבית היהודי בבחירות 2015", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 81-102.

כהן, משה, 2022. "סקר 'מעריב': אילו הבחירות היו מתקיימות היום – כך הייתה נראית המפה הפוליטית", **מעריב**, 23.12.2022.

כספית, בן, ועמית סגל, 2022. "איתמר בן גביר: 'השתנתי. אני לא ממשיך דרכו של כהנא'", **חדשות 12: פגוש את העיתונות**, 24.9.2022.

ליבמן, ישעיהו, 1982. "התפתחות הניאו-מסורתיות בקרב יהודים אורתודוקסיים בישראל", **מגמות כז**: 232-250.

לזר, מנחם, 2022. "הציונות הדתית כמערכת-משנה מפלגתית רופפת: מקרה הבוחן של הבית היהודי וחלופותיה בשנים 2012-2022", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בר-אילן.

מוזס, חנוך, 2009. "מציונות דתית לדתיות פוסט-מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בר-אילן.

- מסקר - שרותי מחקר וסקרים, 2019. "סקר פוליטי - המגזר הדתי-לאומי",
מסקר, 8.12.2019.
- סמוטריץ', בצלאל, 2021. "מפלגת הציונות הדתית מייצגת את הציונות הדתית
לא בגללי, אלא בגללה. הנה ההסבר", פייסבוק, 8.1.2021.
- סקרים פוליטיים, דף פייסבוק.
- עזרא, גיא, 2015. "בנט: 'עברנו תקופה קשה, אבל לא נשב יותר בבגאז'",
סרוגים, 10.5.2015.
- עזרא, גיא, 2019. "בן גביר במתקפה חריפה על נפתלי בנט", סרוגים,
26.2.2019.
- פדהצור, עמי, ודפנה קנטי-נסים, 2002. "כהנא מת, והוא חי בישראל", פנים 20:
123-131.
- פינקלמן, יואל, 2008. "בין ימין לשמאל בציונות הדתית". בתוך: נפתלי
רוטנברג ואליעזר שביד (עורכים), לאום מלאום: עיונים בשאלות של זהות
לאומית, עם ולאומיות, ירושלים: ון ליר, עמ' 205-226.
- פיקאר, אבי, 2021. "ממשלת בנט ולפיד גורמת לכאבי בטן: אבל אין ברירה
אחרת", כיפה, 10.6.2021.
- קורת, הילה, ספי עובדיה, רביב דרוקר, וליאור קינן, 2022. "הציונות הדתית
מזנקת עם בן גביר בראש, שקד בחוץ", סקר חדשות 13, 17.7.2022.
- קליין, יהונתן, 2019. "הרב יהודה גלעד: 'בוש ונכלם שאנשי עוצמה יהודית
זוכים ללגיטימציה'", חדשות כיפה, 24.2.2019.
- קליינר, תום, 2022. "ח"כ בן גביר לשי גולדן: 'השתניתי, מי שלא רוצה לשמוע -
לא ישמע'", חדשות 14, 1.9.2022.
- קניג, עופר, וגדעון רהט, 2023. המפלגות בישראל בין השנים 1992-2021,
ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שגיא, אבי, 1999. "ציונות דתית: בין סגירות לפתיחות", בתוך: אבי שגיא, דודי
שוורץ וידידיה צ' שטרן (עורכים), יהדות פנים וחוץ: דיאלוג בין העולמות,
ירושלים: מאגנס, עמ' 124-167.

שוורץ, דב, 2021. "אי אפשר בלא מעט פוליטיקה בבוקר, כל עוד השמש לא קופחת בשיא עוצמתה", **פייסבוק**, 19.8.2021.

שלג, יאיר, 2000. **הדתיים החדשים: מבט עכשווי אל החברה הדתית בישראל**. ירושלים: כתר.

שלג, יאיר, 2020. **החרד"לים: היסטוריה, אידאולוגיה, נוכחות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שלג, יאיר, 2021. "הממשלה הנרקמת היא יותר 'ממשלת אחדות' מכל ממשלה אחרת", **מקור ראשון**, 1.6.2021.

Beyme, Klaus von, 1985. *Political Parties in Western Democracies*, Aldershot, UK: Gower.

Lazar, Menachem, and Asher Cohen, 2022. "Religious Zionism as a Dealigned Partisan Sub-System – Israel's 2019-21 Elections," *Israel Affairs* 28 (6): 819-839.

Mair, Peter, and Cas Mudde, 1998. "The Party Family and Its Study," *Annual Review of Political Science* 1: 211-229.

Poguntke, Thomas, Susan E. Scarrow, Paul D. Webb, Allern H. Elin, Aylott Nicholas, Ingrid van Biezen, Enrico Calossi, Marina Costa Lobo, William P. Cross, Kris Deschouwer, Zsolt Enyedi, Elodie Fabre, David M. Farrell, Anika Gauja, Eugenio Pizzimenti, Petr Kopeck, Ruud Koole, Wolfgang C. Müller, Karina Kosiara-Pedersen, Gideon Rahat, Aleks Szczerbiak, Emilie van Haute, and Tània Verge, 2016. "Party Rules, Party Resources and the Politics of Parliamentary Democracies: How Parties Organize in the 21st Century," *Party Politics* 22 (6): 661-678.

Seiler, Daniel Louis, 1980. *Partis et Familles Politiques*, Paris: Presses universitaires de France.

מבנט לבן גביר

ההתנהגות הפוליטית של הציונות הדתית

בבחירות 2019-2022

מיכאל פרידמן | נדב ג' שלף

ממשלת ישראל ה-36, שהוקמה לאחר בחירות 2021, הייתה ממשלה ייחודית מנקודת מבט היסטורית. לא רק שזו הייתה הממשלה הראשונה שישבה בה מפלגה ערבית, אלא גם שנפתלי בנט, ראש הממשלה שעמד בראשה, היה הציוני-דתי הראשון שכיהן בתפקיד זה. מגזר הציונות הדתית היה יכול לראות בהישגו של בנט נקודת שיא: ביטוי של השילוב המלא של הציונים הדתיים בחיים הציבוריים בישראל, ואפילו הגשמה אולטימטיבית של השאיפה הוותיקה להיות "נהג הקטר ולא רק משגיח הכשרות ברכבת". אך לא כך היה הדבר. התגובה לממשלת בנט-לפיד בציונות הדתית הייתה שלילית מאוד, והגיעה לשיאה שנה אחר כך בהתנערות ברורה של מצביעות ומצביעים מהמגזר ממפלגות מתונות יותר באופן שהמחיש את עלייתו המתמשכת של הזרם הקיצוני יותר. כפי שנראה

להלן, התפתחות זו מרמזת שייתכן שהציונים הדתיים המתונים כבר אינם "הרוב השקט" בתנועה (Sheleg, 2019).

פרק זה מעגן את חקירת התנהגות ההצבעה של הציונים הדתיים בין 2019 ל-2022 הן בספרות על מפלגות ימין רדיקלי והן בספרות על תנועות חברתיות. שילוב זה ממסגר את המפלגות הציוניות הדתיות כשייכות לאותה משפחת מפלגות (רדיקלית-ימנית), אך בו זמנית מורכבת מאגפים מתונים ורדיקליים. בחלקים הבאים מתוארת החלוקה העיקרית בין האגפים וההשלכות ארוכות הטווח של הפוליטיקה קצרת הטווח שאפיינה את ניסיונותיהם להימנע מהשארית מספר גדול של קולות מתחת לאחוז החסימה. מבחינה אמפירית מתמקד הפרק בשלוש מערכות הבחירות – אפריל 2019, 2021 ו-2022 – שבהן התמודדו הזרמים הקיצוניים והמתונים של הציונות הדתית במפלגות שונות והורחבו גבולות הקשת הפוליטית הלגיטימית בשיח ובמערכת האלקטורלית של המגזר. בהתבסס על סקרי מחקר הבחירות הישראלי (Israel National Election Studies – INES) מראה הפרק שההקצנה האידאולוגית שנראתה בקרב מנהיגי הציונות הדתית, מאפיינת את הבוחרים המגדירים את עצמם דתיים ואת מצביעי מפלגות מחנה הציונות הדתית.

א.

מפלגות ימין קיצוני כתנועות חברתיות

ניתוחנו את ההתנהגות הפוליטית של מגזר הציונות הדתית במערכות הבחירות 2019-2022 משלב תובנות ממחקרים על מפלגות ימין קיצוני עם תובנות ממחקרים שעניינם השפעות

של שחקנים קיצוניים על תנועות חברתיות. שילוב זה בוחן את מפלגות הציונות הדתית – שבסבבי הבחירות בשנים 2019-2022 התחרו ושיתפו פעולה זו עם זו לסירוגין – כמפלגות שמשתייכות לאותה משפחת מפלגות (ימין קיצוני) ובו בזמן משקפות צדדים מתונים וקיצוניים יותר בתנועת הציונות הדתית.

חרף "הכאוס המושגי" (Mudde, 2007: 12) המאפיין את המחקרים על מפלגות הימין ומפלגות קיצוניות, בשנים האחרונות התגבש קונצנזוס ולפיו מפלגות הימין הקיצוני מתאפיינות בלאומנות ובשנאת זרים (Pedahzur, 2001; Bermanis, Canetti-Nisim, and Pedahzur, 2004; Mudde 2007; Pedahzur 2012; Hirsch-Hoefler and Mudde 2013; Freedman, Kaner, and Kaplan,

(2014). מנקודת מבט זו הפוליטיקה הישראלית כוללת מגוון מפלגות שמשתייכות למשפחת הימין הקיצוני, בכללן מפלגות לאומניות חילוניות ודתיות (ראו למשל Bermanis, Canetti-Nisim, and Pedahzur, 2004; Perliger and Pedahzur, 2018). במידות שונות, כל מפלגות הציונות הדתית שהתמודדו בבחירות 2019–2022 קידמו בגלוי רעיונות של עליונות יהודית בישראל ושנאת זרים כלפי מהגרים ופלסטינים, וניתן לסווגן כחברות במשפחת מפלגות הימין הקיצוני.

בה בעת, אף שהיא שימושית בהבחנה בין משפחות שונות של מפלגות, הגדרה זו מגבילה את היכולת לבחון את הפוליטיקה הפנימית של הימין הקיצוני. הספרות אומנם מכירה בכך שיכולות להיות במדינות כמה מפלגות ימין קיצוני (למשל Norris, 2005; Mudde, 2007), אך הדגשת מטרותיהן המשותפות מסיטה את תשומת הלב מההבדלים ביניהן בסוגיות חשובות. נקודת מבט זו גם לא מסייעת בבחינת התחרות בין מפלגות ששייכות לאותה משפחה. כך הדבר גם במחקרים בנוגע לימין הקיצוני בישראל, שבהם החוקרים נוטים להתייחס לכל מפלגות הימין הקיצוני כשותפות לאותן מטרות (למשל, Bermanis, Canetti-Nisim, and Pedahzur, 2004), או מתמקדים אך ורק בתנועת ההתנחלות (למשל Hirsch-Hoefler and Mudde, 2020). אפילו המחקר המקדם את הבנת בסיס התמיכה של הלאומניים והדתיים של הימין הקיצוני הישראלי נוטה להתעלם מווריאציות בתוכו ומהשלכותיהן (Pedahzur and Canetti-Nisim, 2004; Hirsch-Hoefler, Canetti, and Pedahzur 2010).

ספרות המחקר על תנועות חברתיות (social movements) מציעה מסגרת רעיונית משלימה לבחינת הפוליטיקה בתוך אותה משפחת מפלגות. יתרונה בכך שהיא מדגישה את השלכותיה של התחרות בין זרמים נבדלים שבה בעת משתייכים לאותה תנועה אך עם סדר יום וטקטיקות שונות. מחקרים חשובים עשו זאת ביחס לימין הקיצוני הישראלי ככלל – לדוגמה ההבחנה בין הזן ה"חדש" ובין הזן ה"ישן" שלו (Pedahzur, 2012) – ובחקר הפוליטיקה של תנועת ההתנחלות (Hirsch-Hoefler and Mudde, 2020). מתוך נקודות מבט אלה מחקר זה בוחן את קיומם ואת השלכותיהם של הזרמים הנבדלים בציונות הדתית.

נקודת המבט שאנחנו מאמצים בפרק זה מדגישה את "השפעות המחנה הקיצוני" שיצר הזרם הקיצוני יותר של התנועה, כלומר הזרם שקורא תיגר הן על הטקטיקות

והן על המטרות של הזרם המרכזי. רוב הניתוחים של השפעות המחנה הקיצוני מעלים שהן מובילות לחיזוק הזרם המרכזי בתנועה, משום שזה יכול להצטייר כרציונלי יותר מהמחנה הקיצוני (למשל, Haines, 1988; Simpson, Willer, and Feinberg 2022). בישראל, לדוגמה, קיומו של מחנה קיצוני בתנועת ההתנחלות עזר לתנועה ככלל להשיג את מטרותיה (Hirsch-Hoefler and Mudde, 2020). עם זאת השפעות אלה של המחנה הקיצוני מתרחשות כאשר הוא מיעוט בתנועה. כשאינו מיעוט, עלולות להיווצר גם השפעות הפוכות. כך, במקום לחזק מתונים בתוך התנועה, התחרות בין שני המחנות עלולה להוביל לניצחונם של הזרם הקיצוני ולדחיקת המתונים אל מחוץ לתנועה (למשל, Shelef and Shelef, 2013). פרק זה מגשר בין שני זרמי מחקר אלו כדי לחקור את קווי הדמיון ואת ההבדלים בין מפלגות שמשתייכות למחנות שונים בתוך אותה משפחת מפלגות. לשם הנוחות, ביתרת הפרק נעשה שימוש בסיווגים "קיצוני" ו"מתון" לצורך התייחסות לעמדות היחסיות של המחנות השונים בתנועת הציונות הדתית והמפלגות המייצגות אותם. אין זו אמירה כוללת בנוגע לעמדותיהם. החלק הבא פונה להדגשת ההבדלים העיקריים בין מחנות אלו.

1. מקורות הפילוג במשפחה (מפלגה) לעם ישראל, על פי תורת לישראל – מתמצת

את האידאולוגיה המרכזית של הציונות הדתית, הפילוג הפוליטי העיקרי בתוך הציונות הדתית הרלוונטי גם לתקופתנו החל זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים ונגע לחשיבותה של ארץ ישראל לעומת שאר מחויבויותיה האידאולוגיות של התנועה. הוויכוח דאז בתוך התנועה ניטש בין מי שהסכימו לאזן בין ערך קדושת הארץ ובין קדושת המדינה (הקדושה לא פחות), ובין מי שהעדיפו בגלוי את קדושת הארץ על פני כל דבר אחר (Shelef, 2010; Freedman, 2019). מקרב פנימי זה יצאו תומכי העמדה השנייה כשידם ללא ספק על העליונה, עד כי חוקרים רבים החלו להשתמש בעמדות טריטוריאליות ניציות כאבן הבוחן להגדרת הימין הקיצוני בישראל (למשל Sprinzak, 1991; Norris, 2005).

אולם כפי שמתומצת בסיסמת המזרחי, את תפיסת העולם מרובת הפנים של הציונות הדתית אי-אפשר לרדד לממד (טריטוריאלי) יחיד. התייצבותם של

כמעט כל הציונים הדתיים בצד הניצי של הקשת הפוליטית (כפי שעולה גם מלוחות 2 ו-4) ודעיכת הסבירות לנסיגות טריטוריאליות משמעותיות הסיטו את הוויכוח בתנועה לשני המדרגים האחרים בסיסמת המזרחי. זו הייתה אחת הסיבות להתחזקות המרכיבים הדתיים בימין הקיצוני הישראלי (Pedahzur, 2001; Bermanis, Canetti-Nisim, and Pedahzur, 2004).

במונחים של סיסמת התנועה, הציר המרכזי של הוויכוח סובב כעת סביב העיסוק במושג "עם ישראלי" ככלל וביחס לציבור החילוני הישראלי בפרט, וסביב תפקידה ההולם של הדת במרחב הציבורי. בקווים כלליים, מצד אחד נמצאים מי שטוענים שתנועת הציונות הדתית צריכה להמשיך לגשר בין המגזרים השונים בחברה הישראלית ולקדם ממלכתיות במובן של בניית "ממשל ריבוני אזרחי שמבוסס על כבוד לרמקוטיה, לחוק ולערכים האזרחיים" (Kedar, 2002: 117). זו הקבוצה שאנו מסווגים בתור הזרם המתון. לעומתם ניצבים מי שטוענים שעל הציונים הדתיים להיות חיל החלון בקידום מטרותיהם וערכיהם האידאולוגיים גם במחיר של עימות עם ישראלים חילונים. זו הקבוצה שאנו מסווגים כזרם הקיצוני בתנועה. חילוקי הדעות הללו בתוך הציונות הדתית אומנם אינם חדשים (ראו למשל Shelef, 2010) וחופפים במידה מסוימת לוויכוח בין קדושתן היחסית של המדינה והארץ, אך כעת הם קו השבר המרכזי בין האגף המתון לאגף הקיצוני של תנועת הציונות הדתית.

הזרם המתון בתנועת הציונות הדתית ניצי מבחינה טריטוריאלית, אך בה בעת מאמין באינטגרציה של הציונות הדתית בכל חלקי החברה הישראלית. הוא אף דבק בהגדרתה העצמית ההיסטורית של התנועה כגשר בין הציבור החילוני ובין המיעוט הדתי (היהודי) בישראל. נקודת מבט זו מרמזת על סובלנות כלפי החברה הישראלית, החילונית ברובה, ומציבה עמדות מתונות יחסית (אם כי לא בהכרח ליברליות) בסוגיות דת ומדינה. בפועל עמדה זו כוללת קבלה של שוויון מגדרי, הכלה של פרשנויות לא-אורתודוקסיות של ההלכה היהודית (אם כי לא שוויון עם פרשנויות אורתודוקסיות) ותפקיד מצומצם יחסית למנהיגות הרבנית בעיצוב החלטות פוליטיות.

דעות אלה ניכרו בתמיכתו של זרם זה במה שמכונה מפלגות "המחנה הפתוח" (כהן, 2015; Lazar and Cohen, 2022). אף שהן עדיין מזוהות בעיקר עם

הציונות הדתית, מפלגות אלה מחויבות במפורש לשילוב תומכים מחוץ למגזר. בשנים האחרונות התבטאה מחויבות זו בהנהגה המשותפת של מפלגות אלה על ידי נפתלי בנט ואילת שקד (החילונית). נוסף על האינטרס שבגיוס קולות הימין החילוני (Hirsch-Hoefler, Canetti, and Pedahzur, 2010), שיקפה שותפות זו את רצונו של הזרם המתון להיות "הגשר המחבר את מרכז הציונות הדתית לציונות החילונית" (קמפינסקי, 2019א) ואת תמיכתו בנורמות של שוויון מגדרי.

הזרם הקיצוני בציונות הדתית, לעומת זאת, משלב לאומנות קיצונית עם תפיסות ומנהגים דתיים שאומצו מהעולם החרדי, בייחוד בכל האמור ביחס לעולם החילוני (שלג, 2020). כביטוי להתחזקות הגישה החרדית-לאומית (חרד"לית) – על חשבון התפיסה הרואה בציונות הדתית גשר בין מגזרים שונים בחברה – הזרם הקיצוני רואה עצמו כחיל החלוץ האידאולוגי הסולל את הדרך שבה יבואו אחרים בעקבותיו. כחלק מהפרשנות הדתית הקיצונית יותר שלו, מנהיגיו (הרבנים ואלו שאינם רבנים) מקדמים בגלוי את השתתפות דין התורה על המרחב הציבורי; מתנגדים נחרצות לשוויון מגדרי (לרבות יישום הפרדה מגדרית ככל האפשר) ולהכלת להטב"קים; דוחים לחלוטין את תוקפה של האמונה היהודית שאינה אורתודוקסית; ומייעדים למנהיגות הרבנית תפקיד מרכזי בהחלטות פוליטיות (שלג, 2020; Freedman, 2020). הרבה לפני המשבר החוקתי שפרץ בינואר 2023, מחה האגף הקיצוני נגד "דיקטטורת בג"ץ" וקידם מצע שקרא להגבלת יכולתו לכפות את סדר היום ה"פוסט-מודרני" שלו בנושאים של שוויון מגדרי, יחסי יהודים-ערבים והיבטים פנים-יהודיים (ראו לדוגמה זקן, 2019; סמורייץ', 2019).

כשהוא מונע מכוח מחויבויות אידאולוגיות זו, הגיב הזרם הקיצוני בציונות הדתית בחומרה רבה להקמתה של ממשלת בנט-לפיד בשנת 2021 ולמדיניותה בסוגיות אלה. כך למשל באוגוסט 2021, פחות מחודשיים לאחר הקמת הממשלה, טענה בגלוי קבוצה בולטת של רבנים המקושרים לזרם הקיצוני בתנועה, שהפלת הממשלה "האנטי-יהודית ואנטי-לאומית" הזאת היא חובה דתית. רבנים אלו מחו נגד מדיניות הממשלה בסוגיות דת ומדינה, והתמקדו ברפורמות המוצעות במונופול משגיחי הכשרות, קבלת שוויון להטב"קי והכרה בשתיקה בזרמי יהדות לא-אורתודוקסיים. הם גם הרימו קול נגד השיתוף ההיסטורי של הרשימה הערבית המשותפת (רע"ם) בקואליציה – שיתוף פעולה קואליציוני שהוצג כחלק מקנוניה

לכאורה להפוך את ישראל ל"מדינת כל אזרחיה". רבנים אלה טענו שמדובר באיומים קיומיים על מדינת ישראל (ברדוגו, 2021).

אם לשפוט לפי תוצאות בחירות 2022, קריאה זו והעמדות הקיצוניות ששיקפה הדהדו בקרב הציבור הציוני-דתי. פלח גדול של מצביעים למפלגת הציונות-הדתית (כשליש) ראה בסוגיות דת ומדינה את אחת הסוגיות העיקריות שהשפיעו על הצבעתו בבחירות אלה, בהשוואה ל-17% ממצביעי מפלגת הבית היהודי המתונה יחסית, שהתמקדו הרבה יותר בביטחון אישי (INES, 2022).

עם זאת השאלה האם הצלחתו של האגף הקיצוני שיקפה שינוי בגישתו של הציבור הציוני-דתי או הונעה על ידי מסרים מטעם ההנהגה טרם נענתה. המחקרים העוסקים בפוליטיקה קיצונית מפולגים בשאלה זו. יש הטוענים שאימוץ סגנון פוליטי פופוליסטי יותר, לרבות נסיגה דמוקרטית, נובע לעיתים קרובות מהאליטה, כשהציבור הרחב ממלא תפקיד סביל יותר (Levitsky and Ziblatt, 2019; Bartels, 2023). אחרים טוענים שעמדות הציבור ממלאות תפקיד חשוב יותר מכיוון שהאליטות רגישות לשינויים בדעת הקהל (Przeworski, 2019). כאן לא נוכל לענות על שאלה זו ולעמוד על כיוון הקשר הסיבתי, ועל כן נחקור את שתי נקודות המבט: בחלק הבא נפנה לחקור את הפוליטיקה ברמת ההנהגה, ובחלק הרביעי ננצל את העובדה שבשלוש מתוך חמש מערכות הבחירות שהתקיימו בשנים 2019-2022 (אפריל 2019, 2021 ו-2022) אנפיה הקיצוניים והמתונים של התנועה התמודדו במפלגות שונות, כדי לחקור שינויים בדעת הקהל הן בקרב מצביעי מפלגות הציונות הדתית והן בקרב הציבור היהודי הדתי-לאומי ככלל.

בדומה ל"משפחות" של תנועות חברתיות אחרות, הזרמים בתוך הציונות הדתית מאורגנים למפלגות פוליטיות שמסכימות זו עם זו בנושאים מסוימים וחולקות זו על זו בנושאים

אחרים. מאפיין זה מאפשר למפלגות לחבור זו לזו בבחירות או להתמודד בנפרד (Porta and Rucht, 1995: 232). דינמיקה זו ניכרה בבירור בחמש מערכות

ג.

השלכות התחרות המפלגתית התוך-תנועתית, 2019-2022

הבחירות בשנים 2019–2022, שבהן ניסו לסירוגין שני זרמי התנועה לשתף פעולה ברשימה פוליטית אחת לצד תחרות פוליטית גלויה ביניהם. דו־קיום בין שתי המגמות נוצר ברשימה פוליטית אחת בבחירות בספטמבר 2019 וב־2020 (אבל לא כללה מרכיבי קיצון כגון עוצמה יהודית); ואילו בבחירות אפריל 2019, 2021 ו־2022 התמודדו זרמים אלו בנפרד. בבחירות אלה ייצגו את הזרם הקיצוני רשימת איחוד מפלגות הימין באפריל 2019 (רשימה שהייתה בעצמה קואליציה של סיעות קטנות יותר), ובבחירות 2021 ו־2022 רשימת הציונות־הדתית שכללה את עוצמה יהודית, נעם והאיחוד הלאומי. את הזרם המתון בתנועה ייצגו הימין החדש באפריל 2019, ימינה בבחירות 2021 ומפלגת הבית היהודי ב־2022.¹

ההשלכה החשובה ביותר של התחרות ברמת האליטות ושל ה"תסיסה" המפלגתית שנבעה ממנה באותה תקופה (Lazar and Cohen, 2022) הייתה הרחבת גבולות הלגיטימיות של הקשת הפוליטית עד כדי הכלת שני פלגים מהציונות הדתית שעד אז הוגלו לשוליים ואף נודו: עוצמה יהודית ונעם. הראשונה היא גלגול פופוליסטי של מפלגת כך של מאיר כהנא, ומבטאת במפורש עמדות אנטי־ערביות, לרבות קריאות גלויות לעליונות יהודית בישראל.² מפלגת נעם, שבסיסה בישיבת הר המור, היא מפלגה שדוגלת במיזוגיניות ובאנטי־לחטב"קיות. אגף זה בציונות הדתית ניסה בשנת 2015 לחבור לפלג ספרדי־חרדי דרך מפלגת יחד. כישלונם של ניסיון זה (ראו להלן) הוביל אותו להתארגנות כמפלגה נבדלת ששואפת להחיל את סדר יומה ולהחדיר את דעותיה ללב הציונות הדתית.

התרחבות גבולות הלגיטימיות של הפוליטיקה עד כדי הכלת המרכיבים הללו נראתה בתחילה כתגובה של ההנהגה לכך שמפלגות במחנה הדתי לא עברו את אחוז החסימה בבחירות 2015 ו־2019. בשנת 2015 קיבלה מפלגת יחד כ־125,000 קולות אך לא עברה את אחוז החסימה, ובאפריל 2019 קיבלו הימין החדש וזהות

1 החרג העיקרי לאפיון זה הוא מפלגת זהות באפריל 2019. מפלגה זו, בהנהגתו של משה פייגלין, שילבה גישה קיצונית בסוגיות דתיות עם גישה מחוננה בסוגיות חברתיות וכלכליות אחרות.

2 אף שעוצמה יהודית ונב גביר, מנהיגה, מכחישים שהם המשך של כך, הכחשות אלה מתגמדות אל מול פעולות כגון הענקת המקום האחרון הסמלי מאוד ברשימתם למנכ"ל לשעבר של הליגה להגנה יהודית ו"יד ימינו" של מאיר כהנא (ערן 7, 2022).

סך משולב של 257,000 קולות אך שתיהן לא עברו את אחוז החסימה. בספטמבר 2019 קיבלה עוצמה יהודית כ־84,000 קולות שאף הם לא הספיקו לחציית אחוז החסימה. הישגיהם של הקולות הללו מחוץ לכנסת החלישה את כוחו של הימין בכלל ושל הציונות הדתית בפרט, ולכן דרבנה את מנהיגיהם של שני הזרמים בציונות הדתית לחשב מסלול מחדש.

מאמצייהם לעשות כן התבטאו בעיקר ביישום "גושים טכניים" בשנת 2019, וברוב הבחירות מאז – בריתות מפלגתיות שהבטיחו להתפצל לאחר הבחירות. "גושים טכניים" אלה שירתו שתי מטרות חשובות. האחת – הם אפשרו למפלגות הציונות הדתית לאחר את ציבור המצביעים שלהן ברשימה אחת. והאחרת – הצגת הבריתות כנישואי נוחות בלבד (ראו לדוגמה את הצדקתו של הרב חיים דרוקמן לשיתוף הפעולה עם עוצמה יהודית, כהן 2019א; ערוץ 7, 2021) סייעה להצדיק שיתוף פעולה עם חלקים מהזרם הקיצוני של התנועה (עוצמה יהודית ונעם) שעד אז נחשבו קיצוניים מדי. יצוין שבבריתות כאלה בין אגפים מתונים וקיצוניים אין חדש, ויש להן היסטוריה ארוכה בהקשר של תנועת ההתנחלות (Hirsch-Hoefler and Mudde, 2020). אף על פי כן, ייבוא טקטיקה זו למרחב הפוליטיקה האלקטורלית יצרה השפעה נוספת ברמות לגיטימציה לדעות שעד אז היו טאבו, שכן הדבר אפשר לשוליים הקיצוניים ביותר במחנה הציוני־דתי לקבל את ברכתם של רכיבים מרכזיים יותר.

הצעד הראשון בדרך זו היה יצירת ברית מפלגתית חדשה – איחוד מפלגות הימין – בין שרידי מפלגת הבית היהודי (שנותרו כשהזרם המתון התפצל כדי להקים את הימין החדש) ובין האיחוד הלאומי ועוצמה יהודית, הקיצוניות יותר. בעיקר ראוי לציין את הברית עם עוצמה יהודית, שכן עד אז רוב הציבור הציוני־דתי (והימין המרכזי הישראלי) התנער ממנה בשל עמדותיה הקיצוניות כלפי ערבים. להקמתה של ברית זו סייעה התערבותו של נתניהו. הוא ביקש למקסם את קולות הימין על ידי צמצום הקולות שיינתנו למפלגות ימין שלא יעברו את אחוז החסימה, ללא התחשבות בהשלכות ארוכות הטווח של המהלך. הוא פיצה את הציונים הדתיים על יצירת גוש טכני זה, ותמרץ את הקמתו כשהבטיח למחנה זה שריון של מועמד במקום ריאלי ברשימת הליכוד.

ברית זו הייתה צעד חשוב במתן לגיטימציה ליורשי כך. הברית אכן יצרה חשש מסוים בתנועה הציונית הדתית (כהן, 2019ב), שבין היתר באה לידי ביטוי בגינוי מנימוקים דתיים ומוסריים מפי קומץ רבנים בולטים וכן בהתפטרותה של אחת המועמדות הבולטות במפלגת הבית היהודי (ערוץ 7, 2019א; Arutz 7, 2019); ואולם אף שאין להפריז בחשיבותן של התנגדויות אלה לעוצמה יהודית ולדעותיה הגזעניות, זו הייתה ההתפטרות היחידה, ורפי פרץ, מנהיג הבית היהודי, שמח – לפחות בפומבי – לכלול את הרשימה בברית (ברוך, 2019א).³ יתרה מכך, הרוב המכריע של הרבנים המקושרים למגזר הציונות הדתית, לרבות מנהיגיו הרוחניים הבולטים ביותר, תמכו באיחוד מפלגות הימין חרף הכללתה של עוצמה יהודית. כך למשל הציג הרב אליעזר ולדמן את הפערים עם עוצמה יהודית כמזעריים כשהגדיר אותם כחילוקי דעות סגנוניים ולא מהותיים. הוא אף רמז שהרב צבי יהודה קוק, מנהיגה הרוחני של הציונות הדתית, היה מאשר זאת מכיוון שאמר שהיה זה "ראוי שקולו של הרב כהנא יישמע בכנסת" (ערוץ 7, 2019ב).

הנכונות לקבל ברית עם קבוצה שולית שעד אז הוחרמה ייצגה לכל הפחות את ניצחונם של שיקולים פוליטיים תועלתניים על פני השיקולים האידאולוגיים. מנהיגי המגזר הציוני-דתי, הן רבנים והן אלו שאינם רבנים, האמינו ברוכס שברית עם עוצמה יהודית, לא נעימה ככל שתהא, עדיפה על אובדן קולות וירידה פוטנציאלית בכוחו של הימין. בה בעת, כפי שמעידים דבריו של הרב ולדמן, קבלתה של עוצמה יהודית שיקפה יותר מחישוב פוליטי פשוט. היא שיקפה את הלגיטימציה הגוברת של מפלגה זו ועמדותיה בתוך הציונות הדתית ואף את האמונה שמן הראוי להכליל בתוך "האווהל הגדול" של תנועת הציונות הדתית (ראו למשל ברוך, 2019א; כהן, 2019ב).

הלגיטימציה הגוברת של הקבוצות הקיצוניות ביותר ניכרה גם בשיח סביב החרגתן מהרשימה הציונית-דתית המשותפת בבחירות ספטמבר 2019 ובבחירות 2020. אף שהיו שטענו שהחרגה זו משקפת את הגועל שחשו רוב הציונים

3 כשדובר עם ציונים דתיים ליברליים יותר, הדגיש פרץ את טבעו הטקטי של שיחוף פעולה זה והבטיח "להיפרד מעוצמה יהודית יום למחרת הבחירות" (ברוך, 2019ב).

הדתיים כלפי עוצמה יהודית ועמדותיה הגזעניות הגלויות (למשל, קרקובסקי, 2019), ההחלטה שלא לכלול אותם בסופו של דבר במפלגת ימינה לא נבעה מדחייה עקרונית של עמדותיה, אלא מאי-הסכמה על המקומות שיקבלו ברשימה האלקטורלית המשותפת. שקד, שהוצבה בראש המפלגה לבחירות ספטמבר 2019, שבה וקראה לעוצמה יהודית להצטרף לברית (למשל קמפינסקי, 2019ב). במילים אחרות, עוצמה יהודית נחשבה לגיטימית דיה כדי שקריאות אלה יעלו על הדעת. בדומה לכך, ב-2020 החרגתה של עוצמה יהודית מימינה לא הייתה ביטוי לחוסר הלגיטימציה שלה, אלא התפתחות שהגיעה רק לאחר שמנהיג מפלגת הבית היהודי, הרב פרץ, הסכים בתחילה לרוץ איתם (עובדה ששיקפה את הלגיטימציה הגוברת שלהם), אך בסופו של דבר חזר בו מהבטחתו בשל לחץ מצד הזרם המתון בתנועה. לסיכום, הכללתן של מפלגות אלה, שהוחרגו עד אז, גם אם החלה כתגובה תועלתנית של אליטה לבזבזו הקולות בבחירות 2015 ו-2019, הרחיבה את מה שנחשב הולם בתוך הציונות הדתית (ובפוליטיקה הישראלית ככלל).

לאחר שבחנו את התנהגותה של האליטה הציונית-

דתית, נפנה לבחון את עמדותיו והתנהגותו של ציבור הבוחרים במחנה זה. הניתוח יעזור לברר אם הפילוג בין הזרמים ברמה הפוליטית משתקף גם

בציבור, ואם הצלחתו האלקטורלית של הזרם הקיצוני בשנת 2022 משקפת את רמת התמיכה בעמדותיו האידאולוגיות.

.T

ההתנהגות הפוליטית

של הציונות הדתית 2019-2022

את השאלות האלה נבחן בעזרת נתונים ברמת הפרט מסקרי מחקר הבחירות הישראלי (INES) שנערכו סביב הבחירות. נתוני INES שימושיים במיוחד מכיוון שהם שואלים שאלות עקביות יחסית לאורך כמה מערכות הבחירות. בה בעת נתונים אלו מוגבלים בשל מספרם הקטן יחסית של מצביעי מפלגות הציונות הדתית שנדגמו (מספרים שמשקפים את חלקם הקטן יחסית של המצביעים הדתיים-הלאומיים באוכלוסייה ככלל). פירוש הדבר שייתכן שההבדלים בין תומכיהם של שני הזרמים בתנועה לא הוערכו במדויק וכי ההבדלים ביניהם אינם מובהקים מבחינה סטטיסטית בגלל סוגיות של ייצוג בסקר. מכיוון שהניתוח

מבוסס על מדגם מצומצם יחסית, ייתכן גם שהדעות שבוטאו אינן משקפות את מכלול העמדות של אותו זרם בתנועה. על אף מגרעות אלה נותר ה-INES מקור חשוב לאומדן שיטתי של עמדות הציבור בשאלות אלה סביב הבחירות.

בעודנו לוקחים בחשבון מגבלות אלו, בחנו נתונים משלוש מערכות הבחירות שבהן כל אחד מהזרמים בתנועת הציונות הדתית יוצג על ידי רשימה נבדלת – מערכות הבחירות שהתקיימו באפריל 2019, בי-2021 וב-2022. מכיוון שכל אחת ממערכות הבחירות הללו הובנו בציונות הדתית כתחרות בין הזרם המתון לזרם הקיצוני, הן מאפשרות השוואה חדה יחסית של מצביעיהם. לצורך הניתוח נתמקד בשאלות INES הנוגעות להבדלים האידאולוגיים בין זרמי התנועה לאורך זמן ובשאלות שמסייעות לבחון הסברים פוטנציאליים לניצחונם של הזרם הקיצוני ב-2022.

בלוחות 1 ו-2 נבחנים הבדלים דמוגרפיים והבדלי עמדות של מצביעות ומצביעי המפלגות שייצגו את הזרמים השונים בתנועה.⁴ את הזרם הקיצוני בתנועה ייצגו איחוד מפלגות הימין (2019), והציונות-הדתית ועוצמה יהודית (2021), (2022). את הזרם המתון ייצגו הימין החדש (2019), ימינה (2021) והבית היהודי (2022). בלוח 1 נבחנת השאלה האם יש הבדלים דמוגרפיים בין מצביעי הזרמים השונים.⁵ כפי שנראה בלוח 1, קהל מצביעי שני הזרמים דומה במאפייני הגיל, המגדר וההשכלה. עם זאת, מצביעי המפלגה של הזרם המתון היו בדרך כלל מבוגרים יותר (בייחוד בבחירות 2021) ובבחירות 2022 היו משכילים הרבה יותר.

4 נחוני 2019 לא כוללים את מצביעי מפלגת זהות.

5 ההצבעה מקודדת לפי דיווח עצמי לאחר הבחירות.

לוח 1 **מאפייני המצביעים/ות למפלגות הציונות הדתית** **בחלוקה לקיצוניות ומחונות**

2022		2021		אפריל 2019		
מחון	קיצוני	מחון	קיצוני	מחון	קיצוני	
%	%	%	%	%	%	
16	16	1	19	0	11	חרדים
53	42	35	63	40	68	דתיים
11	12	17	11	11	5	מסורתיים-דתיים
11	15	20	6	17	11	מסורתיים לא-דתיים
11	15	24	2	31	5	חילונים
32	56			40	30	מזרחים/ספרדים*
63	62	55	54	57	41	גברים
ממוצע	ממוצע	ממוצע	ממוצע	ממוצע	ממוצע	
3.36	3.48	3.81	3.00	4.40	3.97	קטגוריית גיל**
7.42	6.54	6.58	6.13	6.69	6.86	רמת השכלה***
19	151	74	54	35	37	מספר המצביעים בנחונים

* שיעור המזרחים/ספרדים מבוסס על הגדרה עצמית – מזרחי, ספרדי, חימני, עיראקי או צפון-אפריקני (שאלה זו הושמטה מסקר 2021).

** הגיל מקודד בהתאם לקטגוריות גיל – מ' 1 (18-22) עד 8 (+80) – בשל ריבוי תשובות חסרות בשאלת הגיל הספציפית.

*** ההשכלה נמדדת בסולם בן 9 נקודות, שבו 1 משמעו היעדר השכלה רשמית ו-9 משמעו תואר שני ומעלה. הערה: המספרים המודגשים מעידים על הבדלים במבחן החציון בין מצביעי מפלגות המייצגות זרמים קיצוניים ומחוננים בתנועה באותן בחירות: ברמת 90% – בספרות נוטות, וברמת 95% – בספרות מודגשות.

מקור: עיבוד המחברים לנחוני INES

יצוין שמצביעי כל מפלגות הציונות הדתית היו בממוצע משכילים מעט יותר מהאוכלוסייה הכללית. דפוס זה אינו תואם את הטיעונים שלפיהם התמיכה בימין הקיצוני מתרכזת בקרב מצביעים מרקע כלכלי-חברתי נמוך (למשל, Rooduijn et al., 2017). עם זאת, הוא תואם ממצאי מחקר קודמים בישראל (Hirsch-Hoefler, Canetti, and Pedahzur, 2010) וממצאי מחקר שלפיהם מפלגות ימין קיצוני זוכות לתמיכה גם מבוחרים מעמד הביניים (Norris 2005; Mudde, 2007; Mols and Jetten 2017).

לעומת נקודות דמיון אלו, תומכיהם של שני הזרמים בתנועה נבדלים זה מזה ברמת הדתיות ובמוצא שלהם. בשנים 2019 ו-2021 כמחצית ממצביעי המפלגה שייצגה את הזרם המתון בתנועה סיווגו את עצמם כ"דתיים" (מסוגים שונים), לעומת 84% ו-92% ממצביעי הזרם הקיצוני ב-2019 ו-2021 בהתאמה. הבדל זה, ובייחוד שיעורם הגבוה של מי שרואים בעצמם "חרדים" בקרב תומכי הזרם הקיצוני, תואם את עמדתו הקיצונית בסוגיות דת ומדינה ומשקף את התפקיד ההולך וגדל של פילוגים אידאולוגיים בסוגיה זאת בציונות הדתית. בדומה לכך, שיעורם הגדול של המצביעים החילוניים למפלגה שייצגה את הזרם המתון מראה שלפחות באפריל 2019 וב-2021 מקור חשוב של תמיכה במפלגה זו הגיע מחוץ לבסיס הרגיל של התנועה. נתון זה משקף את ההצלחה במסגור המפלגה הציונית-דתית המתונה כמפלגת "מחנה פתוח" באותן בחירות. עם זאת, אותה הצלחה עצמה היא שהובילה את המפלגה שייצגה את הזרם המתון להתמוטטות כשרוב מצביעי החילונים נטשו אותה ב-2022. ממצא זה עוזר להסביר מדוע שיעור המצביעים הדתיים של שתי המפלגות היה דומה יחסית (כ-70%-80%) ב-2022. מכיוון שהסברה הרווחת הייתה שמפלגת הבית היהודי לא תעבור את אחוז החסימה, תומכים פוטנציאליים רבים בחרו במפלגות בעלות סיכויי הצלחה גבוהים יותר – וייתכן שמהלך זה אפיין בייחוד את התומכים החילונים, שיכולים היו לבחור מבין כמה מפלגות מרכז.

בה בעת, בהחלט גם ייתכן שהירידה (היחסית) בחלקם של מי שהזדהו כדתיים בקרב מצביעי הזרם הקיצוני נבע מפנייתה המוצלחת יותר של עוצמה יהודית לחלקים מהציבור החילוני והמסורתי הלא-דתי – דינמיקה שייתכן שמקורה בתגובות הלאומניות למהומות במאי 2021 (במסגרת מבצע "שומר חומות") (Keller-Lynn, 2022; Maltz, 2022). הסבר כזה תואם מחקרים אחרים שמראים שחשיפה לאלימות עשויה להסיט את דעת הקהל הישראלית ואת ההצבעה ימינה, לפחות בטווח הקצר (למשל, Yakter and Harsgor, 2023).

הבדלים משמעותיים בין תומכי הזרמים השונים נרשמו גם מבחינת מוצא המצביעים. ב-2022 התחזק הזרם הקיצוני מאוד בהשוואה לבחירות הקודמות כשפנה למצביעים מזרחים. כך למשל באפריל 2019 רק 10% מהמזרחים הצביעו למפלגות הציונות הדתית (3% לרשימת איחוד מפלגות הימין, הקיצונית; 4% לימין החדש, המתונה; ו-3% לזהות). בשנת 2022, לעומת זאת, 19% מהמזרחים

הצביעו למפלגת הציונות-הדתית (ו-1% נוסף לבית היהודי). בבחירות אלה היו המצביעים המזרחים כ-56% ממצביעי מפלגת הציונות-הדתית – הרבה יותר משיעור המצביעים למפלגה המתונה.

היו שטענו ששינוי זה – והצלחתה של מפלגת הציונות-הדתית ב-2022 – נבע מפנייתו של בן גביר למצביעים מזרחים (לחמנוביץ', 2022; Rubin, 2023). קשה לבסס או להפריך טענה זו בעזרת הנתונים הקיימים, ואולם העובדה שהכללתו של בן גביר במפלגת הציונות-הדתית באפריל 2019 גרמה רק ל-3% מהמזרחים להצביע לאיחוד מפלגות הימין (לעומת 4% לימין החדש) ושהוא נכשל בגיוס תמיכתם בבחירות בספטמבר 2019 וב-2020 (INES, 2021), מעידות ששינוי זה לא נבע מהכללתו של בן גביר כשהיא לעצמה. סביר יותר להניח שהמאורעות האלימים של מאי 2021, שהתמקדו בערים שבהן ריכוזים גדולים של אוכלוסייה מזרחית, יצרו קרקע פורייה למסריו של בן גביר בנוגע לחוק וסדר ולעמדותיו הגזעניות.

נתוני INES אף לא תומכים בטיעונים שלפיהם הצלחת הזרם הקיצוני בבחירות 2022 שיקפה משיכה של מצביעים קיצוניים חדשים שלא הצביעו קודם לכן (בדומה ל"מצביע החדש לטראמפ" בפוליטיקה האמריקנית, ראו Schill and Kirk, 2017) ובה בעת את החלטתם של יותר מצביעים מתונים להימנע מהצבעה. פחות מ-2% מהמצביעים למפלגת הציונות-הדתית ב-2022 דיווחו שלא הצביעו בבחירות הקודמות אף שהיו זכאים להצביע (INES, 2022). אם כבר, הזרם המתון זכה בשיעור מצביעים גבוה יותר שלא השתתפו בבחירות קודמות (5%). מספרים אלה אינם מבססים ואף מפריכים את הטענה בדבר התגבשות גל של מצביעים חדשים שתמכו במפלגה. כמו כן, אין ראיות חזקות לכך שמי שהצביעו בעבר לזרם המתון של הציונות הדתית נמנעו מלהשתתף בבחירות. אף ש-8% ממצביעי ימינה ב-2021 סירבו לחשוף את הצבעתם ב-2022 או הצביעו הצבעת מחאה למפלגות קטנות שבוודאות לא עתידות היו לעבור את אחוז החסימה, שיעור זה דומה מאוד ל-6% שעשו זאת בקרב כלל ציבור המצביעים.

לוח 2
מאפיינים אידאולוגיים של המצביעים/ות למפלגות הציונות הדתית
בחלוקה לקיצוניות ומתונות

2022		2021		אפריל 2019		
מתון	קיצוני	מתון	קיצוני	מתון	קיצוני	
2.58	1.71	2.29	1.89	2.53	1.85	אידאולוגיה פוליטית (1-ימין, 7-שמאל)
5.47	3.29	4.00	4.21	4.62	4.00	גישת כלפי שמאלנים (0-דחייה, 10-תמיכה)
0.18	0.85	0.73	0.96	0.50	0.85	העדפת קואליציה ימנית
3.53	2.21	3.50	3.19			גישת כלפי ערבים (0-דחייה, 10-תמיכה)
0.58	0.23	0.66	0.64			גישת כלפי רע"ם (0-דחייה, 10-תמיכה)
0.61	0.76	0.48	0.61			התנגדות להכללת מפלגות ערביות
1.63	1.65	2.19	1.31	2.40	1.58	הלכה במרחב הציבורי (1-בעד, 4-נגד)
2.00	2.31			2.14	1.75	תחושת היעדר ייצוג פוליטי (1-לא, 4-כן)
19	151	74	54	35	37	מספר המצביעים בנחונים

הערה: המספרים המודגשים מעידים על הבדלים במבחן החציון בין מצביעי מפלגות המייצגות זרמים קיצוניים ומתונים בתנועה באותן בחירות: ברמת 90% – בספרות נוסות, וברמת 95% – בספרות מודגשות.

מקור: עיבוד המחברים לנחוני INES מלפני הבחירות, מלבד מידת ההתנגדות להכללת מפלגות ערביות בקואליציה שנמדדה בסקרים אחרים.

נתוני INES מאפשרים לחקור גם הבדלים בעמדות של המצביעות והמצביעים למפלגות השונות בתנועת הציונות הדתית. לוח 2 מראה שההבדל בין אגפי התנועה משתקף גם בגישות של תומכיהם בסוגיות דת ומדינה ושיתוף פעולה עם ישראלים חילונים ולא־יהודים.

מצביעיהם של שני אגפי תנועת הציונות הדתית ניציים למדי ומצויים קרוב מאוד לקצה הימני בסולם האידאולוגי (ערך שמתקרב ל־1). ואולם על אף דמיון כללי זה, מצביעי המפלגה הקיצונית הגדירו את עצמם בעקביות כימנים הרבה יותר ממצביעי המגמה המתונה (1.71 לעומת 2.58 בהתאמה ב־2022). בידול הולך וגובר נמצא גם בין מצביעי אגפי התנועה בתחושותיהם כלפי ישראלים יהודים מחוץ למחנה שלהם (כגון שמאלנים) ועמדותיהם בסוגיות דת ומדינה (כגון השלטת ההלכה במרחב הציבורי), התואם את הקיטוב הגובר בישראל (Gidron, Sheffer and Mor, 2022). לדוגמה, אף שגישות מצביעיהן של מפלגות אלה כלפי "שמאלנים" היו דומות יחסית בשנים 2019 ו־2021 (4.62–4), הן נבדלו

מאוד ב־2022 (3.29 בקרב הקיצוניים לעומת 5.47 בקרב המתונים) (בסולם שבו 0 משמעו דחייה מוחלטת/שנאה ו־10 משמעו תמיכה מוחלטת/סימפתיה).

דפוס דומה, בולט עוד יותר, מאפיין את ההעדפות להרכב הממשלה לאחר הבחירות. בכל סקרי הבחירות הללו העדיפו מאוד מצביעי הזרם הקיצוני קואליציה ימנית הומוגנית, ואילו המצביעים למפלגה המתונה יותר הביעו פתיחות רבה יותר לשיתוף פעולה עם מגוון מפלגות בקשת הפוליטית. ההבדל מובהק סטטיסטית בכל שלוש מערכות הבחירות, אבל בולט בייחוד בשנת 2022, ככל הנראה מאותה סיבה ששיעור הדתיים גדל בקרב מצביעי המפלגה שייצגה את המתונים בתנועה: כשהמפלגה התכווצה, המחויבים ביותר להגדרה העצמית המקובלת של הציונות הדתית כגשר בין מגזרים שונים נטו הרבה יותר לדבוק בה. מצביעי הזרם הקיצוני בתנועה, לעומת זאת, הרואים בתנועה חיל חלוץ אידאולוגי, היו אחידים בהתנגדותם לשיתוף פעולה עם מפלגות אחרות ועם החלקים השונים של החברה הישראלית שהן מייצגות, שעלול היה לדרוש התפשרות על חזונם.

הבחנה זו משתקפת גם בגישות כלפי מפלגות ממגזרים אחרים בחברה הישראלית. ב־2022 ביטאו מצביעי מפלגת הציונות־הדתית גישות שליליות הרבה יותר (לעיתים עוינות לגמרי) כלפי מפלגות השמאל (מרצ והעבודה), מפלגות ערביות (בייחוד רע"ם, אבל לא חד"ש־תע"ל) ומפלגות מרכז (יש עתיד, המחנה הממלכתי), לעומת מצביעיה של מפלגת הבית היהודי.⁶ אף שהן מצביעי הזרם המתון והן מצביעי הזרם הקיצוני התחזקו בהתנגדותם להכללת מפלגות ערביות בקואליציה לאחר ממשלת בנט – ככל הנראה בתגובה לקמפיין הרבני החריף נגד מהלך זה – התנגדות זו הייתה חזקה יותר בקרב מצביעי הזרם הקיצוני בתנועה.⁷ דפוס זה ניכר בשינוי העמדות בקרב מצביעי הציונות הדתית כלפי רע"ם בין 2021 לבין 2022: אף שב־2021 דחייתה של רע"ם הייתה דומה למדי וגבוהה בקרב מצביעיהם של שני הזרמים בתנועת הציונות הדתית (0.64 ו־0.66 בסולם בין 0 ל־10), ב־2022

6 מידע זה אינו מופיע בלוח.

7 מכיוון שהחשובות בשלושת הסקרים לשאלות בנוגע לקואליציה המועדפת לאחר הבחירות היו שונות מעט, אנו משווים רק את שיעור המתנגדים לכל הכללה (רשמית או לא רשמית) של מפלגות ערביות.

היא צנחה במידה מובהקת בקרב מצביעי הזרם הקיצוני של המפלגה (ל-0.23 בסולם, נתון שכולט במיוחד לנוכח השפעות הרצפה שיצרה ההתחלה עם גישות שליליות מאור), לעומת יציבות רבה שניכרה בקרב מצביעי הזרם המתון (0.58). ממצאים אלו מחזקים את הטענה שלפיה הכעס על בנט על ששיתף פעולה עם רע"ם גרם לרבים בתנועת הציונות הדתית לתמוך בזרם הקיצוני בתנועה. רוב גדול, 64% מהמצביעים החרדים והדתיים שב-2021 הצביעו למפלגה שייצגה את הזרם המתון בתנועה והתנגדו להכללתה של רע"ם בממשלה, הצביעו בשנת 2022 לזרם הקיצוני. בדומה לכך, כלפי הערבים ביטאו מצביעי הזרם המתון בתנועה עמדות (שליליות) דומות יחסית הן ב-2021 והן ב-2022 (3.5 ו-3.53), אך מצביעי הזרם הקיצוני ביטאו בשנת 2022 דעות שליליות הרבה יותר משנת 2021 (3.19 ב-2021 לעומת 2.21 ב-2022) – מה שהוביל לפער ניכר ביניהם. דפוס זה תואם את ההקצנה בדעות בתוך הזרם הקיצוני ומשקף את הפילוג ההולך וגובר בין זרמי התנועה.

ולבסוף, מצביעי המפלגה שייצגה את הזרם הקיצוני בתנועה תמכו הרבה יותר באכיפת הפרשנות האורתודוקסית של היהדות על הציבור הכללי, לעומת מצביעי הזרם המתון יותר בתנועה (שבשנים 2019 ו-2021 אף דחו רעיון זה, כפי שמסתמן מהממוצע מעל 2 בסולם מ-1 עד 4). עם זאת, בניגוד לשנים 2019 ו-2021, בבחירות 2022 הבדל זה חסר משמעות סטטיסטית. הסיבה היא ככל הנראה שמצביעי הזרם המתון התקרבו לתומכי הזרם הקיצוני באופן שתואם את ההתפשטות של השקפות דתיות קיצוניות בתוך התנועה ואת הירידה בשיעור החילונים שהצביעו למפלגה המתונה יותר.

ה.

גישות הציבור היהודי הדתי

אחד הקשיים העקביים באומדן מאזן הכוחות בין הזרם הקיצוני לזרם המתון בציונות הדתית הוא שרבים במחנה הציונות הדתית לא מצביעים למפלגות המחנה. חברי האגף הקיצוני עשויים

להעדיף מפלגות חרדיות, וחברי האגף המתון עשויים להעדיף מפלגות יהודיות חילוניות. אפשרות זו מתחזקת עוד יותר ככל שהזרם המתון של התנועה הולך ונדחק אל מחוץ למסודות הפוליטיים של הציונות הדתית (Shelef and Shelef, 2013). יתרה מכך, חלק ממצביעיהן של מפלגות ציוניות דתיות אינם משתייכים בהכרח למחנה הציונות הדתית.

לוחות 3 ו-4 בוחנים אפוא את דפוסי ההצבעה והעמדות של נסקרים ב-INES המגדירים את עצמם "דתיים".⁸ הלוחות מציגים את עמדות ציבור זה ואת התפלגות הצבעתו בשלוש מערכות הבחירות בשנים 2019-2022 שבהן התמודדו מפלגות שייצגו באופן ברור את שני הזרמים בציונות הדתית – אפריל 2019, 2021 ו-2022. לוח 3 מציג את התפלגות הקולות של הציבור הדתי היהודי באותן בחירות, ולוח 4 מציג את העמדה הממוצעת של ציבור זה בכמה מדדים. ערכי p מעריכים את הסבירות שהשינויים בין השנים מקריים בלבד.

לוח 3

שיעורי ההצבעה למפלגות שונות בקרב "דתיים" (יהודים), 2019-2022

ערכי p בין השנים			שיעורי ההצבעה			
22-19	22-21	21-19	2022 (ב- %)	2021 (ב- %)	2019 (ב- %)	
0.00	0.00	0.64	52	31	28	מפלגת הציונות-הדתית (קיצונית)
0.00	0.06	0.25	8	22	17	ימינה/הבית היהודי (מחונה)
0.78	0.25	0.40	15	20	17	הליכוד
0.25	0.46	0.66	13	10	9	מפלגות חרדיות
0.03	0.66	0.09	8	10	19	מרכז/שמאל*
			152	175	127	מספר המצביעים הדתיים

* יש עתיד, כחול לבן, המחנה הממלכתי, כחלון, העבודה, מרצ.

מקור: עיבוד המחברים לנתוני סקרי INES, d.y.

8 אלו נסקרים שקודדו הן כמשתייכים למגזר ה"יהודי" והן כמי שהגדירו את עצמם "דתיים". יצוין ששאלה זו אינה מזהה ציונים דתיים באופן מושלם כיוון שחלקם מזדהים כ"חרדים" או כ"מסורתיים-דתיים".

לוח 4
מאפיינים אידאולוגיים ופוליטיים בקרב "דתיים" (יהודים),
2022-2019

ערכי p בין השנים			חציון			
22-19	22-21	21-19	2022	2021	2019	
0.23	0.16	0.26	33	29	27	החליטו להצביע כמה ימים לפני הבחירות (ב-%)
0.06	0.39	0.24	2.16	2.28	2.47	אידאולוגיה פוליטית (1-ימין, 7-שמאל)
0.04	0.19	0.43	3.83	4.25	4.54	גישת כלפי שמאלנים (0-דחייה, 10-תמיכה)
0.02	0.12	0.00	76	85	61	העדפה לקואליציה ימנית (ב-%)
	0.00		2.71	3.66		גישת כלפי ערבים (0-דחייה, 10-תמיכה)
	0.99		0.60	0.60		גישת כלפי רע"ם (0-דחייה, 10-תמיכה)
	0.00		83	49		התנגדות להכללת מפלגות ערביות (ב-%)
0.60	0.73	0.83	1.55	1.58	1.60	הלכה במרחב הציבורי (1-בעד, 4-נגד)
0.00			2.31		1.94	תחושת חוסר ייצוג פוליטי (1-לא, 4-כן)
			152	175	127	מספר המצביעים הדתיים

מקור: עיבוד המחברים לנתוני סקרי INES, d.y.

התפלגות הקולות בין המפלגות מרמזת שהתרופפות (dealignment) דפוסי ההצבעה בתוך הציונות הדתית (Lazar and Cohen, 2022) נעצרה, שכן נעצרה המגמה של גידול בהצבעת בוחרים דתיים למפלגות שאינן מהמחנה הדתי-לאומי. אם בשנת 2019 רק 45% מהמצביעים הדתיים הצביעו למפלגות המחנה, בבחירות 2021 ו-2022, 53% ו-60% בהתאמה הצביעו למפלגות אלה.

עוד עולה מנתוני לוח 3 כי מפלגת הציונות הדתית לא גדלה על חשבון המפלגות החרדיות, שכן המפלגות החרדיות שמרו על כוחן בציבור הדתי הלא-חרדי. חרף עמדותיה הנוקשות יותר של מפלגת הציונות הדתית בסוגיות של דת ומדינה והציפייה שכן גביר ימשוך תומכים חרדים צעירים, נמצאו רק ראיות מעטות לכך שבבחירות 2022 מפלגת הציונות הדתית שאבה קולות רבים מהמפלגות החרדיות. כפי שהוצג בלוח 1, שיעור החרדים שתמכו בזרם הקיצוני של התנועה ב-2022 (16%) היה אפילו נמוך מהשיעור שתמך בו ב-2021 (19%).

בהתאמה לעלייתו הבולטת של הזרם הקיצוני, מלוח 3 עולה כי בשנת 2022 חלקו של זרם זה בקרב הדתיים הוכפל בהשוואה לבחירות הקודמות, כשקיבל יותר ממחצית הקולות של ציבור זה (52%). 13% נוספים תמכו במפלגות חרדיות. בסופו של דבר, העובדה ש-65% מהמצביעים הדתיים תמכו במפלגה הקיצונית של הציונות הדתית או במפלגות דתיות שמרניות עוד יותר מעידה שגם אם "הרוב הדומם" של הציונים הדתיים היה פעם מתון יחסית בסוגיות דתיות, לא כך היה הדבר ב-2022.

היחלשות הזרם המתון בקרב הציבור הציוני-דתי בתקופה זו בולטת במיוחד. אם בשנים 2019 ו-2021 סבבה התמיכה בו סביב 20%, בבחירות 2022 היא צנחה ל-8% מקולות הציבור הדתי. יש מעט ראיות לכך שקולות אלו נדרו למפלגות מרכז או מרכז-ימין, שכן שיעור הדתיים שהצביעו לליכוד נותר יציב יחסית, ושיעור המצביעים למפלגות מרכז ושמאל צנח במידה ניכרת בשנים 2019-2022 (מ-19% ל-8%).

סביר להניח שהגידול בתמיכתם של הדתיים במפלגת הציונות-הדתית ב-2022 נבע מתומכים לשעבר בזרם המתון של המפלגה שהתאכזבו מאוד, אפילו כעסו על מפלגתם שישבה בקואליציה "שמאלנית" עם מפלגות ערביות. כך, פילוח נתוני INES מראה שבשנת 2022 24% ממצביעי מפלגת הציונות-הדתית הצביעו בבחירות 2021 לבית היהודי. זאת ועוד, לפחות חלק מהירידה בתמיכה בזרם המתון והעלייה בתמיכה בזרם הקיצוני ניתן להסביר גם בשיקולים תועלתניים פשוטים. הסקרים לפני הבחירות חזו בעקביות שמפלגת הבית היהודי לא תעבור את אחוז החסימה. זו הייתה נבואה שהגשימה את עצמה, כשתומכים פוטנציאליים העדיפו להצביע למפלגה שתיכנס לכנסת גם אם לא בדיוק הסכימו איתה. תימוכין לעמדה זו עולה מהעלייה שחלה בשנת 2022 בהשוואה לשנת 2019 בשיעור המצביעים הדתיים שחשו שאין מפלגה פוליטית שמייצגת אותם.

ואולם הצבעה תועלתנית או פרגמטית לבדה אינה יכולה להסביר את השינויים בדפוסי הצבעה של הציבור הדתי בשנת 2022. אם התנהגות ההצבעה של המתונים הונעה משיקולים תועלתניים, היינו מצפים שהליכוד או מפלגות המרכז יגדילו את חלקן בציבור זה, ואולם מפלגות אלה הפסידו כאמור מצביעים דתיים.

גם נתונים נוספים אינם תואמים את ההסבר המבוסס על הצבעה תועלתנית. כך למשל היינו מצפים שאנשים שנאלצים לבחור בין הצבעה למפלגה המועדפת עליהם אך חוששים שקולם יתבזז, ובין הצבעה למפלגה רצויה פחות בעלת סיכוי טוב יותר לעבור את אחוז החסימה, יתחבטו בהחלטה זו עד הרגע האחרון; ואולם השיעורים הגבוהים יחסית של מצביעים דתיים שדיווחו שהחליטו כיצד להצביע רק ברגע האחרון בשנת 2022 אינם שונים באופן ברור מאוכלוסיית ישראל ככלל או, כפי שמראה לוח 3, מבחירות קודמות.

כך, אף ששיקולים תועלתניים ודאי מילאו תפקיד לפחות אצל חלק מהדתיים, גם התמיכה האידאולוגית בעמדות הזרם הקיצוני מילאה תפקיד, שכן בין השנים 2019 ל-2022 הפך הציבור הדתי קיצוני יותר כמעט בכל ממד שדווח בלוח 4. הלוח גם מרמז שההצבעה לזרם הקיצוני בתנועת הציונות-הדתית הונעה ככל הנראה מתגובת נגד להחלטתו של בנט להקים קואליציה עם רע"ם ולאלימות באירועי מאי 2021. בהתאם להתגברות שנאת הזרים וההדרה שקידם האגף הקיצוני, ב-2022 הביעו מצביעים דתיים (בדומה לאוכלוסייה הישראלית ככלל) גישות שליליות הרבה יותר כלפי ערבים והתנגדו הרבה יותר להכללת מפלגות ערביות בקואליציה לעומת הבחירות הקודמות.⁹

עם זאת, תזמונם של שינויים אלה מראה שייתכן שהסיפור משקף שינויים אידאולוגיים לטווח ארוך יותר, להבדיל מתגובה ישירה לאירועים אלה. למעשה, הירידה בתמיכה בממלכתיות (שהשתקפה בשאיפה לקואליציית ימין מלא) כבר ניכרה בבחירות מרץ 2021 (85% בהשוואה ל-61% ב-2019) – בחירות שהתקיימו הן לפני אלימות מאי 2021 והן לפני הכללתה של רע"ם בממשלת בנט. יתרה מכך, שינויי גישה אלה הולמים את האפשרות שההכשר של העמדות הגזעניות ושנאת הזרים הגלויה של עוצמה יהודית ושל נעם שיקף את הפופולריות הגוברת של רעיונות אלה באוכלוסייה הדתית, להבדיל מתגובות קצרות טווח לאירועים ספציפיים.

9 העובדה שלא כך היה הדבר ביחס לרע"ם ספציפית משקפת כנראה השפעת רצפה: ההערכות הממוצעות של מפלגה זו בקרב הדתיים היו כה נמוכות (פחות מ-1 בסולם של 10-0) עד שכמעט לא היה להן לאן לרדת.

זאת ועוד, בקרב מי שמגדירים את עצמם דתיים ניכרת הקצנה עקבית יחסית גם בממדים אחרים (ואולם מכיוון שמגמות דומות הופיעו בציבור ככלל, לא ניתן לשלול את האפשרות שהן משקפות דינמיקה נרחבת יותר ולא דינמיקה ייחודית לדתיים). כך למשל לוח 4 מראה שבשנת 2022 דתיים הגדירו את עצמם כימניים הרבה יותר בהשוואה לשלוש שנים קודם לכן (2.16 לעומת 2.47, כאשר 1 משמעו אידאולוגיה ימנית). תווצה זו השתקפה בשנת 2022 גם בהתחזקות התנגדותם להקמת מדינה פלסטינית לעומת 2019 (86% התנגדות בשנת 2022 לעומת 76% התנגדות בשנת 2019) לפי נתוני INES. הקצנה זו אינה תואמת את ההנחה שציבור זה נשאר יציב באמונותיו ורק שיקולים תועלתניים פרגמטיים השפיעו על הצבעתו.

גם העיונות של הדתיים (ושל האוכלוסייה ככלל) כלפי "שמאלנים" התחזקה במידה ניכרת, והם היו מוכנים הרבה פחות לשיתוף פעולה פוליטי בין הגושים העיקריים בחברה הישראלית. שינויים אלה מתאימים יותר להסבר ולפיו התמיכה הגוברת בזרם הקיצוני בתנועת הציונות הדתית היא תוצאה של הקצנה, ופחות להסבר ולפיו מדובר בהצבעה תועלתנית פרגמטית גרידא. מעניין שהקצנה זו מופיעה בעיקר על ציר שיתוף הפעולה עם ערבים ועם חילונים, אבל לא בסוגיות דת ומדינה. בעניין זה, אולי בשל התמיכה הגבוהה מלכתחילה בהנכחת הדת במרחב הציבורי (כ־1.5, כש־1 משמעותו בעד), לא נמצא שינוי מובהק סטטיסטית.

1. סיכום

האם הצלחתה של מפלגת הציונות הדתית בבחירות 2022 מבשרת על התגבשות תנועת הציונות הדתית סביב הזרם הקיצוני יותר בקרבה

או רק שיקפה אנומליה קצרת טווח? נתוני INES תומכים במידה מסוימת בשתי טענות האלה. מצד אחד הם מראים עדויות עקביות להקצנה אידאולוגית בקרב מצביעיהן של מפלגות מחנה הציונות הדתית ושל מי שמגדירים את עצמם דתיים. מצד שני יש גם ראיות להצבעה תועלתנית־פרגמטית, עובדה שמרמזת על כך שהזרם המתון יכול להתאושש. זרם "אינטגרציה" זה (Sheleg, 2019) עדיין מסוגל לחזור לעמדת כוח, בייחוד אם מצביעים ציונים דתיים יחליטו שהאגף הקיצוני הרחיק לכת בתמיכתו ב"רפורמה" המשפטית ובהתנהגותו המגזרית במהלך המלחמה בחמאס.

בה בעת, בעתיד יהיה קשה מאוד להסיר את ההכשר שהעניקה תנועת הציונות הדתית ככלל לנעם ולעוצמה יהודית. שינוי זה בגבולות הלגיטימיות של הקשת הפוליטית בתוך הציונות הדתית ודאי יעצב את הפוליטיקה בעתיד הנראה לעין, והקצנת דעותיו של הציבור הדתי שתועדה למעלה עשויה לשקף שינויים אלה. אם אכן מדובר בשינויים ארוכי טווח, יותר ויותר מהמצביעים המתונים בציונות הדתית צפויים לעזוב את מפלגות המגזר הממוסדות ולהצביע למפלגות לא-מגזריות. הצבעה זו תחזק הן תהליכים של התרופפות מפלגתית והן תיצור מעגל קסמים: ככל שהמתונים יותר יאבדו את היכולת לעצב את הייצוג הממוסד של תנועתם, בוחרים מתונים נוספים ינטשו וכך הלאה (Shelef and Shelef, 2013).

נוסף על המערבולת של רצף מערכות הבחירות בשנים 2019–2022, נראה שדינמיקה זו נמשכת ואולי אף מאיצה. גם אם לא נדחקו לשוליים לצמיתות, סביר שמצביעים דתיים לאומיים מתונים יתקשו יותר למצוא בית מפלגתי יציב. ובאופן רחב יותר, ככל שהציבור הדתי-לאומי יבטא דעות קיצוניות יותר, אנו צפויים לראות עמדות פוליטיות קיצוניות יותר, לרבות המשך התמיכה בהחלשת ההגנה על מיעוטים, בהתנגדות להגברת השוויון המגדרי ותמיכה גוברת בסיפוח של הגדה המערבית בלא התחשבות בהשלכות הרחבות על ישראל או על החברה הישראלית.

רשימת המקורות

ברדוגו, מרים, 2021. "מכתב רבנים סרוגים: מצווה להפיל את הממשלה", סרוגים, 10.8.2021.

ברוך, חזקי, 2019א. "הבית היהודי יכול את כולם, בן גביר יזכה לחיבוק ממני", ערוץ 7, 12.2.2019.

ברוך, חזקי, 2019ב. "לא יהיו שינויים ברשימת 'איחוד הימין'", ערוץ 7, 24.3.2019.

זקן, דני, 2019. "עוצמה יהודית נגד בית המשפט: 'שופטי העליון הם האויבים של היהדות, של ארץ ישראל'", גלובס, 26.8.2019.

כהן, אשר, 2015. "'משהו חדש מתחיל': הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), הבחירות בישראל 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 255–281.

- כהן, שמעון, 2019א. "הרב דרוקמן: 'ההשוואה לנאצים אינה מוסרית'", *ערוץ 7*, 26.2.2019.
- כהן, שמעון, 2019ב. "מסתערים אל יעד עשרת המנדטים", *ערוץ 7*, 7.8.2019.
- לחמנוביץ', רועי, 2022. "המהפך האמיתי של הציונות הדתית", *ערוץ 7*, 27.7.2022.
- סמוטריץ', בצלאל, 2019. "למען הדמוקרטיה: להפסיק את התערבות ביהמ"ש", *גלובס*, 9.9.2019.
- ערוץ 7, 2019א. "יפעת ארליך פורשת מהבית היהודי", *ערוץ 7*, 21.2.2019.
- ערוץ 7, 2019ב. "הרב ולדמן: לא להשמיץ את עוצמה יהודית", *ערוץ 7*, 12.3.2019.
- ערוץ 7, 2021. "הרב חיים דרוקמן תומך ברשימת הציונות הדתית", *ערוץ 7*, 4.2.2021.
- ערוץ 7, 2022. "המועמד האחרון ברשימת עוצמה יהודית: שמעון רחמים – מזכ"ל הליגה להגנה יהודית לשעבר", *ערוץ 7*, 14.9.2022.
- קמפינסקי, יוני, 2019א. "בנט: אנחנו שונים מ'המפלגה השנייה'", *ערוץ 7*, 17.3.2019.
- קמפינסקי, יוני, 2019ב. "איילת שקד: 'רוצה לאחד אלינו גם את עוצמה וזהות'", *ערוץ 7*, 29.7.2019.
- קרקובסקי, יואב, 2019. "הקיצוניות של בן גביר לא שווה את המנדטים", *ערוץ 7*, 7.8.2019.
- שלג, יאיר, 2020. *החרד"לים: היסטוריה, אידיאולוגיה, נוכחות*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Arutz 7, 2019. "Ditch Picture of Baruch Goldstein – Or Run Alone in Election", *Arutz 7*, February 14.

Bartels, Larry M., 2023. *Democracy Erodes from the Top: Leaders, Citizens, and the Challenge of Populism in Europe*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bermanis, Shai, Daphna Canetti-Nisim, and Ami Pedahzur, 2004. "Religious Fundamentalism and the Extreme Right-Wing Camp in Israel," *Patterns of Prejudice* 38 (2): 159–176.

Freedman, Michael, 2019. "Fighting from the Pulpit: Religious Leaders and Violent Conflict in Israel," *Journal of Conflict Resolution* 63 (10): 2262–2288.

Freedman, Michael, 2020. "Vote with Your Rabbi: The Electoral Effects of Religious Institutions in Israel," *Electoral Studies* 68.

Freedman, Michael, Or Kaner, and Irena Kaplan, 2014. "Voting for Extreme Right Parties in Israel: Evidence from the 2009 Elections," *Electoral Studies* 34: 68–77.

Gidron, Noam, Lior Sheffer, and Guy Mor, 2022. "The Israel Polarization Panel Dataset, 2019–2021," *Electoral Studies* 80.

Haines, Herbert H., 1988. *Black Radicals and the Civil Rights Mainstream, 1954–1970*, Knoxville: University of Tennessee Press.

Hirsch-Hoefler, Sivan, Daphna Canetti, and Ami Pedahzur, 2010. "Two of a Kind? Voting Motivations for Populist Radical Right and Religious Fundamentalist Parties," *Electoral Studies* 29 (4): 678–690.

Hirsch-Hoefler, Sivan, and Cas Mudde, 2013. "Right-Wing Movements," in: David A. Snow, Donatella Della Porta, Bert Klandermans, and Doug McAdams (eds.), *The Wiley- Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, London: Blackwell, pp. 1–8.

Hirsch-Hoefler, Sivan, and Cas Mudde, 2020. *The Israeli Settler Movement: Assessing and Explaining Social Movement Success*. Cambridge: Cambridge University Press.

INES, d.y. [different years]. "Election Studies," *Israel National Election Studies*.

Kedar, Nir, 2002. "Ben-Gurion's Mamlakhtiyut: Etymological and Theoretical Roots," *Israel Studies* 7 (3): 117–133.

Keller-Lynn, Carrie, 2022. "Dramatic Rise of Smotrich and Ben Gvir Fueled by Voters Willing to 'Hold their Nose,'" *Times of Israel*, November 9.

Lazar, Menachem, and Asher Cohen, 2022. "Religious Zionism as a Dealigned Partisan Subsystem: Israel's 2019–21 Elections," *Israel Affairs* 28 (6): 819–839.

Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt, 2019. *How Democracies Die*, New York: Crown.

Maltz, Judy, 2022. "Why Radical Jewish and Arab Parties did Extremely Well in this Mixed Israeli City," *Haaretz*, November 14.

Mols, Frank, and Jolanda Jetten, 2017. *The Wealth Paradox: Economic Prosperity and the Hardening of Attitudes*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mudde, Cas, 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Norris, Pippa, 2005. *Radical Right: Voters and Parties in the Electoral Market*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pedahzur, Ami, 2001. "The Transformation of Israel's Extreme Right," *Studies in Conflict and Terrorism* 24 (1): 25–42.

Pedahzur, Ami, 2012. *The Triumph of Israel's Radical Right*, Oxford: Oxford University Press.

Pedahzur, Ami, and Daphna Canetti-Nisim, 2004. "Support for Right-Wing Extremist Ideology: Socio-Economic Indicators and Socio-Psychological Mechanisms of Social Identification," *Comparative Sociology* 3 (1): 1–36.

Perliger, Arie, and Ami Pedahzur, 2018. "The Radical Right in Israel," in: Jens Rydgren (ed.), *The Oxford Handbook of the Radical Right*, Oxford: Oxford University Press, pp. 667–680.

Porta, Donatella della, and Dieter Rucht, 1995. "Left-Libertarian Movements in Context: A Comparison of Italy and West Germany, 1965–1990," in: J. Craig Jenkins and Bert Klandermans (eds.), *The Politics of Social Protest*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 229–273.

Przeworski, Adam, 2019. *Crises of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rooduijn, Matthijs, Brian Burgoon, Erika J. van Elsas, and Herman G. van de Werfhorst, 2017. "Radical Distinction: Support for Radical Left and Radical Right Parties in Europe," *European Union Politics* 18 (4): 536–559.

Rubin, Shira, 2023. "Itamar Ben Gvir: How an Extremist Settler Became a Powerful Israeli Minister," *The Washington Post*, February 15.

Schill, Dan, and Rita Kirk, 2017. "Angry, Passionate, and Divided: Undecided Voters and the 2016 Presidential Election," *American Behavioral Scientist* 61 (9): 1056–1076.

Shelef, Nadav G., 2010. *Evolving Nationalism: Homeland, Religion, and National Identity in Israel, 1925–2005*, Ithaca, New York: Cornell University Press.

Shelef, Nadav G., and Orie Shelef, 2013. "Democratic Inclusion and Religious Nationalists in Israel," *Political Science Quarterly* 128 (2): 289–316.

Sheleg, Yair, 2019. "Introduction," in: Yair Sheleg (ed.), *From the Margins to the Fore? Religious Zionism and Israeli Society*, Jerusalem: Israel Democracy Institute, pp. 13–18.

Simpson, Brent, Robb Willer, and Matthew Feinberg, 2022. "Radical Flanks of Social Movements can Increase Support for Moderate Factions," *PNAS Nexus* 1 (3): 1–11.

Sprinzak, Ehud, 1991. *The Ascendance of Israel's Radical Right*. Oxford: Oxford University Press.

Yakter, Alon, and Liran Harsgor, 2023. "Long-Term Change in Conflict Attitudes: A Dynamic Perspective," *British Journal of Political Science* 53 (2): 460–478.

מרועה רוחני לעוצר פוליטי

ש"ס בהנהגת אריה דרעי, 2013-2022

נסים ליאון

בחירות 2022 המשיכו רצף של קמפיינים שהחלו בבחירות המוניציפליות ב-2019 והמשיכו בעוד ארבע מערכות בחירות ארציות (2019-2021) שבהן הלכה והשתכללה מערכת התעמולה והגיוס של מפלגת ש"ס עד למה שנתפס בעיני פעיליה כהישג – כשהצליחה שוב להחזיק במספר דו-ספרתי של מנדטים לאחר הירידה הגדולה במספרם בבחירות 2015.¹ בתקופה זו הלכה ובלטה בש"ס דמותו של מנהיגה הפוליטי: אריה דרעי. אף שבאותה תקופה המשיכה ש"ס

1 בבחירות 2013 זכתה ש"ס בראשות אלי ישי ב-11 מנדטים, בבחירות 2015 בראשות אריה דרעי ב-7 מנדטים, בבחירות שנערכו באפריל 2021 עלתה ל-8 מנדטים, ובבחירות בספטמבר אותה שנה השיגה 9 מנדטים, שעליהם שמרה בבחירות 2020 ו-2021. בבחירות 2022 השיגה שוב 11 נציגים בכנסת.

לאחוז פורמלית במודל הסמכות המסורתי של מפלגות חרדיות – שריבונותן נתונה בידיה של הנהגה רוחנית – רצף זה של מערכות בחירות יכול ללמד כי בש"ס מתפתח זה עשור דפוס חדש של הנהגה שאותו אני מבקש לכוון "עוצרות פוליטית". על משמעות הופעתו של דפוס זה ועל הקשריו ארחיב בפרק זה.

מחקר מדעי המדינה עסק לא מעט בשאלת היחסים בין הנהגה רוחנית, במקרה היהודי הנהגה רבנית, ובין הנהגה פוליטית – עסקנים ופוליטיקאים מקצועיים – במפלגות דתיות. בהקשר זה לא נס ליחה עמדתו של אליעזר דון-יחיא (1982), שראה במנהיגות רוחנית היפוך של מנהיגות פוליטית. סמכות המנהיגות הרוחנית, טען, נגזרת מהסגולות הדתיות המיוחסות לה מצד צאן מרעיתה. לדוגמה: במקרה היהודי רבנים חרדים זוכים לסמכות מתוקף ההערכה של ציבור שומרי המצוות את מעמדם כפוסקי הלכה בכירים (ספרדים), כראשי ישיבות חשובות (ליטאים) וכראשי חצרות גדולות (חסידים). במושגיו של מקס ובר (תשל"ו) מדובר בשילוב בין סמכות כריזמטית למסורתית: בין סמכות שמקורה בתנאים חברתיים ההופכים אותה למשמעותית, ובין סמכות שיונקת את הלגיטימציה שלה מעיקרון פוליטי מוקדם ומוערך בחברה. מה שמחזק לפי גישה זו את כוחה של ההנהגה הרוחנית, הוא דימויה כגוף ששיקוליו אינם נגזרים מאינטרסים, אלא מעקרונות רוחניים. במקרה החרדי גישה זו מגולמת בעיקרון הסמכות המוחלטת המכונה "דעת תורה" (קפלן, 1997).

המחקר מודע למורכבות היחסים בין הנהגה רוחנית לפוליטית. לעומת ההנהגה הפוליטית, הזקוקה לצידוק ולהכשר מצד המנהיגות הרוחנית ועומדת למבחן כפול הן שלה והן של הציבור, ההנהגה הרוחנית משוחררת כביכול מכל זה; ממנה מצופה להביע עמדות "אידאולוגיות", בזמן שמהנהגה הפוליטית מצופה לתווך/לרכב עמדות אלה. בישראל ניתן להבדיל בין דפוסי הסמכות במפלגות הציוניות-דתיות, שבהן ההנהגה הרוחנית, אם יש כזאת, מצויה בעמדה מייעצת, כשהנהגה הפוליטית מחזיקה בהחלטה; ומנגד, במפלגות חרדיות בכללן ש"ס להנהגה הרוחנית מיוחסת סמכות ברורה של הכרעה (כהן, 2002). המציאות כמובן מראה כי הדברים מורכבים. במפלגות הציוניות-דתיות אומנם נמצא יחסים סבוכים מאוד בין הנהגות פוליטיות להנהגות רוחניות שמביאים לידי משברים תכופים (למשל קמפינסקי, 2021: 230-232), ואולם גם במפלגות חרדיות נמצא כי אצטלת סמכות ההכרעה של הנהגות רוחניות משמשת את המנהיגות

הפוליטית לניהול טווח רחב של אפשרויות במשחק הפוליטי, כשעמימות, ולאוו דווקא בהירות, היא שם המשחק (למשל שלם, 2012: 448-470).

מורכבות היחסים בין הנהגה רוחנית לפוליטית הופכים לסבוכים אף יותר כשמדובר בש"ס. בספרה "בשם השם" תיארה ריקי טסלר את ש"ס כישות כלאיים שמחברת בין "תנועה" ל"מפלגה" (2003: 187-190); בין היותה תנועה דתית לא-פורמלית שחותרת לשינוי בחברה, להיותה ארגון פוליטי פורמלי שמרני שמחזיק במוסדות, בסמכות ובהיררכיה. צד נוסף למורכבות נוגע להיותה מפלגה חרדית ועדתית. בראש המפלגה עומדת מועצת רבנים שמכונה בלשון ערנית "מועצת חכמי התורה", ולצידה סיעה פוליטית שראשיה אמורים לייעץ למועצה ולבטח פוליטית את הסדרי "חברת הלומדים", קרי מגזר הישיבות החרדיות שהתפתח במידה ניכרת במדינת ישראל (פרידמן, 1990: 175-185). בד בבד ש"ס מציגה עצמה כנציגת ציבור מזרחי רחב ובתוכו ציבור לא-חרדי גדול, שומר מסורת ומסורתי, שחלקו הגדול נטוע במחוזות הפריפריה החברתית של ישראל (הרמן ויער, 2001). תחזוקת קווי התפר הללו הפכו את ש"ס בעיני אנשי מדע המדינה למפלגת חידה, מתוך ההבנה כי החומרים שמהם מורכבת חידה זאת הם שהפכו את ש"ס למפלגה החרדית הראשונה שהצליחה להיות קול לציבור לא-חרדי גדול וכן להיות למפלגה העדתית הראשונה שהצליחה להתבסס במערכת הפוליטית הישראלית תוך פיתוח עמדת כוח מרשימה (פלד, 2001א).

המורכבות המלווה את סיפורה של ש"ס באה לכיטוי גם בדפוסי הנהגתה הרוחנית. מתחילת דרכה עמדה בראשות ש"ס מנהיגות רוחנית פורמלית בדמות מועצת החכמים, שאותה מכוונת, מסיבות היסטוריות שלא כאן המקום להרחיב בהן, הנהגת הזרם הליטאי האשכנזי. ואולם בפועל הלכה הסמכות והתייצבה בידי של נשיא המפלגה, הרב עובדיה יוסף, פוסק הלכה בעל שם ורבה הראשי הספרדי לשעבר של מדינת ישראל. "הרב עובדיה" ככיניו בפי כול נתפס בקרב נאמניו כבעל סמכות רוחנית חריגה, דמות מעוררת כבוד ויראה שחורגים מהזמן והמקום; דמות פורמטיבית ומיתולוגית לכל דבר ועניין כבר בחייה. דומה כי מלבד הרב אברהם יצחק הכהן קוק ואדמו"רה השביעי של חב"ד, הרב מנחם מנדל שניאורסון, לא הייתה במאה ה-20 דמות רבנית אורתודוקסית כרב עובדיה יוסף שזכתה כי תולדות חייה ייהפכו לארון ספרים של ממש, מושא לדיון אקדמי, תחקירים עיתונאיים וזיכרונות של תלמידים ובני משפחה.

יהיו אולי שיטענו כי הרב עובדיה יוסף החזיק בסמכות רוחנית דומה מאוד לזו שאחזו בה הרב אלעזר מנחם שך, מנהיג הזרם הליטאי בחברה החרדית מאמצע שנות השבעים ועד פטירתו (טאוב, 2013); ואולם לעומת הרב שך, שהיה חוליה נוספת, גם אם בולטת, בשרשרת של מנהיגים רוחניים של הזרם הליטאי, הרב עובדיה נתפס כדמות חד-פעמית. עם פטירתו של הרב עובדיה באוקטובר 2013, תפס את מקומו חבר מועצת החכמים הרב שלום כהן, ראש ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה, מאנשי הבראשית של המפלגה, שהיה דמות מוכרת בחלקיה החרדיים של התנועה-מפלגה. תקופת נשיאותו סייעה לשמור על רצף ארגוני בהנהגה הרוחנית של ש"ס ומנעה משבר, אבל במונחי תחזוקת האלקטורט המורכב של ש"ס מדובר היה למעשה במינוי שמסמן הווה יציב אך עתיד לא ברור. בניגוד לרב עובדיה, שזוהה כמי שידע לחבר בדמותו את חלקיה השונים של הסביבה המורכבת שאליה פנתה ש"ס לתמיכה, ההנהגה הרוחנית החדשה של ש"ס נראתה מפגינה פנים מסוגרות ומגזריות יותר.

בתוך תקופת מעבר זאת, בין 2013 ל-2022, הלכה ובלטה יותר ויותר דמותו של המנהיג הפוליטי החדש-ישן אריה דרעי ועימו דפוס הנהגה פוליטי ייחודי שאני מבקש לכנות "עוצר פוליטי". "עוצר" הוא שליט פוליטי זמני, לרוב במציאות שבה השלטון עובר דרך מסורת בשושלת, דוגמת מלוכה. קרע בשושלת מלכותית ללא המשכיות ברורה יכול להוביל לעלייתו של שליט זמני שממלא את החלל הפוליטי שנוצר. דרעי חתר "להחזיר עטרה ליושנה" לא בכוח רטוריקה או קמעות, כי אם במה שנראה כשליטה בסוציולוגיה של המפלגה וחיבור מחדש של רוב חלקיה. בכך הפך לדמות הדומה מאוד לזו של הרב עובדיה, אבל לא כרועה רוחני אלא כרועה פוליטי שפועל בתווך שבין התנועה למפלגה, בין ההנהגה הרוחנית לפוליטית, בין חרדיות לערדיות, בין המגזר לממלכה, בין חרדיות למסורתיות. תהליך זה לא התרחש באחת אלא לאורך עשור כשמערכות הבחירות התכופות הופכות מאתגר מדאיג לכלי עבודה מחודד בבנייה מחדש של ש"ס. בחירות 2022 הביאו כנראה את התהליך לשיאו, אבל אולי גם קבעו את גבולותיו, הן ביחס לש"ס והן ביחס למעמדו של דרעי. כעת ארחיב בדברים.

הפרק שלפנינו בנוי מחמישה חלקים, מלבד המבוא והסיכום. בחלק א אעמוד על האתגרים שמולם ניצבה ש"ס עם פטירתו של מנהיגה הרוחני, הרב עובדיה יוסף. חלק ב יתאר את חזרתו של אריה דרעי להנהגת הפוליטית של המפלגה,

ובחלקים ג ו־ד ארחיב על הצעדים שנקט לשיקום כוחה הפוליטי של המפלגה. חלק ה יציג את הפרדוקס שמולו ניצבה ש"ס על רקע בחירות 2022, כשמצד אחד מנהיגה הפוליטי מחזיק בכוח פוליטי רב ומוכר כשותף בכיר בהרכב קואליציוני שלו שאף, ומצד אחר הוא מוצא את עצמו קצוץ מחלפות פוליטיות על ידי מערכת המשפט.

א.

מות האב: אתגרי ש"ס בשלהי הנהגת הרב עובדיה

באוקטובר 2013, שבועיים אחר תום חגי תשרי, נפטר מנהיגה הרוחני בן ה־93 של מפלגת ש"ס – הרב עובדיה יוסף. מסע לווייתו, בהשתתפות כחצי מיליון איש, מילא את מבואות ירושלים

והיה לאירוע שעורר עניין רב בישראל ומחוצה לה. אך למרות מפגן הכוח המרשים פטירת הרב עובדיה יוסף, "מרן" בפי אוהדיו, התרחשה במציאות שבה נראה היה כי ש"ס הולכת ונחלשת מבחינה פוליטית, חברתית ומוסדית (אטינגר וליאון, 2018), שכן זה כמה שנים מצאה עצמה התנועה־מפלגה מתמודדת עם כמה אתגרים חשובים שעל אחדים מהם אעמוד כאן בקצרה.

האתגר הראשון היה בדמות עליית מעמד הביניים המזרחי. תקופה ארוכה הייתה ש"ס כתובת פוליטית לציבור מזרחי מוחלש בפריפריה החברתית של ישראל. באמצעות הפרויקטים הדתיים שלה הציעה ש"ס לציבור זה מוביליות רוחנית שסייעה לו בשיקום ההון הקהילתי וביצירה של מסלולים שאולי אינם מצליחים לצאת ממלכודות העוני המעמדי, אך מייצרים חלופות סטטוס (פיקאר, 2007; היום, 2022). והנה במהלך שני העשורים הראשונים של המאה ה־21 הפך מעמד הביניים המזרחי מתופעה חברתית שהייתה בשוליים של היחסים האתניים בישראל לדרפוס בולט ומגוון בדור השני למדינה (כהן וליאון, 2024). עתה הוגבלה האפקטיביות הפוליטית של ש"ס יותר ויותר אל ציבור מזרחי מתחת לעשירון החמישי ופחות בקרב אוכלוסיות מוביליות (פלד, 2001ב). אומנם מבחינה דתית המשיכה ש"ס להשפיע במישורין ובעקיפין על תשתיות החיים הדתיים של יוצאי ארצות האסלאם באופן חוצה מעמדות ועדות – דיוקן הרבנות, בתי הכנסת, ליטורגיה, הלכה ומנהג (ראו למשל עג'מי, 2022; פנחס, 2023: 37–54), אך בכל הנוגע לתשתית החברתית שלה – נראה היה כי כוחה הולך ונבלם, הולך ונשחק.

האתגר השני היה בדמות משברים פנימיים שסדקו יותר ויותר בדימויה הסמכותני כמפלגה חרדית. ביטוי לדבר היה מרד שהוביל הרב אמנון יצחק, מהבולטים והכריזמטים ברבני תנועת התשובה, שעליה פרסה ש"ס את חסותה (גורמן, 2002). יצחק הקים בחורף 2012 מפלגה חברתית מתחרה בש"ס. מרד אחר הונהג באותה עת בידי אחד מנציגי הסיעה בכנסת, הרב חיים אמסלם, שבחר לפרוש ממנה ולהקים מפלגה "מסורתית" שהוצגה כחלופה "אותנטית" לש"ס (איתן, 2012). בשני המקרים לא היו ככל הנראה הסיבות לפרישה נטולות עניין אישי, אך בניגוד לעבר, הפעם תפסה הביקורת הישירה נגד מנהיגי ש"ס מקום בולט. היה צורך בגיוס סמכותו של הרב עובדיה כדי למגר את שתי המרידות, שאומנם כשלו אך הותירו תחושה של חמיצות והחמצה במרחב שבו פעלה המפלגה החרדית-מזרחית. תחושה זו תלך ותגבר לאחר פטירת הרב עובדיה והתפלגותו של אלי ישי, שהקים את רשימת יחד שהתמודדה ראש בראש מול ש"ס בבחירות הכלליות ב-2015.

אתגר שלישי ומשמעותי מאוד היה בדמות הקושי שהלך וגבר לשלב את ש"ס בקואליציות השלטוניות משמאל ומימין. בין השנים 2003 ל-2015 מצאה עצמה ש"ס, שלא מבחירה, פעמיים מחוץ לקואליציה של הימין. הפעם הראשונה הייתה בשנים 2003-2006 בממשלה שהרכיב אריאל שרון, והפעם השנייה הייתה בשנים 2013-2015 בממשלה שהרכיב בנימין נתניהו. בשני המקרים הסתדרה ש"ס באמצעות התשתית המוניציפלית החזקה שלה, אך הדבר הטריד מאוד את הנהגתה הרוחנית והפוליטית שכן זו ראתה בחיבור לקואליציה לא רק אמצעי חיוני לשרידותה של ש"ס, אלא גם הסרת האיום על דפוס חברת הלומדים שבמידה רבה היה מהסיבות העיקריות להקמתה ב-1984. ש"ס מצאה עצמה במאבק לא פשוט לנוכח התנגדות אידאולוגית קשה מצד נציגות מעמד הביניים הגבוה החילוני והדתי, שתפס את מקומה בממשלות אלה, אם בדמות מפלגת יש עתיד בראשות יאיר לפיד, ואם בדמות מפלגת הבית היהודי בראשות נפתלי בנט. ש"ס החידתית, היודעת לחבר בין חרדיות לעדתינות, בעיקר לאחר שחיבור זה התגלה במלוא הפוטנציאל הפוליטי שלו בבחירות 1999 עת זכתה ב-17 מנדטים, הישג שאף מפלגה דתית או חרדית או עדתית לא השיגה לפניה, סומנה במעמד הביניים הגבוה כמפלגה שמסכנת את עתידה הליברלי והמודרני של ישראל (לוי, 2018).

האתגר הרביעי שעִימו התמודדה ש"ס היה אתגר פנימי שנגע לתמורות במרחב התרבותי והחברתי שבו פעלה. אתגר זה בא ברמות מיסוד תנועת התשובה שהייתה שם נרדף לפעילות ארוכת שנים של הסברה וחיזוק דתי ברוח חרדית. מדובר באחד המנועים העיקריים להשתרשותה של ש"ס כתנועה דתית משמעותית בעיקר בפריפריה החברתית של ישראל (זיבצנר ולהמן, 2010: 85-128). במשך השנים היה קשה לשכנע את ציבור הבוחרים הגדול והמגוון של ש"ס כי מדובר במפלגה מהפכנית. ש"ס, ידעו גם הבוחרים בה, הייתה לממסד; הכוח המחזיק במפתח לחלוקת עבודה ומשרות. רוח מיסוד זו באה לידי ביטוי למשל ב"מחזות התשובה", כתיאורה של תמר אלאור את המרחב הדתי שממנו נהגה ש"ס ללקט את האלקטורט שלה (אלאור, 2006). במחזות התשובה החלו להיווצר שושלות ואוליגרכיות רבניות שדרשו את שלהן. מצד אחד הן היו חלק בלתי נפרד מהנוף הדתי החדש, ולמעשה ההולך ומתיישן, של מזרחים שומרי מצוות ומסורת. ומצד אחר הן היו גם לפנים של "הממסד הדתי" שהאנרגיה הרדיקלית בפריפריה החברתית החלה לאתגר אותו, אם באמצעות הופעתן של אפשרויות חרדיות אנרכיסטיות משהו כמו קהילות התשובה הברסלביות (ליאון, 2019), ואם לנוכח האלטרנטיבה הלאומנית שאותה החלו לייבא קבוצות חדשות שמקורן בחוגים האדוקים והלאומניים בציונות הדתית. דמויות רבניות מזרחיות צעירות שלמדו בישיבות לאומיות החלו לבנות גשרים קהילתיים וארגוניים אל הסביבה החברתית שבה יותר משני עשורים בלטה ש"ס. את מקומו של סדר היום של החיזוק הדתי המזוהה עם ש"ס, תפס קידומו של סדר יום של חיזוק לאומני (שמריהו-ישורון, 2020). משהו מהפוטנציאל הפוליטי של המציאות החדשה הזאת אפשר היה לראות בהתלבטות של בוחרֵי ש"ס בעשור האחרון בינה ובין מפלגות לאומניות דוגמת עוצמה יהודית.

אף שארבעת אתגרים אלה ליוו את ש"ס כבר בשלהי חייו של הרב עובדיה, נדמה היה כי כל עוד הרב בחיים, סמכותו הייחודית הכמראפיפירית יכלה להם. ואולם עם פטירתו נדמה היה כי אתגרים אלה מאיימים על עתידה של ש"ס כגוף פוליטי יציב ומשמעותי. זו המציאות שירש אריה דרעי שב־2013 חזר לראשות המפלגה לאחר שהורחק ממנה במפגיע יותר מעשור קודם כן.

1.

שיבת הבן: החזרה להנהגה ושיקום המפלגה

ביטוי למשבר שאליו נקלעה ש"ס נמצא כבר בבחירות הכלליות הראשונות אחרי פטירת הרב עובדיה במרס 2015, אז השיגה המפלגה 7 נציגים בלבד. במשך שני עשורים לערך הצליחה

ש"ס לשמור על מספר דו-ספרתי של מנדטים, והנה נראה כי על רקע המשברים נסוגה לכוחה החד-ספרתי הנמוך כבראשונה. אחרי מערכת בחירות מתישה, שבה הוצגו לפרקים סקרים המלמדים על ירידה ניכרת במנדטים של ש"ס עד כדי אפשרות דחוקה כי תיעלם, במוצאי יום הבוחר פנה דרעי אל הפעילים המריעים לו לנוכח אי-הצלחת מפלגתו המתחרה של מנהיגה הפוליטי הפורש של ש"ס, אלי ישי, לעבור את אחוז החסימה והבטיח:

יצאנו למערכת בחירות בשביל הבחירות הבאות. ש"ס תלך בע"ה ותגדל ותהפוך להיות מפלגת העם. ובע"ה עם הפעילים היקרים, עם בני התורה היקרים, ביחד נצא בחזרה לערי השדה, נחדש מחדש את תנועת "אל המעיין" הקדושה, את שיעורי התורה, את המועדונים, את ארגון בני התורה. נמזג איגוד בני תורה גדול של כל בני התורה הספרדים, בע"ה.

דברי דרעי שיקפו את הביקורת שאליה נחשף ברבר הנתק של ש"ס ממה שכונה "השטח". עם היעדרה של החוליה הסמכותית האפיפיורית – הרב עובדיה – צריך היה לבנות מחדש את המפלגה ואת התנועה.

אריה מכלוף דרעי, יליד מרוקו, עלה ב-1968 עם הוריו לישראל. הוא למד בישיבות חרדיות ליטאיות בולטות וליווה את הרב עובדיה בהקמת ש"ס, בהתבססותה ובהפיכתה לגוף פוליטי משמעותי (להרחבה דיון, 1999). דרעי לא היה לאייקון דתי כמו הרב עובדיה, אך היה לאייקון פוליטי שמזוהה עם המותג ש"ס. לעיתים נוטים לשכוח כי בראש הנהגתה הפוליטית של ש"ס עמדו עד כה שלוש דמויות לפרקי זמן ארוכים למדי: הרב יצחק פרץ (1984–1990), אריה דרעי (1990–2000) ומ-2015) ואלי ישי (2000–2014). בניגוד לפרץ וישי, שראו עצמם כפופים לסמכות רוחנית באופן מלא, פרץ – לרב שך, וישי – לרב עובדיה, הרושם הבולט אצל דרעי הוא כמי שתדיר הפגין צד עצמאי מורכב וסוער בהתנהלותו.

סוד כוחו של דרעי במחוזותיה של ש"ס – הדגש ששם על קהילות תשובה ותיקות ועסקנים צעירים – נבע לא רק ממיומנותו הפוליטית שהייתה לשם דבר, אלא משום שבניגוד ליצחק פרץ ולאלי ישי הוא גם זוהה עם פרק חשוב וסוער בסיפורה הפוליטי של ש"ס. מדמות אהודה על הממסד הפוליטי והמדינתי בראשית שנות התשעים, מי שיכול לתווך בין ימין לשמאל ויועץ מוכשר לראשי ממשלות, הפך דרעי לדמות שמסמלת את הקוטביות בחברה הישראלית ואת מלחמות השבטים. הסיבה הייתה הדרך שבה בחר להתמודד עם כתב האשמה בפלילים על שוחד והפרת אמונים כשר הפנים. לאחר משפט ארוך ומתקשר במשך המחצית השנייה של שנות התשעים, הורשע דרעי ונגזרו עליו ארבע שנות מאסר. ש"ס בחרה להציג את המשפט כאירוע פוליטי לכל דבר ששיאו היה בקמפיין בחירות 1999 (בילסקי, 2001). לא הייתה זו הפעם הראשונה שבה פוליטיקאי הורשע. גם לא הייתה זו הפעם הראשונה שבה פוליטיקאי מזרחי טען לרדיפה פוליטית על ידי מערכת אכיפת החוק. אך זו הייתה הפעם הראשונה שכוח פוליטי חשוב נתן לגיטימציה ניכרת למאבק זה ולפוליטיקאי עצמו; והכוח הזה היה הממסד הרבני המזרחי של ש"ס ותנועת התשובה ובראשו הרב עובדיה. מעל קלטות תעמולה של המפלגה, שנשא את השם הטעון "אני מאשים!", הוסבר כי דרעי נרדף בידי הממסד האשכנזי והחילוני מכיוון שהצליח להפוך את ש"ס החרדית והמזרחית לגוף משפיע; אין זו האשמה בפלילים כי אם מלחמת דת. המסר המקטב נפל על קרקע אלקטורלית שהייתה ספוגה בביקורת הממסד באשר הוא (ליאון, 2011). הצבעת אמון מזרחית המונית בש"ס חודשיים אחר ההרשעה, בבחירות 1999, הוליכה את ש"ס להישג חסר תקדים בדמות 17 נציגים בכנסת.

נרטיב "אני מאשים!" וציור דיוקנו של דרעי כשליח רבנים שמשלם בגופו על שליחותו, ובוודאי הישגיה האלקטורליים של ש"ס, צרכו היטב את דיוקנו של דרעי במיתוס הפוליטי של ש"ס. אך בימי הקטנות שלאחר הבחירות היה על ש"ס להתמודד על מקומה בממשלה החדשה שהוקמה בידי השמאל בראשותו של אהוד ברק, ושהותנתה בהרחקת דרעי. הרב עובדיה לא היסס. הוא לא האמין בישיבה באופוזיציה. הוא רצה שנציגיו יהיו קרובים למשאבי המדינה. הרב עובדיה החליט להפקיד את ראשות המפלגה בידי עוזרו לשעבר של דרעי, השר אלי ישי. "הפיקדון" התברר כהרחקה לכל דבר והיה למקור לרע בין נאמני דרעי לישי. גם אחרי יציאתו מהכלא לא חזר דרעי לפעילות בש"ס. סוגיית מעמדו במפלגה הייתה למתח פנימי ארוך שנים בין תומכיו ובין הנהגת ש"ס.

על רקע מה שנראה כאיום של דרעי להקים מפלגה מתחרה בש"ס ולנוכח הסדקים המרובים שהחלו להתגלע בה, ב־2013 הוא הוחזר להנהגת המפלגה, תחילה כחלק מטרויקה, וב־2015, למורת רוחו של ישי, מונה מחדש לראש הפוליטי. פעילי ש"ס ראו בשיבת דרעי להנהגה כמעין חזרה של בן אובד וכמי שיכול בכוח ניסיונו להוציא את המפלגה מהחולשה שאליה נקלעה. דוגמה למשמעותה של חולשה זאת נקרתה בדרכה של המפלגה בדמות הקושי להביא לבחירת בנו של הרב עובדיה, הרב יצחק יוסף, למשרת הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי. נוסף על חשיבותו של יעד זה לעיצוב הנהגת העתיד הרוחנית של המפלגה כחלק ממעין צוואה של הרב עובדיה, מוסד הראשון לציון הוא מקור השראה וסמכות חשוב מעין כמותו למפלגת ש"ס (לראון, 2016: 62–80). לא רק שלאחר בחירת 2013 מצאה את עצמה ש"ס שוב באופוזיציה, אלא שערכ הבחירות למשרת הרב הראשי הפקיד ראש הממשלה מטעם הליכוד־ביתנו, בנימין נתניהו, את משרד הדתות בידי מתחרתה של ש"ס – מפלגת הבית היהודי. בסופו של דבר ידעה ש"ס כיצד לחפות על חולשתה באמצעות ניסיונם הממושך של נציגי הפוליטיים ולהביא לידי בחירתו של יצחק יוסף למשרת הראשון לציון. אך קשה היה להתעלם מהאתגר שהותיר את ההנהגה הרוחנית של המפלגה עצבנית ומוראגת.

עם מינויו מחדש של דרעי לראשות המפלגה, היה עליו לייצב את הנהגת הרוחנית אחר פטירת הרב עובדיה, ולשם כך נבחר הרב שלום כהן, דמות אלמונית לציבור הישראלי הרחב בהשוואה לקודמו. דרעי היה אסיר תודה לכהן בן ה־90, דמות מסוגרת ומרוחקת משהו מציבור המצביעים הלא־חרדי של ש"ס, על שהמריץ למינויו מחדש לראשות המפלגה ללא שותפים. זו הייתה ההזדמנות שלו גם לחזק את מעמדו לנוכח הריק הסמכותי שנוצר. כהן לא ביקש להיות דומיננטי בהנהגה הרוחנית, ובמידה רבה הקנה תחושה של ממלא מקום. דרעי ידע היטב שלא לקפח את כבודו של כהן. דיוקנו של הרב שלום כהן הוצב בחזית התעמולה החרדית של ש"ס, לרוב לצד דיוקנו של הרב עובדיה; תועמלני המפלגה נתלו בשם המשפחה שלו והוא הוצג ככהן הגדול של היהדות הספרדית, לא כרמז משיחי, דבר שממנו ש"ס התרחקה, אלא כאות לכוח המסורת הטמון באמונה בברכתו של מי ששם משפחתו הוא כהן, בוודאי כשמדובר בדמות רבנית חשובה.

על הריחוק של כהן והפסיכיות משהו של שתי דמויות ותיקות אחרות בהנהגה, הרב שמעון בעדני והרב משה מאיה, חיפה צירופן למועצת החכמים של שתי

דמויות פעלתניות יותר אך עדיין מהוססות לנוכח הוותק של חברי המועצה הוותיקים. האחד היה הרב דוד יוסף, בנו של הרב עובדיה, דמות אסרטיבית וקרובה מאוד לדרעי מאז לימודיהם המשותפים בישיבת חברון. הרב דוד יוסף היה לחוליה חשובה בטיפוח דימוי הזיקה האחודה של משפחת הרבנים יוסף למפלגה שייסד אביהם. השני היה הרב ראובן אלבז, מי שהתחרה שנים ארוכות על התואר "גדול מחזירי התשובה" ובמידה רבה גם סימל את מיסוד תנועת התשובה. הרכב המועצה החדש כמו סימל את המשולש הדתי שאותו ביקשה ש"ס הממסדית לייצג: ישיבות, משפחת יוסף ותנועת התשובה הממוסדת. אך לראשונה לא כללה המועצה דמות סמכותית, כלל־קהילתית וכלל־ישראלית. חסר זה הבלית את דימויו של דרעי כפוליטיקאי שידוע לגשר בין העולם המגזרי לממלכתי, בין החרדי לישראלי.

גם רשימת המפלגה לכנסת זכתה לטיפול. היא עוצבה מחדש תוך ניכוש מתנגדי דרעי או לפחות השגת נאמנותם לו. לעומת הרכב מועצת החכמים, ששיקף את הסוציולוגיה הרבנית של ש"ס, הרכב הרשימה החדש שיקף את הסוציולוגיה הפוליטית שלה. לצד דמויות מנוסות פוליטית כיעקב מרגי, איש ישי לשעבר, בלטו דמויות של מקורבים לדרעי שצמחו מתוך מנגנון המפלגה, כמו חיים ביטון. נוספו גם דמויות "מודרניות" דוגמת עורך דין משה ארבל (יליד 1983), בוגר צבא ואקדמאי. דומה כי הדבר לא רק שידר ייצוב בניהול המפלגה בעשור שלאחר פטירת הרב עובדיה, אלא גם מסר ברבר התחדשות וכניסתה למאה ה-21.

שידור מועצת החכמים וחידוש הרשימה לכנסת סייעו לייצב את ש"ס המפלגה, אך זו כאמור שידרה חרדיות מודגשת ומגזריות מובלטת. אחת התגובות לכך הייתה התרחקותה של עדינה בר־שלום, בתו של הרב עובדיה, מש"ס והנהגתה תוך הטחת ביקורת פומבית על המפלגה (נחשוני, 2018). מנגד החלו להישמע דווקא בסיעה זמירות "מודרניות" כגון הצהרתו של חבר הכנסת יגאל גואטה בריאיון ברדיו כי השתתף באירוע חתונה להט"בי של בן משפחתו. דבריו של חבר הכנסת הביאו לידי התנגשות לא מתוכננת בינו ובין חברי מועצת החכמים, והם כפו על דרעי להפריש את גואטה מחברותו בכנסת. הפער בין ההנהגה הרוחנית העקרונית לסיעה המעשית הייתה יכולה להיות מקור נוסף למתח ועומס, אך במקרה של דרעי היא שימשה כנכס בידיו במיקומו כעוצר פוליטי – החוליה

שיודעת לתווך בין השתיים תוך טיפוח המציאות המעברית מאתגר מפלגתי לכלי עבודה פוליטי בדרך לחיבורים חדשים.

ג.

Pax Deri

החזרה לשטח ואיחוי ההתנועה

לעומת ש"ס המפלגה, שהיא ארגון המורכב מהנהגה רוחנית – מועצת החכמים, והנהגה פוליטית פוליטית – הסיעה, כוחה של ש"ס כתנועה עובר דרך "השטח": עולם חברתי שלם

של מוסדות, ארגונים, פעילויות, דמויות רבניות ועסקניות, שנבנו לפני ואחרי הקמת ש"ס ושעליהם היא לקחה חסות והיו לליבה המגזרית שלה (פלדמן, 2001; טסלר, 2003; זיבנר ולהמן, 2010).

לאחר בחירות 2015, כחלק מייצוב המציאות הפוליטית, החלו דרעי וש"ס בהיכרות מחדשת עם התנועה ויצירת חיבור מחדש של חלקיה – "השטח". בפועל בא מהלך זה לידי ביטוי בהליכה ממוקד רבני וקהילתי אחד למשנהו מתוך רצון להבין את הבעיות שהעלו פעילים, עסקנים ורבני קהילות וחיפוש אחר אפשרויות לפתרון באמצעים הממשלתיים או המוניציפליים שעמדו לרשותה של המפלגה ובעיקר-בעיקר תשומת לב. דרעי ואנשיו, לעיתים בצירוף חברי מועצת החכמים ובראשם הרב שלום כהן, עברו במשך כמה שנים מקהילה לקהילה, משכונה לשכונה, מעיר לעיר, אם לעת בחירות ואם בין בחירות ואם אחרי בחירות. הם הקפידו להשתתף בטקסים מקומיים, בחתונות של רבני ערים וקהילות, בשמחות ובאזכרות של פעילים ושל דמויות בולטות, בכנסי תשובה וחיזוק, באירועי סליחות ודרשות המונים, בביקורים שהפכו את ש"ס לתנועה שמחוברת אל חיי היומיום של ציבור מזרחי חרדי, מתחרד, שומר מצוות ומסורת, אל עולם בית הכנסת המקומי, אל עולמם של הרבנים, הקהילות ומערכות החינוך המקומיות הקרובות לש"ס.

לצד החזרה אל השטח עמד מרכיב חשוב נוסף: "השלום" (ראו למשל טוקר, 2018; אוחנה, 2021). "השלום" היה ביטוי ציבורי ועיתונאי ששיקף את הרצון מלמטה לפתור את מוקדי העימות שדוברו בשיח הציבורי, בייחוד אלה שבמוקדי העילית הרבנית. "השלום" נתפס כדינמיקה חיונית להתחדשות ולהפגנת סולידריות. אדגים בקצרה שניים מהעימותים הללו.

עימות בעל משמעות פוליטית נקשר בפרשת מינויו של הרב יצחק יוסף לראשון לציון. ההליך לווה בעימות קשה סביב שאלת מעמדו של הרב הספרדי הראשי היוצא, הרב שלמה משה עמאר, שיותר מרמז כי הוא מבקש להמשיך בתפקידו. עמאר היה פוסק הלכה מוערך בחוגי הרבנים הספרדים והאשכנזים, וסביבו התפתחה עדת נאמנים גדולה, בעיקר מקרב יוצאי מרוקו, שראו בו את רבה הלא-מוכתר של העדה – אחת הבולטות בקרב תומכי ש"ס (כהן, 2013). עמאר גם היה קרוב לחוגים הציונים-דתיים האדוקים ולאנשי רשימתו של אלי ישי, והיה יכול להפוך למנהיגם הרוחני של מי ששאפו להעמיד חלופה לש"ס. בניגוד לעימות עם הרבנים יצחק ואמסלם, שהוצנע לשוליים ולמעשה הועלם במופגן, במקרה של עמאר נקט דרעי גישה אחרת. לאחר סיום הקדנציה הקבועה בחוק לכהונתו של הרב עמאר כרב הראשי הספרדי למדינת ישראל, עודר בעיצומה של שנת האבל על פטירת הרב עובדיה, פעלה ש"ס לבחירתו לרבה הראשי הספרדי של ירושלים – תפקיד בעל משמעות סמלית אדירה בפזורה היהודית הספרדית שומרת המסורת. הדבר סייע להשיב משהו מכבודו של הרב עמאר וכך בכך הרחיקו בכוח החוק מעיסוק ישיר בפוליטיקה.

עימות אחר, בעל משמעות אידאולוגית, נקשר ברבנים מזרחים שעמדו בראש ישיבות ליטאיות וכינו חוג "בני תורה ספרדים". הללו התנגדו לש"ס על רקע התנערותה ב-1992 מחסותה ההיסטורית של הנהגת הישיבות הליטאיות עם כניסתה לממשלתו של יצחק רבין. מאז שיבתו להנהגת ש"ס, ניסה דרעי לגייס, ללא הצלחה, את תמיכתם של "בני תורה ספרדים". רק ערב הבחירות הכלליות ב-2022 – על רקע השהות הקצרה באופוזיציה והמשבר התקציבי שנוצר בישיבות, אך גם לנוכח מה שנדמה היה כמאבק של ממש מול ממשלה שתוארה כפרוגרסיבית למהדרין – הסכימו ראשי ישיבות וקהילות ליטאיות מזרחיות בולטות וחשובות לקרוא להצביע לש"ס. כשנה לאחר הבחירות אף שולבו כמה מהם במועצת החכמים, אך הדבר כבר חורג מענייננו.

"השלום" עם הרב עמאר וכן עם חלקים חשובים במגזר הליטאי-מזרחי היה חלק מהמאבק על כל קול לנוכח מציאות אלקטורלית דינמית. במציאות מעברית זו הפך דרעי למה שהיה הרב עובדיה: חוליה שמקשרת בין חלקים שונים בפאזל של התנועה, אך הפעם לא בכוח הסמכות הרוחנית, אלא בכוח הסמכות הפוליטית. צד משלים לחיבור החרדי היה חיזוק החיבור אל בוחרי המפלגה הלא-חרדים

בפריפריה החברתית והימנית של ישראל. הדבר בא לכיטוי בחידוש הברית עם הליכוד ובעיקר עם מנהיגו, בנימין נתניהו.

T.

העגינה בימין: מברית מחדל לברית פוליטית

הסוציולוג אליעזר בן-רפאל תיאר את המשחק הפוליטי של ש"ס כמורכב משני צדדים: דתי וערתי. "מצד אחד", כותב בן-רפאל (2001: 72), "היא מעלה תביעות האופייניות לציבור

חלש מבחינה מעמדית; ומצד אחר, היא מציגה דרישות תרבותיות וחוקתיות דתיות במהותן, הנוגעות ליחודו של הקולקטיב הלאומי". במישור הדתי ש"ס היא תעודת הביטוח של הסדרי חברת הלומדים החרדית. על בסיס זה הכשירו האליטות החרדיות את הקמתה בתחילת שנות השמונים, ושיבתה סביב שולחן הממשלה ובקואליציה הייתה מאז ומתמיד אמצעי חיוני לכך. במישור הערתי ש"ס משחקת על דימויה כמפלגה "חברתית", כלומר כמפלגה שדואגת לשכבות החלשות כלכלית בפריפריה החברתית של ישראל, ועל הדבקות בראייתה את עצמה כשומרת הזהות היהודית, מה שהופך אותה לקרובה מאוד לסדר היום של בוחריה שומרי המסורת והמסורתיים בימין. ואולם עם השנים הלך משהו והשתנה בטווח המשחק הפוליטי של ש"ס.

שלא כבעבר, ש"ס, בדומה למקבילתה האשכנזית יהדות התורה, מצאה עצמה מוחלשת במשחק הקואליציוני. מפלגות המרכז-שמאל – נציגי מעמד הביניים הגבוה והחילוני – העדיפו את הקשר עם כוחות ליברליים בציונות הדתית, וש"ס נתפסה בעיניהם כמוקצה פוליטית, סמל מובהק לכוחה המשתרר של החרדיות הפוליטית ומחירה הדמוגרפי והמוסרי (דן, 1998). ירושלים הייתה אחד האתרים שכמו ביטאו את משמעות העוצמה הזאת וכן את הנוסחה הפוליטית להשגתה עם כיבוש ראשות העיר ירושלים בבחירות המוניציפליות ב-2019 באמצעות איש הליכוד לשעבר משה ליאון – גילוי נאות: כותב הפרק הוא אחיו – בעזרת כוחן של יהדות התורה וש"ס שתמכו בו. המקרה של ירושלים לימד כיצד הדרך אל שותפות אפקטיבית בהנהגה הלאומית במציאות המשתנה – ולירושלים יש אפקט לאומי – אינה יכולה להיות ישירה, שכן ישירות זו מולידה סולידריות לעומתית מצד לא-חרדים, שלא לדבר על מחלוקת פנימית בקרב החרדים. במקום ישירות זו נדרשת דמות או מפלגה לא-חרדית שקרובות לאידאולוגיה החרדית

ורחוקות ממנה כאחד. זו הייתה אגב האסטרטגיה שהביאה במקורה להכשרתה של ש"ס כמי שיכולה להביא קולות לא־חרדיים לתמוך בפרקטיקה חרדית. כעת את מקומה של ש"ס הלך ותפס צידו המסורתי של הליכוד.

ואולם לא הייתה זו רק בחירה, אלא גם במידה רבה ברירת מחדל שכן יותר ויותר החלו פוליטיקאים מהימין ומהמרכז־שמאל להתהדר ולהתחייב לסרב לשתף את החרדים בקואליציה שיקימו, ולהציג את הקמתה של ממשלה חילונית כיעד ראשון במעלה. רגע חשוף כזה היה לאחר בחירות 2019 כשנדרמה היה כי בני גנץ אולי יכול להקים ממשלה בראשותו (זקן, 2019). לש"ס וליהדות התורה כמעט שלא הייתה ברירה, והליכוד, שהחזיק בדימוי של תנועה מסורתית, היה לברירת המחדל בדרך לעגינה בימין. והיו שתי סיבות נוספות, האחת סוציולוגית והאחרת תעמולתית, לראות בעגינה בימין בראשות הליכוד יעד לייצובה מחדש של ברית פוליטית. הראשונה נקשרה בדיוקן המצביעים לש"ס. את רבים ממצביעי ש"ס אפשר לתאר בפשטות כמצביעי ליכוד עם כיפה שחורה (חרדים) או בדרך לחבוש כיפה כזאת (מתחזקים) (לוי, רוזנטל וספורטא, 2022; Tepe and Baum, 2008). והשנייה, ההיצמדות לליכוד סייעה לש"ס לשחזר את אסטרטגיית הפתק הכפול מסוף שנות התשעים. אני רוצה להרחיב מעט בנקודה זו של הפתק הכפול, שכן היא מאירה עוד צד במצע שעליו התפתחה הפוליטיקה של העוצרות.

שנים ארוכות היה הליכוד אתגר לש"ס, מתחרה ראש בראש על אוכלוסיות שומרי המסורת והצעירים המזרחים בפריפריה החברתית של ישראל. הזדמנות טכנית לבידול מהליכוד נקרתה לש"ס במערכות הבחירות ב־1996 וב־1999. הבחירה בשני פתקים – פתק אחד לראשות הממשלה ופתק שני למפלגה – התגלתה כאפשרות לחיות בשני העולמות הפוליטיים הרצויים מצד בוחר ש"ס: פתק אחד לנתינה, מנהיג הליכוד, ופתק שני לש"ס. הדבר סייע מאוד לש"ס להגדיל עד מאוד את כוחה. בבחירות 2003 הוחזרה שיטת הבחירה בפתק אחד בלבד, כלומר למפלגה אחת, והדבר נתן אותותיו גם בש"ס. ערב בחירות 2019 החזירו מנהלי הקמפיין של ש"ס את ההיגיון של שני הפתקים בדרך סמלית. ש"ס החליטה כי במסגרת הקמפיין תעמוד מודעה בולטת שמתחת למילים "ביבי צריך אריה חזק" מובאה תמונה משותפת של ראש הליכוד נתניהו וראש ש"ס דרעי.

בבחירה זאת הייתה מהפכה תפיסתית. שנים ארוכות עמדה במוקד הקמפיין של ש"ס ההנהגה הרוחנית. קמפיינים "חילוניים" הציגו לכל היותר תמונות של ילדים שרומזים על מצוקה ומחסור שש"ס תסייע בצמצומם. שילובה של דמות "חילונית" למהדרין בקמפיין המפלגה תוך דחיקה או מידור למעשה של האייקון הרוחני המרכזי שלה – הרב עובדיה יוסף, הייתה מהפכה. מעשה זה לימד על הניהול המקצועי של הקמפיין ועל השפעת מנהליו שאינם מהמגזר החרדי-מזרחי. ספק למשל אם מפלגה חרדית כמו יהדות התורה, שפונה לקהל חרדי, מגזרי ומוגדר, הייתה נוקטת צעד דומה, בניגוד לש"ס, שתמיד פנתה לציבורים מגוונים מבחינה דתית. אבל המעשה גם לימד על המצוקה שבה מצויה ש"ס. בדומה לאסטרטגיית "השלום" שנקטה בראשות דרעי, המטרה הייתה להגיע לכל קול אפשרי. הסקרים שבהם החזיקו בש"ס העירו על הנזילות והרכות של הגבולות האלקטורליים של המפלגה. באמצעות גיוסו הסמלי של נתניהו ניתן היה להשתמש ברכות הזאת שוב כיתרון.

בקמפיין המלמד על הזיקה "הטבעית" בין ש"ס לליכוד היו יתרונות רבים. תחילה ברור היה כי אם הליכוד וש"ס מתחרים על אותה משבצת דתית-מעמדית (לוי, רוזנטל וספורטא, 2022), סביר כי הדמות האהודה במרחבים האלה של נתניהו היא סמל ונכס שראוי להשתמש בו. זאת ועוד, החיבור המפורש אל נתניהו והליכוד כמו אסר את ש"ס אל הליכוד ויצר מצג של ברית פוליטית טבעית. ש"ס גם שחזרה את דפוס הבחירה שהקנה לה תנופה אלקטורלית במחצית השנייה של שנות התשעים. פרסום דיוקנאות שני המנהיגים תחת סיסמה אחת כמו שחזר את שיטת הפתק הכפול: הצבעה לש"ס היא הצבעה לנתניהו. לכך אפשר להוסיף את הקריצה של ש"ס לקמפיין "אני מאשים" שבו השתמשה בבחירות 1999. משפטי נתניהו כמו הדהדו בזיכרון הקולקטיבי של בוחר ש"ס את משפט דרעי, והחיבור המסומל בין השניים קרץ למציאות הזאת: רק מי שכבר התנסה ברדיפת הממסד (דרעי) יכול לתמוך במי שהממסד המשפטי רודף אותו כעת (נתניהו).

אם כן, בעשור שבו תפס דרעי את מוסדות ההנהגה הפוליטית, הוא הפך את הימין ואת הליכוד לעוגן חשוב בבנייתה של פוליטת הביטוח הנדרשת במציאות הפוליטית הגושית שהשתנתה בעקבות הדרישה האידאולוגית הגוברת לממשלות באוריינטציה חילונית/ליברלית. היכולת לכנות את ש"ס כדבק של "גוש הימין"

תוך הבטחה של הרחקת הליכוד מהאופק הליברלי אל האופק המסורתי חיזקה מחדש את ש"ס ואת השפעתה.

ה.

החטא הקדמון: מעוצר ובינוח לפוליטיקאי מוחלש

בחירות 2022 שבהן עוסק ספר זה היו החמישיות במספר בתוך שלוש שנים, והן הביאו לשיאם רבים מהתהליכים שעמדנו עליהם. לבחירות 2022 קדמה שנה ויותר של ממשלה שנשענה על

ברית מתנגדיו של נתניהו כשנגדה הלכה והתגבשה אופוזיציה מגובשת כביכול, שנתניהו בנה ולדרעי ולש"ס היה בה מקום בולט. בבחירות 2022 המשיכה ש"ס במידה רבה את דפוסי הקמפינים של ארבע מערכות הבחירות שקדמו לה: קריצה לשיטת הפתק הכפול, גיוס קואליציות חדשות כמו חידוש הקשר עם הליטאים המזרחים, התחברות אל חוגי החרדים העובדים ואף אנשי חב"ד, הדיפת איומים אלקטורליים מצד מפלגות כציונות-הדתית באמצעות דרשני תנועת התשובה, ובעיקר ניסיון לגייס כל קול אפשרי. תקופת חגי תשרי, שבעיצומם נערכו הקמפינים הפוליטיים, נוצלה היטב על ידי ש"ס, שהציגה עצמה כגוף מפויס שמחויב לשלום ולאחדות בעם ישראל. סרטונים רשמיים שהופצו בשמה התרחקו מכל קשר למחלוקת, ובמקום זאת הודגשה בהם תרבות הסליחות והפיוט המסורתי. בניגוד למפלגות האחרות במחנה הימין, שהציגו את עצמן בקמפיין אידאולוגי של ימים נוראים, ש"ס הציגה את עצמה כמי שמחוברת אל חגי תשרי.

תוצאות הבחירות בנובמבר 2022 הורו כי הימין הצליח לראשונה זה שנים להשיג את האפשרות להקים ממשלה שנשענת על 64 נציגים הומוגניים יחסית, מתוכם 11 נציגים של ש"ס. לראשונה זה שנים רבות עמדה בפני הימין האפשרות להקים "ממשלת ימין על מלא". אחוזי רעב פוליטי ומנצלים את חולשתו המשפטית של נתניהו, דאגו נציגי הקואליציה למקסם את דרישותיהם למורת רוחם של חברי כנסת מהשורה בליכוד. הממשלה הושבעה בתחילת ינואר 2022, ומיד מצאה את עצמה מול תסבוכת משפטית שנקשרה, שוב, באריה דרעי.

מקור התסבוכת היה בחקירת עסקאות נדל"ן ששמו של דרעי נקשר בהן, שנהפכו לכתב אישום בהעלמת מס. בדצמבר 2021 הסכים דרעי לחתום על הסדר טיעון שעל פיו הוא יודה בעבירות המס וישלם קנס. בפברואר 2022 אישר בית משפט

השלום בירושלים את הסדר הטיעון, וגזר על דרעי שנת מאסר על תנאי וקנס. דרעי חשש מקלון שיושת עליו, ולכן הראה נכונות להתפטר מהכנסת כמעין עונש שלקח על עצמו ושממנו לא הסתייגה התובעת, כלומר המדינה. בממשלת "הימין על מלא" נועד דרעי לשמש שר הפנים והבריאות. התנועה לאיכות השלטון הגישה עתירה לבית המשפט העליון נגד המינוי על רקע מה שנראה היה כהפרת עסקת הטיעון וניסיונה של הקואליציה החדשה להכשירו בהליך חקיקה מהיר. העתירה נדונה בבית המשפט העליון והתקבלה.

זו הייתה מכה לא פשוטה לדרעי. רחוב הקבלן בשכונת הר-נוף בירושלים, מקום מגוריו, הפך שוב מקום עלייה לרגל כבעבר. מראות מהכרעת הדין בבית המשפט המחוזי בפברואר 1999 כמו חזרו על עצמם. אך הפעם לא נכח שם הרב עובדיה כדי לעודד את דרעי, אלא דמות אחרת, מוערכת לא פחות על קהל מצביעי ש"ס – בנימין נתניהו. "כשאח שלי במצוקה, אני בא אליו", הסביר נתניהו לציבור את הגעתו אל ביתו של דרעי כדי לנחמו. אחרי נתניהו עלו ובאו לביתו של דרעי שורה של שרים מכל מפלגות הקואליציה. אליהם נוספו שניים מחברי מועצת חכמי התורה, שאחד מהם, הרב ראובן אלבז, הכריז כי "אריה ינהיג את ש"ס לעולם ועד!". סביב הבניין הלכו והתגודדו צעירים, מעריצים ופעילים של ש"ס. הם קראו קריאות עידוד לדרעי ושרו את שיר המחאה שהיה לסיסמה ב-1999 – "הוא זכאי!".

בגל הניחומים בלט אירוע חריג במושגי החברה החרדית. אל מעונו של דרעי הגיעה שורת ראשי ישיבות ליטאיות אשכנזיות, בכללם ראש ישיבת פוניבז' הרב דוד פוברסקי, ראש ישיבת חברון וחבר מועצת גדולי התורה של מפלגת דגל התורה הרב דוד כהן, וראש ישיבת עטרת ישראל הרב מרדכי אזרחי. מחוץ לסביבה החרדית שמות אלה אולי אינם אומרים דבר, אך בחברה החרדית, בדגש על הליבה של עולם הישיבות הליטאיות, שבה השתלם דרעי, העובדה שהשלושה סגרו את הגמרות (ספרי התלמוד), קמו מהסטנדרים (שולחנות לימוד היחיד בישיבה) ושמו פעמיהם לנחם פוליטית – ולא כמצווה – פוליטיקאי וספרדי, ועוד לעין המצלמות, הייתה אירוע חריג. יש שיאמרו כי משמשיהם הבינו כי הנה נקרתה ההזדמנות להבליט את הנהגתם. הנהגה בחברה החרדית היא בעיקר מאבק על ירושה, ואין כמו צילום טוב ברגע שבו עוצרת ממשלה טרייה את נשימתה כדי להראות נוכחות. גם אם נניח לרגע את הפרשנות הצינית הזאת, הגעתם של ראשי

ישיבות ליטאיות אל דרעי לימדה, לפחות אותי, על תחושת החירום העמוקה שאליה נקלעה ההנהגה הרוחנית החרדית. מצד אחד היא לימדה על הרצון לוודא, בדומה לנתיניהו, כי דרעי אינו מתכוון לפרק את ההישג הפוליטי שביקשו בדמות הקמת "ממשלת ימין על מלא" שבה תהיה להם דריסת רגל ניכרת. ומצד אחר, אולי יותר מכול, היא לימדה על רגע אנושי מיוחד שנוגע בביוגרפיה של דרעי עצמו.

כשלושים שנים קודם לכן מצא עצמו דרעי – תלמידם לשעבר של ישיבות פורת יוסף הספרדית וחברון הליטאית – קרוע בין המחויבות לרב עובדיה, נשיא מועצת חכמי ש"ס, שתבע ממנו להצטרף לממשלת יצחק רבין; ובין הרב שך, ראש ישיבת פוניבז', שהפגיע בו לא לעשות כן. שניהם אחזו בדרעי, ושניהם ראו בבחירה שלו מבחן נאמנות. הם, אנשי ההנהגה הרוחנית, ביקשו הכרעה. דרעי, איש ההנהגה הפוליטית, רצה פשרה. בסוף בחר, או נאלץ לבחור, ברב עובדיה. ש"ס זכתה לעצמאות פוליטית ונהנתה מחסותה של ממשלה שזכתה לאהדת האליטות הישראליות, אך המחיר היה קרע פוליטי בין ש"ס להנהגה הליטאית וקרע אישי בין הרב שך לדרעי. הגעת השורה הראשונה של ראשי הישיבות הליטאיות האשכנזיות אל דרעי כמו העידו על ההכרה מחדש בו גם מצד קבוצת ההתייחסות המרכזית שלו ושל חרדים מזרחים רבים שלמדו בעולם הישיבות: הליטאים האשכנזים. נקודת השפל ייתכן שהייתה לנקודת שיא.

עם זאת קשה היה להתעלם מהגבלת כוחו הניכרת של דרעי, הפעם על ידי החוק. בשיא כוחו, כמי ששיקם את המפלגה והחזיר אותה בכוח המיצוי האלקטורלי והעיגון בימין אל מספר נציגים דו-ספרתי, מצא עצמו דרעי על סף מימוש הכוח אך ללא כל יכולת לאחוז בו אחיזה ברורה, תלוי שוב בשליחים מטעמו ובאמון בהם. מעוצר רב-כוח נהפך במחי החלטת בית המשפט העליון לפוליטיקאי מוערך אך מוחלש.

ייתכן שתוצאות מערכת הבחירות של 2022 העלו לרגע סומק בלחיו של דרעי אך הם היו גם זמן לדין וחשבון בדבר דפוס הפוליטיקה של העוצרות בש"ס. הוא ואנשיו יכלו לתאר כיצד בשנות הנהגתו את המפלגה הצליחה ש"ס להוסיף 151,351 קולות בין מערכת הבחירות של 2015 למערכת הבחירות ב-2022. אך דומה כי גם הם מבינים שאין מדובר בהישג שהשיג דרעי ב-1999 עת הגיעה ש"ס

ל-430,676 מצביעים שזיכו אותה ב-17 מנדטים, קפיצה של 170,880 קולות בארבע שנים שהעניקו לה עוד עשרה מנדטים בהשוואה ל-1996, ולמעשה תוספת של 341,760 קולות מבחירות 1992 שזיכו אותה אז ב-6 מנדטים. קפיצות אלה בשנות התשעים שיקפו היטב את התקופה הכריזמטית של ש"ס. אך הן לא חזרו. גם לא לאחר שובו של דרעי. מאמצי הגיוס של ש"ס בהנהגתו לא הקנו עד כה לש"ס פריצה משמעותית; לכל היותר הישגים שנוגעים לשמירת המסגרת האלקטורלית, בעיקר באמצעות מיצוי כל קול מתוך המאגר האלקטורלי העומד לרשותה. פטירת הרב עובדיה רק הרגישה את תום העידן הכריזמטי של ש"ס. בשנות הפוליטיקה של העוצרות עיקר המאבק היה על ייצוב המפלגה.

על רקע זה אפשר להבין את הקתרזיס שפרץ בכל פעם מחדש בקרב פעילי ש"ס עם היוודע התוצאות בכל מערכת בחירות בין 2019 ל-2022. בשנות התשעים הופנה הקתרזיס לכישלון הנבואות על סופה של המפלגה; ב-2015 על תבוסת רשימתו של אלי ישי. בחמש מערכות הבחירות האחרונות כוונה השמחה המתפרצת פנימה לנוכח החשש האמיתי מאיבוד הכוח. ההפתעה בכל פעם הייתה על שהפוליטיקה של הייצוב עובדת. ואל נזלזל בהישג הזה. הוא אינו מובן מאליו. ייצוב משמעו דאגה לרציפות הנהגת המפלגה (מועצת החכמים והסיעה), לחידוש פני התנועה (חידוש הקשר עם "השטח") ונטרול מוקדי כוח אפשריים או השקטתם הזמנית (מקרה הרב עמאר). כך למשל הקפידה ש"ס על הפצת סרטונים "חיוביים" שמדברים על החיבור הבין-דורי שש"ס מטפחת תוך שימוש בצליל ובמסר שמגייס את התקופה בשנה שבה רבים מיוצאי ארצות האסלאם שומרי המסורת והחרדים מגיעים לבית הכנסת הספרדי: ימי הסליחות, ששיאם ביום הכיפורים.

ואולם לצד ייצוב הכוח האלקטורלי דומה כי בש"ס הולכת ומתפתחת שאלה חדשה: כמה זמן יוכל דרעי להחזיק במעמד עוצר המפלגה? כמה זמן יוכל להתלות במציאות שדורשת ייצוב ללא הנהגה רוחנית דומיננטית? יהיו שיקלו ראש בשאלה זו בטענה כי זמן רב אין מנהיגות את הפוליטיקה החרדית דמויות רוחניות סמכותניות (בראון, 2011). ואולם אם נתמקד לרגע במקרה הליטאי, הקרוב יותר לדפוס ההנהגה הרוחנית בש"ס, בוודאי אחר פטירת הרב עובדיה, אחרי כל פטירה של מי שמכונה "גדול" או "מרן" נדמה לפרשנים כי הנה "תם עידן הגדולים", "תם עידן המרנים". בפועל הדברים סבוכים יותר לא רק משום

שיש בנמצא גלריה של דמויות, אלא שבעיקר משום שבציבור יש את הרצון לראות הנהגה כזאת. אמת, כל הבלטה של דמות כזאת והפיכתה לגדול ולמרן כרוכה בעבודה פוליטית של עסקנים מבית ומחוץ. למנהיגות הפוליטית תפקיד חשוב ברגע כזה: פנייתה הרשמית בשאלות אל דמות כזאת או אחרת היא רגע ההכתרה. ומה באשר לש"ס? כביכול הייתה בה רציפות של סמכות מסורתית אך לא כריזמטית, שכן הרב עובדיה הוחלף ברב שלום כהן. אך מאז פטירתו של הרב כהן באוגוסט 2022 לא מונה תקופה ארוכה למועצת החכמים נשיא, ובכך הובלטה המציאות המעברית וההמתנה לדמות בעלת משמעות. לא ברור כמה זמן תוכל המפלגה-תנועה החרדית והעדתית שנוצרה תחת הרושם הכללי יימחה של הנהגת הרב עובדיה, "הרועה הרוחני", לשאת את המציאות האניגמטית של "העוצר הפוליטי", שידע להוביל חמש מערכות בחירות, חמישה מבחנים של מנהיגות למפלגה שפועלת בסביבה אלקטורלית דינמית ביותר.

1.

סיכום: מרועה רוחני לעוצר פוליטי

מ-2013, וביתר שאת בין 2015 ל-2022, הלך והתפתח בש"ס דפוס הנהגה חדש בהשוואה למפלגות חרדיות אחרות: "עוצרות פוליטיות". ממפלגה שמונהגת בידי רועה רוחני סמכותי

הייתה ש"ס למפלגה שהמוציא ומביא בה הוא עוצר פוליטי – דמות פוליטית לימנילית שסמכותה ברורה לכול, אך הלגיטימציה לה כמנהיג-על חמקמקה. דומה כי בכך שיקפה ש"ס שוב את דפוס הכלאיים המיוחס לה כתנועה וכמפלגה (טסלר, 2003). היא אינה יכולה להיות מפלגת מנהיג, שכן המונח "הנהגה" שמור בידיה של ההנהגה הרוחנית המיתולוגית והחיה; והיא אינה יכולה להותיר את האחריות בידיה של ההנהגה הרוחנית החדשה, שכן זו מרוחקת במידה רבה מהסוציולוגיה המורכבת של האלקטורט של ש"ס. בתוך חלל הסמכות המורכב הזה הלכה והתפתחה לה תלות מוגברת של ההנהגה הרוחנית בזו הפוליטית. את הלגיטימציה למציאות עדינה זאת קיבלה ההנהגה הפוליטית ממימוש האתוס "החזרת העטרה ליושנה". סיסמה זאת, שליוותה קמפיינים בעברה של ש"ס ומקורה בשיח ההלכתי, הייתה לעיקרון המסמן את ייעודה הפוליטי של ש"ס. ואולם בניגוד לעבר, אז מדובר היה בהחזרת הכוח לרבנים, בתחילת העשור האחרון המדובר היה בהחזרת הכוח למפלגה. את המטרה הזאת השיג דרעי כמי

שידע לחבר מחדש בין החלקים המורכבים והניגודיים במפלגת החידה הפועלת במרחב אלקטורלי חרדי ומזרחי רך ונזיל. דרעי כמו גילה מחדש את הסוד. בניגוד לעבר, אז היה זה הרב עובדיה שבכוח סמכותו הכמוראפיפירית חיבר בין החוליות השונות המרכיבות את "הכנסייה" של ש"ס (פישר ובקרמן, 2001), בעשור האחרון הצליח אריה דרעי לשמש חוליה כזאת. אך בניגוד לרב עובדיה, דרעי אינו יכול להציג עצמו כמנהיג רוחני. "העוצרות" היא אפוא מציאות של הנהגה חמקמקה, נוכחת־נפקדת ביחסי הכוח העדינים הממלאים את חללי הסמכות הרוחנית במפלגת ש"ס. הסמכות שדרעי מחזיק בה בסופו של דבר אינה רוחנית אלא "סקולרית", וככזאת חשופה יותר לביקורת ועשויה להיות מאותגרת במידה רבה הן מתוך ש"ס והן מתוך המערכת הפוליטית. משהו מהעוצמה ושברה יכולנו לראות סביב מערכת הבחירות ב־2022 ובעיקר אחריה.

רשימת המקורות

- אוחנה, איציק, 2021. "השלום הספרדי", כיכר השבת, 8.6.2021.
- אטינגר, יאיר, ונסים לואן, 2018. באין רועה: ש"ס וההנהגה החרדית־מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- איתן, ארי, 2012. בשם התבונה: שיחות עם חבר הכנסת הרב חיים אמסלם, תל אביב: משכל.
- אלאור, תמר, 2006. מקומות שמורים: דת, אתניות ומגדר במחוזות הדת והתשובה, תל אביב: עם עובד.
- בילסקי, ליאורה, 2001. "אני מאשים": דרעי, משפט פוליטי וזיכרון קולקטיבי", בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 279–320.
- בן־רפאל, אליעזר, 2001. זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן־גוריון, שדה בוקר: המרכז למורשת בן־גוריון.
- בראון, בנימין, 2011. לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית?, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גודמן, יהודה, 2002. **החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנות האלפיים**, תל אביב: המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר ליד אוניברסיטת תל אביב.

דון-יחיא, אליעזר, 1982. "מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית", בתוך: אלה בלפר (עורכת), **מנהיגות רוחנית בישראל**, ירושלים: דביר, עמ' 104-134.

דיין, אריה, 1999. **המעין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס**, ירושלים: כתר.

דן, יוסף, 1998. "החרדיות המשתררת תוצר של ישראל החילונית", **אלפיים** 15: 234-252.

היון, אליעזר, 2022. "יזו רק מנטליות": תהליכי סגרגציה, הדרה ואפליה על בסיס אתני בחברה החרדית", עבודת דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

הרמן, תמר, ואפי יער, 2001. "היוניות של ש"ס: דימוי ומציאות", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 343-389.

ובר, מקס, תשל"ו. "הטיפוסים של סמכות ותיאום מחייב", בתוך: שמואל נח איזנשטדט, עמנואל גוטמן ויעל עצמון (עורכים), **מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית**, א, תל אביב: עם עובד, עמ' 34-48.

זיבצנר, בתיה, ודוד להמן, 2010. **ש"ס כאתגר: יצירת יהדות ישראלית חדשה**, תל אביב: רסלינג.

זקן, דני, 2019. "ליברמן לגלובס: 'אמליץ על גנץ, אם יתחייב לממשלת אחדות חילונית ללא נספחים'", **גלובס**, 19.9.2019.

טאוב, אליאב, 2013. **גדולים בפוליטיקה: הנהגתם של הרבנים עובדיה יוסף ואלעזר שך**, תל אביב: רסלינג.

טוקר, יאיר, 2018. "סימני השלום: רבני ובכירי ש"ס בשמחת אלקסלסי", **כיכר השבת**, 26.4.2018.

טסלר, ריקי, 2003. **בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית**, ירושלים: כתר.

כהן, אורי, ונסים ליאון, 2024. **מעמד הביניים המזרחי: ממאבק לניעות לניעות במאבק**, ירושלים: מאגנס.

כהן, אשר, 2002. "הלכה ומדינה, 'דעת תורה' ופוליטיקה: זיקות גומלין בין מנהיגות דתית ופוליטית במפלגות הדתיות", בתוך: מרדכי בר-יאון וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים: יד בן צבי, עמ' 435-451.

כהן, ישי, 2013. "הרב עמאר זכה לעיטור כבוד ממלך מרוקו", **כיכר השבת**, 2.8.2013.

לוי, גל, 2018. "פוליטיקה מזרחית ושאלת הדת: הערכה מחדש של מודל אזרחות מרובה", **המרחב הציבורי** 13: 197-225.

לוי, גל, מעוז רוזנטל, ויצחק ספורטא, 2022. "על השד העדתי ורוח הרפאים המעמדית: מעמד עדכני על הצבעה אתנית ומעמדית בבחירות בישראל", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 289-323.

ליאון, נסים, 2011. "הקלטת היא המסר: פונדמנטליזם, תקשורת וגיוס פוליטי בתנועת ש"ס", **תרבות דמוקרטית** 14: 201-221.

ליאון, נסים, 2016. **המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית**, ירושלים: מכון ון-ליר.

ליאון, נסים, 2019. "חסידות ברסלב והחרדיות המזרחית: התמקמות וביקורת", **אלפיים ועוד** 2: 210-241.

נחשוני, קובי, 2018. "בתו של הרב עובדיה: 'אם זה תלוי בי, ש"ס תיעלם'", **ynet**, 11.3.2018.

עג'מי, מורן, 2022. "אתניות בתנאי מוביליות עילית: מזרחים במאון ובאלפיון העליון, בין התמקמות להשתלבות", עבודת מוסמך, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.

פיקאר, אבי, 2007. "התשובה הרציונלית למצוקה האמוציונלית", **תרבות דמוקרטית** 11: 151-201.

פישר, שלמה, וצבי בקרמן, 2001. "כנסייה או כח?", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 321-342.

פלד, יואב, 2001א. "הקדמה", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 11-20.

פלד, יואב. 2001ב. "חידה ושמה ש"ס", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 52-74.

פלדמן, ענת, 2001. "גורמים בצמיחת מפלגה חדשה: התאחדות ספרדים שומרי תורה (תנועת ש"ס)", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

פנחסי, רחל, 2023. "המזרחיות באה מהנשמה שלי ומהקול שלי: מזרחיות ומסורתיים במוזיקה מזרחית ובפופ ים-תיכוני בישראל", עבודת מוסמך, המחלקה למוזיקה, אוניברסיטת בר-אילן.

פרידמן, מנחם, 1990. החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קמפינסקי, אהרון, 2021. זבולון המר: ביוגרפיה פוליטית, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

קפלן, לורנס, 1997. "דעת תורה: תפישה מודרנית של הסמכות הרבנית", בתוך: זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 105-145.

שלם, חיים, 2012. אי של אפשר: סיפור חייו של בנימין מינץ, ירושלים: כרמל.

שמריהו-ישורון, יעל, 2020. "מדיניות התיישבות גרעינים בפריפריה ובערים מעורבות בישראל: בין לאומיות וניאו-ליברליזם", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

Tepe, Sultan, and Roni Baum, 2008. "Shas' Transformation to 'Likud with Kipa'? A Comparative Assessment of the Moderation of Religious Parties," in: Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel 2006*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, pp. 69-100.

האם הגידול בכוחה של יהדות התורה תואם את גידול האוכלוסייה החרדית?

גלעד מלאך

בבחירות 2022 זכתה יהדות התורה בשבעה מנדטים, תוצאה שאליה כבר הגיעה עשור קודם לכן, בבחירות 2013. קיפאון אלקטורלי זה עשוי לחזק טענה רווחת ולפיה כוחה של יהדות התורה בכנסת אינו משקף את גידול האוכלוסייה המהיר של החברה החרדית. טענה זו הוסברה בעזיבת המגזר החרדי, בהצבעה של חרדים למפלגות אחרות, ובירידה בשיעורי ההצבעה שלהם.¹ פרק זה בוחן האם

* ברצוני להודות לאברהם יוסטמן, לד"ר אור ענבי, לד"ר דנה בלאנדר ולפרופ' עופר קניג על הערותיהם הטובות. תודה מיוחדת לגבריאל גורדון על העיבודים הסטטיסטיים של הנתונים הנוגעים לאוכלוסייה החרדית ודפוסי ההצבעה שלה.

1 ראו אצל וינרב וגלט, 2018 וכן בכתבות ובמאמרים בתקשורת החרדית והכללית: פרידמן, 2013; אטינגר, 2022; ארלוזורוב, 2022; ירושלמי, 2022; פינקל, 2022; קלמן, 2022א; ושינפלד, 2022. לגישה הפוכה ראו קניג ורהט, 2023.

יש הלימה בין הגידול של האוכלוסייה החרדית ובין שיעור ההצבעה לרשימת יהדות התורה? כדי לענות על שאלה זו, ינתח הפרק מכלול גורמים שמשפיעים על כוחה האלקטורלי של רשימת יהדות התורה: גידול אוכלוסיית המצביעים הפוטנציאליים שלה, שיעור ההצבעה שלהם, הצבעת חרדים אשכנזים לש"ס ולמפלגות לא חרדיות, והצבעת לא־חרדים ליהדות התורה.

בניתוח משווה של המפלגות החרדיות מקובל לאפיין אחרת את יהדות התורה ואת ש"ס. יהדות התורה מוגדרת "מפלגת כת", כלומר מפלגה שקהל הבוחרים שלה חרדי, ונציגיה רואים את עצמם כמייצגי הציבור החרדי בלבד. ש"ס לעומתה מוגדרת "מפלגת כנסייה", כלומר מפלגה שזוכה לתמיכה גם בקהל מסורתי ודתי, ונציגיה מנסים להרחיב את התמיכה בה בקהל זה (פישר ובקרמן, 2001). העובדה שבקרב מצביעי ש"ס יש שיעור לא מבוטל של מסורתיים ודתיים יכולה להסביר בנקל את התנודתיות בהצבעה לה במשך השנים. פרק זה לעומת זה יתמקד ברשימת יהדות התורה שמספר מצביעיה אמור לגדול ביחס ישיר לגידול הדמוגרפי של החברה החרדית האשכנזית, ויבחן האם הגידול במצביעיה רציף וקבוע כפי שמצופה מהגדרתה כ"מפלגת כת"?

מחקרים ספורים התמקדו ברשימת יהדות התורה. המחקר היחיד שנעשה רק עליה התמקד בקמפיין הבחירות שלה, אך כלל התייחסות תמציתית לתוצאות הבחירות של 1999 (הורוביץ, 2002). הסבר אפשרי למיעוט המחקרים עשוי להיות אפיונה כמפלגה שיש לה קהל מצביעים נאמן. ללא שינויים דרמטיים בהישגיה בבחירות, אין לכאורה כל חדש תחת השמש בנוגע לרשימה זו. גישה זו ניכרת בכותרת הפרק העוסק ביהדות התורה בספרם של קניג ורהט על המפלגות בישראל – "יציבות בים של שינויים" (קניג ורהט, 2023); בדבריו של כהן שקבע ש"אין אצלה חדש תחת השמש" (Cohen, 2007: 101) ואצל ביק, שרואה בה רשימה בלא שינויים אלקטורליים דרמטיים (Bick, 2005). עם זאת, בסוף העשור הראשון של המאה ה-21 צפה כהן כי בשל השילוב בין הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית וקהל המצביעים הנאמן תגדיל הרשימה את כוחה במנדט לפחות בכל צמד מערכות בחירות (Cohen, 2007). חוקרים אחרים לעומת זאת סבורים שיש זליגה גדולה אל מחוץ לחברה החרדית, והיא זו שמסבירה את הישגיה המוגבלים של הרשימה בבחירות (וינרב וגלס, 2018).

בטרם ניגש לבחון סוגיות אלו באופן אמפירי, נסקור תחילה את הספרות הרלוונטית שעוסקת באפיון הטיפולוגי של יהדות התורה ובהיסטוריה של הרשימה.

.א

רקע תאורטי והיסטורי

1. אפיון טיפולוגי אחת האבחנות החשובות בטיפולוגיה של מפלגות היא בין מפלגות "תפוס הכול" (Catch-all parties) ובין מפלגות מגזריות (Stoll, 2013). למפלגות מהסוג הראשון מנעד אידאולוגי רחב וקהל יעד מגוון, ולמפלגות מהסוג השני אידאולוגיה ברורה וקהל יעד מוגדר. חוקרי הפוליטיקה הישראלית מסווגים את יהדות התורה כמפלגה מגזרית בשל השילוב שבין אידאולוגיה חרדית מובהקת ופנייה לציבור חרדי-אשכנזי בלבד (קניג, רהט וחזן, 2004; קניג ורהט, 2023).

אבחנה אחרת, בין "כת" ל"כנסייה", עשה ובר ביחס לקבוצות דתיות (Weber, 1978). כת היא קבוצת אליטה דתית שסגורה בפני מי שאיננו מחויב לחלוטין לערכים ולאורח החיים הדתי, ואילו כנסייה כוללת גוונים ורמות שונות של הקפדה על הדת. אימוץ הבחנה זו בעולם הפוליטי מקובלת בייחוד בהקשר של המפלגה השמרנית בבריטניה, המוגדרת כ"כנסייה רחבה" (Lee and Beech, 2009; Bale, 2011). בהתאם לטיפולוגיה זו סווגה יהדות התורה בספרות המחקר כמפלגת כת בהשוואה לש"ס, הפתוחה לקהל מגוון יותר (פישר ובקרמן, 2001; כהן, 2006). ההבחנה בין "מפלגות כת" ל"מפלגות כנסייה" חשובה להסברת ניידות הקולות הנמוכה של מצביעי יהדות התורה בהשוואה למצביעים למפלגות מגזריות אחרות בישראל, בכללן ש"ס (קניג ורהט, 2023). ניידות קולות נמוכה זו ייחודית בהשוואה לתהליכי נדידת קולות מתגברים בעולם (van der Meer et al., 2015; Dassonneville, 2022).

2. ההיסטוריה של אגודת ישראל אגודת ישראל, המפלגה הוותיקה בישראל, שנוסדה בשנת 1912 (Mahla, 2020). להלן נחלק את ההיסטוריה של אגודת ישראל וממשיכתה יהדות התורה לארבע תקופות עיקריות.

1912-1948: אגודת ישראל - הקמה והתבססות

מפלגת אגודת ישראל איחדה תחת קורת גג אחת שני פלגים אולטרה-אורתודוקסיים שבמהלך המאה ה-19 נמצאו במחלוקת עזה: החסידים והליטאים. החסידים מתמקדים בחוויה הדתית ומכונסים בקבוצות סגורות (חצר חסידית) בהנהגה שושלתית; ואילו הליטאים מתמקדים בלימוד התורה בהנהגתם של רבנים גדולי תורה (בראון, 2017). ספרות המחקר עסקה באידאולוגיה של המפלגה, ביחסה לתנועה הציונית ובמיסוד שלה (פונד, 1999; קניאל, 2005; Mitelman, 1996; Mahla, 2020). תנועת הבת שלה, מפלגת פועלי אגודת ישראל (להלן פא"י), החרדית-ציונית, זכתה לכמה מחקרים שהתמקדו בתקופת הקמתה והתבססותה בשנות העשרים והשלשים של המאה ה-20 (גבל, 2017; פונד, 2018). שתי המפלגות לא התמודדו בבחירות לאספת הנבחרים בתקופת המנדט הבריטי, ולפיכך ניתן למצוא ניתוח אלקטורלי של אגודת ישראל רק בהקשר של הבחירות בפולין שבין שתי מלחמות העולם (קניאל, 2005).

1948-1981: יציבות אלקטורלית

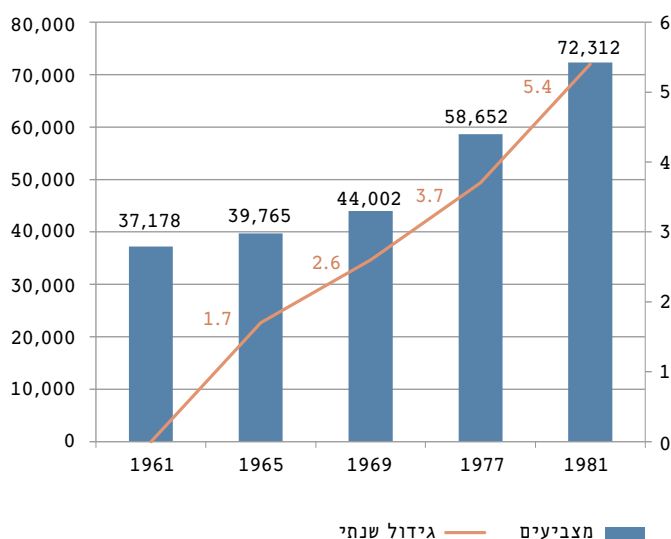
בשלוש מתוך ארבע מערכות הבחירות הראשונות בישראל התמודדה אגודת ישראל ברשימה משותפת עם מפלגות אחרות. בבחירות הראשונות (1949) היא הייתה חלק מרשימת החזית הדתית המאוחדת של המפלגות הדתיות והחרדיות, ובמערכות הבחירות השלישית (1955) והרביעית (1959) היא הייתה חלק מרשימת חזית דתית תורתית שכללה גם את פא"י. אגודת ישראל ופא"י החלו להתמודד כמפלגות עצמאיות (ובחלק מהשנים יחדיו) מהבחירות לכנסת השנייה (1951), ועד תחילת שנות השמונים זכו יחדיו בארבעה עד שישה מנדטים. בין השנים 1952 ו-1977 ישבו נציגי אגודת ישראל באופוזיציה, והמפלגה לא קיבלה תשומת לב ציבורית ומחקרית (סמט, 2005).

מהבחירות לכנסת החמישית (1961) החלה אגודת ישראל לרוץ ללא בנות ברית למעט מקרה אחד שבו חזרה לרוץ עם פא"י (1973). בכל מערכות הבחירות שבהן התמודדה לבדה בשנים 1961-1981 זכתה הרשימה לייצוג של ארבעה מנדטים. יציבות זו עשויה להסביר את ההתייחסות אליה כמפלגה עם קהל מצביעים יציב שאין בו תמורות של ממש.

עם זאת במהלך שנים אלו חלה עלייה ניכרת בגידול השנתי של מספר המצביעים למפלגה (תרשים 1). כך, בהשוואה לתחילת התקופה (1961-1965), אז עמד

הגידול השנתי על פחות מ-2%, בסופה (1977-1981) הוא כבר עלה ל-5.4%. שינוי זה עולה בקנה אחד עם ארבע תמורות שחלו באותן שנים בחברה החרדית. האחת, עצירת הסחף אל מחוץ למגזר החרדי בעקבות התבצרותה של החברה החרדית, מיסוד מערכת החינוך שלה והתארגנותה כ"חברת לומדים" (פרידמן, 1991). השנייה, העלייה שחלה מסוף שנות החמישים בשיעורי הפרייון בחברה החרדית כחלק מהסתגרותה (מישר ומנסקי, 2000). השלישית, התפוררותה של מפלגת פא"י והצטרפות חלק ממצביעיה לאגודת ישראל (הורוביץ, 1989). והרביעית, תהליך חזרה בתשובה רחב שהחל לאחר מלחמת ששת הימים והתעצם לאחר מלחמת יום כיפור (רגב וגורדון, 2021).

תרשים 1
מספר המצביעים לאגודת ישראל
ושיעור הגידול השנתי שלהם, 1981-1961*

* נתוני בחירות 1973 אינם מופיעים בתרשים כיוון שבבחירות אלו אגודת ישראל לא התמודדה לבדה. מקור: עיבוד לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

1981-1992: שנים של תמורות

העשור שבין בחירות 1981 לבחירות 1992 היה המטלטל ביותר בתולדות אגודת ישראל (הלוי, 2016).² אומנם הן בתחילתו והן בסופו קיבלה אגודת ישראל 4 מנדטים, אך בבחירות 1984 קיבלה אגודת ישראל שני מנדטים בלבד, שיא שלילי בתולדות המפלגה. בשנת 1988 לעומת זאת, הגיעה המפלגה להישג השיא שלה עד אז – חמישה מנדטים (תרשים 2). הסיבות לשפל ולגאות קשורות (בהתאמה) בגריעת מצביעים שהיו בליבת האלקטורט של אגודת ישראל ובהצבעה של אוכלוסיות שמעולם לא הצביעו לאגודת ישראל.

כך בשנת 1984, עם הקמת ש"ס, איבדה אגודת ישראל רבים מהמצביעים המזרחים שלה (פלד, 2001; רביצקי, 2006). ואם לא די בכך, רבים מהמצביעים הליטאים שלה הצביעו גם הם לש"ס, בהוראה ישירה של הרב שך (קניג ורהט, 2023). בבחירות בשנת 1988 התרחשה תופעה הפוכה. הפיצול בין הזרמים הליטאיים והחסידיים, שהרכיבו את אגודת ישראל, הפך לעובדה מוגמרת כשהליטאים רצו ברשימת דגל התורה, והחסידיים נותרו לבדם באגודת ישראל, ואולם ההתגייסות של חב"ד, שעד אז נמנעה ממעורבות פוליטית, לטובת אגודת ישראל, הביאה לידי הצבעה מסיבית של אוכלוסייה מסורתית לאגודת ישראל ולהישג שיא שלה (Heilman, 1990). בשנת 1992 חזרו אגודת ישראל ודגל התורה לרוץ יחדיו ברשימה אחת ושמה יהדות התורה. בבחירות אלה שבו מפלגות אלה ל"גודל הטבעי" שלהן – ארבעה מנדטים.³ בסך הכול עמד הגידול במספר המצביעים למפלגה בין השנים 1981 ל-1992 על 19% בלבד,⁴ בייחוד בשל הנטישה הגדולה של מצביעים מזרחים לש"ס.⁵

2 מבחירות 1992 הרשימה לכנסת נקראת יהדות התורה ושני המרכיבים שלה הם אגודת ישראל ודגל התורה.

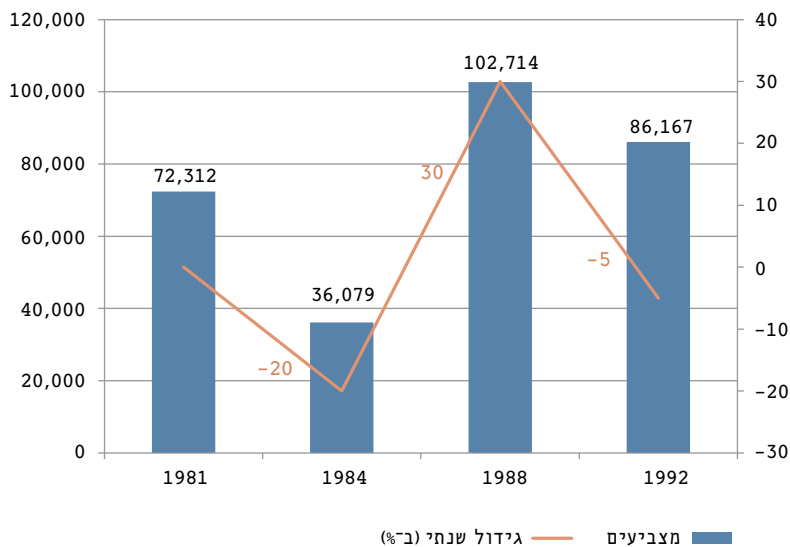
3 עם זאת גם בחוצאה זו אפשר לראות הישג, שכן בשנים 1989-1992 עלו לישראל יותר מ-400,000 נפשות, בעיקר ממדינות חבר העמים לשעבר, אוכלוסייה שלא כללה כמעט חרדים.

4 בעשור שקדם לכך, בשנים 1969-1981, גדל שיעור המצביעים לאגודת ישראל ב-64%.

5 הן של מצביעים חרדים מזרחים והן של מצביעים מזרחים שאינם חרדים שעד הקמתה של ש"ס הצביעו לאגודת ישראל (דון-יחיא, 1990; פלד, 2001).

תרשים 2

מספר המצביעים לאגודת ישראל ושיעור הגידול השנתי שלהם 1981-1992

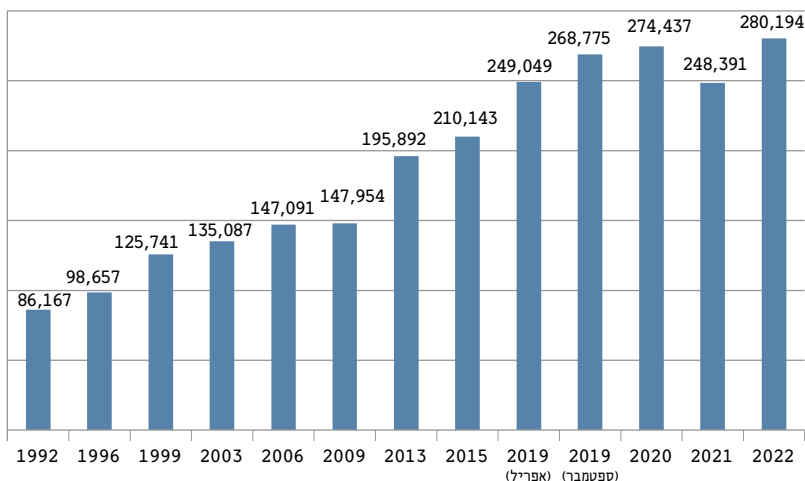
מקור: עיבוד לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

1992-2022: גידול אלקטורלי

שלושים השנים שחלפו מאז רצה רשימת יהדות התורה לבחירות לראשונה ב־1992 ועד בחירות 2022 עברו עליה ללא איחודים ופיצולים. ההרכב המשולב של אגודת ישראל (החסידיית) ורגל התורה (הליטאית) נשמר במרוצת השנים, ומספר הבוחרים שילש את עצמו בתקופה זו (תרשים 3). כתוצאה מכך, גדל במידה ניכרת מספר הנציגים הנבחרים, מארבעה נציגים בתחילת התקופה לשבעה בסופה.

תרשים 3

מספר המצביעים ליהדות התורה 1992–2022

מקור: נתוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

למרות הגישה העקרונית של רוב החוקרים בדבר קהל המצביעים הנאמן של יהדות התורה (קניג ורהט, 2023; Cohen, 2007), חוקרים ניסו להסביר את ההצלחות או את הכישלונות היחסיים של יהדות התורה במערכות הבחירות בשנים אלו. רוב ההסברים נוגעים לכידות הפנימית ולשמירה על שיעורי הצבעה גבוהים בקהלי היעד החרדיים (הורוביץ, 2002; Leon, 2015). כך למשל הוסברה אי-ההצלחה של הרשימה בבחירות 2009 בהיעדר לכידות פנימית שהביאה לידי הימנעות מהצבעה של כמה קבוצות חרדיות (Cohen and Susser, 2011), והצלחתה הוסברה בין היתר בקולות שהצליחה למשוך מקהלי יעד אחרים כמו מתנחלים, מסורתיים ואפילו ערבים (דון-יחיא, 1990; Bick, 2001).

1.

שאלות המחקר, השערות ומתודולוגיית המחקר

1. שאלות והשערות
המחקר
שאלות המחקר עוסקות ביחס בין הגידול הדמוגרפי של בעלי זכות הבחירה החרדים-אשכנזים לגידול האלקטורלי במספר המצביעים ליהדות התורה בין שנת 1992, השנה שבה נוצרה הרשימה, והבחירות האחרונות בשנת 2022. כמפלגת "כת" בעלת קהל מצביעים נאמן, מספר המצביעים לה אמור לגדול בהתאם לגידול במספר בעלי זכות בחירה (להלן בז"בים) חרדים-אשכנזים. שאלת המחקר הראשונה היא אפוא: האם הגידול במספר המצביעים ליהדות התורה תואם את גידול הבז"בים החרדים-אשכנזים. הבחינה תיעשה בתחילת התקופה, בסופה, ובכל אחד משלושת העשורים שבתווך. אם תימצא תנודתיות ברפואי ההצבעה שחורגת מהצפוי על בסיס השינויים הדמוגרפיים, תישאל שאלת המחקר השנייה: כיצד ניתן להסביר תנודתיות זו?

השערת המחקר הראשונה היא שלנוכח הגידול הדמוגרפי המהיר של החברה החרדית האשכנזית, יהדות התורה איננה ממצה את הגידול במספר הבז"בים ויש זליגה של קולות למפלגות אחרות או לאי-הצבעה. השערת המחקר השנייה היא שהתנודתיות במספר המצביעים ליהדות התורה מעידה שחלק מקהל מצביעיה איננו קבוע, ולפיכך יש להגדירה "מפלגת כת" עם שוליים דינמיים.

2. שיטת המחקר
הנתון החשוב להערכת דפוסי ההצבעה ליהדות התורה הוא המספר המוחלט של המצביעים לרשימה. נתונים אחרים כמו מספר המנדטים ושיעור המצביעים לה מכלל המצביעים מושפעים מהמספר הכולל של המצביעים, משיעורי ההצבעה, ממספר המצביעים למפלגות שלא עברו את אחוז החסימה (המשתנה) ומהסכמי עודפים בין המפלגות.

כדי לענות על שאלת המחקר הראשונה נחשב את הגידול הצפוי במספר המצביעים ליהדות התורה לנוכח הגידול בבז"בים חרדים-אשכנזים על סמך נתוני הלמ"ס,

ונשווה אותו לגידול בפועל במספר המצביעים לרשימה בשנת 2022 לעומת 1992. כמו כן נבחן את קצב הגידול במספר הבוחרים בכל אחד מהעשורים בין 1992-2022. אם יימצא פער בין הנתונים או פער בקצב הגידול בין העשורים השונים, נבקש לעמוד על הסיבות לכך.

כדי להשיב על שאלת המחקר השנייה נבחן מערכות בחירות שבהן ניכר פער בין הגידול הצפוי במספר המצביעים ליהדות התורה לבין הגידול במספר המצביעים בפועל. כניתוח תוצאות הבחירות שמפרסמת ועדת הבחירות המרכזית נבחין בין מספר המצביעים ליהדות התורה בריכוזי האוכלוסייה החרדית⁶ ובין המצביעים למפלגה זו בערי המרכז ובערי הפריפריה,⁷ שחלקם אינם חרדיים. ההבחנה בין הקבוצות נועדה לבחון אם השינויים העיקריים התחוללו בתוך הקבוצה החרדית או מחוצה לה.⁸ בנוסף לקבוצות יישובים אלו נתייחס גם להצבעה ליהדות התורה בריכוזי חב"ד,⁹

6 ירושלים, בני ברק, בית שמש, מודיעין עילית, ביתר עילית, אלעד, רכסים, קריית ערים, כוכב יעקב, עמנואל, תפרח, קוממיות ומעלה עמוס.

7 במחקר נכללו ערי מרכז שבהן קיבלה יהדות התורה 600 קולות לפחות באחת ממערכות הבחירות: פתח תקווה, חיפה, נתניה, רחובות, תל אביב, חולון, ראשון לציון, בת ים, גבעת זאב, רמת גן, ראש העין, זכרון יעקב, חדרה, רעננה, הרצליה, רמת השרון. ערי הפריפריה שנכללו הן אלה שבהן קיבלה יהדות התורה 350 קולות לפחות באחת ממערכות הבחירות: אשדוד, קריית גת, צפת, אופקים, נתיבות, טבריה, באר שבע, אשקלון, קריית אתא, שדרות, אילת, בית שאן, חצור הגלילית, עפולה, ערד, ירוחם, כרמיאל ודימונה.

בכל ערי המרכז והפריפריה שנבחנו החרדים הם מיעוט. אין בידינו לקבוע כמה מתוך המצביעות והמצביעים הם חרדים, אך כפי שנראה בהמשך, התנודתיות של ההצבעה בערים אלו מסמנת שהיא כוללת גם קהל לא חרדי.

8 מתוך כלל המצביעים לרשימה, שיעור המצביעים המתגוררים ביישובים חרדיים מובהקים היה יציב ועמד על כ-65% בכל התקופה שנבחנה (1992-2022), לעומת שיעור המצביעים המתגוררים בערי המרכז ובערי הפריפריה, שירד מ-28% בשנת 1992 ל-23% בשנת 2022, בעיקר בשל גידול קטן יחסית במספר החרדים בערי המרכז. בסך הכול מנו קבוצות אלו במשך כל התקופה בין 87% ל-92% מכלל המצביעים ליהדות התורה.

9 חסידי חב"ד הם קבוצה ייחודית בתוך התנועה החסידית, ומבחינה פוליטית הם אינם חלק מאגודת ישראל החסידית (בראון, 2017). נבחנו שלושת היישובים שבהם חסידי חב"ד הם הגורם החרדי העיקרי: כפר חב"ד, לוד וקריית מלאכי (רגב וגורדון, 2020).

ביישובים תורניים-חרדי¹⁰ ליי, ביישובי פא"י,¹¹ במגזר הערבי ובשאר היישובים בישראל.¹²

בהסבר דפוסי הצבעה בשתי מערכות הבחירות הראשונות שנבחרן (1999 ו-2009) נסתמך גם על מחקריהם של ביק (Bick, 1999), הורוביץ (2002), כהן וזיסר (Cohen and Susser, 2011) וליאון (Leon, 2015), ואילו בנוגע לחמש מערכות הבחירות האחרונות (2019-2022) נערוך ניתוח מקורי של הנתונים. כמו כן נתייחס לנתוני סקרים על דפוסי הצבעה של לא-חרדים ליהדות התורה.

ג. יהדות התורה הוקמה כאמור בשנת 1992 כרשימה וכסיעה משותפת למפלגות אגודת ישראל ולדגל התורה. בבחירות אלה עמד מספר הבוחרים לרשימה על 86,167 קולות, שהספיקו אז לארבעה נציגים בכנסת. שלושים שנה אחר כך, בבחירות 2022, זכתה הרשימה ל-280,194 קולות שזיכו אותה בשבעה נציגים.

ממצאים: דפוסי ההצבעה ליהדות התורה בשנים 1992-2022

על פי החישוב, קצב הגידול של אוכלוסיית החרדים האשכנזים ילידי 1978-2004 (בעלי זכות הצבעה בשנים 1996-2022) הוא 4.3%¹³ ובניכוי נפטרים – 4.1% לשנה.¹⁴

10 הציבור התורני-חרדי"לי הוא הקבוצה השמרנית בציבור הדתי-לאומי, הדומה בכמה מאפיינים בחפסותיה ובאורח חייה לחברה החרדית (בראון, 2017). כללנו 25 התחליות ויישובים תורניים שבהם קיבלה יהדות התורה 50 קולות לפחות באחת מחמש מערכות הבחירות בשנים 2019-2022: בית אל, קריית ארבע, מעלה אדומים, עלי, אריאל, נווה, יד בנימין, טלמון, יצהר, כוכב השחר, שילה, איתמר, מבוא חורון, בת עין, קדומים, פסגות, גני מודיעין, בני נצרים, חשמונאים, אפרת, שבי שומרון, קרני שומרון, מצפה יריחו, נוף איילון.

11 במחקר נכללו כל היישובים שהקימה פא"י. המפלגה עצמה התמזגה בשנת 1992 לחור יהדות התורה, אך החושבים ביישובי פא"י אינם מצביעים בהכרח לרשימה זו.

12 מספר היישובים שנכנסו לחישוב של כל קבוצה הוא בהתאם לגודל היישוב או היכולת לזהות את האוכלוסייה בו באופן מובהק: 600 מצביעים לפחות בערי המרכז (בשל גודלן), 350 בערי פריפריה (הקטנות יותר), 50 ביישובים דתיים-תורניים (הקטנים עוד יותר), יישובי חב"ד ופא"י, כלל היישובים הערביים ושאר המצביעים בכלל היישובים.

13 את החישוב ערך גבריאל גורדון על סמך נתונים מינהליים בלמ"ס של כלל האוכלוסייה החרדית בישראל. לפירוט האלגוריתם לזיהוי חרדים ראו רגב וגורדון, 2020: 155-156.

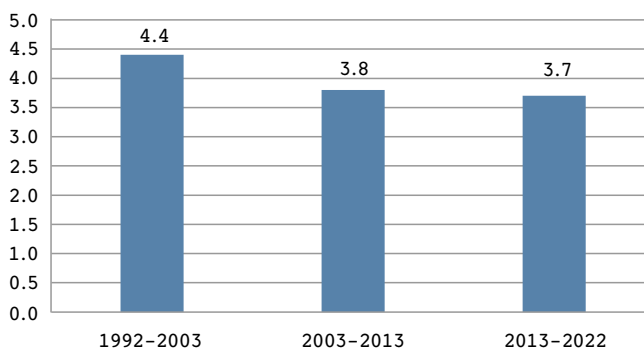
14 שיעור התמותה במגזר החרדי עומד על 1 ל-1,000 נפש, ובתחשיב של האוכלוסייה הבורגת על כ-1 ל-500 נפש, כ-0.2% בשנה (מלאך, כהנר וחושן, 2016).

שיעור הגידול במספר המצביעים ליהדות התורה בשלושים השנים שבין 1992 ל-2022 עמד על 3.95% בשנה.¹⁵ במילים אחרות, במשך השנים הצליחה יהדות התורה למצות כ-95% מקהל הבוחרים שלה.¹⁶ ההפרש בין הגידול הצפוי לגידול בפועל עומד על 12,000 קולות בלבד. התשובה לשאלת המחקר הראשונה היא אפוא חיובית. יהדות התורה מצליחה למצות באופן כמעט מלא את פוטנציאל המצביעים שלה.

ואולם ניתוח מעמיק יותר חושף ירידה בקצב העלייה במספר המצביעים ליהדות התורה במשך השנים (תרשים 4). תרשים 3 מחלק את התקופה לשלוש תת-תקופות (1992–2003, 2003–2013, ו-2013–2022) ומראה שיש הבדלים בקצב הגידול במספר הבוחרים בין העשורים השונים. כך בתקופה הראשונה עמד קצב הגידול השנתי שלהם על 4.4% לשנה, בתקופה השנייה על 3.8% לשנה, ובתקופה השלישית הוא ירד ל-3.7% בשנה.

תרשים 4

גידול שנתי ממוצע במצביעי יהדות התורה בחלוקה לעשורים

מקור: עיבוד לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

15 חישוב השנים נעשה בעיגול למחצית השנה, כך שאם הבחירות נערכו שלוש שנים וארבעה חודשים לאחר הבחירות שקדמו להן, התקופה הוגדרה כ-3.5 שנים. לדוגמה, גידול של 18.5% בתקופה כזאת משקף גידול שנתי של כ-5% (יותר מ-17.5% בגלל ריבית דריבית).

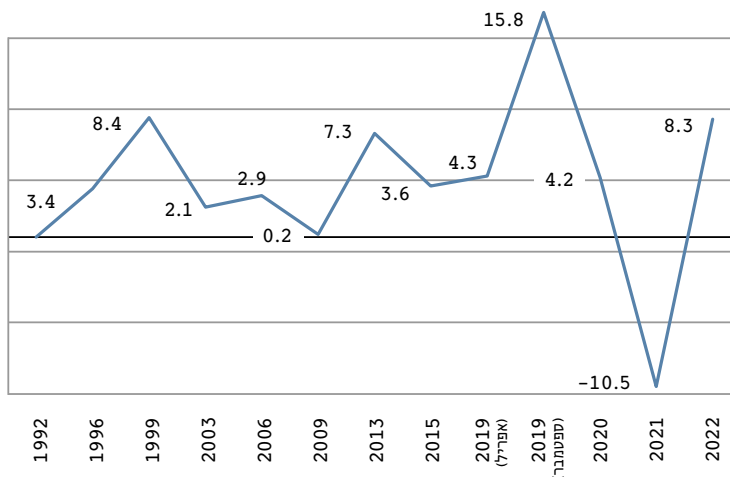
16 החישוב כולל גם את המהגרים החרדים מישראל ואליה. ראו לעיל הערה 13.

בחלק העוסק בדיון בממצאים ננסה להבין מדוע חלה ירידה ניכרת בקצב הגידול של מצביעי יהדות התורה לאחר 2003.

השאלה השנייה עסקה בתוצאות הבחירות שבהן ניכרה תנודתיות במספר המצביעים ליהדות התורה שאיננה מתיישבת עם הגידול הדמוגרפי הצפוי של המצביעים החרדים-אשכנזים. מתוך 12 מערכות בחירות שהתקיימו בשנים 1996-2022 רק בשלוש מערכות בחירות היה הגידול השנתי במספר המצביעים ליהדות התורה בטווח של $\pm 0.5\%$ מגידול האוכלוסייה החרדית-אשכנזית (היינו גידול שנתי בין 3.6% ל- 4.6%), ובשאר תשע מערכות הבחירות היה השינוי תנודתי יותר (תרשים 5). בייחוד בולטת התקופה שבין 2006 ל-2009, שבה עלה מספר המצביעים ליהדות התורה בקצב שנתי של 0.2% בלבד, והתקופה שבין 2020 ל-2021, שבה ירד מספרם בקרוב ל- 10% . לעומת זאת, בתקופות שבין השנים 1996 ו-1999 ו-2009 ל-2013 עלה מספרם בקצב שנתי מהיר של 8.4% ו- 7.3% (בהתאמה), ובין שתי מערכות הבחירות בשנת 2019 בקצב שנתי של 15% .

להלן נתמקד אפוא בניתוח תוצאות הבחירות בשנים 1999 ו-2009, ובחמש מערכות הבחירות שנערכו בישראל בשנים 2019-2022. בכל מערכת בחירות נפלה את התוצאות לפי סיווג היישובים שבהן התרכזו התמיכה ביהדות התורה וננתח את קהלי היעד הרלוונטיים. תרשים 5 מציג את שיעור הגידול השנתי במספר המצביעים ליהדות התורה בבחירות בשנים 1992-2022. עולה ממנו הקפיצה הגדולה במספר המצביעים בשנת 1999, העמידה במקום בשנת 2009 והתנודתיות במספר הבוחרים בסבבי הבחירות של 2019-2022.

תרשים 5
שיעור הגידול השנתי במספר המצביעים/ות ליהדות התורה
(ב-%) 2022-1992

מקור: עיבוד לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

1. בחירות 1999 בבחירות 1999 עלה מספר המצביעים ליהדות התורה ב-27.5% ביחס לבחירות 1996, אף שהגידול בבז"בים החרדים-אשכנזים עמד על כ-13% בלבד. ביישובים החרדיים המובהקים חלה עלייה בשיעור מקורב לגידול הבז"בים (14.4% לעומת 13%), אבל בארבע קבוצות יישובים/אוכלוסיות חלה עלייה גבוהה יותר בשיעור המצביעים לרשימה: 32.5% בערי המרכז והפריפריה, 549% (!) במגזר הערבי, 103% בריכוזי חב"ד ויישובי פא"י ו-85% ביישובים שבהם אין ריכוז חרדי כלל.¹⁷

¹⁷ במספרים מוחלטים גדל מספר המצביעים במגזר הערבי מ-558 ל-3,622, בריכוזי חב"ד ויישובי פא"י מ-798 ל-1,617, וביישובים ללא ריכוז חרדי מ-6,065 ל-11,230 מצביעים.

להצלחתה של יהדות התורה לפרוץ בבחירות 1999 מעבר לקהל המצביעים הגרעיני שלה הוצעו כמה הסברים: (א) הצבעת אלפי ערבים ליהדות התורה בשל הקצאת המשאבים לאוכלוסייה זו שקידם סגן שר השיכון מיהדות התורה מאיר פרוש (הורוביץ, 2002); (ב) מאמץ ממוקד בקהל מסורתי-דתי בפריפריה, שכלל שימוש בקמעות ובהשבעות, שיטות שאימצה יהדות התורה מש"ס (הורוביץ, 2002);¹⁸ ו(ג) "שיבה הביתה" של חלק ממצביעי "תלם אמונה", מפלגה שבבחירות 1996 רצה נגד ש"ס בתמיכת הרב הליטאי שמואל אורבך וזכתה באותן בחירות ב-12,700 קולות (Bick, 2001).

פילוח דפוסי ההצבעה בבחירות העוקבות בשנת 2003, שבהן עלתה יהדות התורה בשיעור נמוך של 2% בשנה, מסייעים לנו להשלים את התמונה. בבחירות אלו חל גידול של 22% במספר המצביעים ליהדות התורה ביישובים החרדיים, שעולה במידת מה על גידול הבו"בים החרדים-אשכנזים (15% באותן שנים). בערי המרכז והפריפריה לעומת זאת חלה ירידה במספר המצביעים ליהדות התורה (5.4%-) וכך גם בקרב ערבים (64.5%-),¹⁹ בריכוזי חב"ד ופא"י (35%-) ובשאר היישובים בארץ (16.5%-).

לצד גרעין המצביעים הקבוע של יהדות התורה, יש לה אפוא גם שוליים של מצביעים שאינם חרדים ושל מצביעים חרדים שאינם "קהל שבוי". מקרה קצה של מצביעים לא-חרדים הוא זה של המצביעים הערבים בבחירות 1999 שנתנו ליהדות התורה יותר מ-3,500 קולות, תופעה שלא הייתה לפני בחירות אלה, ולא חזרה על עצמה אחריהן.

הנתונים בלוח 1 ממחישים כיצד התנודתיות בקולות ליהדות התורה בבחירות בשנים 1996-2003 מתמקדת ביישובים שאינם ריכוזים חרדיים.

18 ההצלחה ניכרת למשל בקפיצה במספר המצביעים ליהדות התורה בבאר שבע (1,394 קולות), הישג שאותו לא שחזרה הרשימה אפילו שני עשורים מאוחר יותר.

19 בבחירות 2003 עוד קיבלה יהדות התורה קרוב ל-1,300 קולות ביישובים ערביים, אך בבחירות 2006 ואילך לא הגיעה יהדות התורה אפילו ל-1,000 קולות ולפיכך נימנע בהמשך מלהציג נתונים אלו בשל היותם זניחים.

לוח 1
מספר המצביעים ליהדות התורה והגידול (ב-%)
בבחירות, 1996, 1999, 2003

בחירות 2003 (שינוי ב-%)	בחירות 1999 (שינוי ב-%)	בחירות 1996	
89,041 (22)	72,996 (14)	63,833	מצביעים ביישובים החרדיים
34,328 (-5)	36,276 (32)	27,403	מצביעים בערי מרכז ופריפריה
11,718 (-29)	16,469 (122)	7,421	מצביעים ביישובים אחרים
135,087 (8)	125,741 (46)	98,657	סך כל המצביעים ליהדות התורה

מקור: עיבוד לנחוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

2. בחירות 2009

בבחירות 2006 עלתה יהדות התורה לראשונה לשישה מנדטים, על אף גידול שנתי של 2.9% "בלבד" במספר הבוחרים שלה מאז 2003.

תוצאות בחירות 2009 היו לעומת זאת מפלה ליהדות התורה. לראשונה מאז הקמתה בשנת 1992 חלה ירידה במספר המנדטים שלה (משישה לחמישה מנדטים) בשל דריכה במקום במספר המצביעים בשלוש השנים שחלפו מהבחירות שקדמו להן. בין שתי מערכות בחירות אלה גדל מספר המצביעים ליהדות התורה ב-0.6% בלבד, אף שפוטנציאל הגידול עמד על 13%, בהתאם לגידול של הבו"בים החרדים-אשכנזים.²⁰

פילוח דפוסי ההצבעה מראה על עמידה במקום ונסיגה בשתי קבוצות היישובים שבהן מתרכזים בוחר יידידות התורה: בקבוצת היישובים החרדיים המובהקים חלה עלייה קטנה בלבד, רחוקה מגידול הבו"בים (4.3% לעומת 13%);

20 במספרים מוחלטים מדובר בגידול של 850 קולות לעומת גידול צפוי של 19,000.

ואילו בערי המרכז והפריפריה חלה ירידה במספר המצביעים בשיעור של 21.9.4% עם זאת, בשל משקלם הגדול של היישובים החרדיים המובהקים בכלל המצביעים של יהדות התורה (כשני שלישים), עיקר ההפסד של הקולות היה בקרב מצביעים חרדים מובהקים שנמנעו מלהצביע לרשימה.

בחירות 2009 התקיימו בשיאה של מחלוקת פנימית עזה בתוך החברה החרדית האשכנזית, מיד לאחר הבחירות המוניציפליות בירושלים שבהן הפסיד חבר הכנסת מאיר פרוש לניר ברקת. פרוש האשים את חסידי גור בתמיכה ביריבו, וחרדים רבים נמנעו מלהצביע בבחירות הכלליות עבור רשימה שהעומד בראשה הוא חסיד גור. באותן בחירות גם נוצר מתח בין החסידים לליטאים בנוגע לאיזש המקום השישי ברשימה. ניתוח קלפיות העלה ירידה בשיעור המצביעים בקלפיות שלהן רוב ליהדות התורה ועלייה בשיעור המצביעים בהן לש"ס (Cohen and Susser, 2011). הירידה במספר המצביעים ליהדות התורה הביאה את יהדות התורה לזכות בחמישה מנדטים בלבד ולאבד את המנדט השישי שעליו התחולל המאבק.

בבחירות הבאות, בשנת 2013, עלה שיעור המצביעים ליהדות התורה בקצב גבוה של 7.3% בשנה. בבחירות אלו חל גידול של 36.4% במספר המצביעים ליהדות התורה ביישובים החרדיים המובהקים, הרבה מעבר לגידול הבז"בים החרדים-אשכנזים באותן שנים (17.5%). עליות דרמטיות, גם אם צנועות יותר, היו גם בערי המרכז והפריפריה (28.3%). בריכוזי חב"ד ופא"י יהדות התורה יותר מהכפילה את מספר מצביעיה. ההצלחה בבחירות נבעה מן התמיכה מחדש של כלל הפלגים החרדיים-אשכנזיים ביהדות התורה. שנה קודם לכן התפצל הציבור הליטאי והקבוצה האולטרה שמרנית, "הפלג הירושלמי", התבססה בו כזרם עצמאי. הרב אוירבך, מנהיגו של הפלג, נטה לקרוא לתלמידיו שלא להצביע בבחירות, אך פגישתו עם האדמו"ר מגור שכנעה אותו לתמוך ברשימה ולהורות לאנשיו להצביע לה (Leon, 2015).

מבט משולב על מערכות הבחירות של 2009 ו-2013 מעלה תנועה אקורדיונית – כיוון בשנת 2009 והתרחבות בשנת 2013. ניתן להיווכח בכך באמצעות מתיחת

21 גם בריכוזי חב"ד ויישובי פא"י ירד מספר מצביעי יהדות התורה בשיעור של 14.3%. ביישובים שאין בהם ריכוז חרדי חלה ירידה של 5%, אך משקלם בסך המצביעים ליהדות התורה שולי.

קו ישר בין בחירות 2006 לבחירות 2013. בין השנים הללו גדל מספר המצביעים ליהדות התורה בקצב של 4.1% בשנה, היינו גידול דומה לגידול הבו"בים החרדים-אשכנזים בשנים אלו.

לוח 2 להלן ממחיש את התנודתיות בקולות שקיבלה יהדות התורה בבחירות בשנים 2006-2013 בכל סוגי היישובים.

לוח 2
מספר המצביעים ליהדות התורה והגידול (ב-%)
בבחירות, 1996, 1999, 2003

בחירות 2013 (שינוי ב-%)	בחירות 2009 (שינוי ב-%)	בחירות 2006	
139,296 (36)	102,122 (4)	97,925	מצביעים ביישובים החרדיים
42,826 (28)	33,372 (-9)	36,817	מצביעים בערי המרכז והפריפריה
13,770 (11)	12,460 (-5)	13,159	מצביעים ביישובים אחרים
195,892 (32)	147,954 (0)	147,091	סך כל המצביעים ליהדות התורה

מקור: עיבוד לנחוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

3. חמש מערכות הבחירות בשנים 2019-2022

נקודת המוצא: בחירות 2015

כפתיח לניתוח של מערכות הבחירות בשנים 2019-2022 אציין בקצרה את תוצאות ההצבעה ליהדות התורה בשנת 2015. העלייה במספר המצביעים לרשימה עמדה על 3.3% בשנה בלבד (לעומת גידול של בו"בים בשיעור של 4.1% בשנה). בקבוצת היישובים החרדיים המובהקים חלה העלייה הקטנה ביותר

(3.6% לעומת גידול בז"בים של כ-8%). לעומת זאת בערי המרכז והפריפריה עלתה יהדות התורה מעל לגידול הבז"בים (15.8%).

בבחירות 2015 בא לידי ביטוי הקרע הסופי בין הפלג הירושלמי לדגל התורה, שהביא לידי החרמת הבחירות בקבוצה זו (מלאך, 2019). בשל כך, דווקא בריכוזי החרדים, שם גרים תומכי הפלג הירושלמי, הייתה העלייה במספר המצביעים ליהדות התורה הקטנה ביותר: בירושלים, במודיעין עילית ובאשדוד גדל מספר המצביעים בפחות מ-5%. במודיעין עילית, שבה קיים רוב ליטאי, ניתן אף לראות ירידה של 5% בשיעורי ההצבעה המבטאת את החרמת הבחירות של הפלג.

מבחירות 2015 ואילך נוסף מאגר קולות שלא היה במידה ניכרת בעבר: הצבעה במעטפות חיצוניות (כפולות). שיטה זו מאפשרת לבעלי זכות הצבעה מורשים (אנשי כוחות הביטחון, דיפלומטים ובעלי מוגבלות) להצביע גם בקלפי שאינה סמוכה למקום מגוריהם. השימוש הגובר בקלפיות נגישות (בשל העובדה שלא נדרשת הוכחת מוגבלות) נעשה רווח בייחוד במגזר החרדי, שכן תלמידי ישיבה רבים לומדים הרחוק ממקום מגוריהם הרשמי. כך, בהשוואה לשנים 1992–2013, אז עמד שיעור ההצבעה ליהדות התורה במעטפות חיצוניות על 1%–2.6% מכלל הקולות לרשימה,²² בשנת 2015 היגע שיעור זה ל-3% מכלל המצביעים לרשימה. מכאן ואילך יעלה שיעור ההצבעה במעטפות החיצוניות עד לשיא של 6.1% בשנת 2022. משמעות הנדידה היא גריעה של קרוב ל-12,000 קולות בקלפיות רגילות ליהדות התורה בתוך תשע שנים.

ניתוח תוצאות חמש מערכות הבחירות 2019–2022

בשנים 2019–2022 הצביעו אזרחי ישראל בחמש מערכות בחירות, שבהן ניכרה תנודתיות גדולה במספר המצביעים ליהדות התורה. הקפיצה הבולטת ביותר הייתה בבחירות השניות שהתקיימו בספטמבר 2019, ובהן עלתה יהדות התורה בכ-8% בהשוואה לבחירות שהתקיימו רק חצי שנה קודם לכן; ובמערכת הבחירות של 2021, שבהן ירדה בכמעט 10% בהשוואה לבחירות 2020. חשוב לציין שבכל

22 למעט מקרה יחיד של 3.6% מקולות המצביעים בשנת 2009.

התקופה (שלוש וחצי שנים) עלה מספר המצביעים ליהדות התורה ב-13.1%, שיעור הקרוב לשיעור גידול הבו"בים החרדים-אשכנזים באותן שנים (14%).

בבחירות באפריל 2019 התוצאות של יהדות התורה הולמות את גידול האוכלוסייה. מספר המצביעים בבחירות אלו עלה ב-17.9% בהשוואה לבחירות 2015, לעומת גידול בו"בים של 17.5% באותה תקופה. עם זאת, בקבוצת היישובים החרדיים המובהקים הגידול במצביעים היה דומה לגידול בבז"בים (16.9%), ואילו בערי המרכז והפריפריה היה הגידול מעט גדול יותר מהגידול בבז"בים (22.2%). ניתוח נתוני סקרים מראה ששיעור המצביעים הלא-חרדים של יהדות התורה עמד על 10%, בדומה לבחירות 2015.²³

בבחירות בספטמבר 2019 חלה לעומת זאת עלייה ניכרת במספר המצביעים ליהדות התורה. בתוך חצי שנה זינק מספרם ב-8%, לעומת גידול של 2.1% בלבד בבז"בים חרדים-אשכנזים בתקופה קצרה זו. פילוח תוצאות הבחירות מצביע על המשך המגמה שבה צפינו בבחירות שקדמו להן. בקבוצת היישובים החרדיים המובהקים חלה עלייה ניכרת של 4.9%, ובקבוצת ערי המרכז והפריפריה חלה עלייה גדולה יותר של 6.5%. באותן בחירות חלה גם קפיצה בשיעור המצביעים במעטפות חיצוניות (44.3%), ביישובים שבהם ישנה נוכחות גבוהה של חב"ד (80%),²⁴ וביישובים שאין בהם כלל ריכוז חרדי (46.3%). בקבוצה אחרונה זו בלטו התנחלויות ויישובים דתיים-לאומיים תורניים, שבהם זינק שיעור המצביעים ליהדות התורה ב-13.6%.²⁵ ואכן, נתוני סקרים מראים ששיעור הלא-חרדים בקרב כלל המצביעים ליהדות התורה עלה באותן בחירות מ-10% ל-14%.

23 הנחונים מבוססים על סקרי הקול הישראלי (עד 2019 מדד השלום) של מרכז ויטרבי לחקר דעת קהל ומדיניות במכון הישראלי לדמוקרטיה. בסקרים אלו השיבו הנשאלים לאיזו מפלגה/רשימה הם הצביעו בבחירות האחרונות, והניתוח להלן הוא של מצביעי יהדות התורה. צירוף הסקרים הביא ל-400 משיבים לפחות בכל מערכת בחירות למעט בחירות ספטמבר 2019, שבשל סמיכותן לבחירות שקדמו להן יש בידינו 260 משיבים בלבד.

24 מבחירות אלה אינני מחשיב את לוד כחלק מהיישובים החב"דיים, בשל אכלוס שכונת אחיסמך-גני איילון בלוד בחרדים שאינם חסידי חב"ד.

25 במספרים מוחלטים עלתה יהדות התורה ב-20,000 קולות בבחירות אלו. במעטפות החיצוניות היה גידול של 3,500 קולות, בחב"ד בכ-1,000 קולות, ביישובים ללא ריכוז חרדי יותר מ-4,000 קולות, מתוכם יותר מ-1,000 בהתנחלויות וביישובים תורניים.

הבחירות בשנת 2020 התקיימו חצי שנה לאחר מכן, וגם בהן הייתה העלייה בכוחה של יהדות התורה גדולה מהגידול בזו"בים החרדים-אשכנזים (4.2% לעומת גידול בזו"בים של 2.1%). הפילוח הפנימי של ההצבעה מראה שהעלייה בקבוצת היישובים החרדיים הייתה קטנה מהצפוי (0.5%) וכך גם בקבוצת ערי המרכז והפריפריה (1.5%). עיקר הגידול נבע מעלייה של 15% במספר המצביעים ליהדות התורה במעטפות החיצוניות, ועלייה של 50% בהצבעה לרשימה בהתנחלויות וביישובים תורניים.²⁶ גם בבחירות אלו, על פי הסקרים, עמד שיעור המצביעים הלא-חרדים מכלל מצביעי יהדות התורה על שיעור גבוה יחסית של 14%.

ההישגים המרשימים של יהדות התורה בבחירות ספטמבר 2019 ובבחירות בשנת 2020 קשורים לשינוי מפת המפלגות בימין. באפריל 2019 התמודדו בימין שתי מפלגות שקרצו לקהל פוטנציאלי של מצביעי יהדות התורה: איחוד מפלגות הימין: הבית היהודי-האיחוד הלאומי-עוצמה יהודית ומפלגת זהות של משה פייגלין (רהט ושמיר, 2022). בספטמבר 2019 היו האפשרויות מצומצמות יותר: מפלגת זהות לא התמודדה בבחירות בעקבות כישלונה באפריל, ומפלגת ימינה בראשות איילת שקד התמודדה בשיתוף פעולה עם הבית היהודי והאיחוד הלאומי. כוח המשיכה האלקטורלי של מפלגה שבראשה פוליטיקאית חילונית למצביעים חרדים ובשולי החרדיות היה נמוך מבעבר. סקרים מוקדמים גם הראו שלעוצמה יהודית, שהייתה בעלת פוטנציאל בקרב מצביעים חרדים, סיכויים נמוכים לעבור את אחוז החסימה (רהט ושמיר, 2022). משום כך ניתן לראות בבחירות אלו ירידה במספר המצביעים בערים חרדיות למפלגות לא-חרדיות. בולטת בכך ירושלים, שבה חלה ירידה של כ-4,000 מצביעים לשתי מפלגות הימין ועלייה דומה במספר המצביעים ליהדות התורה. היעדר חלופה ימנית ותורנית השפיע גם על דפוסי ההצבעה של חב"ד, מצביעים תורניים ומתנחלים, וכך הצליחה יהדות התורה ללקט עוד אלפי קולות ביישובים שאין בהם ריכוז חרדי.

26 בסך הכול חלה עלייה של 5,662 מצביעים ליהדות התורה: כמעט 2,000 נוספו במעטפות חיצוניות, וכ-1,000 נוספים בהתנחלויות וביישובים תורניים. שאר התוספת הייתה בעיקר ביישובים חרדיים ובערי המרכז והפריפריה.

תופעה זו הגיעה לשיאה בבחירות 2020. בשל סיכוייה הקלושים של מפלגת עוצמה יהודית בראשות איתמר בן גביר לעבור את אחוז החסימה, הצביעו אלפי מצביעים מקרב הציבור הדתי-תורני וחסידי חב"ד ליהדות התורה (גרמן, 2020). ואכן, עוצמה יהודית קיבלה רבע בלבד מהקולות שזכתה בהם בשנת 2019 (רהט ושמיר, 2022).

תוצאות הבחירות הרביעיות בסדרה, בשנת 2021, היו מכה ליהדות התורה, ששיעור המצביעים לה ירד בתוך שנה ב-10.5%. ירידה במספר המצביעים ניכרה בקבוצת היישובים החרדיים המובהקים (-4.6%), ירידה בולטת יותר ניכרה בערי המרכז והפריפריה (-14.5%), וירידות חדות במיוחד נמצאו ביישובי חב"ד (-54%) וביישובים ללא ריכוז חרדי (-40%), שבהם בלטו יישובים תורניים והתנחלויות (-72%).²⁷ ניתוח סקרים מראה ששיעור המצביעים הלא-חרדים מכלל מצביעי יהדות התורה ירד מ-14% ל-8%.

בחירות אלו התקיימו בסימן איחוד הכוחות הימניים-תורניים-חרד"ליים במפלגת הציונות-הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ', שכלל את איתמר בן גביר מעוצמה יהודית ואת נציג מפלגת נעם החרד"לית. כתוצאה מכך איבדה יהדות התורה את רוב הקולות התורניים-חרד"ליים, וכן את מצביעי חב"ד, שקודם לכן הצביעו לרשימה (שאול, 2021). ואולם ירידת התמיכה ביהדות התורה התחוללה גם ביישובים החרדיים עצמם. הבחירות התקיימו בשיא מגפת הקורונה, שבה עמד הציבור החרדי במוקד תשומת הלב הציבורית, ובקהילה החרדית נתפסו הפוליטיקאים החרדים כגורם שלא סיפק לה הגנה מספקת, וביקורת פנימית רבה הופנתה כלפיהם (מלאך, הרמן וענבי, 2020).²⁸

27 במספרים מוחלטים חלה ירידה של כ-26,050 קולות ליהדות התורה. ביישובים החרדיים חלה ירידה של כ-8,220 קולות, בערי המרכז והפריפריה - ירידה של כ-9,520 קולות, ביישובי חב"ד כ-1,100, ביישובים תורניים ובהתנחלויות כ-1,160 קולות, ובשאר הערים בישראל כ-6,050 קולות.

28 בסקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה באוגוסט 2020 בקרב כ-500 חרדים בני 18-30 באמצעות אסקריא השיבו 39% מהמשיבים שאמונם בפוליטיקאים החרדים בתקופת הקורונה נפגע מאוד/במידה רבה.

בבחירות 2022 החזירה לעצמה יהדות התורה חלק מהקולות שאיבדה בבחירות שקדמו להן. שנה וחצי לאחר הבחירות הקודמות גדל מספר המצביעים לרשימה ב־8.3% (לעומת גידול של 6.2% בבז"בים).²⁹ עלייה בקבוצת היישובים החרדיים המובהקים הייתה בשיעור של 9%, ובערי המרכז והפריפריה היא הייתה דרמטית יותר ועמדה על 16.9%. עלייה חדה נרשמה בשיעור המצביעים במעטפות חיצוניות (25%), ביישובי חב"ד (20%) ובמצביעים ביישובים שאין בהם ריכוז חרדי (38%). ביישובים תורניים ובהתנחלויות לעומת זאת לא זכתה יהדות התורה לתמיכה שזכתה בעבר, והיא חוותה שם עלייה קטנה במספרים מוחלטים (260 קולות). ואכן, ניתוח סקרים לאחר הבחירות מראה ששיעור המצביעים הלא-חרדים של יהדות התורה נותר 8%.

בחירות 2022 היו הצלחה יחסית ליהדות התורה. הקמפיין של הרשימה התמקד במלחמה על אופייה היהודי של המדינה וברדיפה שרדפה הממשלה היוצאת את הציבור החרדי (ברנדויין, 2022). התוצאות ניכרו בריכוזי היישובים החרדיים המובהקים, שבהם חלה עלייה ניכרת בשיעורי ההצבעה. ואולם הרשימה זכתה להצלחה גם באוכלוסייה לא-חרדית בפריפריה שהצביעה ליהדות התורה כחלק מהשאיפה לשמור על אופייה היהודי של המדינה (קלמן, 2022ב). עם זאת, הציבור התורני-חרד"לי מצא את ביתו במפלגת הציונות-הדתית ולא שב עוד להצביע ליהדות התורה.

נתוני לוח 3 ממחישים את התנודתיות בקולות ליהדות התורה בחמש מערכות הבחירות בשנים 2019–2022 שהתרחשה במידת מה ביישובים החרדיים, במידה רבה יותר בערי המרכז והפריפריה ובמידה רבה עוד יותר ביישובים אחרים.

29 במספרים מוחלטים חלה עלייה של כ-32,000 במספר המצביעים ליהדות התורה בבחירות אלו.

לוח 3

מספר המצביעים ליהדות התורה והגידול (ב-%) בבחירות, 2019-2022

2022 (שינוי ב-%)	2021 (שינוי ב-%)	2020 (שינוי ב-%)	ספטמבר 2019 (שינוי ב-%)	אפריל 2019	
183,563 (9)	168,473 (-5)	176,689 (0)	176,015 (5)	167,741	מצביעים ביישובים החרדיים
65,339 (17)	55,911 (-15)	65,426 (1%)	64,486 (6)	60,574	מצביעים בערי מרכז ופריפריה
14,148 (38)	10,240 (-46)	18,935 (14)	16,625 (47)	11,307	מצביעים ביישובים אחרים
17,144	13,767	13,387	11,649	8,070	מצביעים במעטפות חיצוניות ³⁰
280,194 (13)	248,391 (-10)	274,437 (2)	268,775 (9)	247,692	סך הכול מצביעים ליהדות התורה
8	8	14	14	10	שיעור המצביעים הלא- חרדים מכלל מצביעי יהדות התורה (סקרים)

מקור: עיבוד לנתוני ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות.

ד.י

1. האם יהדות התורה גדלה בקצב הצפוי?
השערת המחקר ולפיה הגידול במספר המצביעים ליהדות התורה אינו עולה בקנה אחד עם הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית איננה נכונה. ממצאי המחקר מראים שבשנים 1992-2022 עמד קצב הגידול של הבו"בים החרדים-אשכנזים על 4.1% בשנה, ומספר המצביעים ליהדות התורה עלה בקצב של 3.95% בשנה. יוצא אפוא שקצב הגידול של המצביעים על פני תקופה זו מתקרב לקצב גידול הבו"בים החרדים-אשכנזים.

30 הוספתי בלוח זה גם את ההצבעה במעטפות חיצוניות בשל המשקל הגדל שלה בסך הכול המצביעים ליהדות התורה.

הסיבה העיקרית לתחושה המוטעית ולפיה יהדות התורה איננה גדלה בקצב הצפוי היא היעדר הבנה של המשמעות המתמטית של תהליכים דמוגרפיים. בהינתן שהמונה (מצביעי יהדות התורה) גדל בקצב של 4% בשנה והמכנה (כלל המצביעים) גדל בקצב של 2% בשנה, המונה יכפיל את משקלו כל 36 שנה. בהתאם לקצב זה, בתקופה שנצפתה, 30 שנה, קבוצת המצביעים של יהדות התורה אכן הגדילה את משקלה בכלל המצביעים ב-80% (מ-3.3% ל-5.9%). מקורה של ההשערה בדבר הגידול האיטי במספר המצביעים עשוי לנבוע מהיעדר מודעות לתחשיב זה.

בלא העלייה ממדינות חבר העמים לשעבר הייתה העלייה במשקלה של יהדות התורה אומנם מהירה יותר,³¹ אבל לא באופן דרמטי. בין השנים 2009 ו-2021 גדלה האוכלוסייה בישראל בקצב של 1.9% בשנה כשמשקל ההגירה בגידול האוכלוסייה בשנים אלו עמד על 16% "בלבד" (הלמ"ס, 2022). בהינתן קצב גידול דומה, אמורה הייתה יהדות התורה להכפיל את משקלה כל 34 שנים. אפילו במצב של היעדר עלייה כלל וריבוי טבעי של 1.6% "בלבד" של החברה בישראל, יהדות התורה אמורה הייתה להכפיל את משקלה "רק" כל 30 שנה. מנגד, אם מספר המצביעים ליהדות התורה וכלל המצביעים יעלה בקצב דומה לעשור האחרון (3.7% ו-1.9% בהתאמה), תכפיל יהדות התורה את משקלה בכלל הבוחרים רק בעוד 40 שנה.

ואולם אף שככלל העלייה בשיעור ההצבעה ליהדות התורה הולמת את הגידול באוכלוסייה, בכל זאת בשני העשורים האחרונים חלה ירידה בקצב הגידול של המצביעים ליהדות התורה (תרשים 4 למעלה). בעשור הראשון של התקופה (1992-2003) היה קצב הגידול השנתי במספר המצביעים הגבוה ביותר (4.4%), בעשור השני (2003-2013), נמוך יותר (3.8%) ובעשור השלישי (2013-2022) נמוך מעט יותר (3.7%).

31 בשנת 2021 היו למעלה מ-1.2 מיליון בעלי זכות בחירה שעלו לישראל משנת 1989, 75% מהם ממדינות חבר העמים (חילאי ואייכנר, 2021). יש לציין שלמעלה משליש מהם עלו עוד לפני בחירות 1992.

2. מדוע יש האטה בשיעור הגידול של מצביעי יהדות התורה בשני העשורים האחרונים?

ירידה בשיעור ההצבעה של חרדים

פילוח קלפיות חרדיות מובהקות בשנים 2013-2022 מראה שלא חלה ירידה בשיעור ההצבעה של חרדים בתקופה זו.³² שיעור ההצבעה בקלפיות אלו אומנם ירד מ-76% ל-72.5%, אך במקביל חלה עלייה של 3.5% במשקל המצביעים ליהדות התורה במעטפות חיצוניות. שיעור המצביעים ליהדות התורה בקלפיות החרדיות (בשקלול המעטפות החיצוניות) עמד אפוא על 79% הן בשנת 2013 והן בשנת 2022.

יצא אפוא שאף שבפלג הירושלמי התקבלה החלטה שלא להצביע בבחירות משנת 2015 ואילך, יש לשער שרוב חברי הפלג, שבשיא כוחו הקיף כ-10% מכלל החרדים האשכנזים (מלאך, 2019), שבו להצביע בבחירות. גם לטענה ולפיה כמה חסידיויות שהצביעו בעבר בבחירות נמנעות כיום מלהצביע (לוסטיג, 2013; ירושלמי, 2022) נראה שאין על מה לסמוך.³³

עם זאת יש תנודתיות מסוימת בשיעורי ההצבעה, שבלטה בייחוד בבחירות 2021, שבהן הייתה ביקורת פנים-חרדית על התנהלות יהדות התורה בתקופת הקורונה. שיעורי ההצבעה בריכוזים החרדיים ירדו באותן בחירות ב-3.5% בהשוואה למערכות הבחירות האחרות באותו עשור. הימנעות מהצבעה עשויה לשקף אינדיבידואליזם בשולי החברה החרדית גם בציבור החרדי השמרני (כהנר, 2020). קהל זה עשוי להצביע בבחירות שנתפסות גורליות ולהימנע מלהצביע בבחירות אחרות.

32 את החישוב ערך גבריאל גורדון.

33 הבולטות שבהן הן חסידיות ביהוש ורחמסטריווקה שהתקרבו בעמדותיהם ל"עדה החרדית" שאיננה מצביעה בבחירות. חסידיות קטנות אלו השתנו עם עליית אדמו"רים חדשים כבר בשנת 1992 ו-2004, כך שאין לכך כל השפעה על העשור האחרון.

הצבעת חרדים למפלגות לא־חרדיות

ההשערה ולפיה יש מעבר קולות ניכר מיהדות התורה למפלגות שאינן חרדיות איננה מבוססת. ניתוח נתוני ההצבעה למפלגות החרדיות ביישובים חרדיים מעלה מגמה עקבית של עד 10% שאינם מצביעים למפלגות חרדיות (בן יהודה, 2023). תופעה זו קיימת לכל הפחות מאז התמזגותה הסופית של פא"י בתוך יהדות התורה בשנת 1992 ולא חלו בה תמורות של ממש בעשור האחרון. הקבוצה הבולטת שבדרך כלל אינה מצביע ליהדות התורה היא של חסידי חב"ד, המונים כ-5% מהמצביעים החרדים האשכנזים.

מעבר קולות מיהדות התורה לש"ס

שיעור ההצבעה ליהדות התורה בריכוזים החרדיים בשנים 2013–2022 ירד בכ-1.5%, המשקפים מעבר של כ-4,000 קולות ממנה לש"ס.³⁴ ניתן לשער שהוא מבטא את המעבר של קבוצת הספרדים-ליטאים מהצבעה ליהדות התורה להצבעה לש"ס. קבוצה זו, שכונתה "מרכיצי תורה", התכנסה סביב ראשי ישיבות ספרדים שלמדו בישיבות ליטאיות, ובקרע שנוצר בין הרב שך לרב עובדיה יוסף בחרו במנהיגותו של הראשון (בראון, 2017). ראשי ישיבות אלו קראו במשך שנים רבות להצביע בבחירות לדגל התורה וליהדות התורה, ואולם בשנת 2019 הצליחה ש"ס להעביר אליה את תמיכתם של רוב ראשי הישיבות הללו (קלמן, 2020). ביטוי סמלי לכך ניתן באפריל 2023 כששניים מראשי "מרכיצי תורה" בעבר הצטרפו למועצת החכמים של ש"ס (כהן, 2023). ייתכן שמעבר הקולות מיהדות התורה לש"ס עשוי לשקף גם הצבעת מחאה של חרדים אשכנזים שמחויבים להצביע למפלגה חרדית.

עזיבה של החברה החרדית האשכנזית והצטרפות אליה

שנים רבות היה היקף המצטרפים אל החרדיות גדול מהיקף העוזבים.³⁵ אומנם רק כ-40% מהם הצטרפו אל החרדיות האשכנזית, אך מספרם בשנת 2017 עמד על כ-24,000 בגירים, קרוב ל-10% מכלל המצביעים הפוטנציאליים ליהדות התורה.

34 את החישוב ערך גבריאל גורדון.

35 בחרתי במונחים אלו ולא במונחים "חזרה בחשובה" ו"יציאה בשאלה" מכיוון שרוב העוזבים והמצטרפים לחרדיות הם מהזרם הדתי ואילו. ראו עוד אצל רגב וגורדון, 2021.

עם זאת, ההצטרפות אל החרדיות כולטת בייחוד בקרב ילידי 1973–1987, שהחלו להצביע בשנות התשעים של המאה ה-20 ובשנים הראשונות של המאה ה-21. לאחר מכן חלה ירידה גדולה בהיקף ההצטרפות למגזר החרדי, ושיעורה בקרב ילידי 1993–2000 הוא כשליש בלבד מהתקופה הראשונה (רגב וגורדון, 2021). הירידה בהיקף ההצטרפות למגזר החרדי משפיעה אפוא במידה ניכרת על ההאטה שחוותה יהדות התורה בקצב הגידול של המצביעים בעשור הראשון והשני של שנות האלפיים.

במקביל חלה במרוצה השנים עלייה קלה בלבד בהיקף העזיבה של החרדיות האשכנזית. שיעורם בקרב מחזור ילידי 1983–1987 עמד על 6%, ובקרב ילידי 1993–1997 על 6.5% (רגב וגורדון, 2021). הטיעון הרווח בדבר עזיבת המגזר החרדי כסיבה העיקרית לגידול המוגבל בכוחה של יהדות התורה הוא מוטעה.

ניתן אפוא לקבוע שהסיבות לירידה בקצב הגידול של המצביעים ליהדות התורה בין העשור הראשון (1992–2003) לעשור האחרון (2013–2022) עשויות להיות מעבר מצביעים להצבעה לש"ס (בייחוד "מרכיצי תורה") וירידה במספר המצטרפים לציבור החרדי. הסיבות שנשללו כהסבר לכך הן ירידה בשיעורי ההצבעה, גידול בהצבעה למפלגות אחרות ועזיבת המגזר החרדי.

3. האם קהל המצביעים מהתשובות לשתי שאלות המחקר עולה שאלה של יהדות התורה נוספת: האם ההנחה בדבר היותה של יהדות התורה מפלגת כת – נכונה? הוא קבוע וסגור?

נוסף על גרעין המצביעים החרדי שלה, הצליחה יהדות התורה להגיע בכמה מערכות בחירות לקהלי יעד נוספים בכללם ערבים, דתיים-תורניים וחרד"לים, חב"דניקים ופא"יניקים. עוד ראינו שהתמיכה ביהדות התורה בערי המרכז והפריפריה היא תנודתית יותר מביישובים חרדיים הומוגניים. חלק מהמצביעים במקומות אלו אינם חרדים, ולפיכך הצבעתם ליהדות התורה אינה מובטחת ותלויה גם בחלופות אחרות כמו ש"ס ומפלגות הקצה הימניות-דתיות.

מנגד, גם ההצבעה של חרדים אשכנזים ליהדות התורה אינה אוטומטית. בשתי מערכות בחירות, בשנת 2009 ובשנת 2021, היה פוטנציאל המצביעים לרשימה

בערים החרדיות ההומוגניות גבוה ב-10% ממספר המצביעים עבורה בפועל. בשני מקרי מבחן אלו נשמעה ביקורת חרדית נוקבת על תפקודה של יהדות התורה, אך הביקורת הייתה נקודתית ולא הובילה לאיבוד מוחלט של המחויבות לרשימה. כך, בבחירות העוקבות לבחירות הללו חזרו המצביעים ה"סוררים" להצביע ליהדות התורה והשיבו אותה אל מסלול הגידול הצפוי. היוצאים מהכלל הם חלק ממצביעי הפלג הירושלמי והחרדים הספרדים-ליטאים, שעזבו את יהדות התורה לבלי שוב.

בהתאם להשערותנו, ההגדרה המדויקת של יהדות התורה היא מפלגת כת עם שוליים דינמיים. קהל המצביעים הגרעיני של יהדות התורה הוא חרדי וכזה שנאמן לה באופן קבוע. עם זאת בין 8% ל-14% מהמצביעים הם מצביעים לא חרדים שעשויים להצביע לרשימה אחרת³⁶ ומצביעים חרדים שעשויים לנטוש אותה. העובדה שחלק מהבוחרים של יהדות התורה יכולים להימנע מלהצביע לה בעקבות ביקורת גרמה לפרשנים לקבוע שהמפלגה איבדה קולות אלו לצמיתות, בייחוד לאחר בחירות 2021.³⁷ העלייה החוזרת בשיעור ההצבעה בבחירות 2022 הוכיחה שמדובר בביקורת נקודתית של המצביעים ולא בווייתור סופי על הצבעה ליהדות התורה.

ה. סיכום

בין השנים 1992 ל-2022 גדל מספר המצביעים של יהדות התורה בקצב מהיר של קרוב ל-4% בשנה, שיעור מקורב לגידול בבעלי זכות הבחירה החרדים האשכנזים. גידול זה משתקף גם בקפיצה במספר המנדטים באותה תקופה מארבעה לשבעה. השינוי במנדטים מושפע גם מהגידול המהיר בכלל אוכלוסיית המצביעים בשל הריבוי הטבעי המהיר גם באוכלוסייה הלא-חרדית ובהיקף העלייה הגבוה באותן שנים. במבט צופה פני עתיד, בהינתן גידול

36 כך על פי ניתוח סקרי מרכז ויטרבי בשנים 2015-2023. פילוח הסקרים הללו מראה שבשנים אלו 90% ממצביעי יהדות התורה הגדירו עצמם חרדים, 6% חרד"לים ודתיים ו-4% נוספים כמסורתיים וחילוניים.

37 ראו למשל אצל ארלוזורוב, 2022; פינקל, 2022; קלמן, 2022א.

דומה במספר המצביעים ליהדות התורה, היא צפויה להכפיל את מספר בוחריה בכל 19 שנה אך משקלה בכלל המצביעים יכפיל את עצמו רק בעוד 30-40 שנה.

שיעור הגידול במספר המצביעים ליהדות התורה ירד במרוצת השנים. שיאו היה בעשור הראשון לתקופה זו ובעשור האחרון הוא ירד ב-16% (מ-4.4% בשנה ל-3.7% בשנה). הסיבות לכך הן מעבר להצבעה לש"ס של קבוצת הספרדים-הליטאים והצטמצמות התופעה של הצטרפות לחרדיות ("חזרה בתשובה") לאחר שנות התשעים של המאה ה-20. לצד זאת דחינו הסברים של מעבר גדול של קולות למפלגות אחרות, ירידה בשיעורי ההצבעה ועזיבה נרחבת של המגזר החרדי בשנים אלו.

ההגדרה "מפלגת כת" היא הגדרה קולעת ביחס ליהדות התורה, המבטאת את העובדה שקהל המצביעים שלה הוא הנאמן ביותר בפוליטיקה הישראלית, באופן יוצא דופן גם בקנה מידה עולמי. אך לצד היות יהדות התורה מפלגת כת, יש לשים לב לשוליים הדינמיים של מצביעיה: קבוצות אוכלוסייה לא חרדיות שעשויות להצביע לעיתים ליהדות התורה, וכן כ-10% מהאוכלוסייה החרדית האשכנזית עצמה שעשויה להצביע לעיתים למפלגות אחרות. הללו מסבירים את התנודתיות במספר הבוחרים ליהדות התורה בכמה מערכות בחירות. מצביעים אלו אינם מחויבים באופן מוחלט ל"דעת תורה", ולפיכך אין לצפות שגם בעתיד יצביעו באופן אוטומטי לרשימה זו.

רשימת המקורות

אטינגר, יאיר, 2022. "המחסום של יהדות התורה: איך הגידול באוכלוסייה לא משחק במנדטים?", **כאן חדשות**, 6.10.2022.

ארלוזורוב, מירב, 2022. "החרדים נוהרים ימינה: האם הדמוגרפיה תהפוך את ישראל למדינה ימנית לעד?", **דה מרקר**, 1.11.2022.

בן יהודה, דניאל, 2023. "מגמות הצבעה בבחירות: 2022-2013", **אתר המכון החרדי למחקרי מדיניות**.

בראון, בנימין, 2017. **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

ברנדזיין, איציק, 2022. "יהדות התורה משיקה קמפיין בחירות: 'הם פגעו בנו'", **ערוץ 7**, 22.6.2022.

גבל, עדה, 2017. **חרדים ואנשי מעשה: פועלי אגודת ישראל 1933-1939**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

גרמן, עטרה, 2020. "המעוזים החרד"לים: אלו נתוני הצבעה ליהדות התורה", **סרוגים**, 3.3.2020.

דון-יחיא, אליעזר, 1990. "דתיות ועדחיות בפוליטיקה הישראלית: המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12", **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים** 32: 11-54. הורוביץ, משה, 1989. **הרב שך: שהמפתח בידו**, ירושלים: כתר.

הורוביץ, נרי, 2002. **יהודים העיירה בוערת: יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

הלוי, יאיר, 2016. "החברה החרדית בעשור הרביעי: עלייתה והתפוררותה של 'אגודת ישראל'", בתוך: יחיעם ויץ וצבי צמרת (עורכים), **העשור הרביעי: תשל"ח-תשמ"ח**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 251-265.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), 2022. **שנתון סטטיסטי לישראל 2022**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

וינרב, אלכס, ונחום בלס, 2018. **מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית**, ירושלים: מרכז טאוב.

ועדת הבחירות המרכזית, שנים שונות. "תוצאות בחירות ומידע היסטורי", **אתר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת**.

חילאי, סיון, ואיתמר רייכנר, 2021. "אני מרגישה חלק מההגדה: העולים שיחגגו לראשונה בישראל", **ynet**, 23.3.2021.

ירושלמי, שלום, 2022. "האיחוד ברשימת יהדות התורה רק העמיק את הפילוג בין הסיעות", **זמן ישראל**, 22.10.2022.

כהן, אשר, 2006. "ש"ס: פריפריה בלב המרכז", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב: עם עובד ומרכז רבין, עמ' 327-350.

כהן, ישי, 2023. "ארבעה חברים חדשים במועצת חכמי התורה של ש"ס", **כיכר השבת**, 17.4.2023.

- כהנר, לי, 2020. החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוסטיג, דוד, 2013. "הסוד השמור: האדמו"רים מצביעים? – תחקיר", **בחדרי חרדים**, 21.4.2013.
- מישר, יורם, וצ'ארלס מנסקי, 2000. "קצבאות הילדים והילודה בישראל", **רבעון לכלכלה** 47 (4): 535–565.
- מלאך, גלעד, 2019. "המפלגות החרדיות בישראל – מה צופן העתיד?", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.
- מלאך, גלעד, תמר הרמן, ואור ענבי, 2020. "משבר האמון של הצעירים החרדים", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 29.9.2020.
- מלאך, גלעד, לי כהנר, ומאיה חושן, 2016. **שנתון החברה החרדית בישראל 2016**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סמט, משה, 2005. **החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה**, ירושלים: מרכז דינור וכרמל.
- פונד, יוסף, 1999. **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, ירושלים: מאגנס.
- פונד, יוסף, 2018. **פרולטרס דתיים התאחדו! פועלי אגודת ישראל – אידיאולוגיה ומדיניות**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- פינקל, אפרת, 2022. "מדוע חרדים נוטשים את המפלגות החרדיות?", **צריך עיון**, 1.10.2022.
- פישר, שלמה, וצבי בקרמן, 2001. "כנסיה או כת?", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 321–342.
- פלד, יואב (עורך), 2001. **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- פרידמן, ישי, 2013. "לאן נעלמים קולות החרדים?", **מקור ראשון**, 6.1.2013.
- פרידמן, מנחם, 1991. **החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קלמן, ארי, 2020. "זעם על דרעי שסחף את בני התורה הספרדים", **בחדרי חרדים**, 20.1.2020.

קלמן, ארי, 2022א. "סקר 'בחדרי': הזליגה לבן גביר והנתון שיוריד מהשולחן את איום הפיצול", **בחדרי חרדים**, 11.7.2022.

קלמן, ארי, 2022ב. "הקרוב על הקרדיט החל: המספרים מאחורי גידול הכוח החרדי בכנסת", **בחדרי חרדים**, 5.11.2022.

קניאל, אסף, 2005. "פוליטיקה אורתודוקסית: המזרחי מול אגודת ישראל בפולין, 1916-1939", **ישראל** 8: 39-73.

קניג, עופר, וגדעון רהט, 2023. **המפלגות בישראל 1992-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

קניג, עופר, גדעון רהט, וראובן חזן, 2004. "האימוץ והביטול של הבחירה הישירה לראשות הממשלה וחוצאותיהם הפוליטיות", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 53-90.

רביצקי, אביעזר, 2006. **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, חל אביב: עם עובד.

רגב, איתן, וגבריאל גורדון, 2020. **שוק הדיור החרדי ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רגב, איתן, וגבריאל גורדון, 2021. **מגמות ההצטרפות והעזיבה במגזר החרדי**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, ומיכל שמיר, 2022. "ארבע מערכות הבחירות: 2019-2021 מבט כרונולוגי", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2019-2021**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 51-84.

שאול, בן, 2021. "תחקיר: מדוע יהדות התורה איבדה קולות?" **ערוץ 7**, 9.4.2021.

שינפלד, יצחק, 2022. "מדוע המפלגות החרדיות לא גדלות?", **כיכר השבת**, 7.7.2022.

Bale, Tim, 2011. *The Conservative Party from Thatcher to Cameron*, Cambridge: Polity Press.

Bick, Etta, 2001. "The Shas Phenomenon and Religious Parties in the 1999 Elections," in: Daniel J. Elazar and M. Ben Molloy (eds.), *Israel at the Polls 1999*, London: Frank Cass, pp. 55-101.

Bick, Etta, 2005. "A Party in Decline: Shas in Israel's 2003 Elections," in: Shmuel Sandler, M. Ben Mollov, and Jonathan Rynhold (eds.), *Israel at the Polls 2003*, London: Routledge, pp. 98–130.

Cohen, Asher, 2007. "The Religious Parties in the 2006 Elections," in: Shmuel Sandler, Manfred Gerstenfeld, and Jonathan Rynhold (eds.), *Israel at the Polls 2006*, London: Routledge, pp: 97–117.

Cohen, Asher, and Bernard Susser, 2011. "Stability in the Haredi Camp and Upheavals in Nationalist Zionism: An Analysis of the Religious Parties in the 2009 Elections," in: Shmuel Sandler, Manfred Gerstenfeld, and Hillel Frisch (eds.), *Israel at the Polls 2009*, London: Routledge, pp. 82–104.

Dassonneville, Ruth, 2022. *Voters under Pressure: Group-Based Cross-Pressure and Electoral Volatility*, Oxford: Oxford University Press.

Heilman, Samuel, 1990. "The Orthodox, the Ultra-Orthodox, and the Elections for the Twelfth Knesset," in: Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel 1988*, Boulder: Westview Press, pp. 135–155.

Lee, Simon, and Matt Beech, 2009. *The Conservatives under David Cameron: Built to Last?*, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Leon, Nissim, 2015. "An Uneasy Stability: The Haredi Parties' Emergency Campaign for the 2013 Elections," *Israel Affairs* 21 (2): 230–244.

Mahla, Daniel, 2020. *Orthodox Judaism and the Politics of Religion: From Prewar Europe to the State of Israel*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mittleman, Alan L., 1996. *The Politics of Torah: The Jewish Political Tradition and the Founding of Agudat Israel*, Albany: State University of New York Press.

Stoll, Heather, 2013. *Changing Societies, Changing Party Systems*, New York: Cambridge University Press.

van der Meer, Tom W. G., Erika van Elsas, Rozemarijn Lubbe, and Wouter van der Brug, 2015. "Are Volatile Voters Erratic, Whimsical or Seriously Picky? A Panel Study of 58 Waves into the Nature of Electoral Volatility (The Netherlands 2006–2010)," *Party Politics* 21: 100–114.

Weber, Max, 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley: University of California Press.

הבחירות בישראל – 2022, הספר ה־17 בסדרת הפרסומים "הבחירות בישראל", מציג נקודות מבט מגוונות על מערכת בחירות שהייתה אבן דרך בפוליטיקה הישראלית. במבט לאחר, תוצאות הבחירות ב־2022 – שלא כמו בארבע מערכות הבחירות שקדמו להן – היו ברורות ואפשרו למחנה הימין להקים ממשלה בראשות בנימין נתניהו. במבט קדימה, בחירות אלו היו נקודת פתיחה לאירועים ההיסטוריים שהתרחשו ב־2023: המאבק סביב מאמצי הממשלה לעצב מחדש את הדמוקרטיה הישראלית, וכמובן המלחמה בעזה ובצפון שפרצה בעקבות טבח שבעה באוקטובר. החלק הראשון בספר מוקדש לנושאים מרכזיים במחקר הבחירות בישראל: קיטוב פוליטי, שסעים אידאולוגיים, השתתפות בבחירות, הגבלות על פעילות בבחירות, מדיניות הממשלה הנבחרת והקשר שלה לדעת הקהל, וכן בחינה של ביטויי הפוליטיקה האישית בספרי הבחירות בישראל. החלק השני עוסק במפלגות. הוא בוחן הן את דעיכתה של מפלגת העבודה, והן את עליית כוחן של מפלגות הצינונות הדתית, וכן את יציבות התמיכה במפלגות החרדיות.

פרופ' גדעון רהט הוא ראש המחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים, מחזיק הקתדרה ע"ש גרסטן למדעי המדינה ועמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה. תחומי המחקר שלו הם הפוליטיקה של הרפורמה, מוסדות דמוקרטיים, מפלגות, בחירת מועמדים ומנהיגים ופרסונליזציה ופרסונליזם פוליטיים.

פרופ' נעם גדרון הוא חבר סגל במחלקה למדע המדינה ובתוכנית לפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. המחקר שלו מתמקד בדעת קהל, בפופוליזם ובקיטוב.

פרופ' מיכל שמיר היא פרופ' אמריטה בבית הספר למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב. תחומי מחקרה הם פוליטיקה ישראלית, פוליטיקה השוואתית, התנהגות פוליטית ופסיכולוגיה פוליטית.

0 4500001341 4
דאנאקוד 450-1341